શેઠ સોરાબજી જમશેદજી જીજીભાઈ ગ્રંથમાળાનો

ઉપોદ્‌ઘાત

ઇ. સ. ૧૮૬૪મા મુબાઈના મરહુમ શેઠ સોરાબજી જમશેદજી જીજીભાઈ અમદાવાદ પધાર્યા હતા, ત્યારે તેમણે ગુજરાતના જુવાન માણસોમા બુદ્ધિના કામ કરવાની હોશ વધારવાને તથા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીના ઉપયોગી કામને પુષ્ટિ આપવા સારૂ રૂ ૨૫૦૦ સોસાઇટીને સોપ્યા હતા, અને એવી ઈચ્છા જણાવી હતી કે, તેની પ્રોમીસરી નોટો લઈ તેના વ્યાજમાથી ઈનામ આપી શુદ્ધ ગુજરાતીમા સારા નિબધ તથા પુસ્તક રચાવવા તે પ્રમાણે આ ફડમાથી આજ સુધીમા નીચેના પુસ્તકો તૈયાર કરાવી સોસાઇટીએ છપાવેલા છે

(૧) ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ (૩જી આવૃત્તિ)
(૨) દૈવજ્ઞદર્પણ
(૩) ગુજરાતના ભીખારીઓ
(૪) ભિક્ષુક વિષે નિબધ
(૫) અર્થશાસ્ત્ર
(૬) સ્ત્રી નીતિધર્મ (૫મી આવૃત્તિ)
(૭) ગુજરાતના [illegible] સાધન વિષે નિબધ
(૮) દુકાળ વિષે નિબધ
(૯) સેવિંગ બેંકની અગત્ય વિષે
(૧૦) સ્થાનિક સ્વરાજ્ય
(૧૧) અર્થશાસ્ત્રના મૂળતત્ત્વો (૩જી આવૃત્તિ)
(૧૨) જ્ઞાનવચન
(૧૩) પ્રાચીન ભરતખંડનો મહિમા
(૧૪) પ્રેસિડંટ લીંકનનું ચરિત્ર

(૧૫) મોહમિનીના નીતિવચનો
(૧૬) માર્કો પોલોનો પ્રવાસ
(૧૭) જીવનતત્ત્વ
(૧૮) વનસ્પતિ તત્ત્વજ્ઞાન
(૧૯) નવરાશના વખતમાં ગમ્મત અને જ્ઞાન
(૨૦) ખેતર, વાડી અને બગીચાની ઉપજ વધારવા ખાતર વિષે નિબંધ
(૨૧) બ્રિટિશ હિન્દનો આર્થિક ઇતિહાસ, ભા ૧
(૨૨) અગ્નિમાંદ્ય
(૨૩) નિરોગી રહેવાના ઉપાય
(૨૪) યજ્ઞરહસ્ય
(૨૫) સૌન્દર્ય અને લલિત કળા
(૨૬) નિયાગ્રાતટનો ઇતિહાસ
(૨૭) વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનમાળા નં-૧
(રેડિયો, વાયરલેસ, પિક્ચર્સ અને ટેલીવિઝન)
(૨૮) વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનમાળા નં-૨
(મજ્જાતંત્ર, ચિત્તશાસ્ત્ર, ભૌતિકવિજ્ઞાન અને ચિત્તશાસ્ત્ર)
(૨૯) પદાર્થવિજ્ઞાન ભા ૧ લો
(૩૦) પ્રાચીન હિંદમાં સંઘજીવન

ગુ વ સોસાઇટી
અમદાવાદ.
તા ૧૦-૧૦-૧૯૩૪

હીરાલાલ ત્રિ પારેખ
આસિ સેક્રેટરી

પ્રસ્તાવના

ગુજરાતી સાહિત્યમાં સંઘજીવનને લગતાં પુસ્તકો ગણ્યાંગાંઠયા છે. તેમાં પણ આપણા દેશના પ્રાચીન લોકજીવનમાં સંઘશક્તિ કેટલો ભાવ ભજવતી હતી તેનો ઇતિહાસ સ્વતંત્ર રીતે તો કોઇએ લખેલો જાણવામાં નથી. "પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય" નામક ગુજરાતી ગ્રંથ શ્રીયુત રાધાકુમુદ મુકરજીના અંગ્રેજી ગ્રંથના ભાષાંતર રૂપે વડોદરા રાજ્ય તરફથી "શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા"-માં પ્રસિદ્ધિ પામેલો છે. તેના પૂરક ગ્રંથ રૂપે આ ગ્રંથ શ્રીયુત રમેશચંદ્ર મુઝુમદારના અંગ્રેજી ગ્રંથના અનુવાદ તરીકે "પ્રાચીન હિંદમાં સંઘજીવન" નામથી 'ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી' તરફથી પ્રસિદ્ધ થાય છે.

આપણા દેશની સંસ્કૃતિનો સાદ્યંત ઇતિહાસ લખવો, એ કાંઇ આળકનો ખેલ નથી. એવો ઇતિહાસ લખવાની ઉત્સુકતા ધરાવનાર લેખકે નિષ્પક્ષપાત તથા પર રહીને પણ પોતાના વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ પાડવો જોઇએ, કોઈ પણ જાતના રંગથી રંગાયા વગર અભ્યાસપૂર્ણ વિધાન કરવું જોઇએ, પોતાના મતવ્યને ઠોકી બેસાડવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જોઇએ, ઉપલબ્ધ તમામ સ્થૂળ સાહિત્યને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી છણી કાઢીને વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવવું જોઇએ, અપરિપકવ સિદ્ધાંતોને પરિપકવ સ્વરૂપે સ્થાપિત કરતા પહેલાં પૂર્ણ વિચાર કરવો જોઇએ, કોઈ પણ વિષય પરત્વે દિવ્ય સિદ્ધાંતો કે એકતરફી મંતવ્યો કે સંદિગ્ધ પ્રશ્નો અથવા તકરારી બાબતો આગળ કરવાં ન જોઇએ. લેખક પોતે આપણા જીવનના આદર્શો આપખુદીથી ન ઠરાવે; તે જે વર્ણન કરે તે ઉતાવળે અગર મનમાં આવે તેવી રીતે ન કરે; તે ઉક્ત આદર્શોની જે કિંમત આંકે તે અસત્ય કે સંકુચિત ન હોય; અને તે એ આદર્શોનો જે ભાવાર્થ કાઢે તે સંદિગ્ધ ન હોય; એ ખાસ જરૂરનું છે. આવા પ્રકારની 'ભૂલથાપ-

માથી બચી જવુ હોય તો તેવા લેખકે સામાજિક તત્ત્વવેત્તા બનવું જોઇએ, નીરક્ષીરન્યાયે સબધકર્તા તમામ હકીકત ભેગી કરવાની બાબતમા અને તે પૈકીની સરખેસરખી માહિતીનુ એકીકરણ કરીને તેનુ અદ્ભુત રૂપાતર કરવાની બાબતમા તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને ઊડી દૃષ્ટિ રાખવી જોઇએ, તેમ જ એ તમામ એકત્રિત માહિતીનુ અવલોકન તથા વર્ણન ખાસ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ કરવુ જોઇએ અને તેમાથી બુદ્ધિપૂર્વક તથા પાકા પાયે તારતમ્ય મેળવવુ જોઇએ, એટલુ જ નહિ પણ એવી માહિતીના સબધમા જે ટીકા કરવામા આવે તેની બાબતમા બહુ સાવધાન રહેવુ જોઇએ જે લેખક આ બધી બાબતો ધ્યાનમા રાખીને વિધાનો કરે તે આપણા લોકજીવનના આદર્શો ઉત્તમોત્તમ રૂપે રજુ કરી શકે અને માનવજાતિની સસ્કૃતિ ઉત્પન્ન તથા પ્રગત થવામા જીવનસબધી તેમ જ અધ્યાત્મસબધી જે ગહન ક્રિયાઓ પરપરા થઇ રહી હોય છે તેમના ઇતિહાસનો તુલનાત્મક અભ્યાસ તે પોતે કરી શકે તેમ જ વાચકને કરાવી શકે

આ ગ્રથના મૂળ લેખકે આમાની ઘણીખરી બાબતો ધ્યાનમા રાખી છે, એ ખુશીની વાત છે તેમણે પોતાના ગ્રથને પાચ ભાગમા વહેચી નાખ્યો છે

પહેલા પ્રકરણમા શ્રેણીઓની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનુ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે મધ્યયુગના યુરોપમા વેપારીઓના જે સઘ પ્રચલિત હતા તેમને મળતી કારીગરોની શ્રેણીઓ આપણા દેશમા પ્રાચીનસમયમા કેવી રીતે સ્થાપિત થઈ તેમ જ વિકસિત થઈ, તથા તેમને ધીમેધીમે કેવી રીતે ને કેવા કેવા અધિકારો પ્રાપ્ત થતા ગયા, છેવટે તેમણે પોતાનુ વિશિષ્ટ બધારણ કેવી રીતે નિર્માણ કર્યુ, તેમ જ ધારાધોરણ ઘડવાના તથા તેમનો અમલ કરવાના હક્ક તેમને કેમ પ્રાપ્ત થયા, તેનું સુદર વર્ણન તેમા આપેલુ છે તદુપરાત હાલના

સમયની સુધરાઇઓ, પેઢીઓ, વેપારીમંઘો, સયુક્તજવાબદારીવાળી અને નિયમિત જવાબદારીવાળી મંડળીઓ વગેરે સસ્થાઓના કર્તવ્યોને મળતા કર્તવ્યો તે સમયે પણ ઉક્ત પ્રકારની શ્રેણીરૂપ મન્થાઓ કેમ કરતી હતી, તેનો ટૂંકો ઇતિહાસ પણ તેમા અપાયેલો છે

બીજા તથા ત્રીજા પ્રકરણમા શ્રેણીઓની રાજકીય જીવનમાની પ્રવૃત્તિઓનુ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે પ્રાચીન કાળમા આપણા દેશમા રાજસત્તાક રાજ્યો હતા તેમ બિનરાજસત્તાક રાજ્યો પણ હતા તે પૈકીના રાજસત્તાક રાજ્યોની હકીકત બીજા પ્રકરણમા આપેલી છે રાજાઓની ચૂટણી કેવી રીતે કરવામા આવતી, રાજાઓ ઉપર અંકુશ રાખનારી પ્રજાપ્રતિનિધિસભાઓ કેના કેવા કામો કરતી અને કેટલુ બધુ મહત્ત્વ ધરાવતી, સ્વારાજ્ય ભોગવતી ગ્રામસમિતિ તથા ગ્રામસભા કયા કયા કામો કરતી તથા કેવા કેવા અધિકારો ભોગવતી, મહાસભા તથા મહાજનો ક્યા ક્યા કામો કરતા, મહાસભાઓ કેવા કેવા પ્રકારની સમિતિઓ નીમતી તથા તેઓ કેવા કેવા કામો કરતી અને કેવા કેવા હક ભોગવતી—એકદરે નાના મોટા વિસ્તારમા સ્થાનિક શ્રેણીઓ કેવી કેવી પ્રવૃત્તિઓ કરતી, તેનુ અતિરસિક વર્ણન બીજા પ્રકરણમા આપવામા આવ્યુ છે. ત્રીજા પ્રકરણમા બિનરાજસત્તાક રાજ્યોનુ વર્ણન આપવામા આવેલુ છે કૌટિલ્યે જેમને 'વૈરાજ્ય' કહ્યા છે તે બિનરાજસત્તાક રાજ્યો ઇસ્વી સન પૂર્વે ચોથી સદીમા મહાન્ સિકંદર રાજાના સમયમા આપણા દેશમા પંજાબ પ્રાતમા પ્રચલિત હતા, અને છેક ઈસ્વી સનની પાચમી સદી સુધી આપણા દેશના વિવિધ ભાગોમા તેઓ હયાતી ધરાવતા હતા હાલના ગુરખાઓ વગેરેની મૂળ મોંગોલિયન જાતિના હિમાલયવાસી અનાર્ય લોકોમા આવી જાતનુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યતત્ર પ્રચલિત હતુ મોંગોલિયન લોકો આપણા દેશમા ક્રમશ ઓતપ્રોત થઇ ગયા તેથી કે પછી બળવત્તર વંશોનો ઉદય થયો તેથી અથવા તો પછી પરદેશી લોકોના હુમલાઓ થયા તેથી

આવા પ્રજાસત્તાક રાજ્યો નષ્ટ થવા પામ્યા, એમ કહી શકાય તેમ છે હવે, પ્રાચીન કાળમા રાજકીય ક્ષેત્રમા કોને 'ગણુ' કહેવામા આવતા, કયા કયા પ્રકારના ગણો પ્રચલિત હતા, તેમાના વિચ્છવી ગણના તથા શાકય ગણના બંધારણ તથા કર્તવ્યો કેવા કેવા હતા, પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની સભામા કયી પદ્ધતિએ કામ ચલાવવામા આવતુ, તેમ જ યૌધેયો, માલવો, અર્જુનાયનો, ઔદુમ્બરો, કુણિંદો, વૃષ્ણિઓ અને શિબિઓ જેવા ભિન્નરાજસત્તાક ગણો કયા કયા પ્રકારના હતા તથા કેવી રીતે નાબૂદ થઈ ગયા, તેનુ બહુ બોધક વર્ણન ત્રીજા પ્રકરણમા આપેલુ છે

ચોથા પ્રકરણમા શ્રેણીઓની ધાર્મિક જીવનમાની પ્રવૃત્તિઓનુ વર્ણન કરવામા આવેલુ છે તેમા ખાસ કરીને બૌદ્ધ ભિક્ષુઓના સઘનુ, બૌદ્ધ ભિક્ષુણીઓના સઘનુ, બૌદ્ધ સઘની સાથેના ભિક્ષુભિક્ષુણીઓના સબંધનુ, બૌદ્ધ સઘની વિશિષ્ટ સસ્થાઓનુ તથા ક્રિયાઓનુ તેમ જ તેની સભાની કાર્યપદ્ધતિનુ રસિક વર્ણન કરેલુ છે.

પાચમા પ્રકરણમા શ્રેણીઓની સામાજિક જીવનમાની પ્રવૃત્તિઓનુ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે. 'વર્ણ' નામક સામાજિક શ્રેણીની ઉત્પત્તિ અને પ્રગતિ વિષે બહુ આકર્ષક વર્ણન તેમા આપેલુ છે શરૂઆતની સાદી સામાજિક શ્રેણી ધીમે ધીમે વિકસિત થઈને કેવી રીતે હાલના 'જ્ઞાતિ' ના રૂપમા પરિણત થઈ, તેની ખાસ બોધક વિગતો તેમા આપેલી છે. તદુપરાત શિક્ષણ, સમાજ, સ્નેહસમેલન અને સમાજસેવા જેવી બાબતોમા પણ કેવા પ્રકારે સઘજીવનની ભાવના તે કાળે પણ દૃગ્ગોચર થતી હતી, તેનું વર્ણન આ પ્રકરણમા આપવામા આવ્યુ છે.

આપણા પ્રાચીન કાળના આર્થિક, ધાર્મિક અને સામાજિક જીવનમાની શ્રેણીઓની પ્રવૃત્તિઓ પરત્વે સાધારણ વાચકને પ્રમાણુમા ઓછો રસ પડે, પરતુ ખાસ કરીને આપણી પ્રાચીન શ્રેણીઓની રાજકીય જીવનમાની પ્રવૃત્તિઓ વિષે વાચકને વિશેષ

પ્રમાણમા રસ પડે, એ સભવિત છે આ વિષય પરત્વે જે તે વાચક આ ગ્રથમાથી ઘણી માહિતી મેળવી શકે તેમ છે અમારી અલ્પબુદ્ધિ પ્રમાણે તે સમયના રાજનીય ઇતિહાસનુ અમા નમ્ર વિહગાવલોકન અહીં અમે નોધીએ છીએ

દુનિયાનો પ્રાચીનમા પ્રાચીન ઐતિહાસિક સમય આપણા દેશનો વેદ કાળ છે જે સમયે પણ પ્રચલિત સમાજમા બધારણની જરૂરિયાત ઊભી થઈ હોવી જોઇએ, અને તેથી બધારણનો ઉદ્ભવ તે સમયે થયાનુ વેદોના આધારે જણાઈ આવે છે વખત જતા સમાજની પ્રગતિની સાથે સાથે તેના બધારણની પણ પ્રગતિ થતી ગઈ, અને મનુ આપસ્તબ બૃહસ્પતિ, નારદ, વાજસનેય, યાજ્ઞવલ્ક્ય, શુક્રાચાર્ય, વસિષ્ઠ, ગૌતમ વગેરેના જેવા મહારથીઓએ જે તે વખતે પોતપોતાના ગ્રથમા બધારણ પરત્વે એકીકરણ કરેલુ, એમ જણાય છે આવા વેદગ્રથો, ધર્મશાસ્ત્રો, ધર્મસૂત્રો 'રામાયણ,' 'મહાભારત,' બૌદ્ધ ગ્રથો વગેરે આધારભૂત ગ્રથોના આધારે જ આપણા જમાનાના લેખકો પ્રાચીન કાળના સમાજબધારણ વિષે માહિતી મેળવી શકેલા છે, એ નિર્વિવાદ છે પરતુ તેવા લેખકોના મતવ્યોનો ભાવાર્થ જૂદી દૃષ્ટિથી પ્રદર્શિત કરે એવો ગ્રથ થોડા સમય ઉપર જ જડી આવ્યો છે તેણે અત્યારસુધીમા માન્ય થઈ પ્રચલિત થયેલા સિદ્ધાતોના દૃષ્ટિકોણમા મહત્ત્વનો ફેરફાર કરી નાખ્યો છે તે ગ્રથનુ નામ "કૌટિલ્યકૃત અર્થશાસ્ત્ર" છે ભૂતકાળની રાજનીય પ્રણાલિકાને સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે એ ગ્રથમા કૌટિલ્યે રજુ કરી છે અત્યારે તો આપણા દેશના અતિપ્રાચીન રાજનીતિશાસ્ત્ર સબધે સઘળુ જ્ઞાન એ ગ્રથના આધારે અનુમાનવામા આવે છે

પ્રાચીનમા પ્રાચીન સમાજ જે સમયે નિષ્કલક જીવન ગુજારતો હતો તે સમયે સપ્તાંગના કોઈ પ્રકારના ભારની જરૂર જ પડી નહિ હોય, એમ માની શકાય છે પરતુ પોતાની શરૂઆતની નિર્દોષતાને કલુષિત કરીને જે સમયે સમાજ દૂષિત થવા લાગ્યો અને

કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર જેવા ષડ્રિપુનો ભોગ થતો ચાલ્યો તે સમયે સમાજમા દંડનીતિ દાખલ કરવાની જરૂર પડી. એ દંડનીતિને કારોબારી સત્તાનુ નીતિશાસ્ત્ર કહો કે ગુના સબંધી દમનનીતિ કહો કે પછી સમાજશાસ્ત્રનુ એકીકરણ કહો. પરંતુ સમાજના નિયમનને માટે જ એ દંડનીતિ ઉદ્ભૂત થવા પામી હતી, એ ચોખ્ખુ છે. સમાજ એવી અનુચિત સ્થિતિમા હતો તે સમયે જગન્નિયતાએ સમાજનિયતાઓને સામાજિક હિતના પરમ સિદ્ધાંતોની પ્રેરણા કરી પ્રાચીન કાળથી મુખગત પરંપરાએ ઊતરતા આવેલા એ સિદ્ધાંતોને પાછળના સમયના તત્ત્વવેત્તાઓએ સક્ષેપમા એકત્ર કર્યાં, અને ચિરંજીવી વ્યાસે 'મહાભારત'ના અઢાર પર્વોમા એ સિદ્ધાંતોનો સારોદ્ધાર કર્યો. દંડનીતિનો સિદ્ધાંત સિદ્ધ થયો.

આમ દંડનીતિનુ પ્રતિષ્ઠાપન થયુ એટલે પછી તેનો અમલ કરનાર અધિકારી સ્થાપવાની જરૂર તુર્ત જ જણાઈ. મનુના સમયના સુખવિલાસી અને શાંતિપ્રિય સમાજે એકદર વિચાર કરીને 'રાજા' નામક અધિકારી ઉપસ્થિત કર્યો હશે, એટલે એ રીતે રાજસત્તા ઉદ્ભવને પામી હોવી જોઈએ 'મહાવંશ'મા કહ્યુ છે તેમ, પ્રથમ રાજા "મહાસમત" કહેવાયો હતો અર્થાત્ સૌએ સમત થઈને એક પ્રકારનો કરાર કરીને મનુને જ 'રાજા' તરીકે નીમ્યો હશે, એમ લાગે છે તે સમયે ધર્મ જ ન્યાય હતો, એટલે મનુએ દંડનીતિના સિદ્ધાંતના આધારે ધર્મરાજ્ય સ્થાપિત કરવાની કોશીશ કરી, અને તેના સધારણ તરીકે તેણે 'મનુસ્મૃતિ'ની રચના કરી, એમ કહી શકાય ધર્મરાજ્યમા ધર્મનુ પાલન બરાબર રીતે થાય તેટલા માટે સમાજને વ્યવસ્થિત કરવાની જરૂર પડી એટલે 'ગુણના અને કર્મના વિભાગે' ચાતુર્વર્ણ્યની સસ્થા ઊભી થવા પામી સમાજરૂપી શરીરના માથા તરીકે બ્રાહ્મણો, તેના હાથ તરીકે ક્ષત્રિયો, તેની જાંઘ તરીકે વૈશ્યો અને તેના પગ તરીકે શુદ્રો ગણાય, એમ એક સ્થળે કહેલુ છે તે ખરી વસ્તુસ્થિતિનો ખ્યાલ આપે છે એવા ઉચ્ચની-

ચનો ભાવ ન હતો પણ સહકારનો ભાવ હતો જેમ શરીરના અંગોપાંગો વ્યવસ્થિત રીતે કામ કરે તો જ આખું શરીર વ્યવસ્થિત રહી શકે તેમ ઉકત ચાર વર્ણો વ્યવસ્થિત રીતે કર્તવ્યકર્મ કરે તો જ આખો સમાજ વ્યવસ્થિત રૂપે રહી શકે, એમ તે સમયે અવશ્ય મનાતું હતું નીતિમય અને અધ્યાત્મપરાયણ જીવન જીવી શકાય અને યથાસ્થિત નિયમન જળવાઈ રહે તેટલા માટે જેમ સમષ્ટિના ઉક્ત ચાર ભાગ પડયા તેમ વ્યક્તિના પણ ચાર ક્રમ કર્યા અને તે ચાર 'આશ્રમ' કહેવાયા

જે સમાજમા નિરંતર ફેરફાર થતા રહેતા હોય અને જે સમાજ નવાનવા ફેરફાર કરવાને સદા તત્પર રહેતો હોય તે સમાજમા સ્વાભાવિક રીતે અસતોષના બીજ ઊંડા મૂળ ઘાલે, અને તેના પરિણામમા બેકારી, હડતાલ, વગેરે દૂષણો દૃઢ થઈ રહે આપણા પ્રાચીન સમાજને આ સિદ્ધાત લાગૂ પડતો ન હતો તેથી હાલની માફક તે સમયે સમાજ વિભક્ત ન હતો અને તેનું બધારણ અવ્યવસ્થિત ન હતું સઘશક્તિના સિદ્ધાતને અનુસરી પૂર્ણ ઐક્યને પામેલા આપણા પ્રાચીન રાષ્ટ્ર-સમાજનો સર્વોપરિ અધિકારી રાજા ગણાતો હતો કૌટિલ્યે જેને 'પ્રકૃતિઓ' કહી છે તે 'સપ્તાગો'—સ્વામી (રાજા), અમાત્ય (મંત્રી), સુહૃદ્ (મિત્રરાજ્ય), કોશ (ખજાનો), રાષ્ટ્ર (દેશ), દુર્ગ (કિલ્લો) અને બલ (લશ્કર)—આપણા પ્રાચીન રાષ્ટ્ર-સમાજના આધારભૂત સ્તંભરૂપ હતા "મનુસંહિતા" (૭, ૫૬)મા કહ્યું છે કે, રાજ્યનું ખુદ અસ્તિત્વ 'સ્થાન' ઉપર રહેલું છે. કુલ્લુકભટ્ટ એ શબ્દની સમજુતી આપતા આમ કહે છે-**दण्डकोशपुरराष्ट्रात्मकं चतुर्विधं।** આથી એમ સમજાય છે કે, લશ્કર, ખજાનો, નગર અને દેશ—એ ચાર બાબતોના ઉપર તે સમયે રાજ્યનો મુખ્ય આધાર રહેતો હતો

તે સમયે 'સામંત'(ખડિયા રાજા)થી માંડીને 'સાર્વભૌમ' (ચક્રવર્તી રાજા) સુધીના વિવિધ પ્રકારના રાજાઓ અસ્તિત્વ ધરાવતા

હતા. રાજાની ચૂંટણી દરેક યોગ્ય ગુણોને અનુસરીને ગીતનર થતી રાજાનો અભિષેક થતો તે સમયે 'રાજસૂય' યજ્ઞ કરવામા આવતો, અને તે પ્રસંગે થતી વિવિધ ક્રિયાઓ દરમ્યાન રાજકર્તાઓ રાજાને હાથનું બખ્તર બક્ષીસ રૂપે અર્પતા તે સમયે રાજકીય તત્ત્વની સાથે આધ્યાત્મિક તત્ત્વ એટલુ બધુ ઓતપ્રોત રહેતુ કે રાજા જેવો રાજા પણ 'પુરોહિત'ના તાબામા રહેતો પ્રધાન તરીક પુરોહિત વ્યાવહારિક તેમ જ ધાર્મિક બાબતોમા રાજાને સલાહ આપતો, એટલુ જ નહિ પણ 'ઐતરેય બ્રાહ્મણ મા કહ્યુ છે તેમ, મ ત્રીમ ડળમા તેનુ મહત્ત્વ ખાસ વધારે ગણાતુ રાજાના પ્રધાનો દુરાચારી જણાય, અથવા તો તેવા મ ત્રીઓ પોતપોતાના કર્તવ્ય-ર્મ પ્રત્યે ઉદાસીન રહેતા હોય, અથવા તો ન્યાયની બાબતમા અઘેર ચાલતુ હોય —એટલે કે, જેને શિક્ષા કરવી ઘટે તેને શિક્ષા કરવામા ન આવે અને જેને શિક્ષા કરવી ન ઘટે તેને શિક્ષા કરવામા આવે—અથવા તો લડાઇ કરવામા આવે તેમા ઘાતકીપણુ પ્રધાન હોય, અથવા તો યોગ્યગાનો ભય ઉપસ્થિત થયો હોય, તેવા પ્રસંગે પુરોહિત રાજાને ખાસ કરીને કિંમતી સલાહ આપતો અને તેવી સર્વ અનિષ્ટ બાબતો રાજાના હાથે તે દૂર કરાવતો

રાજાની સત્તા અનિયંત્રિત રહેતી નહિ પુરોહિત તેને સલાહ આપતો તેના ઉપરાંત તેનુ મ ત્રીમ ડળ તેમ જ તેની મ ત્રીપરિષદ્ (પ્રિવી કાઉન્સિલ) પણ તેને સલાહ આપતા રાજવહીવટ સ બધી જે કાઈ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો તેના સબધમા પ્રથમ તો રાજા નિદાન ત્રણ મ ત્રીઓની સલાહ લેતો, અને તેઓ જે સલાહ આપતા તેના સબધમા તે વિચાર કરી જોતો તદુપરાંત, કૌટિલ્યના કથન પ્રમાણે ગેરહાજર સભ્યોની સાથે પત્રવ્યવહાર કરીને ('अनासन्न सह पत्रसंप्रेषणेन') પણ રાજા સલાહ લેતો આમ એકદર સલાહનો વિચાર કરી જોઇને પછી તે પોતાના વિચાર મ ત્રીસભા સમક્ષ રજુ કરતો ત્યારબાદ છેવટે જે નિર્ણય થતો તે પુરોહિત સમક્ષ

રજુ કરવામાં આવતો, અને પુરોહિત એકમત થતો તો જ તે નિર્ણયનો અમલ કરી શકાતો. મંત્રીમંડળનો જે નિર્ણય થતો તેના સંબંધમાં 'સભા'નો કે 'રાષ્ટ્ર'નો કે 'જનપદ'નો અર્થાત્ જાહેર પ્રજાનો અભિપ્રાય સર્વાનુમતે લેવામાં આવતો નહિ ત્યાંસુધી કાઇ પણ છેવટનો સિદ્ધાંત બાંધી શકાતો નહિ. આમ સિદ્ધાંતરૂપે રાજસત્તા સર્વોપરિ રહેતી તો પણ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ લોકસત્તા જ પ્રાધાન્ય ભોગવતી. અર્થાત્ લોકમત વગર રાજમત લૂલો ગણાતો. "અથર્વવેદ"ના આધારે એમ કહી શકાય છે કે, પ્રજાપ્રતિનિધિસભા વિનાના રાજાની કલ્પના જ કરી શકાય નહિ.

તે સમયે પણ રાજ્યબંધારણના નાનામા નાના રાજકીય એકમ તરીકે ગામડું ગણાતું હતું. દરેક ગામડામા વિવિધ જાતિઓ વસવાટ કરતી. એવી દરેક જાતિ સ્વમર્યાદિત રહેતી અને સ્વારાજ્ય ભોગવતી, અને તેના તમામ પ્રશ્નોનો નિકાલ જ્ઞાતિપંચાયતના હાથે થતો હતો. ગામડાની વિવિધ જાતિઓના લોકોમાથી ચાળીસ ઈમિઓને પસંદ કરીને ગામપંચાયત સ્થાપવામા આવતી, અને તેના હાથે આખા ગામડાને લગતા વિવિધ પ્રશ્નોનો નિકાલ થતો. ગામપંચાયતનુ કારોબારી કામ ગામના ' ગામભોજક ' અથવા ' ગ્રામિક ' (મુખી) તરફથી તેમ જ ' દંડનાયક ' (ન્યાયાધીશ)ના હાથે થતું. જ્ઞાતિપચાયત તથા ગામપંચાયત તેમ જ ગામડાની ' પૂગ ' નામક અન્ય શ્રેણીઓ મળીને આખા ગામડાનો વહીવટ કરતી. આમ દરેક ગામડું સ્થાનિક સ્વારાજ્ય ભોગવતું. એ પ્રકારનું રાજ્યયંત્ર સંઘશક્તિના ધોરણે એ વખતે એટલું બધુ વ્યવસ્થિત હતુ કે, બીજા બધા પ્રકારના રાજવહીવટી ખાતા કામ કરતાં બંધ પડે તો પણ ગામડાની પોતાની શ્રેણીઓ ગામલોકોના સંરક્ષણ વગેરેનું કામ બરાબર રીતે બજાવી શકે. નાનાં ગામડાંની ગામપંચાયતોના જેવી મોટા શહેરોની સુધરાઈઓ પણ રહેતી, અને તેમનો વહીવટ, પણ એ જ ધોરણે ચાલતો. આખા દેશના કુલ ગામોના

પાડવામાં આવતા. દસ ગામોના સમૂહનું પાટનગર 'સંગ્રામ' કહેવાતું; બસો ગામોના સમૂહનું પાટનગર 'ખારવટિક' કહેવાતું; ચારસો ગામોના સમૂહનું પાટનગર 'દ્રોણમુખ' કહેવાતું; અને આઠસો ગામોના સમૂહનું પાટનગર 'સ્થાનીય' કહેવાતું.

આખા દેશ ઉપર રાજાની મધ્યસ્થ સરકારનો અમલ ચાલતો. મધ્યસ્થ સરકાર અનેક ખાતાંઓની મારફતે બધો વહીવટ ચલાવતી. તે સમયે કયાં કયા ખાતાઓ કેવાં કેવાં કામો કરતાં, તેની રસિક વિગતો કૌટિલ્યે પોતાના " અર્થશાસ્ત્ર " માં આપેલી છે. એવાં ખાતાંઓ પૈકી નીચેના ખાતા મુખ્ય હતાં:– લશ્કરીખાતું, નૌકાખાતું, સંરક્ષણખાતું, શિલેદારખાતું, વિદ્યાખાતું, ધર્મખાતું, ન્યાયખાતું, આરોગ્યરક્ષણખાતું, દવાખાતું, નહેરખાતું, જાહેર બાંધકામ ખાતું, વેપાર-ઉદ્યોગખાતું, વગેરે વગેરે. તે સમયે રાજ્યના કુલ વાર્ષિક ઉત્પન્નનો અરધો ભાગ કેવળ લશ્કરીખાતા પાછળ ખર્ચાતો, એમ "શુક્રનીતિ"-માં કહ્યું છે તેથી એમ સમજાય છે કે, તે સમયનું લશ્કરી મહેકમ બહુ મોટા પાયા ઉપર રચાયું હોવું જોઇએ. અત્યારે પણ આપણા દેશનો લશ્કરી ખર્ચ એનાથી કયાં ઓછો છે ?

તે સમયના ન્યાયખાતાનો વહીવટ જાણવા જેવો છે. સાધારણ રીતે ગુનેગારને અમુક અમુક કસોટીમાંથી પસાર કરીને તેના ગુનાનો પ્રકાર નક્કી કરવાનું ધોરણ તે સમયે પ્રચલિત હતું તો પણ 'ધર્મ' (કાયદો), 'વ્યવહાર' (પુરાવો), 'ચરિત્ર' (પ્રણાલિકા), 'રાજશાસન' (રાજાજ્ઞા) અને 'ધર્મન્યાય' (ન્યાયીપણું) ધ્યાનમાં લઈને દિવાની તથા ફોજદારી ન્યાય ચૂકવવાનું ધોરણ તે સમયના ન્યાયખાતેથી ઠરેલું હતું. તદુપરાંત એમ પણ જોવામાં આવે છે કે, તે સમયે કોઇ પ્રસંગે કાંઈ ગુનો થતો તો તે ગુનાથી જે પક્ષને નુકસાન થતું તે પક્ષની પોતાની જ્ઞાતિના આધારે તે ગુનાના ગંભીરપણા વગેરેનો નિર્ણય થતો. અર્થાત્ બ્રાહ્મણની હત્યા વધારે ગંભીર ગુનો તરીકે ગણાતી, પણ બ્રાહ્મણેતરની હત્યા ઓછો ગંભીર ગુનો

તરીકે ગણાતી. કોઈ બ્રાહ્મણ કોઇનું ખૂન કરતો તો તેને દેહાન્તદંડ કરી શકતો નહિ, એમ "મનુસંહિતા" કહે છે તેથી એમ માલૂમ થાય છે કે, ગુનાનું ગંભીરપણું ઠરાવવામાં તે સમયે જ્ઞાતિનો વિચાર અવશ્ય પ્રાધાન્ય ભોગવતો હતો. સાધારણ રીતે બ્રાહ્મણ જ 'પ્રાડ્-વિવાક' (મહાન્યાયાધીશ) તરીકે કામ કરતો. તેના ઉપરાંત વિવિધ 'ધર્માધિકારીઓ' (ન્યાયાધીશો) પણ નીમાતા, અને તેઓ 'અનુયોક્તા'-(ઍસેસર) ની મદદથી મુકદ્દમાની તપાસ કરી ફેંસલા આપતા. એકંદરે જોતા તે સમયના ન્યાયખાતાની વ્યવસ્થા બહુ વિચારપૂર્વક કરવામા આવેલી હતી. જ્ઞાતિપંચાયત તેમ જ ગામપંચાયત દિવાની અને ફોજદારી અધિકારો ભોગવતી, અને તેમના ઉપરાંત ઉપલી અદાલતો અસ્તિત્વ ધરાવતી.

ઉપર્યુક્ત વિવિધ ખાતાઓના મહેકમના નીભાવની પાછળ રાજ્યને બહુ ભારે ખર્ચ થતો હશે, એ સમજાય તેવું છે. આવા ભારે ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે રાજ્યે ઉત્પન્નના સાધનો પણ ઠરાવ્યા હતા. આપણો દેશ પરાપૂર્વથી આજસુધી ખેતીપ્રધાન રહેતો આવેલો છે. પ્રાચીન કાળમા પણ ખેતીનો ધંધો મુખ્ય હતો, અને ખેતીના ઉત્પન્નનો છઠ્ઠો ભાગ રાજભાગ તરીકે રાજ્ય તરફથી ઠ-રાવવામા આવતો. આથી જ એક રાજાને એક નામ 'ષડ્ભાગ-ભાક્' (છઠ્ઠો ભાગ ભોગવનાર) કહેલ છે. ખેતીનું ઉત્પન્ન આમ લેવાતું તેના ઉપરાંત દંડ, ચીજોનો કર, જંગલના ઉત્પન્નનો કર, વેપારની જગાત, શુલ્કનું ઉત્પન્ન, સદાગરીના સાધનોનો કર, વહા-ણોની લાગત, ખાણોનું ઉત્પન્ન, [illegible] ઉત્પન્ન વગેરે વગેરે સાધનો વડે પણ રાજ્ય ઉત્પન્ન લેતું તે સમયે કર ઉઘરાવવાનો ઇજારો ખાનગી માણસોને આપવામા ન આવતો, પણ રાજ્ય પોતે જ દરેક માણસોને વસૂલવાનું કામ કરતું, એટલે તેમાંથી પણ રાજ્યને પુષ્કળ ઉત્પન્ન મળતું.

રાજ્યના આવા ખર્ચનો હિસાબ રાખવા માટે રાજ્યમાં વિસ્તૃત

હિસાબીખાતુ નીભાવતુ હતું 'સનિધાતા' અને 'મહત્તા' નામના બે મોટા અમલદારો એ ખાતાના ઉપરિ ગણાતા હતા તે પૈકીનો 'સનિધાતા' નાણામંત્રી તરીકે મહેસુલના કુલ કામનો સર્વોપરિ અમલદાર ગણાતો અને 'મહત્તા' વસુલાતી અધિકારી તરીકે કામ કરતો. એ બે અધિકારીઓના હાથે આખા હિસાબીખાતાનો કુલ વહીવટ ચાલતા હતા

આમારૂં [illegible] અહીં પૂરૂં થાય છે મધ્યકાલના ધોરણે એકંદર રાજ્યીય વહીવટ કેવી રીતે ચાલતો હતો, તેનો કાંઈક ખ્યાલ આથી વાચકને આવશે, એવી આશા અમે રાખીએ છીએ

અત્ર એટલું કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે ખાસ કરીને ધર્મના નામે મંદિરના નીભાવની બાબતમાં પ્રાચીન કાળથી [illegible] બધો શ્રેણીભાવ આપણા દેશમાં રહેતો આવ્યો છે, તે આ ગ્રંથમાં આપેલા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંના શિલાલેખોના ઉલ્લેખો સાબીત કરી આપે છે જેમ રીતે આપણા ગુજરાતમાં આવી જાતના શિલાલેખના પૂરાવા મળતા મુશ્કેલ થઈ પડે છે તેમ છતાં પણ કોઈક પ્રસંગે આવી સાબીતી મળી શકે છે, એમ બતાવી આપવાના હેતુથી અને આ ગ્રંથમાંના પ્રસ્તુત વિષય પરત્વે કરેલા વિધાનોને પુષ્ટિ આપવાના હેતુથી, આપણા ગુજરાતના સારંગદેવ રાજાના સમયનો સં ૧૩૪૮ (ઇ સ ૧૨૯૨)-નો પાલણપુરનો અપ્રસિદ્ધ શિલાલેખ આ ગ્રંથના અંતભાગમાં પરિશિષ્ટ તરીકે દાખલ કર્યો છે, તે બહુ બોધક તથા ઉપયોગી થઈ પડશે, એવી આશા રહે છે

અંતમાં સદરહુ ગ્રંથ લખવાની તક અમને આપી તે માટે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સંચાલકોનો અને ખાસ કરીને ભાઈશ્રી હીરાલાલ પારેખનો અમે આભાર માની અમે વિરમીએ છીએ.

[illegible],
તા ૨૫-૧૨-૧૯૩૦ } ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા

શ્રી

અનુક્રમણિકા

સંક્ષેપસૂચિ

અ. વે. = અથર્વવેદ.
આ. ધ. = આપસ્તંબ ધર્મસૂત્ર.
આ. લે. = આલ્ટિડિશે લેબન (ઝિમરકૃત, બર્લિન, ૧૮૭૯).
આ. સ. રી. = આર્કિયૉલૉજિકલ સર્વે રીપોર્ટ.
આ. સ. વે. ઇ.= આર્કિયૉલૉજિકલ સર્વે ઑફ વેસ્ટર્ન ઇંડિયા.
ઇ. ઍં. = ઇંડિયન ઍંટિક્વેરી.
ઇ. કૉ. = ઇંડિયન કૉઇન્સ (રૅપ્સનકૃત).
ઇ. સ્ટુ. = ઇંડિશે સ્ટુડિયન.
ઋ. વે. = ઋગ્વેદ.
એ. ઇ. = એપિગ્રાફિકા ઇંડિકા.
એ. ક. = એપિગ્રાફિકા કર્ણાટિકા.
ઍ. રી. આ. સ. ઇ. = ઍન્યુઅલ રીપોર્ટ ઑફ ધી આર્કિયૉલૉજિકલ સર્વે ઑફ ઇંડિયા.
ઐ. બ્રા. = ઐતરેય બ્રાહ્મણ.
આં. કૉ. = આંધ્ર કૉઇન્સ (રૅપ્સનકૃત)
કા. લે. = કાર્માઇકલ લેક્ચર્સ.
કૅ. કૉ. ઇ. મ્યુ. = કૅટલૉગ ઑફ કૉઇન્સ ઇન ધી ઇંડિયન મ્યુઝિયમ (વી. એ. સ્મિથકૃત.)
કૉ. ઇ. ઇ. = કૉર્પસ્ ઇન્સ્ક્રિપ્શનમ્ ઇંડિકેરમ્.
કૉ. એ. ઇ. = કૉઇન્સ ઑફ એન્સ્યંટ ઇંડિયા (કનિંગહામકૃત).
કૌ. = કૌટિલીય.
ગ. એ. રી. = ગવર્નમેંટ એપિગ્રાફિસ્ટસ્ રીપોર્ટ.
ગુ. ઇ. = ગુપ્ત ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ્.
ગૌ. ધ = ગૌતમ ધર્મસૂત્ર.
જ. એ. સો. બં. = જર્નલ ઑફ ધી એશિયૅટિક સોસાયટી ઑફ બેંગૉલ.

જ. બી ઓ રી સો. = જર્નલ ઑફ ધી બીહાર ઍંડ ઓરિસ્સા રીસર્ચ સોસાયટી
જ. રૉ એ સો = જર્નલ ઑફ ધી રૉયલ એશિયૅટિક સોસાયટી.
તૈ. બ્રા = તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ
તૈ સ = તૈત્તિરીય સહિતા
પ્રો એ સો બેં = પ્રોસીડિંગ્ઝ ઑફ ધી એશિયૅટિક સોસાયટી ઑફ બૅંગાલ
બિ ઈ = બિબ્લિઑથિકા ઇંડિકા
બૃ સૂ = બૃહસ્પતિ સૂત્ર
બૃહ = બૃહસ્પતિ
બૉ ગૅ = બૉંબે ગૅઝેટિયર
મ સ = મનુ સહિતા
યા સ = યાજ્ઞવલ્ક્ય સહિતા
રૅ ઈ કૉ = રૅપ્સન કૃત ઇંડિયન કૉઇન્સ
લ્યુડ = લ્યુડર્સ બ્રાહ્મી શિલાલેખોની યાદી (એપિગ્રાફિકા ઇંડિકા, પુસ્તક ૧૦, પરિશિષ્ટ)
વ ધ = વસિષ્ઠ ધર્મસૂત્ર
વા સ = વાજસનેય સહિતા
વિ સ = વિષ્ણુસહિતા
વીર = વીરમિત્રોદય (જીવાનંદ વિદ્યાસાગર તરફથી સંપાદિત)
વે ઈ = વેદિક ઇંડેક્સ (મૅક્‌ડૉનેલ અને કીથ કૃત)
વે સ્ટુ = વેદિશે સ્ટુડિયન
વ્હિ અ વે = વ્હિટ્નીકૃત અથર્વવેદ
શ બ્રા = શતપથ બ્રાહ્મણ
સા. ઇ ઈ = સાઉથ ઇંડિયન ઈન્સ્ક્રિપ્શન્સ
સે બુ ઇ = સેક્રેડ બુક્સ્ ઑફ ધી ઇસ્ટ
સે ટે = સેક્રેડ ટેક્સ્ટ્સ્ (મૂર કૃત)

પ્રાચીન હિંદમાં સંઘજીવન

પહેલું પ્રકરણ

આર્થિક જીવનમાં શ્રેણીઓની પ્રવૃત્તિઓ

[૧]

સંઘજીવનની ભાવના મનુષ્યમાં કુદરતી છે.

સંઘજીવનની ભાવના સામાજિક દૃષ્ટિએ માણસમાં કુદરતી રીતે ઊતરી આવેલી છે. જે જૂનામાં જૂના સમયની કાંઈ પણ નોંધ આપણી પાસે મોજુદ છે તે સમયથી માંડીને મનુષ્યના સમાજમાં એક કે બીજા રૂપે એ ભાવના જોવામાં આવે છે. તેમ છતાં પણ માણસના સ્વભાવને અનુસરીને તેમ જ જે સંયોગોમાં તે મુકાયો હોય તે સંયોગો પ્રમાણે એ ભાવના સચેતનરૂપે આગળ પડી આવે છે અને કાંઈક સમજદાર વ્યવસ્થા ઉપસ્થિત કરવામાં મદદરૂપ નીવડે છે. જેવા સંયોગો હોય તેવી વ્યવસ્થા થાય, પણ તેની ઉન્નતિનો આધાર તો, જે સમાજમાં એ ભાવના પોષાઈ હોય તે સમાજની વિશિષ્ટ પ્રજાની બુદ્ધિ ઉપર ઘણા અંશે રહે છે. આથી જ લગભગ બધા યુગોમાં અને દેશોમાં મનુષ્યની સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક અને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રાથમિક સ્વરૂપમાં પણ શ્રેણીની વ્યવસ્થા આપણા જોવામાં આવે છે. તેમ છતાં પણ દુનિયાના જુદા જુદા ભાગમાં આ વ્યવસ્થાની ઉન્નતિ વિવિધ રીતે થએલી જોવામાં આવે છે.

પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમા સૌથી પહેલા તો આર્થિક જીવનમા શ્રેણીની પ્રવૃત્તિ દેખા દઇ રહેતી હોવાનું જણાય છે. શંકરાચાર્યની ટીકાવાળુ 'બૃહદારણ્યકોપનિષદ્'[1] આપણે વાચીએ છીએ ત્યારે આ વાત સમજાઇ આવે છે આપણને એમ કહેવામા આવ્યુ છે કે મનુષ્યસમાજમા બ્રાહ્મણો, વૈશ્યો, ક્ષત્રિયો અને શૂદ્રો છે તેવી જ રીતે બ્રહ્માએ દેવોમા પણ તેવા વર્ગો પેદા કર્યા હતા પણ માત્ર પહેલા બે વર્ગોને હયાતીમા આણીને જ બ્રહ્માજીએ સંતોષ માન્યો નહિ, કારણ કે તેઓ સંપત્તિ ઉત્પન્ન કરી શકયા નહિ. આથી વૈશ્યોને ઉત્પન્ન કરવામા આવ્યા તેઓ **ગણશ** કહેવાના હતા, કારણ કે વ્યક્તિગત પ્રયત્નથી નહિ પણ સંઘશક્તિથી તેઓ સંપત્તિ ઉત્પન્ન કરી શકે તેમ હતુ

હિંદુસ્તાનમાં પ્રથમ તેનો પ્રાદુર્ભાવ.

વેદના પાછલા સમય જેટલા જૂના કાળમા આર્થિક જીવનમા સંઘોની પ્રવૃત્તિ સારી પ્રગતિમાન સ્થિતિમા હયાતી ધરાવતી હતી એમ આ ફકરાથી સાબીત થાય છે એટલુ ખાસ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે કે માત્ર વૈશ્યોની બાબતમા જ ગણ વિષે ઉક્ત ગ્રંથનો કર્તા ઉલ્લેખ કરે છે, અને તે પણ એવી રીતે કે ઉપલા બન્ને વર્ગોને એ વ્યવસ્થાનો લાભ મળતો ન હતો એવુ સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવે આવા

---

1. "स नैव व्यभवत् स विशमसृजत् यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते । १ । ४ । १२ ।

આ ફકરાની સમજુતી શંકરાચાર્યની ટીકા વાચવાથી મળી રહે છે.

"क्षात्र सृष्टेऽपि स नैव व्यभवत् कर्म्मस्मै ब्रह्म तथा न व्यभवत् वित्तोपार्ज्जयितुरभावात् । स विशमसृजत कर्म्मसाधनवित्तोपार्ज्जनाय । क पुनरसौ विट् ? यान्येतानि देवजातानि स्वार्थे निष्ठा य एते देवजातिभेदा इत्यर्थ गणशः गणं गणं आख्यायन्ते कथ्यन्ते गणप्राया हि विशः । प्रायेन संहता हि वित्तोपार्ज्जनसमर्थाः नैकैकश. ।"

સંજોગોમા આપણે બેલાશક અનુમાની શકીએ કે બ્રાહ્મણોની અને ક્ષત્રિયોની સંઘરૂપ વ્યવસ્થા—એટલે કે ધાર્મિક અને રાજકીય સ્વરૂપની ગણરચના—આર્થિક સ્વરૂપની ગણરચનાના જેટલુ મહત્ત્વ મેળવી શકી ન હતી.

વેપારીઓની સંઘવ્યવસ્થા

પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમા સંજોગો સુરક્ષિતપણાને તિલાંજલિ આપે તેવા હતા એટલે અમુક જાતના વેપારીઓને સંઘજીવનની અનિવાર્ય જરૂરિયાત થઇ પડી હતી. લાંબીલાંબી મુસાફરીઓ કરવી પડતી તેથી તેમ જ રસ્તાઓ છેક કે તેવા પણ હોવાથી તેઓ એકલા હાથે લુટારાઓને કે દુશ્મન જાતિઓને પુગા પડી શકતા નહિ તે સંઘશક્તિથી જરૂર પુગા પડી શકતા આવી જાતના ભયનો ઉલ્લેખ પાછળના સમયના સાહિત્યમા થયેલો ખાસ જોવામા આવે છે દાખલા તરીકે, 'જાતક'ની એક વાર્તામા કહ્યુ છે કે ૫૦૦ લુટારાઓનુ એક ગામ હતુ, અને એક વયોવૃદ્ધ પુરુષ તેનો ઉપરિ હતો [૨] લુટારાઓની આવી વ્યવસ્થાની સામે વેપારીઓએ પણ વ્યવસ્થા જમાવી હતી. 'જાતક'ની અનેક વાર્તાઓમા આવી વ્યવસ્થા સંબંધી પણ ઉલ્લેખો જોવામા આવે છે [૩] આપણા દેશના ઇતિહાસના આથી પહેલાના સમયમા આવી જ રીતે વેપારી વર્ગોની વ્યવસ્થા હયાતી ધરાવતી હોય તો તે કેવળ સ્વાભાવિક છે આ વાતના સમર્થનમા દાખલા જોવા જઇએ તો ન મળી આવે એમ નથી

'ઋગ્વેદ'મા 'પણિ' શબ્દ અનેક પ્રસંગે વપરાયો છે, પણ જૂદાજૂદા વિદ્વાનોએ તેનો જૂદોજૂદો અર્થ કરેલો છે [૪] સેંટ પીટર્સબર્ગનો શબ્દકોશ એમ કહે છે કે એ શબ્દ 'પણ' (=સદલો કરવો) ધાતુ ઉપરથી ઊતરી આવેલો છે, અને તેનો અર્થ 'વેપારી' થાય છે.

---

૨ સત્તિગુમ્બ જાતક, જાતક પુ ૪, પૃ ૪૩૦.

૩. જરુદપણ જાતક, જાતક પુ ૨, પૃ ૨૯૪.

૪. જુઓ વે ઇ., પૃ. ૪૭૧.

ઝિમર[૫] અને લ્યુડ્વિગ[૬] પણ તેનો અર્થ 'વેપારી' કરે છે.

પરંતુ એક ઋચામાં 'पणि' લોકો ઉપર હલ્લો કરવાનું દેવોને કહેવામાં આવ્યું છે; અને તે સ્થળે ખૂનથી તેઓ હારી ગયા એમ તેમા કહેલું છે[૭] લ્યુડ્વિગ એમ માને છે કે "પણિઓ સાથેની લડાઇઓના ઉલ્લેખનો અર્થ એવો કરવાનો છે કે, આર્ય લોકો જેને સ્વાભાવિક રીતે યોગ્ય માને એવા હલ્લાઓથી પોતાના માલનું રક્ષણ કરવાને જરૂર પડે તો લડવાને પણ તૈયાર હોય એવા, અરબસ્તાનના અને ઉત્તર આફ્રિકાના લોકોની માફક કાફલારૂપે ફરતા, જંગલી દશા ભોગવતા વેપારીઓ તેઓ હતા." આ અર્થ આપણે સ્વીકારીએ તો આપણે અલબત્ત એમ માની લેવું પડે કે, પોતાના દુશ્મનોની સામે ટક્કર ઝીલી શકે એટલી મજબૂત અને તેમની વિરુદ્ધ લડાઈ ચલાવી શકે એવી વેપારીઓની સંઘરૂપ સંસ્થા હયાતી ધરાવતી હતી. એ રીતે, 'જાતકો'મા જે સંસ્થાનો ઉલ્લેખ થયો છે તે 'ઋગ્વેદ' ની ઋચાના સમય જેટલી જૂની નીવડે છે.[૮]

કારીગરોની સંઘ વ્યવસ્થા.

કારીગરોની સંઘવ્યવસ્થા આ જ વર્ગની છે. અલબત્ત તેનું સ્વરૂપ અને મૂળ જૂદા પ્રકારના હોય એ બનવાજોગ છે. મધ્યયુગના યુરોપના 'ગિલ્ડ' (મહાજન)ને મળતી આવતી આ સંસ્થાઓ શરૂઆતના વૈદિક સમયમા વિકસી હતી કે કેમ તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. અત્યારે તો આ બાબતમા જેવો કહો તેવો પુરાવો એટલો જ

૫. આ. લે. પૃ. ૨૫૭.

૬. ડર ઋગ્વેદ, ૩, ૨૧૩–૨૧૫.

૭. વે. ઇ., પૃ. ૪૭૧.

૮. પરંતુ એ શબ્દનો જે અર્થ અહીં આપ્યો છે તેનો સ્વીકાર સર્વાનુમતે થયો નથી એમ આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ.

છે કે વૈદિક સાહિત્યમા 'શ્રેષ્ઠિ'[૯] અને 'ગણ'[૧૦] શબ્દનો ઉલ્લેખ થયો છે.

પાછળના સમયના સાહિત્યમા 'શ્રેષ્ઠિન્' એટલે 'મહાજનનો મુખી' એમ મનાતું હતું, એ તો જાણીતી વાત છે. ડૉ. મૅકડોનેલ[૧૧] ટીકા કરે છે કે વૈદિક સાહિત્યમા એ શબ્દનો એવો અર્થ કરવામાં આવતો હોય પણ ખરો.[૧૨]

વળી, 'ગણ' એટલે કોઈ પણ મંઘરૂપ સંસ્થા. અલબત્ત પાછળના સમયના સાહિત્યમા તો કેવળ રાજકીય અને ધાર્મિક સંસ્થાઓના સંબંધમા જ એ શબ્દ વપરાયેલો જોવામા આવે છે. તેમ છતા પણ, રૉથ કહે છે કે, વૈદિક સાહિત્યમા 'મહાજન'ના અર્થમાં એ શબ્દ વપરાયો છે.[૧૩]

'બૃહદારણ્યકોપનિષદ્'માથી જે ફકરો ઉપર ઊતારવામા આવ્યો છે તે વાચતા તો રૉથનો અને મૅકડોનેલનો અભિપ્રાય તદ્દન ચોક્કસ નથી તો પણ ઘણા અંશે સ્વીકારવા જેવો છે. આથી આપણે કાઈક ખાતરીથી એટલું તો કહી શકીએ કે કદાચ છેક વેદકાળથી અને

૯. ઐ. બ્રા. ૩,૩૦,૩; કૌશીતકી ૨૮,૬; તૈ. બ્રા. ૩,૧,૪,૧૦. જુઓ વે. ઇ., પૃ. ૪૦૩.

૧૦. પચવિંશ બ્રાહ્મણ ૬, ૯, ૨૫; ૧૭, ૧, ૫, ૧૨; વા. સં. ૧૬, ૨૫; તૈ. સં. ૧, ૮, ૧૦, ૨.

૧૧. વે. ઇ. પૃ. ૪૦૩.

૧૨. ("પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમા સ્થાનિક સ્વારાજ્ય, પૃ. ૪૧ અને આગળ ઉપર) ડૉ. રાધાકુમુદ મુકરજી એમ કહે છે કે વૈદિક સાહિત્યમા 'શ્રેષ્ઠ્ય' શબ્દ હંમેશા મહાજનના મુખીનો હોદ્દો દર્શાવતો હતો. આ અર્થ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. ખાસ કરીને પૃ. ૪૨ ઉપર અથર્વવેદમાથી અને શતપથ બ્રાહ્મણમાથી જે ઊતારા આપ્યા છે તેમા આ શબ્દનો આ અર્થ ભાગ્યે જ બધ બેસે છે.

૧૩. સેંટ પીટર્સબર્ગનો શબ્દકોશ: 'ગણ' શબ્દ જુઓ.

અવશ્ય વેદકાળના પાછલા ભાગથી મંઘની પ્રવૃત્તિ હિંદુસ્તાનના સમાજના આર્થિક જીવનનો અંશ થઇ પડી હતી. એના વિકાસની શરૂઆત ઇ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ પહેલા થઈ હતી, એમ આપણે કહીએ તો આપણી ખાસ ભૂલ થતી ન ગણાય.

[૨]

વેદકાળ પછીના સમયના હિંદુસ્તાનના આર્થિક જીવનની સામાન્ય વિશિષ્ટતા તરીકે આ મંઘની પ્રવૃત્તિ થઇ પડી હોય એમ લાગે છે. આ સમયના સાહિત્યનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યાથી એટલું તો સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, ગુજરાન માટે એકસરખા સાધનનો ઉપયોગ કરનાર લોકો ઘણુંખરું પોતાનો મંઘ સ્થાપતા, અને તેમને પોતાને માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવા નિયમો પણ તેઓ ઘડતા. દાખલા તરીકે, 'ગૌતમ'માં[૧૪] કહ્યું છે કે વૈશ્યના વધાગના (ધંધા) ખેતી, વેપાર, ઢોર ચારવા તે અને વ્યાજે નાણા ધીરવા તે છે. સામાન્ય પ્રજાના નિદાન તમામ ઉપયોગી ધંધાઓનો સમાવેશ લેખકે આ યાદીમાં કરી દીધો છે એમ માની શકાય. ત્યાર પછીના જ પ્રકરણમાં[૧૫] એ લેખકનું સૂચક કથન છે કે "ખેડુતોને, વેપારીઓને, રબારીઓને, ધીરધાર કરનાર લોકોને અને કારીગરોને પોતપોતાના વર્ગ માટે (નિયમો ઘડી કાઢવાનો અધિકાર છે) દરેક પ્રસંગે જેને (બોલવાનો) અધિકાર હોય તેની પાસેથી વસ્તુ(સ્થિતિ) જાણી લીધા પછી ન્યાયનો ફેંસલો (તે આપશે)."[૧૬] આનો અર્થ એવો થયો કે, ઉપર જણાવેલા ધંધાઓની લગભગ બધી શાખાઓનું કાંઇક ચોક્કસ બંધારણ હતું ખરૂં.

મહાજનનું સ્વરૂપ, તેની વ્યવસ્થા અને તેનું મહત્ત્વ.

૧૪. ૧૦, ૪૯; સે. બુ. ઇ., ૨, પૃ. ૨૩૨.

૧૫. ૧૧, ૨૧.

૧૬. ૧૧, ૨૦–૨૧; સે. બુ. ઇ., ૨, પૃ. ૨૩૭.

આ વ્યવસ્થાને મહત્ત્વની સમજવી જોઇએ, કારણ કે કાયદાની નજરે તેવા બધારણના નિયમો ગ્રાહ્ય ગ્ખાતા હતા, અને જે તે સઘના સભ્યકર્તા કામમા તેના પ્રતિનિધિની સનાહ રાજા લે એટલો હક્ક તેવો પ્રતિનિધિ ધગાવતો હતો

વેપારીઓની અથવા યત્રકામના જાણકાર લોકોની સઘરૂપ સસ્થા 'શ્રેણી' તરીકે ઓળખાય છે 'એક જ કે જૂદીજૂદી જ્ઞાતિના–પરતુ એક જ ધધો અને ઉદ્યોગ કરનાર–લોકોનો મઘ' એવી એની વ્યાખ્યા અપાય છે આ વ્યવસ્થા યુરોપના મધ્યયુગના 'ગિલ્ડ'–(મહાજન)ને બહુ મળતી આવે છે બૌદ્ધ સાહિત્યમા અને બ્રાહ્મણ–સાહિત્યમા તેમ જ પ્રાચીન શિલાલેખોમા શ્રેણીઓનો ઉલ્લેખ વખતો વખત થયેલો જેવામા આવે છે, અને તેથી, ઉદ્યોગની લગભગ બધી શાખાઓએ પોતપોતાની શ્રેણીઓ સ્થાપી હતી, એવુ જે અનુમાન ગૌતમના આધારે આપણે કર્યું છે તેને ટેકો મળે છે જૂદાજૂદા સમયમા જૂદાજૂદા પ્રદેશમા આવી શ્રેણીઓની સખ્યા જૂદીજૂદી રહી હશે એમ માની શકાય છે 'મૂગ–પકખ જાતક'મા[૧૭] એમ કહ્યુ છે કે, રાજા ભપકાબધ સ્વારીરૂપે નીકળતો ત્યારે ચારે વર્ણોને, અઢારે શ્રેણીઓને અને પોતાના આખા લશ્કરને એકત્ર કરતો હતો આથી એમ સમજાય છે કે રાજ્યમા વિવિધ પ્રકારની શ્રેણીઓની સખ્યા સાધારણ રીતે અઢારની ગણાતી[૧૮] આવી આ ૧૮ શ્રેણીઓ કયી કયી હતી તે નક્કી કરવાનુ બની શકે તેમ નથી, પણ સાહિત્યમા અને શિલાલેખોમા છૂટાછવાયા જે ઉલ્લેખો થયેલા છે તેમને આપણે એકત્ર કરીએ તો આથી પણ વધારે સખ્યા થવા જાય છે આ રીતે બનાવેલી નીચેની યાદી બહુ અર્થસૂચક છે —

૧ લાકડા ઉપર કામ કરનારા કારીગરો (સુથારો, લાકડી સામાન બનાવનારા સુથારો, પૈડાના વાહન બનાવનારા સુથારો, ઘર બાધનારા સુથારો, વહાણ બાધનારા સુથારો અને તમામ પ્રકારના

૧૭ જાતક ૬, પૃ ૧   ૧૮ વળી સરખાવો જાતક ૬, પૃ ૪૨૭

વાહન બનાવનારા સુથારો.)[૧૯]

૨. ધાતુઓ ઉપર કામ કરનારા કારીગરો—સોની સુદ્ધાં.[૨૦]
૩. પત્થર ઉપર કામ કરનારા કારીગરો.
૪. ચામડાનું કામ કરનારા કારીગરો.[૨૧]
૫. હાથીદાંતનું કામ કરનારા કારીગરો.
૬. ઓદયંત્રિક બાંધનારા કારીગરો.[૨૨]
૭. વાંસફોડા. (વંશકાર.)[૨૩]
૮. કંસારા. (કાસ્યકાર.)[૨૪]
૯. મણિયાર.
૧૦. વણકર.[૨૫]
૧૧. કુંભારો.[૨૬]
૧૨. ઘાંચી. (તિલપિશક)[૨૭]
૧૩. સરખટનું કામ કરનારા અને ટોપલાટોપલી બનાવનારા કારીગર.
૧૪. રંગરેજ.
૧૫. ચીતારા.[૨૮]
૧૬. કણિયા. (ધંન્નિક)[૨૯]
૧૭. ખેડુતો.[૩૦]
૧૮. માછીમાર.
૧૯. ખાટકી.

---

૧૯. જાતક ૬, પૃ. ૪૨૭ ૨૦. સદર ૨૧. સદર
૨૨. નાશિકનો લેખ, લ્યુડ૦, ૧૧૩૭
૨૩. જુન્નરનો લેખ, લ્યુડ૦, ૧૧૬૫
૨૪. સદર ૨૫. નાશિકનો લેખ, લ્યુડ૦, ૧૧૩૩
૨૬. નાશિકનો લેખ, લ્યુડ૦ ૧૧૩૭. ૨૭. સદર.
૨૮. જાતક ૬, પૃ. ૪૨૭. ૨૯. [illegible] લે[illegible] ૦ ૧૧૮૦.
૩૦. ગૌતમ ૧૧, ૨૧.

૨૦. હજામ અને પગચંપી કરનાર ઇસમ.
૨૧. હાર ગૂંથનારા અને ફૂલ વેચનારા માળીઓ.[૩૧]
૨૨. ખારવા.[૩૨]
૨૩. ગોવાળ.[૩૩]
૨૪. વેપારીઓ—કાફલાના વેપારીઓ સુદ્ધાં.[૩૪]
૨૫. લૂટારા અને ધાડપાડુ.[૩૫]
૨૬. કાફલાનું રક્ષણ કરનારા જંગલના સિપાઈ.[૩૬]
૨૭. ધીરધાર કરનારા લોકો.[૩૭]

સાધનો એટલાં ઓછાં છે કે ઉપર જણાવેલી શ્રેણીઓનો વિગતવાર ઇતિહાસ આપવાનું કામ લગભગ અશક્ય થઇ પડયું છે. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના પાછળના સમયમા ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ તેમણે કેવી રીતે સાધેલી તેનો સામાન્ય ખ્યાલ જ આપણે તો આપી શકીએ તેમ છીએ.

[૩]

વહેલામાં વહેલો જાતકકથાઓનો સમય આપણે લઇએ તો તેના સંબંધમાં ડૉ. રિચર્ડ ફિક સુંદર વર્ણન લખી ગયો છે. તે કહે છે કે, બંધારણની વાત કરીએ તો, એક બાજુએ વેપારીઓ હતા અને બીજી બાજુએ કારીગરો હતા, અને તેમની વચ્ચે ઘણો તફાવત રહેતો.

જાતકોના સમયની શ્રેણીઓ.

૩૧. જાતક ૩, પૃ. ૪૦૫.
૩૨. જાતક ૪, પૃ. ૧૩૭.
૩૩. ગૌતમ ૧૧, ૨૧.
૩૪. સદર; તેમ જ જાતક ૧, પૃ. ૩૬૮; જાતક ૨, પૃ. ૨૯૫.
૩૫. જાતક ૩, પૃ. ૩૮૮; જાતક ૪, પૃ. ૪૩૦.
૩૬. જાતક ૨, પૃ. ૩૩૫.
૩૭. ગૌતમ ૧૧, ૨૧. જે જે પ્રસંગે પાદલેખમા ઉલ્લેખ નથી કર્યો તે તે પ્રસંગ હ્રાઇસ ડેવિડ્ઝકૃત 'બુદ્ધિસ્ટ ઈંડિયા'ના પૃ. ૯૦માથી લીધેલો છે.

વેપારીઓનો વિચાર કરીએ તો અમુક જાતનો વેપાર કરનારાં વશપરપરાગત કુટુંબોએ, અલબત્ત, પોતાનો મંચ સ્થાપ્યો હતો અને તેના સર્વોપરિ સત્તાધીશ તરીકે जेट्ठक (જ્યેષ્ઠક=ઘરડો માણસ) તેમણે નીમ્યો હતો, પણ તેમનુ બધાગણુ સારી રીતે યોજાયેલુ હતુ એવુ બતાવનારૂ કોઈ પણ સાધન 'જાતકો'માથી મળી આવતુ નથી. પરતુ કારીગરોની તો વાત જ જૂદી હતી. વેપારીઓમા ધધાનુ પરપરાગત તત્ત્વ ઓછુ હતું, પણ કારીગરોમા તો એ તત્ત્વ વિશિષ્ટતા રૂપે હતુ, પુત્રને નાનપણમાથી બાપનો ધધો શીખવાને લાગુ કરી દેવામા આવતો અને તેથી કોઇ પણ ઉદ્યોગની બાબતમા હસ્તકળા તો કુટુબમા એક પેઢીથી બીજી પેઢી સુધી ઊતરી આવતી હતી કોઇ કારીગરે પોતાના બાપદાદાના ધંધા સિવાયનો કોઈ ધધો સ્વીકાર્યો હોય એવુ 'જાતકો'માથી મળી આવતું નથી; પણ કારીગરનો દીકરો બાપનો ધધો કરતો હોવાના અનેક ઉલ્લેખો 'જાતકો'મા થયેલા જોવામા આવે છે. આ બાબતમા બીજુ મહત્ત્વનુ તત્ત્વ એ હતુ કે ઉદ્યોગ સ્થાનિક થઈ ગહેતો હતો. શહેરની પોળો અને શહેરના અમુક મહોલ્લાઓ તેમ જ કેટલાક આખેઆખાં ગામડા એકજ જાતના કારીગરોથી વસેલા જોવામા આવતા[૩૮] કોઇક પ્રસગે તો મોટામોટા ગામડા આવી રીતે વસતા, દાખલા તરીકે, 'મહાવડ્ઢકિગામો'મા લાકડાના વેપારીઓના ૧૦૦૦ કુટુબો રહેતા હતા, અને 'કમ્મારગામો'મા લુહારના ઝુપડા હતા. છેવટે કારીગરોમા 'જેટ્ઠક' પણ હતો.[૩૯] આ ત્રણ સયોગો—અર્થાત્ ધધો

૩૮. સરખાવો दन्तकार-वीथि, જાતક ૧, પૃ. ૩૨૦, ૨, પૃ. ૧૯૭, रजक-वीथि, જાતક ૪, પૃ. ૮૧, ओदनिकघरवीथियम्, જાતક ૩, પૃ ૪૮; महावड्ढकिगामो, જાતક ૨, પૃ. ૧૮, ૪, પૃ. ૧૫૯, ૨૦૭, कम्मारगामो, જાતક ૩, પૃ. ૨૮૧.

૩૯. સરખાવો कम्मकार-जेट्ठक, જાતક ૩, પૃ. ૨૮૧, ૫, પૃ. ૨૮૨; मालकार-जेट्ठक, જાતક ૩, પૃ ૪૦૫; वड्ढकि-जेट्ठक, જાતક

વંશપરપગગત વારસામા ઊતરતો તે, ઉદ્યોગની વિવિધ શાખાઓ સ્થાનિક બનતી તે અને 'જેટ્ઠક'નુ અસ્તિત્વ હતુ તે, ડૉ ઝિચર્ડ ફીકના મત પ્રમાણે—ખાતરીપૂર્વક એની સાબીતી આપે છે કે, યુરોપના મધ્યયુગના મહાજનને લગભગ પૂર્ણારો મળતી આવતી વ્યવસ્થા તે કાળે હયાતી ધરાવતી હતી.

કેટલીક જાતકકથાઓથી શ્રેણીઓના બધાગણુ સબધે વિશેષ રસિક પ્રકાશ પડે છે 'સમુદ્-વાણિજ-જાતક'મા એમ કહ્યુ છે કે, કાશી નગરીની પાસે એક શહેર હતુ તેમા સુથારોના એક હજાર કુટુબો વસતા હતા [૪૦] આ કુટુંબો વચ્ચે બે આગેવાન કારીગરો હતા, અને તે દરેકના તાબામા પાચસો કુટુબો ગોપાયા હતા. એક પ્રસગે તે બધા એ ગામને છોડી ગયા અને પોતાના કુટુબો સાથે એક બેટમા જઈ વસ્યા. આ વાત ઉપરથી એમ સમજાય છે કે, તે કાળે શ્રેણીઓ જગમ હતી. પાછળના સમયના શિલાલેખોથી આ વાતને ટેકો મળે છે. વળી, આ વાતથી એમ પણ સાબીત થાય છે કે, કોઇ પ્રસગે તો કારીગરોના એ ને એ વર્ગના અનેક સઘો પણ એ ને એ લત્તામા વસતા હતા. કદાચ કોઈને એમ લાગે કે, કારીગરોની સખ્યા મોટી હોવાથી આવી બેવડી વ્યવસ્થા રાખી હશે, પણ તેમ નથી જાતકકથાઓમા એમ પણ કહ્યુ છે કે એકજ બધારણ હેઠે એક હજાર કુટુબો રહેતા હતા [૪૧]

એમ લાગે છે કે ' જેટ્ઠક ' (પ્રમુખ)નો હોદ્દો પરંપગગત હતો, કારણ કે એક સ્થળે એમ કહ્યુ છે કે, મુખ્ય ખવાસી મરી ગયો ત્યારે તેનો દીકરો ખવાસીઓનો ઉપરિ બન્યો.[૪૨] આ શ્રેણીઓના બધારણનું મહત્ત્વ બીજી એક રીતે સાબીત થાય છે, અને તે એ કે,

---

૪, પૃ. ૧૬૧. કેટલીક જગાએ 'જેટ્ઠક'ને બદલે 'પમુખ' શબ્દ વપરાયો છે સરખાવો જાતક ૨, પૃ. ૧૨, ૫૨.

૪૦ જાતક ૪ પૃ ૧૫૮. ૪૧ જાતક ૩, પૃ. ૨૮૧.

૪૨ જાતક ૪, પૃ. ૧૩૬.

શ્રેણીઓના પ્રમુખો કેટલાક પ્રસંગે રાજ્યમાં ઉચી પદવી ભોગવતા, રાજાના માનીતા હતા, પૈસાદાર હતા અને પુષ્કળ માલમત્તા ધરાવતા હતા.[૪૩] આ પ્રમુખો વચ્ચે જે લડાઇઓ અને ચડસાચડસી થતી તેનો ઉલ્લેખ પણ થયેલો છે; અને એ જાતકોના[૪૪] પ્રાસ્તાવિક વિભાગમાં આપેલી રમિક વાર્તાઓ ઉપરથી સમજાય છે કે, મહાન્ બુદ્ધ ભગવાને પણ તેમની વચ્ચે સમાધાન કરાવવું પડતું હતું. આવા ટંટાઓ કદાચ વારંવાર થતા હશે તેથી તેમનો નિકાલ કરવા સારૂ ખાસ ન્યાયાધીશો[૪૫] સ્થાપવાની જરૂર જણાઇ હશે. એક જાતકકથામાં 'ભાંડાગારક' (કોશાધ્યક્ષ) નો ઉલ્લેખ થયો છે. તે રાજ્યનો અમલદાર હતો, અને તેના હોદ્દાના અંગે તેણે તમામ વેપારીઓની શ્રેણીઓના ન્યાયાધીશનું કામ કરવાનું હતું.[૪૬] આપણને એમ ખાસ કહેવામાં આવ્યું છે કે, પ્રથમ આવો કોઈ હોદ્દો હયાતી ધરાવતો જ નહિ; પણ ત્યારપછીથી હંમેશાં એ હોદ્દો ચાલૂ રહ્યો હતો.

આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ કે બે જાતકોમાં ૧૮ શ્રેણી-

---

૪૩ જાતક ૨, પૃ. ૧૨; જાતક ૩, પૃ. ૨૮૧.

૪૪ જાતક ૨, પૃ. ૧૨, ૫૨.

૪૫ મિસિસ હ્રાઇસ ડેવિડ્ઝ ટીકા કરે છે કે, "તમામ શ્રેણીઓના સર્વોપરિ પ્રમુખ તરીકેની પહેલી નીમણુકનું અને તેની સાથેસાથે કોશાધ્યક્ષનો હોદ્દો ભોગવાતો તેનું વર્ણન કાશીના દરબારમાં કાશીના જિલ્લાના સંબંધમાં અપાયું છે. કોસલમાંના સાવત્થીમાં શ્રેણીઓના પ્રમુખોની વચ્ચેના ઝગડાઓ વિષે એ પ્રસંગે ઉલ્લેખ થયો છે તે કદાચ કાશીમાં પણ થયા હોય અને તેથી ઉક્ત નીમણુક થઇ હોય." (જ. રૉ. એ. સો; ૧૯૦૧, પૃ. ૮૬૫.)

૪૬. सब्ब सेणिनम् विचारणारहम् भंडागारिकट्ठानम् ।
(જાતક ૪, પૃ. ૩૭)

ઓનો[૪૭] ઉલ્લેખ થયેલો છે. આ સંખ્યા ચોક્કસ ન હોતા સૂચક છે તો પણ તેથી એમ સાબીત થાય છે કે, ઉક્ત સમયે આવી સંસ્થાનો પ્રચાર બહુ બહોળો હતો. ઉક્ત બન્ને જાતકોમાં કહ્યું છે કે, બે મહત્ત્વના પ્રસંગે રાજાની સવારીમા અઢાર શ્રેણીઓનો સમાવેશ થયો હતો. પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના રાજ્યબંધારણમા એ શ્રેણીઓ કેટલું મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવતી હતી તેનો આ વિશેષ પૂરાવો છે.

[૪]

શરૂઆતના ધર્મસૂત્રના સમયમાં શ્રેણીઓની સંસ્થાનો વિકાસ.

ત્યારપછી આપણે **શરૂઆતનાં ધર્મસૂત્રોનો સમય** (અર્થાત્ ઇ. સ. પૂર્વે પાચમી સદીથી ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજી સદી સુધીનો સમય) લઇએ. ગૌતમધર્મસૂત્રના ૧૧ મા અધ્યાયનો ૨૧ મો શ્લોક કહે છે કે, "ખેડુતો, વેપારીઓ, ગોવાળો, ધીરધાર કરનારા લોકો, અને કારીગરો" પોતપોતાના વર્ગ માટે નિયમો ઘડવાની સત્તા ધરાવે છે. વળી એમ પણ કહ્યુ છે કે, "(દરેક વર્ગમા) જેમને (બોલવાનો) આધિકાર છે તેમની કનેથી વસ્તુ(સ્થિતિ) જાણી લીધા" પછી રાજાએ ન્યાયનો ફેસલો આપવો.[૪૮]

આ હકીકત શ્રેણીના બંધારણના વિકાસનુ આગળનું પગથિયુ દર્શાવે છે. વેપારીઓના અને કારીગરોના મંડળોને બધારણે હવે રાજ્યના મુખ્ય અંગ તરીકે સ્વીકારેલા છે, અને પોતાના કાયદા ઘડવા જેવી, અત્યંત મહત્ત્વની સત્તા તેમને સુપરત કરવામા આવી છે. જાતકોએ જણાવેલા 'જેટ્ઠક'ને કદાચ મળતો આવતો તેમનો આગેવાન મહત્ત્વની વ્યક્તિ ગણાય છે, અને રાજદરબારમા પોતાના વર્ગના પ્રતિનિધિ તરીકે બેસવાની સત્તા તે ધરાવે છે.

---

૪૭. જાતક ૬, પૃ. ૧, ૪૨૭.

૪૮. સે. બુ. ઈ., પુ. ૨, પૃ. ૨૩૪.

તે સમયે શ્રેણી પોતાના સભાસદો ઉપર કેટલા અને સત્તા ધરાવતી હતી તેની સાબીતી 'વિનય-પિટક'માના બે નિષ્ટિના નિયમોથી મળી રહે છે એક નિયમ[૪૯] એવો છે કે, અમુક પ્રસગે શ્રેણીના સભાસદો અને તેમની પત્નીઓ વચ્ચે લવાદનુ કામ કરવાની સત્તા શ્રેણીને ખરી, અને બીજો નિયમ[૫૦] એવો છે કે, શ્રેણીના કોઈ પણ સભાસદની પત્નીને દીક્ષા આપવા બદલ શ્રેણીની પરવાનગીની જરૂર ખરી

એ જ ગ્રન્થમાના એક ફકરા ઉપરથી આપણે એવુ અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે, ઉક્ત સમયે આ શ્રેણીઓને ન્યાયની સત્તા પણ હતી દાખલા તરીકે **"राजानं वा संघं वा गण वा पूग वा सेणि वा अनपलोकेत्वा"**-યોગ્ય સત્તાધીશની પરવાનગી વગર ચોરી કરનારી સ્ત્રી (**चोरि**) ને દીક્ષા આપવી નહિ એવુ ફરમાન થયેલુ છે વૃદ્ધ ટીકાકાર આ સબધમા એવી ટીકા કરે છે કે, **"राजा नाम, यत्थ राजा अनुसासति राजा अपलोकेतव्वो, सेणि नाम यत्थ सेणि अनुसासति सेणि अपलोकेतव्वो ॥**[૫૧] અલબત્ત અહીં શ્રેણીની બદોબસ્તી અને ન્યાયની સત્તાનો ઉલ્લેખ થયેલો છે, અને રાજાનો તથા બીજા ગણબીય મડળોનો જે દરજ્જો હતો તે જ દરજ્જો શ્રેણીઓનો પણ હતો એમ એથી પૂરવાર થાય છે

કૌટિલ્યકૃત "અર્થશાસ્ત્ર"[૫૨] આ જ અરસામા લખાયુ હતુ

---

૪૯ વિનયપિટક, ૪, ૨૨૬ સરખાવો જ રૉ. એ સો, ૧૯૦૧, પૃ ૮૬૫

૫૦ 'સુત્તવિભગ'માથી 'ઇકૉનૉમિક જર્નલ'મા આપેલો ઉતારો, ૧૯૦૧, પૃ ૩૧૩

૫૧ જ્યા રાજાની સત્તા ચાલતી હોય ત્યા તેની અનુમતિ લેવી જોઈએ, જ્યા શ્રેણીની સત્તા ચાલતી હોય ત્યા તેની અનુમતિ લેવી જોઈએ

૫૨ કૌટિલ્યકૃત "અર્થશાસ્ત્ર", આર શ્યામશાસ્ત્રી તરફથી સપાદિત

એમ હવે બધા વિદ્વાનો સ્વીકારે છે. આ સમયની શ્રેણીની વ્યવસ્થા ઉપર એ ગ્રંથ બહુ રસિક પ્રકાશ પાડે છે. દાખલા તરીકે, તેમા એમ કહ્યુ છે કે "હિસાબીખાતાના ઉપરિ"એ ઠરાવેલા પત્રકોમા સહકારી સઘોના રીતરિવાજોનો, ધધાઓનો અને લેવડદેવડનો ઇતિહાસ નિયમિત રીતે દાખલ કરવો પડતો,[૫૩] અને શ્રેણીઓને જેમનામા વિશ્વાસ હોય એવા ત્રણ પ્રધાનો નીમવામા આવતા તે તેમની થાપણો સ્વીકારતા, અને મુશ્કેલીના પ્રસગે તે થાપણ પાછી લઇ જઈ શકાતી[૫૪] વેપારી શ્રેણીઓ વચ્ચેના દાવાઓ માટે ખાસ છૂટછાટ મૂકવામા આવતી હતી,[૫૫] અને વેપારી શ્રેણીનો સભાસદ હોય એવો વેપારી ખાસ હક્ક ભોગવતો હતો.[૫૬] તે સમયે શ્રેણીઓનુ મહત્ત્વ કેટલુ બધુ હતુ તેનો વધુ પુરાવો એ છે કે, શહેરની આદર્શ યોજનામા કારીગરોની શ્રેણીઓ (મંઘો)ના રહેઠાણુ માટે સ્થળો અલગ પાડી આપવામા આવતા,[૫૭] અને તેઓ જે કર ભરતી તેનો સમાવેશ મહેસુલના સૌથી વધારે મહત્ત્વના સાધનોમા થતો હતો.[૫૮] સ્થાનિક 'શ્રેણી'[૫૯] સિવાયની બીજી કોઈ પણ જાતની શ્રેણી ગામમા દાખલ થઈ શકે નહિ, એ નિયમથી ગામની શ્રેણીને રક્ષણ મળતુ હતુ શ્રેણીઓ પાસે કેટલુ બધુ ધન હતુ અને અવિચારી રાજાઓ કોઈક પ્રસગે તેમનો દુરુપયોગ કેવી રીતે કરતા તે પુ. ૫, અ. ૨ વાચતા સમજાઈ આવે છે. એમ જણાય છે કે કોઇ રાજા "પૈસાની જબરી તગીમા આવી પડે અને તેને નાણાની જરૂર હોય" તો તે કોઈ જાસુમને નીમે તે સઘો પાસેથી સોનાની લગડી ઉછીની લે અગર નગદ સોનુ ઉછીનુ

કૌટિલ્યના સમયમાં શ્રેણીની સ્થિતિ.

૫૩. સદર, પૃ. ૬૯. ૫૪. સદર, પૃ. ૨૫૩.
૫૫ સદર, પૃ. ૧૯૦. ૫૬. સદર, પૃ. ૨૨૮.
૫૭ સદર, પૃ ૬૧. ૫૮. સદર. પૃ. ૬૬.
૫૯. सामुत्थायिकादन्यसमयानुबंधः ॥ (સદર, પૃ. ૫૪).

લે અને પછી એ જ રાત્રે પોતાનુ ધન પોતે લૂંટાઈ જવા દે [૬૦]

મજુરોના (દૈનિક મહેનતાણ લેનાર માણસોના) મંડળોના સબંધમા પણ કૌટિલ્યે કેટલાક ખાસ નિયમો[૬૧] ઘડેલા છે તેમને કેટલાક ખાસ હક્ક આપવામા આવતા, જેમ કે, કરાર પૂરો કરવા માટે જે મુદ્દત ઠરી હોય તેના ઉપરાંત મહેરબાનીની રાહે સાત રાત્રિ તેમને મફત મળતી સંઘના કુલ ઉત્પન્નનો ઉપયોગ બીજી રીતે કરવાનુ ફરમાન ન હોય તો, તેવુ ઉત્પન્ન તમામ સભાસદો વચ્ચે સરખા ભાગે વહેંચી આપવામા આવતું કામ શરૂ થતુ ત્યારપછી જે કોઈ માણસ સંઘને છોડી દેતો તેને દંડની સજા થતી પોતાના ભાગનુ કામ કરવામા જે માણસ બેદરકાર રહેતો તેને પહેલા પ્રસંગે તો માફી આપવામા આવતી, પણ તે એમ ને એમ વર્ત્યા કરતો તો તેને સંઘમાથી બરતરફ કરવામા આવતો વળી કોઈ માણસ ભયકર ગુનો કરતો તો તિરસ્કૃત ગુનેગાર તરીકે તેની સાથે વર્તન રાખવામા આવતુ સામાન્ય રીતે બધી જાતની શ્રેણીઓમા આવા નિયમો હશે એમ માનીએ તો કાઇ ખોટુ નહિ

એ સમયે શ્રેણીઓની સત્તા અને લાગવગ કેટલી હતી તે બીજા એક ફકરા ઉપરથી સમજાઇ આવે છે તેમા એવો મુદ્દો ગભીર તાથી ચર્ચવામા આવ્યો છે કે શ્રેણીએ ઊભી કરેલી ગરબડ વધારે ગભીર ગણાય કે તેના આગેવાનોએ ઊભી કરેલી ગરબડ વધારે ગભીર ગણાય? પોતાના પૂર્વજોની વિરુદ્ધ જઇને કૌટિલ્ય કહે છે કે શ્રેણીના આગેવાનોએ ઊભી કરેલી ગરબડ વધારે ગભીર ગણાય, કારણ કે, આગેવાનને ટેકો મળતા ઉત્તેજન મળવાથી તે બીજા લોકોની જિંદગીને અને મિલકતને નુકસાન કરીને જુલમ ગુજારે છે [૬૨] વળી, બીજો એ પ્રશ્ન ચર્ચાયો છે કે, શ્રેણીઓ જેવી વ્યવસ્થિત સંસ્થાઓ જેમા હોય તેવી પ્રજા ખરાબામા વસાહત કરે કે એવી વ્યવસ્થિત

૬૦ સદર, ૩ ૩૦૫ ૬૧ સદર, ૫ ૨૩૪ અને આગળ

૬૨ સદર, ૫ ૪૦૩

સંસ્થાઓ જેમા ન હોય તેવી પ્રજા તેમા વસવાટ કરે ? આ બાબતમા વ્યવસ્થિત સસ્થાઓ વિનાની પ્રજા ખગાઆમા વસવાટ કરે તે વધારે પસદ કરવામા આવ્યુ છે, કારણ કે, શ્રેણીઓ અને બીજી વ્યવસ્થિત સંસ્થાઓ દુખો સહી શકતી નથી અને તુરત બીજા દુર્ગુણોને અધીન રહે છે[૬૩] અર્થશાસ્ત્રમાના આ અને આવા બીજા ફકરાઓ[૬૪] ઉપરથી એટલુ તો ચોક્કસ સમજાય આવે છે કે, ઇ સ. પૂર્વે ચોથી સદીમા શ્રેણીઓ રાજ્યવ્યવસ્થાનુ મહત્ત્વનુ અગ મનાઇ ચૂકી હતી

કૌટિલ્યકૃત અર્થશાસ્ત્રમા છૂટાછવાયા ઉલ્લેખો કર્યા છે તે ઉપ-

આ રકમ બસ થઇ શકે."[૬૮] વળી, પુ. ૭, અ. ૧૬ માં દુશ્મન-પક્ષને દાબી દેવા માટેની દુષ્ટ રીતિઓ ગણાવતા કૌટિલ્ય કહે છે કે, જમીનના જે ટુકડાને દુશ્મન તરફથી હંમેશા કનડગત થતી હોય તે ટુકડો 'શ્રેણિબલ'ને ભેટ પાડવો, એટલે દુશ્મન સાથે ટક્કર ઝીલવામાં મચ્યા રહેવાથી તેઓ રાજ્યકારભારમા ડખલ કરવા પામે નહિ. પુ. ૭, અ. ૧ મા દુશ્મનના હલ્લાને હઠાવવાના સાધન તરીકે સિપાઇઓના વર્ગમા 'શ્રેણી' ની ગણુના કરવામા આવી છે.

વેપાર અને લડાઈ ઉપર ગુજરો કરનારા ક્ષત્રિયોની શ્રેણીનો ઉલ્લેખ પણ કૌટિલ્યે કર્યો છે. **कांबोज-सुराष्ट्र-क्षत्रिय-श्रेण्यादयो वार्त्ता शस्त्रोपजीविनः ।** [૬૯] દેખીતી રીતે આ શ્રેણીઓ વિશિષ્ટ પ્રકારની હતી, અને તે ઘણુંખરૂં કાબોજમાં અને સુરાષ્ટ્રમાં જોવામાં આવતી હતી.

શ્રેણીઓ લશ્કરી ધંધો સ્વીકારે એ પ્રથમ દર્શને તો જરા વિચિત્ર લાગે છે; પણ નીચેની હકીકતથી આ વાતને ટેકો મળે છે એટલું જ નહિ, પણ પાછળના સમયમાં પણ એ જ સ્થિતિ ચાલૂ રહી હોવાનું સાબીત કરે છે.

"મહાભારત" માંના કેટલાક શ્લોકોમાં[૭૦] કહ્યું છે કે રાજાએ 'શ્રેણિબલ' નો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આ 'શ્રેણિબલ'નું મહત્ત્વ 'ભૃત' (ભાડુતી સૈનિકો)ના મહત્ત્વ જેટલું જ ગણાતું હતું. 'રામાયણ'મા પણ 'સયોધશ્રેણિ'નો ઉલ્લેખ થયેલો છે.[૭૧] વળી મંદસોરના શિલાલેખ ઉપરથી શ્રેણિઓના લડાયક સ્વરૂપ વિષે સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકે છે.[૭૨] શ્રેણિઓ અને બીજી સંસ્થાઓ વિષે નારદસ્મૃતિ-(૧૦, ૫)માં કહ્યું છે કે[૭૩] ગુપ્ત સંતલસ કરવામાં આવશે,[૭૪] યોગ્ય

---

૬૮. સદર, પૃ. ૨૪૫ ૬૯. સદર, પૃ. ૩૭૬. ૭૦. નિમ્નલિખિત.
૭૧. રામાયણ (ગોરેશિયો તરફથી સંપાદિત), ૧૧; ૧૨૩,૫,
૭૨. સંપૂર્ણ ચર્ચા માટે નીચે જુઓ. ૭૩. નિમ્નલિખિત.
૭૪. મૂળ શબ્દો આ છેઃ–'**मिथः संघातकरणम्**'. જૉલીએ તેનું

કારણ વગર શસ્ત્રો વાપરવામા આવશે અગર પરસ્પર હરના કરવા-મા આવશે૭૪ તો રાજા તે સાખી લઈ શકશે નહિ

'શ્રેણિવલ' શબ્દથી લડાયક વર્ગનો ઉલ્લેખ થાય છે, એમા કાઈ શકા લઇ શકે નહિ, કારણ કે, આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ તેમ, બચાવના તેમ જ હલ્લાના કામે તેઓ કેટલાક પ્રસગે પૂરતા થઈ રહેતા હતા, એમ કૌટિલ્યે કહ્યુ છે આ વાત કબૂલ રાખીએ તો પણ અહીં મતભેદને સ્થાન મળે છે શ્રીયુત આર સ્યામ શાસ્ત્રીએ કહ્યુ છે કે 'શ્રેણિવન' એટલે 'સિપાઇઓનો સઘ' અહીં એમણે શ્રેણિના વિચારની અવગણના કરી છે પ્રો દે ન ભાડારકર કહે છે કે 'શ્રેણિબલ' એટલે 'શ્રેણી તરફથી નીભાવાતા સિપાઇઓ' શ્રીયુત રમેશચદ્ર મુઝુમદાર કહે છે કે કૌટિલ્યે ઉલ્લેખેલા 'ક્ષત્રિયશ્રેણી' શબ્દ ઉપરથી ઉક્ત 'શ્રેણીબલ' શબ્દની સમજુતી મેળવવી જોઇએ જે વર્ગની શ્રેણીઓ કોઈ ઔદ્યોગિક કળાનુ કામ કરતી અને સાથેસાથે લડાયક ધધો પણ કરતી તે વર્ગની શ્રેણીઓનો ઉલ્લેખ 'ક્ષત્રિયશ્રેણી' શબ્દથી કૌટિલ્યે કર્યો છે, એમ તેમને લાગે છે આ વાત સભવિત છે, એમ મદસોરના શિલાલેખથી બેશક સાબીત થાય છે એ શિલાલેખનો વિગતવાર ઉલ્લેખ પાછળથી કરવામા આવશે આ મહત્વના શિલાલેખ ઉપરથી આપણને એમ સમજાય છે કે રેશમનુ વણાટકામ કરનારા કારીગરોની શ્રેણીના કેટલાક માણસોએ હથિયાર હાથ ધરેલા, અને લડાઇમા શૌર્ય દાખવનાર આ લડવૈયાઓ "આજે પણ .. બળ વડે પોતાના દુશ્મનોનો નાશ કરે છે" સુરાષ્ટ્ર દેશની સીમા પાસે આવેલા લાટ પ્રદેશમા રેશમનુ વણાટકામ કરનાર કારી

ભાષાતર આમ કર્યુ છે—'મિત્ર સઘો' સે બુ ઈ, ૩૩, પૃ ૧૫૪

૭૪ જૉલીએ તેનુ ભાષાતર આમ કર્યુ છે—"એ માણસો વચ્ચે પરસ્પર હલ્લા" પરતુ પૂર્વાપર સબધ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે એમ જણાઈ આવે છે કે અહીં વ્યક્તિઓને ઉલ્લેખી નથી પણ સસ્થાઓને ઉલ્લેખી છે

એરોની ઉક્ત શ્રેણી મૂળે રહેતી હતી, એ જરાયે વિચિત્ર લાગતું નથી. કૌટિલ્ય કહે છે તેમ, એ સુરાષ્ટ્ર દેશમા સંખ્યાબંધ ક્ષત્રિયશ્રેણીઓ વસતી હતી. ઉપર્યુક્ત મતવ્યો પૈકીનું ગમે તે મતવ્ય ખરૂ હોય; પરંતુ એટલી વાત તો સાચી છે કે કેટલીક પ્રાચીન શ્રેણીઓ પોતાની યોગ્ય પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાત કિંમતી લડાયક સાધનો ધરાવતી હતી, અને પ્રાચીન હિંદુસ્તાનની આતરિક રાજ્યવ્યવસ્થામા મહત્ત્વનો ભાગ લેતી હતી. મધ્યયુગની ઈટાલીની શ્રેણીઓ સ્વાભાવિક રીતે અહીં યાદ આવી જાય છે.

કૌટિલ્યે ઉલ્લેખેલી "ક્ષત્રિયશ્રેણીઓ" નિદાન દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમા દેખીતી રીતે લાબા વખત સુધી ચાલૂ રહી હતી. ઇ. સ. ની દસમી અને અગિયારમી સદીના વેળાઈક્કારો આ બાબતમા સારો દાખલો પૂરો પાડે છે. આ જાતિમા વલગઇ, ઇદંગઈ વગેરેના જેવા અનેક કામદાર વર્ગોનો સમાવેશ થાય છે, અને પહેલો ગજગાજ તથા પહેલો રાજેન્દ્ર ચોલ નામક ચોલ રાજાઓના તાંજોરના શિલાલેખોમા ચોલ લશ્કરની જુદી જુદી ટુકડીઓના નામના એક ભાગ તરીકે ઘણુંખરૂ એ જાતિનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. એ લોકો સિંહલદ્વીપમા પણ ગયા હતા, અને ઉક્ત સમયે સિંહાલી રાજાઓએ ભાડૂતી કામગારો તરીકે તેમને નોકરીમા રાખ્યા હતા. પોલન્નરુવના શિલાલેખ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, રાજા વિજયબાહુના ફરમાનથી દેવસેન નામના મુખીએ જિનના પવિત્ર દાતને માટે ચૈત્ય બંધાવ્યું હતુ અને તેના રક્ષણ માટે વેળાઈક્કાર જાતિના લોકોને બોલાવ્યા હતા. પોતાના આગેવાનો સાથે તેઓ ભેગા થયા હતા, અને એ મદિરનો નિભાવ કરવાની તથા તેની મિલ્કતનુ રક્ષણ કરવાની જોખમદારી તેમણે માથે લીધી હતી. મહેનતાણા તરીકે દરેક વેળાઈક્કારને એક 'વેલિ' જમીન બક્ષવામા આવી હતી, અને તમામ લોકોએ નીચે પ્રમાણે કબૂલ કર્યું હતું—" અમે અમારી જાતનો ભોગ આપીએ છીએ અગર બીજી કોઈ રીતે દુઃખ ભોગવીએ છીએ તો પણ એ

મંદિરના અગના ગામોનુ તથા તેના નોકરોની મિલ્કતનુ અને તેના પૂજારીઓનુ રક્ષણ કરીએ છીએ અમારી જાતિ હયાતી ધરાવે ત્યા સુધી એ મંદિરની સઘળી જરૂરયાતો અમે પૂરી પાડીએ છીએ, અને વખત જતા મંદિરના જે ભાગ જીર્ણ થઈ જાય તેમને સમરાવીએ છીએ. અને અમારી સદી સાથેની આ કબૂનત પત્થર અને તાંબા ઉપર અમે કોતરાવીએ છીએ એટલે ચંદ્ર અને સૂર્ય જીવત રહે ત્યા સુધી તે પણ જીવત રહે "૭૬

[૫]

શરૂઆતનાં ધર્મશાસ્ત્રોના સમયમાં (ઇ સ પૂર્વે બીજી સદીથી ઇ સ ની છઠ્ઠી સદી સુધીમા) શ્રેણીઓની વ્યવસ્થામા વધુ વિકાસ થયેલો જોવામા આવે છે 'મનુસંહિતા'એ ઉપર્યુક્ત ગૌતમના કથનને પુષ્ટિ આપી છે એટલુ જ નહિ, પણ 'શ્રેણીધર્મ'નો ઉલ્લેખ કરીને કહ્યુ છે કે કાયદાના મહત્વ જેટલુ તેનુ મહત્ત્વ ગણાતુ હતુ ૭૭ વધારામા તે કહે છે કે,

" કોઈ ગામમા કે પ્રાંતમા વસતા સઘ (**ग्राम-देश-सघ**) નો કોઈ માણસ કોઇ કબૂલત બદલ સમ ખાય અને પછી લોભથી તેનો ભગ કરે તો (રાજાએ) તેને પોતાના રાજ્યમાથી કાઢી મૂકવો "૭૮

'યાજ્ઞવલ્ક્ય-સંહિતા'મા પણ કહ્યુ છે કે, કોઇ માણસ કોઇ

---

૭૬ ગ એ રી, ૧૯૧૩, પૃ ૧૦૧.

૭૭ **जातिजानपदान् धर्मान् श्रेणीधर्मांश्च धर्मवित् ।**
समीक्ष्य कुलधर्मांश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥

૭૮. ૮, ૨૧૯ ત્યારપછીના શ્લોકમા (૮, ૨૨૦ મા) વધારામા કહ્યુ છે કે આવા ગુનેગારનો દંડ કરવો અને તેને કેદમા નાખવો આ બે શ્લોકોને પરસ્પરવિરોધી ન ગણવામા આવે તો, ગુનેગારને દેશનિકાલની સજા ફરમાવતા પહેલા ઉક્ત દંડ કરવો અથવા કેદમા પૂરવો, એમ દેખીતી રીતે સમજાય છે મેધાતિથિ તેમ જ કુલ્લુકભટ્ટ 'દેશસંઘ'મા વ્યાપારીમંડળોનો સમાવેશ કરે છે

શ્રેણીની અગર બીજા કોઇ સંઘની મિલ્કત ચોરે અથવા તેની સાથે થયેલી કબૂલતનો ભંગ કરે તો તેને દેશનિકાલ કરવો અને તેની બધી મિલ્કત જપ્ત કરવી.[૭૯]

'વિષ્ણુ-સંહિતા'માં પણ આવી જ જાતનું ફરમાન છે.[૮૦]

ક્રમાનુસાર સ્મૃતિઓમાંના આ ફરમાનોથી બેશક એમ સમજાઈ આવે છે કે ખ્રિસ્તી સન શરૂ થયો ત્યારપછી તુર્ત જ શ્રેણીની વ્યવસ્થામાં વિકાસ થયો અને તેઓ રાજનીતિનું મહત્ત્વનું અંગ બની. નહી રાજ્યવ્યવસ્થાના ચોક્કસ અંગ તરીકે તેનો સ્વીકાર થયો હતો એટલું જ નહિ, પણ રાજસત્તાએ તેની સત્તાનો પણ સ્વીકાર કર્યો હતો, અને તેની જરૂરિયાતો તથા તેને જોઈતી મદદ વખતસર પૂરી પાડીને તેનું અસ્તિત્વ સફળ કરવાની બાહેધરી આપવાને રાજ્યે ચોક્કસ જાહેરનામું પણ કાઢયું હતું, અને એ રીતે તેની કીર્તિમાં અને તેના શોભામાં પુષ્કળ વધારો કરી દેવામાં આવ્યો હતો.

આવી સુખપ્રદ પરિસ્થિતિનું પરિણામ એ આવ્યું કે એક તરફથી આ સંસ્થાઓનો વધુ વિકાસ થયો અને બીજી તરફથી તેમની ઉપયોગિતામાં પ્રજાની શ્રદ્ધા વધતી ગઈ. અનેક શિલાલેખો ઉપરથી આ વાતની સાબીતી મળે છે અહીં એ શિલાલેખોની વિગતમાં આપણે ઊતરીશું.

આ સમયના એકંદરે પાંચ શિલાલેખો છે, અને તેમાં શ્રેણીઓનો તથા તેમની પ્રવૃત્તિઓનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ થયેલો છે.

એ શિલાલેખો પૈકીના દરેક શિલાલેખનો ટૂંકો સાર પ્રથમ તો આપણે અહીં આપીશું.

૧. ૪૨ મા વર્ષના (ઇ. સ. ૧૨૦ ની સાલના), નાશિકની ગુફાના લેખમાં[૮૧] કહ્યું છે કે શકરાજ નહપાનના જમાઇ ઉષવદાતે

૭૯. ૨; ૧૮૭-૧૯૨. ૮૦ गणद्रव्यापहर्ता विवास्यः ।
૮૧ લ્યુ , અંક ૧૧૩૩.

૩૦૦૦ કાર્ષાપણોનું દાન કર્યું હતું. ગુફામાં વસતા બૌદ્ધ સાધુઓના લાભને માટે આ દાન કરવામાં આવ્યું હતું, અને ગોવર્ધનમાં રહેતી શ્રેણીઓને એ આખી રકમ નીચેની રીતે સોંપવામાં આવી હતી:—

"વણકરોની શ્રેણીમાં ૨૦૦૦; વ્યાજનો દર દર મહિને એક ટકો."

"વણકરોની બીજી શ્રેણીમાં ૧૦૦૦; વ્યાજનો દર દર મહિને પોણો ટકો."

એટલું સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે, ઉક્ત કાહાપણો પાછા ભરી દેવાના નથી; માત્ર તેના વ્યાજનો ઉપયોગ કરવાનો છે. ઉક્ત દાનનો હેતુ પણ નીચે પ્રમાણે જણાવવામાં આવ્યો છેઃ—

"દર મહિને એક ટકા લેખે મૂકેલા ૨૦૦૦ કાહાપણો કાપડની રકમ છે; જે વીસ સાધુઓ ગુફામાંના વાસનું રક્ષણ કરે છે તેમાંના દરેક સાધુને ૧૨ કાહાપણોની કાપડની રકમ આપવાની છે; બાકીના હજારમાંથી કુશન માટેની રકમ આપવાની છે. આ શબ્દનો ખરેખરો અર્થ શો છે તે અચોક્કસ છે."

અંતમાં આપણને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે આ બધું "રિવાજ પ્રમાણે જાહેર થયું છે અને ચોરામાં, દફતરખાનામાં નોંધાયું છે." ૮૨

૨. ઇ. સ. ત્રીજી સદીમાં થઈ ગયેલા રાજા ઈશ્વરસેનના[૮૩] રાજકાળના નવમા વર્ષમાં લખાયેલા નાશિકના બીજા શિલાલેખમાં[૮૪] કહ્યું છે કે ગોવર્ધનમાં વસતી શ્રેણીઓને આવી જ જાતની કાયમની ભેટની રકમ નીચે મુજબ સોંપવામાં આવી હતી:—

"કુલરિકા (કદાચ કુંભારો) ની શ્રેણીઓના હાથમાં એક હજાર કાર્ષાપણો; ઓદયન્ત્રિકા (કદાચ જળયંત્રો, જલયન્ત્રિકાઓ અગર હજ્જારે યંત્રો બનાવનારા કારીગરો) ની શ્રેણીના હાથમાં બે હજાર." ૮૫

---

૮૨ એ. ઇ., પુ. ૮, પૃ. ૮૨-૮૬

૮૩ રૅપ્સન-આંધ્ર સિક્કાઓ, પૃ. ૧૩૪

૮૪ એ. ઇ., પુ. ૮, પૃ. ૮૮.

શિલાલેખનો છેલ્લનો ભાગ લગભગ નષ્ટ થયો છે, તેમ ના પણ જેટલો ભાગ ગ્હેવા પામ્યો છે તેટલા ભાગ ઉપરથી એમ જણાઈ આવે છે ક, ધાચીઓની શ્રેણીને પણ અમુક ૨કમ સોપવામા આવી હતી, અને બીજી નઠ શ્રેણીને ૫૦૦ કાહાપણોની રકમ સોપવામા આવી હતી ત્રિરશ્મિ પર્વત ઉપરના મ'મા ગ્હેતા સાધુના મઠ પેટીના જે લો। સાદા પડે તમને દવા આપવાના હેતુથી ઉત રકમની ભેટ કરવામા આવી હતી

૩ જુનગ્માના એક શિલાલેખમા કહ્યુ છે કે, કરજના ઝાડ તથા વડના ઝાડ રોપવા માટે કણચિમ્નાની શ્રેણીને બે ખેતરોની આવક સોપવામા આવી હતી [૮૫]

૪ જુનગ્માના બીજા એક શિલાલેખમા[૮૬] કહ્યુ છે કે, વામકોડાની શ્રેણીને તથા રેણ દેનાર કારીગરોની શ્રેણીને અમુક રકમ સોપવામા આવી હતી

૫ જુનગ્માના ત્રીજા એક શિલાલેખમા[૮૭] કહ્યુ છે કે, દાણાના વેપારીઓની શ્રેણીએ એક ચુલાની અને એક કુડની ભેટ કરી હતી

---

૮૫ આ શિલાલેખ નીચે પ્રમાણે છે —

"कोणाचिके सेणिय उवसको आडुथुम सको घडालिकायां। करजमुल निवतननि चिस कटपुतके घडमुले निवतननि (न)व"॥

આ મ વે ઈ, ૪ મા બ્યુહ્લર-બર્જેસે આનુ ભાષાતર આ પ્રમાણે કર્યુ છે –' મણચિઓની શ્રેણીના ઉપાસક, શક, આડુથુમે વડા લિકામા કરજના ઝાડ પાસે ૨૦ નિવર્તન અને કટપુતકમા વડના ઝાડ પાસે ૯ નિવર્તન (બક્ષીસ કર્યા)' પિશેલે એક સ્થળે એમ જનાવી આપ્યુ છે કે 'વડમુલ' નો અને 'કરજમુલ' નો ખરો અર્થ 'આ ઝાડો રોપવાનો ખર્ચ' થાય છે લ્યુડર્સ એમ માને છે કે શ્રેણીના સભા મદે રકમ રોકી ન હતી પણ શ્રેણીને રકમ ભાગે સોપાઇ હતી (એ ઈ, ૧૦, પરિશિષ્ટ, પૃ ૧૩૨)

૮૬ લ્યુ, અક ૧૧૬૫ ૮૭ સદર, અક ૧૧૮૦

આના ઉપરાંત ભાગ્યાતૂટયા બીજા અનેક શિલાલેખો[૮૮] મોજુદ છે, અને તેમા વિવિધ શ્રેણીઓને આવી જ રીતે રકમો સોપ્યાની નોધ કરેલી હોય એમ જણાય છે, પણ એ લેખોનો આશય ચોક્કસ રૂપે સમજાયો નથી તેથી અહીં તેમનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી

ઉપર જણાવેલા પાચ શિલાલેખો પ્રાચીન શ્રેણીઓના કર્તવ્યો અને તેમની વ્યવસ્થા વિષે પુષ્કળ માહિતી પૂરી પાડે છે અંક ૧ થી ૪ સુધીના ઉક્ત શિલાલેખો ચોખ્ખ રીતે સાબીત કરે છે કે, પ્રાચીન સમયમા શ્રેણીઓને પ્રજાકીય રકમો સોપાતી અને તેઓ તે બદલ વ્યાજ આપતી આ શ્રેણીઓનો લાભ લઇ લેવા સબધી જે ખટપટી પદ્ધતિ કૌટિલ્યે જણાવી છે (જુઓ પૃ ૧૬) તે એમ પણ સાબીત કરે છે કે એ શ્રેણીઓ નાણા વ્યાજે ધીરતી પણ હતી

સ્થાનિક પેઢીઓ તરીકે શ્રેણીઓ

આથી કરીને આપણે સાધારણ રીતે એમ કહી શકીએ કે હાલની પેઢીઓ (બૅંક) ના કામ જેવુ કામ એ શ્રેણીઓ બજાવતી હોવી જોઇએ પહેલો શિલાલેખ એમ બતાવી આપે છે કે તેઓ ૯ થી ૧૨ ટકા વ્યાજ આપતી હતી આ પ્રમાણે દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી પેઢીઓની જાળની માફક

---

૮૮ આ સમયના પાચ શિલાલેખોમા 'આવેસનિ'ની ભેટનો ઉલ્લેખ થયેલો છે આ શબ્દ બીજા કોઇ સ્થળે જોવામા આવ્યો નથી. કનિંગહામે તેનો અર્થ 'દરવાજાનો સદમોભ' (દરવાજાની ફરતી કિનારી) કર્યો છે ('ભીલ્સા ટોપ્સ', પૃ ૨૬૪) મેઇસી કૃત "સાચી"મા તેનો અર્થ 'શાખાઉ' કર્યો છે (પૃ ૯૫) બ્યુહ્લરે 'કારીગરોનો મુકદ્દમ' એવો અર્થ સૂચવ્યો છે (એ ઇ, પુ ૨, પૃ ૮૮) સાચીના શિલાલેખના સબધમા 'મુકદ્દમ' આનો સ્વીકાર કર્યો છે પણ અન્ય સ્થળે તેણે તેનો અર્થ માત્ર 'કારીગર' કર્યો છે આથી આ શબ્દના ઉપયોગ ઉપરથી 'શ્રેણી' ની હયાતી નિશ્ચયાત્મક રીતે દર્શાવી શકાય કે કેમ, એ શકાસ્પદ છે

પથગાઇ ગયેલી ઉક્ત શ્રેણીઓનું યોગ્ય બંધારણ પણ હોવું જોઇએ, અને તે પણ એવું અનુકૂળ હોવું જોઇએ કે તેમને મોટી મોટી રકમો સોપવાને પ્રજા લલચાય તેઓ લાંબા વખતથી હયાતી ધરાવતી હોવી જોઈએ, અને તેઓ પ્રામાણિકનાથી તેમ જ ન્યાયથી કામ કરતી હોવી જોઇએ કારણ કે, તેમ ન હોય તો લોક કાયમની રકમો તેમને ભાગ્યે જ સોપી દે પહેલા શિલાલેખનો છેવટનો ભાગ એમ પણ સાબીત કરે છે કે પ્રાચીન શહેરોની સુધરાઈના કારભારના મહત્ત્વના અગ તરીકે તેમનો સ્વીકાર થયો હતો, અને પ્રજાના નાણાના જુમ્મેદાર તરીકે પોતાની ફરજો યોગ્ય રીતે અદા કરવાની બાબતમા તેઓ શહેરની સુધરાઇને જવાબદાર રહેતી હતી. તેમને માત્ર રોકડ રકમો જ સોપાતી ન હતી, ત્રીજો શિલાલેખ બતાવે છે તેમ મિલ્કતની સોપણી પણ તેમને થતી હતી.

આવી રકમો તથા મિલ્કતો વિવિધ હેતુઓથી સોપાતી હતી. પોતાની ફરજો અદા કરવામા શ્રેણીઓને અસાધારણ કુશળતા વાપરવાની જરૂર પડતી હોવી જોઇએ દાખલા તરીકે, કેટલીક શ્રેણીઓએ અમુક ઝાડ રોપવા પડતા હતા, અને દવાના કામથી બીનકુલ જાણકાર ન હોય એવી કેટલીક શ્રેણીઓએ ગુફાના સાદા સાધુઓને દવા પણ પૂરી પાડવી પડતી હતી ઉક્ત શિલાલેખોથી વધારામા એમ પણ સાબીત થાય છે કે એ ને એ સ્થળે અનેક કળા–શ્રેણીઓ વસતી હતી, અને કોઇક પ્રસગે તો એક જ ધધાને લગતી અનેક શ્રેણીઓ વસતી હતી, દાખલા તરીકે, પહેલા શિલાલેખ પ્રમાણે, ગોવર્ધનમા વણકરોની બે શ્રેણીઓ રહેતી હતી સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે, જે ધધાને લગતી શ્રેણી હોય તે ધધાના નામ ઉપરથી એ શ્રેણીનુ નામ પડતુ એક સ્થળે ફક્ત 'કોણાચિકમાની શ્રેણી' એટલુ જ કહ્યુ છે એનો અર્થ એમ હોય કે, એ ગામમા એક જ શ્રેણી હતી તેથી તેને માટે ખાસ નામ પાડવાની જરૂર જણાઈ નહિ હોય, અથવા તો એક જ પ્રકારના કારીગરો એ ગામમા વસતા

હશે તેથી આખું ગામ શ્રેણી બની ગયું હશે. પાલી સાહિત્યમાં આવાં ગામોના ઉલ્લેખો થયેલા છે. પાંચમો શિલાલેખ ખાસ કરીને મહત્ત્વનો છે; કેમ કે, એથી એમ સાબીત થાય છે કે, શ્રેણીઓને બીજા લોકો તરફથી રકમોની બક્ષીસ મળતી એટલું જ નહિ, પણ સંસ્થાના નામે તેઓ પોતે પણ બક્ષીસો આપતી હતી.

'યાજ્ઞવલ્કય-સંહિતા' પ્રમાણે શ્રેણીઓનાં કર્તવ્યો.

શરૂઆતના ધર્મશાસ્ત્રોમાં આપેલી કેટલીક આજ્ઞાઓ ઉપરથી ઉક્ત શ્રેણીઓના કામકાજ વિષે આપણને રસિક માહિતી મળી શકે છે. દાખલા તરીકે, 'યાજ્ઞવલ્કય–સંહિતા' (અ. ૨.)મા નીચે પ્રમાણે કહ્યું છેઃ—

' निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।
सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः ॥१८६॥
गणद्रव्यं हरेद् यस्तु संविदं लंघयेच्च यः ।
सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥ १८७ ॥
कर्तव्यं वचनं सर्वैः समूहहितवादिनाम् ।
यस्तत्र विपरीतः स्यात् स दाप्यः प्रथमं दमम् ॥१८८॥
समूहकार्य आयातान् कृतकार्यान् विसर्जयेत् ।
स दानमानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥१८९॥
समूहकार्यप्रहितो यल्लभेत तदर्पयेत् ।
एकादशगुणं दाप्यो यद्यसौ नार्पयेत स्वयम् ॥१९०॥
धर्मज्ञाः शुचयोऽलुब्धाः भवेयुः कार्यचिंतकाः ।
कर्तव्यं वचन तेषां समूहहितवादिनाम् ॥१९१॥
श्रेणि–नैगम-पाषण्डि-गणानामप्ययं विधिः ।
भेदं चैषां नृपो रक्षेत् पूर्ववृत्तिं च पालयेत् ॥१९२॥

ઉપરના શ્લોકો ઉપરથી એમ સમજાય છે કે પ્રજાકીય નાણાં શ્રેણીઓ પાસે રહી શકતાં હતાં, અને હાલના જમાનાની 'મંડળીની કલમબંદી' માફક તેઓ નિબંધનિયમ ઘડી શકતી હતી. એ સૌનો

ભંગ કરવો એ મહા દ્રોહ ગણાતો હતો. તેમના પ્રતિનિધિઓ ન્યાયાધીશોમા તેમના નામે ઘણુખર કામકાજ પતાવતા, અને ત્યા તેમને પુષ્કળ માન મળતું હતુ કેટલાક શુદ્ધ અને સદ્દગુણી માણસોને તેમના વહીવટી અમલદારો (**कार्य-चिंतका**) તરીકે નીમવામા આવતા. કમનસીબે શ્રેણી સાથેનો તેમનો સબંધ તદ્દન સ્પષ્ટ થયો નથી રાજા તરફથી તેની નીમણુક થતી કે શ્રેણીના સભ્યો પોતે જ તેની નીમણુક કરતા, તે સ્પષ્ટ થયુ નથી, તો પણ ઉપરના બધા શ્લોકોનો એકદર ભાવાર્થ એવો છે કે તેઓની નીમણુક શ્રેણીના સભ્યોના હાથે જ થતી વળી ' **कर्तव्य वचनं तेषां समूहहितवादिनाम्** ' એ ચરણ ઉપરથી એમ પણ જણાય છે કે, ઉક્ત અમલદારો શ્રેણીના સભ્યો ઉપર વહીવટી સત્તા પણ ભોગવતા હતા, અને તેમના નિર્ણયનુ ઉલ્લઘન કરનાર વ્યક્તિને તેઓ દડ પણ કરી શકતા હતા. તેમ છતા પણ શ્રેણીના કાયદા તથા તેની રૂઢિ પાળવાને તેઓ બધાયેલા હતા, અને પોતાની ફરજ બજાવતા તેઓ તેમનો ભગ કરતા, અથવા તો તેમની અને સામાન્ય સભ્યોની વચ્ચે મતભેદ પડતો, તો રાજાએ વચ્ચે પડવુ પડતું અને પરંપરાગત રૂઢિને અનુસરવાની ફરજ બને પક્ષને પાડવી પડતી વહીવટી અમલદારો પુષ્કળ સત્તા ધરાવતા હતા તો પણ આ કારણે તેઓ કોઈ પણ રીતે સ્વચ્છદી થઈ શકતા નહિ, અને શ્રેણીના સાધનને લીધે તેઓ કાયદાને અને રૂઢિને જવાબદાર રહે એવી ખાતરી રહેતી હતી ૮૯

શ્રેણીના પ્રમુખ વિષે અહીં કાંઈ પણ ઉલ્લેખ થયો નથી તો પણ તે સમયના અન્ય શિલાલેખોમા વખતોવખત '**श्रेष्ठिन**' નો ઉલ્લેખ થયેલો છે તેથી એમ કહી શકાય કે, તેમનો પણ પ્રમુખ હોવો

૮૯. ટીકાકારોએ આ પ્રશ્નની સ્પષ્ટતા કરી છે વહીવટી અમલદારોને શ્રેણી પોતે દડ કરી શકતી, એ વાતના સમર્થનમા મિત્રમિશ્ર 'યાજ્ઞવલ્કય, ૨, ૧૮૭' નો ઉતારો આપે છે. (વીર., પૃ. ૪૮૮.) આ પ્રશ્નની વિગતવાર ચર્ચા આગળ ઉપર આવશે.

ઉપર્યુક્ત ૧૯૨ મા શ્લોકના બીજા ચરણ ઉપરથી એમ પણ જણાઈ આવે છે કે વિવિધ શ્રેણીઓ વચ્ચે ચર્ચાઓ થતી તેમ મતભેદ પણ પડતા. આવા પ્રમગે રાજાએ વચ્ચે પડવુ પડતુ અને સ્થાપિત ધારાધોરણને અનુસરવાની ફરજ દરેક પક્ષને પાડવી પડતી.

"મહાભારત"માં શ્રેણીઓનો ઉલ્લેખ.

સામાન્ય પ્રજા શ્રેણીઓને કેટલુ બધુ મહત્ત્વ આપતી તે બતાવી આપવા માટે "મહાભારત"માથી[૯૧] થોડાક ફકરાઓ અહીં આપણે લઈશુ. શ્રેણીઓનુ વર્ણન કરતા તેમા કહ્યુ છે કે, રાજ્યસત્તાના મુખ્ય આધારો પૈકીના એક આધાર રૂપ તે હતી,[૯૨] અને શ્રેણીઓના આગેવાનો વચ્ચે કંકાસ કરાવવો, અથવા તો રાજદ્રોહ કરવાને તેમને ઉશ્કેરવા, એ દુશ્મનના રાજ્યને હાનિ કરવાના સ્વીકૃત સાધન તરીકે મનાતું.[૯૩]

---

૯૧. જ્યા જ્યા "મહાભારત"માથી ઉતારા આપેલા છે ત્યા ત્યા "મહાભારત"ની કલકત્તાની આવૃત્તિનો ઉપયોગ કરેલો છે એમ સમજવાનુ છે.

૯૨. आददीत बलं राजा मौलं मित्रबलं तथा ।
अटवीबलं भृतं चैव तथा श्रेणिबलं प्रभो ॥७॥
तत्र मित्रबलं राजन् मौलं चैव विशिष्यते ।
श्रेणिबलं भृतं चैव तुल्ये एवेति मे मतिः ॥८॥
तथा चारबलं चैव परस्परसमं नृप ।
विज्ञेयं बहुकालेषु राज्ञा काल उपस्थिते ॥९॥
(આશ્રમવાસિક-પર્વ, અ. ૭

૯૩. अग्निदैर्गरदैश्चैव प्रतिरूपककारकैः ।
श्रेणिमुख्योपजापेन वीरुधच्छेदनेन च ॥४९॥
(શાંતિ-પર્વ, અ. ૫૯
श्रेणिमुख्योपजापेषु वल्लभानुनयेषु च ।
अमात्यान् परिरक्षेत भेदसंघातयोरपि ॥६४॥
(શાંતિ-પર્વ, અ. ૧૪૧

ગંધર્વોએ દુર્યોધનને હરાવ્યો ત્યારપછી તેણે પોતાના પાટનગરમા પાછા ફરવાની ના પાડેલી; કારણ કે, તેનો માનભંગ થયો હતો તેથી શ્રેણીઓના આગેવાનોને મો બતાવવાની તેની હિંમત ચાલતી ન હતી. "શ્રેણીઓના આગેવાનો (અને બીજા લોકો) મને શુ કહેશે? અને હુ તેમને શો જવાબ આપીશ?"[૯૪] તદુપરાંત 'શાન્તિપર્વ'માના એક શ્લોકમા એમ કહ્યું છે કે પોતે જે શ્રેણીની હોય તે શ્રેણી પ્રત્યેની પોતાની ફરજો અદા ન કરનાર વ્યક્તિના પાપ ગમે તેટલા પ્રાયશ્ચિત્તથી પણ ધોઈ શકાતા નથી.[૯૫]

"હરિવંશ" મા પણ એક સ્થળે શ્રેણીઓનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. એમા 'શ્રીકૃષ્ણની અને કંસના અનુયાયીઓની વચ્ચે થયેલી કુસ્તીનુ વર્ણન કરેલુ છે. પ્રેક્ષકોને માટે જે અખાડ બધાવવામા આવ્યુ હતું તેમા વિવિધ શ્રેણીઓને માટે મંડપો બંધાયા હતા, અને પર્વતો જેવડા મોટા એ મંડપોને જે ધ્વજપતાકાથી શણગાર્યા હતા તેમા વિવિધ કળાઓના ઓજારોના અને ચિહ્નોના ચિત્રો જોવામા આવતા હતા.[૯૬]

બસાઢ (પ્રાચીન વૈશાલિ)માથી માટીની જે મુદ્રાઓ મળી આવી છે તે ઉપરથી પણ આ સમયની શ્રેણીઓના બધારણ વિષે વધુ

---

९४. ब्राह्मणा श्रेणिमुख्याश्च तथोदासीनवृत्तय ।
किं मां वक्ष्यंति किं चापि प्रतिवक्ष्यामि तानहम् ॥१६॥
(વન-પર્વ, અ. ૨૪૮)

९५. जाति श्रेण्यधिवासानां कुलधर्मांश्च सर्वतः।
वर्जयंति च ये धर्मं तेषां धर्मो न विद्यते ॥१९॥
(શાંતિ-પર્વ, અ. ૩૬)

९६ स्वकर्मद्रव्ययुक्ताभि. पताकाभिर्निरंतरं ।
श्रेणीनां च गणानां च मंचा भंत्याचलोपमाः ॥
(હરિવંશ, અ ૮૬, શ્લો. ૫)

માહિતી મળી શકે છે. અનેક મુદ્રાઓ ઉપર મુખ્યતઃ નીચેના લખાણો જોવામાં આવે છે[૯૭] —

१. श्रेष्ठि-सार्थवाह-कुलिक-निगम.
२ श्रेष्ठि-कुलिक-निगम.
३ श्रेष्ठि-निगम.
४. कुलिक-निगम.

ઉપરના લખાણોમાં મુદ્રાનો શબ્દ 'નિગમ' છે સાધારણ રીતે વિદ્વાનો તેનો અર્થ 'શ્રેણી' અથવા 'સંઘ' કરે છે. પરંતુ પ્રો. દે. રા. ભાંડારકર[૯૮] એવી દલીલ કરે છે કે, આવો અર્થ કરવાને કાંઈ આધાર નથી; અને તેથી તેઓ એવી સૂચના કરે છે કે, 'ગામ' એવો તેનો સાદો અર્થ કરવો જોઈએ પ્રો. ભાંડારકરની દલીલ અલબત્ત ખરી છે, અને જ્યાં સુધી તેનો ખરો અર્થ બતાવનારી શોધ અચાનક થઈ ન આવે ત્યાં સુધી ઉક્ત સૂચનાનો સ્વીકાર કરવો, એ સહીસલામત જણાય છે.

એ રીતે ઉપરના લખાણોમાં શ્રેણીઓ તથા કુલિકો અને સાર્થવાહો એકત્ર રહીને કે છૂટા રહીને જેમનો વહીવટ કરતા એવા શહેરોનો ઉલ્લેખ થયેલો ગણાય આવી વસ્તુસ્થિતિ અસાધારણ ગણાય, પણ અપૂર્વ તો ન જ ગણાય. આ પ્રકરણના છેવટના ભાગમાં વિગતવાર જણાવવામાં આવશે તે પ્રમાણે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં આવી જાતની મહાન વ્યાપારી સંસ્થાઓ અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી વળી ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પણ ગ્વાલિયરમાંના એક શિલાલેખમાં[૯૯]

૯૭. હિંદુસ્તાનની પુરાતત્ત્વવિષયક તપાસનું વાર્ષિક નિવેદન, ૧૯૦૩–૧૯૦૪, પૃ. ૧૦૭ અને આગળ, ૧૯૧૧–૧૯૧૨, પૃ. ૫૬; ૧૯૧૩–૧૯૧૪, પૃ. ૧૩૮ અને આગળ.

૯૮. કાર્માઇકલ લેક્ચર્સ, ૧૯૧૮, પૃ ૧૭૦ અને આગળ.

૯૯. એ. ઇ., પુ. ૧, પૃ. ૧૫૯ અને આગળ.

કહ્યુ છે કે ઇ. સ. ૮૭૭ મા એ શહેરનો વહીવટ શ્રેષ્ઠીઓની અને સાર્થવાહોની સમિતિના હાથે થતો હતો.

'શ્રેષ્ઠી', 'સાર્થવાહ' અને 'કુલિક'૧૦૦ શબ્દ સંસ્કૃત સાહિત્યમા સાધારણ રીતે શ્રેણીના કે સંઘના આગેવાનને માટે વપરાય છે. આથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે ઉપર જણાવેલી માટીની મુદ્રાઓ શહેરમા રાજસત્તા ધરાવવા જેવી સત્તા ધરાવનારી શ્રેણીઓની જ હતી. આપણે જોઈ ગયા તેમ, જાતકકથાઓમા કારીગરોના અને વેપારીઓના ગામોનો ઉલ્લેખ થયેલો છે; અને ઇ. સ. ની ચોથી અને પાચમી સદીમા કદાચ આવી વસ્તુસ્થિતિ હોય પણ ખરી. ગમે તેમ હો; પણ અત્યારની સ્થિતિએ તો આપણે બસાઢની મુદ્રાઓ ઉપરથી સ્વાભાવિક રીતે એવો નિર્ણય કરી શકીએ છીએ કે, ગુપ્તકાળમા હિંદુસ્તાનના અનેક ગામોમા રાજસત્તા ધરાવનારી અનેક બળવાન શ્રેણીઓ હયાતી ધરાવતી હતી૧૦૧

---

૧૦૦ આ શબ્દ 'કુલક' છે એમ શ્રીયુત રમેશચંદ્ર મુઝુમદાર કહે છે.

૧૦૧ અહીં એટલું કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે જે વિદ્વાનોએ 'નિગમ' નો અર્થ 'શ્રેણી' કર્યો છે તેઓ બસાઢની મુદ્રાઓ ઉપરના લખાણોમાથી વિવિધ પણ રમિક અનુમાનો બાધે છે. દાખલા તરીકે ડૉ. બ્લૉશની નીચેની ટીકાઓ વાચો:—

"મુદ્રા ઉપરના લખાણોમા સૌથી વધારે ઉલ્લેખ પેઢીવાળા લોકો (શ્રેષ્ઠી)ની, વેપારીઓ (સાર્થવાહ)ની અને દુકાનદારો (કુલિક)ની શ્રેણીઓ (નિગમ) નો થયેલો છે. ખાનગી વ્યક્તિઓના નામ ધરાવનારી બીજી મુદ્રાઓ સાથે તે ઘણુખરૂ જોડાયેલી હોય છે. માત્ર એક જ પ્રસગે તે રાજકુમારના પ્રધાનોના આગેવાનની મુદ્રાની સાથે મળી આવેલી છે. ખાનગી નામોની યાદી ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. એમાના ઘણાખરા માણસો દુકાનદારો (કુલિક) તરીકે ઓળખાવાયેલા છે; 'હરિ' નામનો એક માણસ પોતાને 'કુલિક'

[૬]

[illegible] પ્રકરણમાં ધર્મશાસ્ત્રોનો સમય (ઇ. સ. ની [illegible] સદી સુધીનો સમય) આપણે તપાસવાનો છે. [illegible] બૃહસ્પતિનાં ધર્મસૂત્રોના જેવા ધર્મસૂત્રોનો સમા- [illegible] આ સમયમાં પણ શ્રેણીની સંસ્થાનો વિકાસ ઉત્તરો- [illegible] રહેલો છે. કરારના ઉલ્લંઘન (संविद्-व्यातिक्रम) ઉપ- [illegible] મનના પ્રામદાના ઈલાખા સંબંધી નારદે તેમ જ બૃહસ્પતિએ [illegible] પ્રકરણો લખેલાં છે. નારદ ચોખ્ખેચોખ્ખું કહે છે કે [illegible] શ્રેણીઓનાં અને બીજી સંઘરૂપ સંસ્થાઓના રીતરિવાજોને [illegible] જોઈએ. તેમના જે કાંઈ ધારા હોય, (ધાર્મિક) કર્તવ્યો હોય, સેવા (સંબંધી નિયમો) હોય, અને તેમને માટે જીવનનિર્વાહ ([illegible] ખાસ પદ્ધતિ) હોય તે રાજાએ માન્ય રાખવાં જોઈએ."[૧૦૨] [illegible]માં એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે "જે કોઈ સંઘરૂપ સંસ્થાના સભાસદો વચ્ચે કંકાસ ઊભો કરે તેને ખાસ સખ્ત પ્રકારની શિક્ષા કરવી; કારણ કે તેને છોડી મૂકવામાં આવે તો (ચેપી) રોગની માફક તે અત્યંત ભયંકર થઈ પડે." [૧૦૩] ધર્મશાસ્ત્રોની

કહે છે તેમ 'પ્રથમ કુલિક' પણ કહે છે. એ માણસોને પેઢીવાળા (શ્રેષ્ઠી) કહ્યા છે, અને 'ડોઢ' નામનો એક માણસ સાર્થવાહ (વેપારી) હતો. સાધારણ રીતે ખાનગી વ્યક્તિની બે કે વધારે મુદ્રાઓ એક-બીજીની સાથે જોડાયેલી માલૂમ પડે છે અથવા તો પેઢીવાળા લોકોની શ્રેણીની મુદ્રાની સાથે જોડાયેલી જણાય છે. દેખીતી રીતે એવા સૌ લોકો ઉક્ત શ્રેણીના સભાસદો હતા. એમ જણાય છે કે, તે સમયે હિંદુસ્તાનના •ઉપલા ભાગમા પાટલિપુત્ર જેવા કોઈ વ્યાપારના મધ્યસ્થળે હાલના વ્યાપારીમંડળને મળતી સંસ્થા હયાતી ધરાવતી હતી." (હિંદુસ્તાનની પુરાતત્ત્વવિષયક તપાસનું વાર્ષિક નિવેદન, ૧૯૦૩–૧૯૦૪, પૃ. ૧૦૪.)

૧૦૨ ૧૦; ૨, ૩. ૧૦૩ ૧૦; ૬.

આ આશાઓ સાધારણ રીતે એમ બતાવી આપે છે કે સમાજના મહત્ત્વના અંગ તરીકે ઉક્ત શ્રેણીઓ અત્યંત મહત્ત્વની ગણાતી હતી.

'બૃહસ્પતિ સંહિતા'-માં શ્રેણીની સંસ્થાના કારણની સ્પષ્ટ સમજુતી

. આ સમયના સાહિત્યમાં શ્રેણીઓની વ્યવસ્થા સંબંધી, તેમના પ્રકારના સંબંધમાં તેમ જ તેમની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં મહત્ત્વની માહિતી મળી આવે છે. એવી સંસ્થાઓ સ્થાપવાના મુખ્ય કારણના સંબંધમાં બૃહસ્પતિએ નીચેના શ્લોકો લખ્યા છે —[૧૦૪]

ग्रामश्रेणिगणानां च संकेत समयक्रिया।
बाधाकाले तु सा कार्या धर्मकार्ये तथैव च॥
चाटचौरभये बाधा सर्वसाधारणा स्मृता ।
तत्रोपशमन कार्यं सर्वैर्नैकेन केनचित् ॥

જૉલીએ ઉપરના શ્લોકોનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે —

"ગામડાના લોકો, (કારીગરોના) મંડળો અને સંઘરૂપ સંસ્થાઓ મળીને જે સંકેત કરે તે કરાર (કહેવાય) છે, આવો (કરાર) દુઃખના સમયે તેમ જ ધર્મના કામે કરવો જોઈએ

"લૂટારાઓ કે ચોરો તરફથી કાંઈ ભય ઊભો થાય ત્યારે તે સર્વસાધારણ દુઃખ (ગણાય) છે, આવા પ્રસંગે ગમે તેના પણ એક જ માણસે નહિ પણ સાએ (એ ભયને) દૂર કરવો જોઈએ" [૧૦૫]

શ્રીયુત રમેશચંદ્ર મુઝુમદાર આ ભાષાંતર સ્વીકારતા નથી, કારણ કે, તેમના મતે, "આવો (કરાર) દુઃખના સમયે તેમ જ ધર્મના કામે કરવો જોઈએ" એમ જૉલી કહે છે તેનો ભાગ્યે જ સંતોષકારક અર્થ થાય છે તેમના કહેવા પ્રમાણે તો તેનો ખરો અર્થ એવો છે કે, ભય સામે પગલા ભરવા સારૂ તેમ જ પોતાની ફરજો અદા કરવાને માટે તેમણે ઉક્ત સંકેત કરવાના (कार्या) છે [૧૦૬]

---

૧૦૪ ૧૭, ૫–૬ ૧૦૫ સે બુ ઈ, પુ ૩૩, પૃ ૩૪૭.
૧૦૬ 'बाधाकाले' મા અને 'धर्मकार्ये' મા જે સાતમી

ત્યારપછીના શ્લોકમા 'चाटचौर' નો અર્થ જૉલીએ 'લૂટારાઓ અને ચોરો' કર્યો છે. સંસ્કૃત શબ્દ 'चौर'માં લૂટારાઓનો તેમ જ ચોરોનો અર્થ આવી જાય છે, પણ 'चाट' શબ્દનો અર્થ થયા વગરનો રહે છે.

ઉક્ત સમયના તામ્રપત્રોમા "अ-चाट-भाट-प्रावेश्य" વગેરે વિશિષ્ટ લખાણો ઘણુંખરૂં જોવામા આવે છે તેમા આ શબ્દનો ઉલ્લેખ થયેલો છે, અને ડૉ. બ્યુહ્લરે તેમ જ ડૉ. ફ્લીટે તેનો અર્થ 'ગેરકાયદેસર લશ્કર' કર્યો છે.[૧૦૭] વળી છેવટના ભાગનું જૉલીનું ભાષાંતર પણ સંતોષકારક નથી. દેખીતી રીતે તો એનો અર્થ એવો થાય કે સર્વસાધારણ ભયને દૂર કરવાનીકોઈ ખાસ વ્યક્તિને મનાઇ છે. પરંતુ તેમ નથી. ઉક્ત છેલ્લા શ્લોકના છેલ્લા ચરણનો ખરેખરો અર્થ એવો છે કે, "ગમે તે (એટલે કે, ગમે તેટલી મોટી) એક જ વ્યક્તિ ભયને દૂર કરી શકતી નથી પણ સૌનો સમૂહ એવા ભયને દૂર કરી શકે છે."

હવે ઉક્ત ચારે ચરણોનો એકંદર ભાવાર્થ આપણે સમજી શકીએ તેમ છે. શ્રેણીના અને બીજી સંઘરૂપ સંસ્થાઓના સભાસદોએ શા માટે સંકેત કરવો જોઇએ તે પહેલી બે લીટીમા બૃહસ્પતિએ કહ્યું છે. આ કારણો બે છેઃ-(૧) ભયને દૂર કરવા માટે; અને (૨) પોતાની ફરજો (ધાર્મિક તેમ જ વ્યાવહારિક ફરજો) યોગ્ય રીતે અદા કરવા માટે.

વિભક્તિ છે તેની સમજુતી "निमित्तात् कर्मसमवाये" એ નિયમથી આપવાની છે.

भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यते सर्वसंशयाः।

क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे॥

એ શ્લોકની જે સમજુતી વાચસ્પતિ મિશ્રે 'ભામતિ'મા આપી છે તે જુઓ.

૧૦૭. ઈ. ઍં., પુ. ૫, પૃ. ૧૧૫; ગુપ્તવંશના શિલાલેખો, પૃ. ૯૮.

છેલ્લી બે લીટીમા ઉપર્યુક્ત ભય પૈકીના ખાસ ભય ગણાવ્યા છે–ચોરોનો ભય, લૂટારાઓનો ભય અને (લડાઇ બધ થાય ત્યાર-પછી લશ્કરી નોકરીમાથી છૂટા થતા દેશને કદાચ પજવનાર) ગેર-કાયદેસર લશ્કરનો ભય ગણાવ્યો છે, અને કોઈ એક વ્યક્તિથી નહિ પણ સૌના સહકારથી આવા ભય દૂર થઈ શકે, એમ કહીને સહેત ની ભલામણને ટેકો આપ્યો છે

આમ એટલુ તો સૌ સારી રીતે સ્વીકારતા હતા કે સર્વ-સાધારણ ભય દૂર કરવાના અને સર્વસાધારણ હિત સાધવાના કામે સઘજીવન જે સવડ કરી આપે છે તેમા જ તેની ખરેખરી કિંમત રહેલી છે પ્રજાના મગજમા સઘશક્તિની આ ઉપયોગિતાના મૂળ ઊડા ઘલાયા હશે તેથી જ આવી શ્રેણીઓ વિકાસ અને વૃદ્ધિ પામી શકી હતી

નવીન શ્રેણી સ્થાપવાના સમયે જે ઔપચારિક ક્રિયાઓ કરવી પડતી તેની માહિતી પણ એ જ ગ્રથમાથી આપણને મળે છે

દાખલા તરીકે, બૃહસ્પતિ કહે છે કે,

कोषेण लेखक्रियया मध्यस्थैर्वा परस्परम् ।

विश्वासं प्रथम कृत्वा कुर्यु कार्याण्यनंतरम् ॥[१०८]

આથી એમ જણાય છે કે શ્રેણીની સ્થાપના કરતા પહેલા સૌથી પહેલુ કાર્ય તો એ કરવુ પડતું કે ભાવિ સભાસદોએ પરસ્પર વિશ્વાસ કેળવવો પડતો આ કામ નીચેની ત્રણ રીતો પૈકીની કોઈ પણ એક રીતે કરી લેવામા આવતુ —

૧ કોશ—આનદબજાર નાગદ, ૧, ૩૨૯–૩૧ મા તથા યાજ્ઞવલ્ક્ય, ૧૧, ૧૧૪–૧૧૫ મા જે કસોટીની વિગત આપેલી છે તેનો ઉલ્લેખ અહીં થયો છે જે માણસની પરીક્ષા કરવાની હોય તેણે "જે દેવને

---

૧૦૮ "પવિત્ર તર્પણ (ની કસોટી)થી, લેખી કરારથી અથવા લવાદથી પ્રથમ પરસ્પર વિશ્વાસ સ્થપાયા પછી તેમણે પોતાના કામે લાગવુ " (૧૭, ૭, સે બુ ઈ, પુ ૩૩, પૃ ૩૪૭)

તે પવિત્ર ગણાતો હોય તે દેવ(ની મૂર્તિ) જે પાણીમા ધોવાઇ અને પૂજાઈ હોય તે પાણીના ત્રણ ઘૂંટડા પીવા જોઇએ (આ કસોટીએ ચઢયા પછી) એક અઠવાડિયામા કે બે પખવાડિયામા તેને કાઇ પણ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય તો તે તેના ગુનાની સાબીતી ગણાય,"[109] અને તેમ ન થાય તો તે શુદ્ધ ગણાય અને અનબત્ત શ્રેણીનો સભાસદ થવાને લાયક ગણાય

૨ લેખક્રિયા—શ્રેણીના ધારાધોરણો જેમા દાખલ કર્યા હોય —જેને સૌએ માન્ય રાખવા જોઇએ તે ધારાધોરણ જેમા આપેલા હોય—તે કરારનામાનો ઉલ્લેખ કદાચ અહીં થયો હોયએ સભવિત છે

૩ મધ્યસ્થ—આનો ખરો અર્થ સમજવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે કોઇ માણસની સારી ચાલચલગત બદલ બીજો માણસ જામીન થાય, એ પદ્ધતિનો ઉલ્લેખ અહીં કદાચ થયો હોય

આમાના એ કે વધુ ઉપાયથી પરસ્પર વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરીને પછી ભાવિ સભાસદો પોતાના નામે લાગી જતા કરવાના કામની યાદીમા શુદ્ધ ધધાદારી કામોના[110] ઉપરાત બીજા કામોનો પણ સમાવેશ થતો હતો, અને ઘણું કરીને આ સૌને એક ખતમા દાખલ કરવામા આવતા અને ભાવિ સભાસદોએ તેના ઉપર સહી કરવી પડતી નીચેની કડીઓમા બૃહસ્પતિએ આવા કાર્યક્રમનો નમૂનો નોધી રાખ્યો છે —

---

૧૦૯. સે બુ ઈ, પુ ૩૩, પૃ ૧૧૬ આ સ્થળે આપણે 'ગુના'ના બદલામા 'સભાસદ થવા માટેની નાલાયકી' સમજવાનુ છે

૧૧૦ જુદી જુદી શ્રેણીઓના ધધાદારી કામોની યાદી અલબત્ત જુદી જુદી હોઇ શકે મત્યાયને સામાન્ય રીતે નીચે પ્રમાણે તે ગણાવી છે —

' समूहाना तु यो धर्मस्तेन धर्मेण ते सदा।
प्रकुर्यु सर्वकार्याणि स्वधर्मेषु व्यवस्थिता ॥

सभाप्रपादेवगृहतडागारामसंस्कृतिः ।
तथानाथदरिद्राणां संस्कारो यजनक्रिया ॥
कुलायनं निरोधश्च कार्यमस्माभिरंशत ।
यत्रैतल्लिखित सम्यक् (पत्रे) धर्म्या सा समयक्रिया ॥[૧૧૧]

'બૃહસ્પતિ-સંહિતા' પ્રમાણે શ્રેણીઓનાં સુધરાઈ સંબંધી કર્તવ્યો. આ પ્રમાણે જાહેર પ્રજાના ઉપયોગમા આવે એવા અનેક કામો શ્રેણીઓ પોતે કરતી હતી, જેમ કે, સભામડપ બધાવવો, (મુસાફરોને આપવાના) પાણી માટેના હોજ બધાવવા, મદિર બધાવવા, તળાવ બધાવવા, બાગબગીચા કરાવવા વળી 'સસ્કારો'[૧૧૨] કરવા માટે અથવા તો ધર્મગ્રંથોએ જણાવેલા યજ્ઞકાર્યો[૧૧૩] કરવા માટે પણ તેઓ ગરીબ લોકોને મદદ કરતી

૧૧૧ ૧૭, ૧૧-૧૨ આ શ્લોકોનુ જે ભાષાતર જૉલીએ કર્યું છે તેને માટે જુઓ સે. બુ ૪, પુ ૩૩, પૃ. ૩૪૭-૩૪૮.

૧૧૨. જૉલીએ આનુ ભાષાતર 'નિરાધાર કે ગરીબ લોકોને મદદ' એમ કર્યું છે. પણ 'યજનક્રિયા'ની સાથે 'સસ્કાર' શબ્દ યોજ્યો છે તેથી સ્મૃતિઓમા ગણાવેલા ૧૨ કે ૧૬ સસ્કાર અહીં સમજવાના છે.

૧૧૩. 'कुलायन निरोधश्च'મા શુ કર્તવ્ય ઉલ્લેખ્યુ છે તે સમજાતુ નથી જૉલીએ તેનો અર્થ 'સર્વસાધારણ માર્ગ કે રક્ષણ' કર્યો છે પરતુ ચડેશ્વર કે મિત્રમિશ્ર જેવા ટીકાકારોના મત સાથે આનો મેળ મળતો નથી ચંડેશ્વર આનો ખુલાસો આમ કરે છે – 'कुलायनं कुलीनस्य अयन (आनयनं), निरोधो दुर्जन प्रवेश-धारण ' અર્થાત્ કુળવાન લોકોનો સ્વીકાર અને દુર્જનોનો બહિષ્કાર ('વિવાદરત્નાકર', પૃ ૧૮૦)

મિત્રમિશ્ર આવો ખુલાસો કરે છે –" दुर्भिक्षाद्यपगमपर्यंतस्य धारण " અર્થાત્ દુષ્કાળ વગેરેનો અત આવે ત્યાસુધી પ્રજાનો નિભાવ મિત્રમિશ્રે 'कुल्यायननिरोध ' એવો પણ પાઠ લીધો છે ને

વિધિપુરઃસર લખેલા કાગળામાં આ બધી બાબતનો દાખલ કરવામાં આવતો, અને એ કાગળનું કાયદાની દૃષ્ટિએ વાયદેસર ગણાતું શ્રેણીઓની પ્રવૃત્તિના આ પ્રકારને શિલાલેખોથી પુષ્ટિ પણ મળે છે દાખલા તરીકે ઉપર્યુક્ત જુન્નરના શિલાલેખમાં[११४] કહ્યુ છે કે, દાણાના વેપારીઓએ એક ગુફા મેળવવી આપી હતી તેમ જ એક હોજ બંધાવી આપ્યો હતો મદસોરના શિલાલેખમાં[११५] કહ્યુ છે કે રેશમનુ વણાટકામ કરનાર કારીગરોની શ્રેણીઓ ઇ સ ૪૩૭મા સુંદર સૂર્યમંદિર બંધાવ્યુ હતું અને ઇ સ ૪૭૩-૪૭૪ મા તેને સમરાવ્યુ હતું

[૭]

જે વહીવટી મહેકમની મદદથી શ્રેણીઓ પોતાના વિવિધ કાર્યો કરી શકતી તેની કાઇક વિગત પણ બૃહસ્પતિએ આપેલી છે એક પ્રમુખ રહેતો, અને બે, ત્રણ કે પાચ વહીવટી અમલદારો તેને મદદ કરતા (૧૭, ૯, ૧૦)[११६] બૃહસ્પતિ કહે છે કે, જેઓ પ્રામા-

શ્રેણીઓનુ બંધારણ.

તેનો ખુલાસો આમ કર્યો છે – '**कुल्पाया प्रपर्तन-प्रतिचर्यौ**' અર્થાત્ તળાવો, કૂવાઓ વગેરે બંધાવવા અને પાણીના વહેણને બંધ બાંધવા. (વીર, પૃ ૪૨૫)

११४. જુઓ પૃ ૨૪

११५ ફ્લીટકૃત ગુપ્તવંશના શિલાલેખો, અંક ૧૮

११६. ૧૭, ૧૦ ગ્વાલિયરમાના વૈલ્લભટ્ટસ્વામીના મંદિરમાના શિલાલેખો(એ ઇં,૧,પૃ ૧૫૪ અને આગળ)મા વિવિધ શ્રેણીઓના વહીવટી અમલદારોના નામ આપેલા છે દાખલા તરીકે, ઘાચીની શ્રેણીનો ઉલ્લેખ કરતા તે પ્રથમ તો દરેક શ્રેણીના આગેવાનો (**तैलिकमहत्तक**)ના નામ જણાવે છે અને પછી વધારામા કહે છે કે "ઘાચીઓની આખી શ્રેણીના બીજા સભાસદો" ઘાચીઓની ત્રણ શ્રેણીઓના આગેવાનોની સંખ્યા અનુક્રમે ૪, ૨ અને ૫ છે

ણિક હોય, વેદોમા પારગત હોય, પોતાના કર્તવ્ય સમજતા હોય, હુશિયાર હોય, આત્મસયમી હોય, ઉચ્ચ કુળમા જન્મેલા હોય અને દરેક કામમા કુશળ હોય તેમને જ વહીવટી અમલદારો તરીકે નીમવા જોઈએ ૧૧૭

આ અમલદારો વ્યક્તિગત સભાસદો ઉપર હોદ્દાની રૂઇએ પુષ્કળ સત્તા ભોગવતા હતા, એમ જણાય છે બૃહસ્પતિ કહે છે તેમ,

વહીવટી અમલદારો

કરારનામાનુ પોતાના ભાગનુ કામ કરવાને શક્તિમાન હોવા છતા કોઈ વ્યક્તિ નિષ્ફળ નીવડતી તો તેની તમામ મિલ્કત જપ્ત કરવામા આવતી અને તેને ગામમાથી કાઢી મૂકવામા આવતી જે માણસ પોતાના સાથીદારો સાથે ખસી જતો અગર પોતાના કામ બદલ બેદરકાર રહેતો તેને, ચાર 'સુવર્ણ'નો એક 'નિષ્ક', એવા ૭ 'નિષ્ક'નો દડ થતો સયુક્ત ભડોળને હાનિ પહોચાડનાર અગર પરસ્પર થયેલા કરારનો ભગ કરનાર વ્યક્તિને પણ ગામનિકાલની સજા થતી

હાનિકર્તા વ્યક્તિઓને વહીવટી અમલદારો મરજીમુનાસબ સજા કરી શકતા શરૂઆતમા તો તેઓ તેમને નમ્રભાવે તિરસ્કારતા અને ઠપકો આપતા, અને છેવટે તેમને કાઢી મૂકવા સુધીની શિક્ષા પણ તેઓ કરી શકતા ૧૧૮ આવો વહીવટ કરવામા તેઓ સપૂર્ણ સ્વતત્રતા ભોગવતા હતા, કારણ કે, બૃહસ્પતિ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે

---

૧૧૭ ૧૭ ૯ આ જગ્યાઓ માટે લાયક ન હોય એવા માણસોના નામો પણ વિગતવાર આપેલા છે

विद्वेषिणो व्यसनिन शालीनालसभीरव ।
लुब्धातिवृद्धबालाश्च न कार्या कार्यचिंतका ॥
(बृह, १७, ९)

૧૧૮ ૧૭, ૧૭

તેમ, "ઠરેલા વારાધોરણોને અનુસરીને[૧૧૯] એ (મવરૂપ મસ્થાના ઉપરિ અધિકારીઓ) જે ાઇ કરે તે પ્રજા પ્રત્યે સખ્ત હોય ' નમ્ર હોય તો પણ રાજાએ સુદ્ધા તેને માન્ય ગખવુ જોઇએ, કેમ કે, તેઓ (ામકાજના) નિયુક્ત વ્યવસ્થાપ ા તરીકે જાહેર થયેના છે"[૧૨૦]

તેમ છતા પણ અમુ-અમુક મન્જોગોમા ગજા વચ્ચે પડી શકતો દાખલા તરીકે, ત્યારપછીના શ્લોકમા કહ્યુ છે તેમ, "મવ રૂપ મસ્થાના ોઇ પણ એ સભામદને નુકસાન કરવાના હેતુથી તેઓ (મઘરૂપ મસ્થાના ઉપરિ અધિ ારીઓ) અહાવતથી પ્રેરાઇને એ મત થાય તો ગજાએ તેમને બધન કરવુ જોઇએ, અને તેઓ પોતાના વર્તનમા દુરાગ્રહી રહે તો તેમને સજા પણ કરવી જોઇએ[૧૨૧] એમ જણાય છે કે પ્રમુખના હાથે મજા પામેલો કોઈ પણ માણસ રાજા મમક્ષ વિવાદ કરી શકતો, અને પ્રમુખનુ વર્તન ઠરેલા ધારાધોરણોને અનુસરીને ન હતું પણ અગત ભાવ નાથી જ પ્રેરાયેલુ હતુ એવુ જણાઈ આવતુ તો રાજા એવા પ્રમુખના ઠરાવને રદ કરી શ તો આ બે ફકરાઓ એમ બતાવી આપે છે કે મવરૂપ મસ્થાની સ્વતત્રતા રાજા માન્ય ગખતો હતો તો પણ કોઈ માણસ કોઈક પ્રસંગે પ્રજાસત્તાક સભાના કોપનો ભોગ ન થઇ પડે તેને માટે વ્યવસ્થા રખાઇ હતી વ્યક્તિના અને મસ્થાના હક પરત્વે

૧૧૯ સે બુ ઇ, ૩૩, પૃ ૩૪૮ મા જાનીએ ઉક્ત ફકરાનું જે ભાષાતર આપ્યુ છે તેમા આ વાક્ય ઊમેરવાનુ છે મૂળ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે —

'ते कृत यत् स्वधर्मेण निग्रहानुग्रह नृणाम् ।
तद्राज्ञामनुमतव्य निसृष्टार्था हि ते स्मृता ॥

निसृष्टार्था એટલે 'अनुज्ञात कार्या' એમ મિતાક્ષરા કહે છે (વીર, પૃ ૪૩૦)

૧૨૦ ૧૭ ૧૮, સે બુ ઈ, પુ ૩૩

૧૨૧ સ બુ ઇ, પુ ૩૩, પૃ ૩૪૮

વાદવિવાદ ઊભો થતો તેવા પ્રસંગે કદાચ આ જ રીતે સમાધાન કરવાના પ્રયત્નો થતા.

વહીવટી અમલદારો આ પ્રમાણે અત્યંત અધિકાર ભોગવતા તો પણ આ સમયની શ્રેણીઓનું પ્રજાસત્તાક તત્ત્વ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવું વિશિષ્ટ હતુ. સભામંડપ[૧૨૨] મધ્યે

પ્રજાસત્તાનું તત્ત્વ પેલો હતો તેમાં વખતોવખત ભેગા થઈને શ્રેણીના સભાસદો પ્રજાકીય કામકાજ કરતા. નારદ કહે છે તેમ, સભાસદોની હાજરી બદલ રીતસર નિયમો ઘડાયા હતા; અને એ નિયમો ગમે તેવા હોય તો પણ રાજાએ તેમને મંજુર કરવા જોઈએ, એવું ધોરણ હતું.[૧૨૩] આના સંબંધમાં મિત્રમિશ્રે જે ટીકા કરી છે તેના ઉપરથી એમ જણાય છે કે ઢોલનો કે બીજા કોઈ વાદ્યનો અવાજ થાય એટલે શ્રેણીના કામકાજનો નિકાલ કરવા માટે સભામંડપમાં સભાસદોએ ભેગા થવું જોઈએ, એમ ઠરેલું હતું.[૧૨૪] સભામાં રીતસર ભાષણો થતા, એમ લાગે છે, અને 'વાણી-સ્વાતંત્ર્ય'નો વિચાર પણ કદાચ અજાણ્યો ન હતો. દાખલા તરીકે ચંડેશ્વરે પોતાના 'વિવાદરત્નાકર'માં કાત્યાયનનો નીચેનો શ્લોક ટાંકયોછેઃ—

युक्तियुक्तं च यो हन्यात् वक्तुर्यो नाववादिद ।
अयुक्तं चैव यो ब्रूयात् प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

વધારામાં તે '**यो ब्रूयात् कार्यचिंतकेषु**' એવી ટીકા ઉમેરે છે.[૧૨૫]

આનો અર્થ એવો થાય છે કે, જે વહીવટી અમલદાર યોગ્ય વાણી ઉચ્ચાર્યા બદલ પણ બીજા માણસને હાનિ કરે, વક્તાની વચમાં પડે (એટલે કે વક્તાને ભાષણ ચાલુ રાખવાનો અવકાશ ન આપે), અથવા અયોગ્ય બોલે, તેને 'પૂર્વસાહસદંડ' કરવો

---

૧૨૨ બૃહસ્પતિ, ૧૭, ૧૧.
૧૨૩ નારદ, ૧૦, ૩
૧૨૪ વીર, પૃ ૪૩૦
૧૨૫ બિ. ઇ, પૃ ૧૭૯

કેટલાક ગૌણ નિયમો ઉપરથી પણ આવી સંસ્થાઓની પ્રજાસત્તાક ભાવનાનો ખ્યાલ આવી શકે છે. દાખલા તરીકે, શ્રેણી તરફથી કોઇ કામની સુપરત વહીવટી અમલદારોને અગર બીજા માણસોને થઇ હોય તેના સંબધમા બૃહસ્પતિએ કહ્યું છે કે, તેમણે જે કાંઈ પ્રાપ્ત કર્યું હોય (અદાલતમા સીમાડા સંબંધી ચાલતા મુકદ્દમા દરમ્યાન મેળવેલ ખેતર કે બાગ વગેરે), અથવા તેમણે (ચોરોથી) જે કાંઈ સરક્ષ્યુ હોય, અને (શ્રેણીના કામે) તેમણે જે કાઇ દેવું કર્યુ હોય અથવા રાજાની મહેરબાનીથી શ્રેણીને જે કાઇ બક્ષવામા આવ્યું હોય તે બધુ તમામ સભાસદોને સરખા ભાગે વહેચી આપવું જોઇએ. [126] તેમ છતા પણ વહીવટી અમલદારોએ લિઠ્ઠીની લીધેલી રકમ પોતાના અંગત ઉપયોગ માટે વાપરી હોય તો તેમણે એ રકમ પાછી ભરી દેવી જોઈએ, એમ પણ ઠર્યું હતું. [127]

મિત્રમિશ્રની કેટલીક ટીકાઓ[128] ઉપરથી એમ પણ જણાય છે કે કયા કયા નવા સભાસદોને શ્રેણીમાં દાખલ કરવા, અને કયા:કયા જૂના સભાસદોને તેમાથી રૂખસદ આપવી, તેનો આધાર શ્રેણીની સાધારણ સભા ઉપર રહેતો હતો. કાત્યાયનનો એક ફકરો પણ ટાંકીને તેણે બતાવી આપ્યું છે કે, જે નવો સભાસદ થાય તેને શ્રેણીની ચાલુ

૧૨૬ यत्तैः प्राप्त रक्षितं वा गणार्थं वा ऋण कृत।
राजप्रसादलब्ध च सर्वेषामेव तत्समम्॥
વીર., પૃ. ૪૩૨. ઉપર જે ભાષાતર આપ્યુ છે તેમાં જે મજકૂર કૌંસમા મૂકયો છે તે ટીકામાથી લીધેલો છે.

૧૨૭ गणमुद्दिश्य यत्किंचित् कृत्वर्ण भक्षितं भवेत्।
आत्मार्थं विनियुक्त वा देयं तैरेव तद् भवेत्॥

૧૨૮ ये तु समुदायानुमहात्तदन्तर्भाव प्राप्ताः ये च समुदायक्षोभादिना ततो बहिर्भूतास्तान् प्रत्याद स (कात्यायनः) पद्य।

મિલ્કતનો તેમ જ તેના દેવાનો, બીજા સભાસદોના ભાગ જેટલો જ ભાગ તુર્ત મળતો થાય, અને શ્રેણીના લોકોપકારક તેમ જ ધાર્મિક કામોના ફળનો લાભ પણ મળતો થાય, અને જે માણસને શ્રેણીમાથી રૂખસદ આપવામા આવી હોય તેનો હિતસબંધ ઉક્ત સર્વ બાબતો પરત્વે તુર્ત બંધ થઈ જાય "વિવાદરત્નાકર"નો કર્તા ચંડેશ્વર પણ એ જ ફકરો ૧૨૯ટાકીને કહે છે કે કોઇ શ્રેણીના સભાસદ થવુ હોય તો સૌની અનુમતિ મળવી જોઇએ, પણ કોઇ પણ માણસ પોતે થઈને સભાસદ તરીકેની સ્થિતિમાથી છૂટો થઈ શકે

ઉપર્યુક્ત ફકરા ઉપરથી આડકતરી રીતે એમ પણ સાબીત થાય છે કે, શ્રેણીઓને પ્રજાસત્તાક સભાની સત્તા પૈકીની કેટલીક સત્તા હતી તેમ જ તેની સભાના કેટલાક કર્તવ્યો પણ તે કરી શકતી હતી એટલુ સ્પષ્ટ છે કે,

(૧) અદાલતે સાધરૂપ સસ્થા તરીકે શ્રેણીનો સ્વીકાર કર્યો હતો, અને કોઇ ખેતર, બાગ વગેરેના કબજા સબંધી તકરાર ચલાવવાને તેના ચૂટાએલા સભાસદો પ્રતિનિધિ તરીકે અદાલતમા બેસી શકતા હતા,

(૨) ખેતર, બાગ વગેરેના જેવી સામુદાયિક સ્થાવર મિલ્કત શ્રેણી પોતે ધરાવતી હતી,

(૩) વહીવટી અમલદાર શ્રેણી તરફથી ઊછીનુ ભંડોળ ઊભુ કરી શકતો હતો,

(૪) શ્રેણી તરફથી લોકોપકારક અને ધાર્મિક કામો કરવામા આવતા હતા, અને શ્રેણીના દરેક સભાસદને તેના ફળનો લાભ મળતો એમ મનાતુ હતુ,

(૫) કોઈ પણ માણસ પોતે થઇને સભાસદ તરીકેની સ્થિતિમાથી છૂટો થઇ શકતો હતો

૧૨૯ गणानां श्रेणिवर्गाणा गता स्युर्येऽपि मध्यताम् ।
(प्राक्तनस्य) प्राकृतस्य धनर्णस्य समांशा सर्वमेव च ॥

પરંતુ આ આખા તંત્રમાં સૌથી વધારે વિશિષ્ટ પ્રશ્ન તત્ત્વ તો એ છે કે, વહીવટી અમલદારો છેવટે સમગ્ર સભાને જવાબદાર રહેતા. મિત્રમિશ્રે આ પ્રશ્નની સંપૂર્ણ ચર્ચા કરી છે.[130] ર વ'ડકપના બીજા અધ્યાયના ૧૮૭મા શ્લોકમાં 'મુખ્યો'નો ઉ' થયો છે એમ તે કહે છે, અને 'मुख्यदण्डने समूहस्यैवाधिक (પોતાના મુખ્યોને દંડ કરવાનો સમગ્ર સભાનો જ અધિકાર), સિદ્ધાંતના દાખલા તરીકે કાત્યાયનનો નીચેનો શ્લોક તેણે ટાંક્યો

साहसी भेदकारी च गणद्रव्यविनाशकः ।
उच्छेद्य सर्वे पर्वते विख्याप्यैव नृपे भृगुः ॥

અર્થાત્, જે કોઈ વહીવટી અમલદાર અતિગંભીર ગુનો કે લડવાડ ઊભી કરાવતો અથવા શ્રેણીની મિલ્કતનો નાશ કરતો બરતરફ કરી શકાતો. આવી બરતરફીની ફક્ત જાહેરાત રાજાને આ પડતી, પણ રાજાએ તેવી બરતરફી મંજુર કરવી જ જોઈએ, કોઈ ન હતું ઉક્ત વહીવટી અમલદારો ભારે સત્તા ભોગવતા તેથી જે પ્રસંગે તેઓ ઉદ્ધત વર્તન રાખતા હશે તે પ્રસંગે તેમને બરતરફ

तथैव भोज्यवैभव्यदानधर्मक्रियासु च ।
समूहस्थोंऽशभागी स्यात् प्रागतस्त्वंशभाङ् न तु ॥
(વીર., પૃ ૪૩૨)

"વિવાદરત્નાકર"માં બીજી લીટીમાં 'प्राकृतस्य'ના બદલામાં પાઠાંતર તરીકે 'प्राक्तनस्य' શબ્દ છે, ત્રીજી લીટીમાં 'वैभव्य'ના બદલામાં પાઠાંતર તરીકે 'वैभाज्य' શબ્દ છે, અને ચોથી લીટીમાં 'प्रागगत'ના બદલામાં પાઠાંતર તરીકે 'प्रगत' શબ્દ છે. (પૃ ૧૮૭)

ये सर्वसंमत्या गणादिमध्यप्रविष्टास्तेऽपि सर्वे पूर्वधनस्य ऋणस्य च भागिनो भवन्तीत्यर्थः ।

प्रगतस्त्वंशभाग् न तु, प्रगत निजप्रयोजनमात्रेण गणादिभ्यो बहिर्भूत नांशभागित्यर्थः ।(વિવાદરત્નાકર, પૃ. ૧૮૮)

૧૩૦. વીર., પૃ. ૪૨૮.

કરવાનુ કામ કાંઈ સહેલુ નહિ હોય[131] આવા પ્રસગે આવી બાબત રાજાના ધ્યાન ઉપર લાવવી પડતી, એમ "બૃહસ્પતિ-સહિતા"-માના નીચેના શ્લોક ઉપરથી જણાય છે -

मुख्यैः सह समूहानां विसंवादो यदा भवेत्।
तदा विचारयेत् राजा स्वधर्मे स्थापयेच्च तान्॥ [132]

રાજા બન્ને પક્ષની હકીકત સાભળતો, અને આપણે પ્રથમ જણાવી ગયા છીએ તેમ (પૃ ૧૩) તે શ્રેણીઓના ખાસ નિયમને અનુસરીને આની બાબતનો નિર્ણય કરતો[133] પછી તે પોતાનો નિર્ણય જાહેર કરતો અને પોતાના ફરમાનનો અમલ કરાવતો

આ બાબતમા મિત્રમિશ્ર તદ્દન સ્પષ્ટ મત આપે છે તે કહે છે કે, વહીવટી અમલદારોને બરતરફ કરવાનુ કામ તો ખાસ કરીને સમગ્ર સભા (સમૂહ)નુ ગણાતુ, અને સમગ્ર સભા આ પ્રમાણે કરવાને અશક્ત નીવડતી ત્યારે જ આવા માણસોને દંડ કરવા સારૂ રાજા વચ્ચે પડતો ("**समूहाशक्तौ तस्य दण्डो राज्ञा विधेय ॥**")[134]

---

૧૩૧ પૃ ૧૬-૧૭ ઉપર આપેલા કૌટિલ્યકૃત "અર્થશાસ્ત્ર" માના ઉતારા જુઓ

૧૩૨ ૧૭, ૨૦ "મુખ્યો અને શ્રેણીઓ વચ્ચે વિખવાદ ઊભો થાય ત્યારે રાજાએ તેનો નિર્ણય કરવો, અને તેમને પોતપોતાના ધર્મમા ફરી નિયોજવા" (સે બુ ઈ, પુ ૩૩, પૃ ૩૪૯)

૧૩૩ જુઓ નારદસ્મૃતિ ૧૦, ૩ અને જગન્નાથની ટીકા નારદસ્મૃતિ, પૃ ૧૮૪

૧૩૪ આના દાખલા તરીકે તે પૃ ૨૧ ઉપર મનુસહિતા, ૮, ૨૧૯-૨૨૧ માથી આપેલો ઉતારો બતાવે છે તેમા એમ કહ્યુ છે કે, જે માણસ શ્રેણી સાથે કરેલા કરારનો ભગ કરે તેને રાજાએ દેશનિકાલની સજા કરવી જોઈએ અહીં મિત્રમિશ્ર એમ કહે છે કે એ આખો શ્લોક ફક્ત 'મુખ્યો'(વહીવટી અમલદારો)ને

શ્રેણીઓના કામકાજમા ગજા પોતે માથુ મારી નકતો તેનો ઉત્તમોત્તમ દાખલો ઉપરની હકીકતથી પૂરો પડે છે આપણે પ્રથમ જોઈ ગયા છીએ કે, કોઈ માણુસ દ્વેષનો કે તિરસ્કારનો ભોગ થઈ પડે છે એમ ગજાને લાગતુ તો ગજા તે માણુસનો પક્ષ લેતો. કયા કયા પ્રસગે ગજા પોતે શ્રેણીઓના કામકાજમા માથુ મારી શકતો તેનો કાઇક ખ્યાલ "નારદસહિતા" માના નીચેના શ્લોકો ઉપરથી આવી શકે છે —

લખાયેલો છે તે જ પ્રમાણે ફક્ત 'મુખ્યો'ને ઉદ્દેશીને લખાયેલો નીચેનો શ્લોક પણ "બૃહસ્પતિ-સહિતા"માથી તે ટાકે છે —

अरुन्तुदं सूचकश्च भेदकृत् साहसी तथा ।
श्रेणिपूगनृपद्विष्ट क्षिप्र निर्वास्यते तत ॥२३॥

[તીખા સ્વભાવના અથવા દ્વેષી માણસને, અને જે માણસ કજિયા કરાવતો હોય અગર સાહસિક કામો કરતો હોય, અથવા તો શ્રેણી, પૂગ (સમગ્ર સભા) કે રાજા પ્રત્યે દુશ્મનાવટ રાખતો હોય તે માણસને ગામમાથી અથવા (શ્રેણીની) સભામા તુર્ત બરતરફ કરવો જોઈએ]

પછી તે નીચેની ટીકા ઉમેરે છે —

" .. समूह-स्थानान्निर्वास्यते समूहेनेतिशेषः न च समूहस्य दण्डकरणेऽनधिकारात समूहेतिशेषकरणमयुक्तमिति वक्तव्यम् । पूर्वोक्तकात्यायनवचनेन समूहस्यैव मुख्यदंडनेऽधिकारस्य प्रतिपादितत्वात् ॥"

'.. સમગ્ર સભાના સ્થાનમાથી એટલે સમગ્ર સભા તરફથી જ બરતરફ થાય આ અર્થ ખોટો છે એવી દલીલ ન કરી શકાય, કારણ કે, કાત્યાયનના પૂર્વોક્ત વચનથી એમ ચોકખુ સાબીત થાય છે કે વહીવટી અમલદારને દડ કરવાનો અધિકાર સમગ્ર સભાને જ છે " વીર, પૃ. ४२९)

प्रतिकूलश्च यद्राज्ञ: प्रकृत्यवमत च यत्।
बाधकं च यदर्थानां तत्तेभ्यो विनिवर्तयेत् ॥४॥
मिथ सघातकरण अहेतौ शस्त्रधारणम्।
परस्परोपघात च तेषां राजा न मर्षयेत् ॥५॥
दोषवत्करण यत्स्यादनाम्नाय प्रकल्पितम्।
प्रवृत्तमपि तद्राज्ञा श्रेयस्कामो निवर्तयेत् ॥७॥[१३५]

અર્થાત્ (કદાચ પરસ્પરવિરોધી પ્રકારની) વિવિધ શ્રેણીઓનો સયોગ થતો હોય તેને રાજા અટકાવી શકતો, તેમ જ યોગ્ય કારણ વગર એવી સસ્થાઓ હથિયાર હાથ ધરતી તો તેમ થતુ પણ તે અટકાવી શકતો, અને તેમની વચ્ચે વિખવાદ ઊભો થતો તે પણ તે અટકાવી શકતો તદુપરાન્ત તેની પોતાની ઇચ્છાની કે તેના પોતાના હિતની વિરુદ્ધ જતા હોય, અગર તો તિરસ્કારપાત્ર અને દુરાચારી પ્રકારના હોય તેવા કામ તેની સસ્થાઓ કરતી હોય તો પણ રાજા તેમ થતુ અટકાવી શકતો

"નારદસ્મૃતિ"માના આ શ્લોકો ઉપરની જે ટીકા અત્યારે મોજુદ છે[૧૩૬] તે બહુ પાછળના સમયની છે તો પણ તે જૂના સમયની પરપરાગત હશે તેમ માની શકાય શ્રેણીઓના જેવી સસ્થાઓ અને રાજા પરસ્પર કેવો સબધ ધરાવતા હતા તેના સબધમા તે સુદર માહિતી પૂરી પાડે છે એ ટીકા આ પ્રમાણે છે —" अत्रेदं निर्वाच्यम्। पाषडादिभिर्या या सवित् मिलित्वा कृता सा सा एव चेद्रक्षणीया तदतिक्रमे तु ते राज्ञा दडयास्तदा वय सर्वे राज्ञे प्रजाना करदान वारयाम इति अस्माभि सर्वदा नग्नैर्भाव्यमिति द्यूतं चरिष्याम इति वेश्या रमयिष्याम इति राजपथे सवेगं धावाम इति शाखोटकस्यलं पूजयामेत्येरमादि

---

१३५ १०,४,५,७ से बु ई, पु ३३, पृ १५४–१५५ મા તેનું અગ્રેજી ભાષાન્તર આપેલુ છે

१३६ નારદસ્મૃતિ પૃ १६४

प्रतिज्ञा अपि अवश्यं रक्ष्यंतामिति तन्निरासाय वचनमिदमिति ॥"

ટીકાકાર આમ કહેવા માગે છે આગળના સૂત્રો (૧૦, ૨-૩)મા કહ્યુ છે કે, શ્રેણીઓએ અને બીજી સઘરૂપ સમ્થાઓએ ઠરાવેના ધારા-ધોરણો અને રીતરિવાજો ગમે તેવા હોય તો પણ રાજાએ માન્ય ગણવા જોઈએ એવી સમ્થાઓ એવા ધારા પણ બાધે કે, "રાજાને કર ન ભરવો, એમ અમે પ્રજાને કહીશુ,' "અમે હમેશા નાગા ફરીશુ," "અમે જુગટુ રમીશુ," "અમે વેશ્યાઓને ત્યા જઈશુ," "અમે રાજમાર્ગ ઉપર ખૂબ વેગથી વાહન ચલાવીશુ," "જે સ્થળે શાખોટક ઊગે છે તે સ્થળે અમે પૂજા કરીશુ" વગેરે એવા પ્રસંગે આવા ધારાનો પણ સ્વીકાર કરવાની રાજાની ફરજ લેખાય આવા આકસ્મિક પ્રસગે બચાવ કરવાના હેતુથી ઉપરના અપવાદો દર્શાવવામા આવ્યા છે આ શ્રેણીઓને જે મહત્ત્વ અપાતુ હતું તે આ હકીકત ઉપરથી સારામા સારી રીતે સાબીત થઈ શકે છે કોઈક ખાસ પ્રસંગે જ રાજા તેમના કામમા માથુ મારી શકતો, પરતુ એકદરે તો તેવી સસ્થાઓ મરજીમુનાસબ વર્તન કરી શકતી, અને તેમના નિર્ણયનો સ્વીકાર કરવાને રાજા બધાયેલો હતો

[૮]

અત્યારસુધીમા આપણે જોઈ ગયા છીએ કે સમૂહ તરીકે શ્રેણીઓ પોતાના સભાસદો ઉપર પુષ્કળ વહીવટી અને ઇન્સાફી સત્તા ધરાવતી હતી તેમ છતા પણ આના દાખલા તરીકે જે શ્લોકો પૂર્વે ટાકવામા આવ્યા છે તેનો એવો અર્થ કરવાનો છે કે, સભાસદો શ્રેણી સાથે જે સબધ ધરાવતા તે સબધ પૂરતા જ ઉક્ત અધિકારો શ્રેણીને હતા બીજી રીતે કહીએ તો, શ્રેણી પોતાનુ સામકાજ કરે તેના ઉપર અસર થતી હોય અથવા થવાનો સંભવ હોય તેવા પ્રસગે જ શ્રેણી માથુ મારી શકતી

સાધારણ ન્યાયાધીશી તરીકે શ્રેણીઓ

તેમ છતાં પણ બૃહસ્પતિના નીચેના શ્લોકો એમ બતાવી આપે છે કે દેશની સાધારણ ન્યાયાધીશીઓના એક ભાગ તરીકે પણ શ્રેણીઓ કામ કરતી હતીઃ—

"ભારે ગુના (સાહસ) સંબંધી મુકદ્દમા સિવાયના માણસ-માણસ વચ્ચેના મુકદ્દમાઓનો ફેંસલો સગાંસંબંધીઓએ, શ્રેણીઓએ (સહવાસીઓની) મંડળીઓએ અને રાજા તરફથી અધિકૃત બીજા લોકોએ કરવો જોઈએ.

"સગાંસંબંધીઓ (ની સભાઓ) એ કોઈ મુકદ્દમાની (યોગ્ય) તપાસ ન કરી હોય ત્યારે શ્રેણીઓએ યોગ્ય તપાસ કરીને પછી તેનો ફેંસલો કરવો જોઈએ; શ્રેણીઓએ તેની તપાસ (યોગ્ય રીતે) ન કરી હોય ત્યારે (સહવાસીઓની) મંડળીઓએ તેનો ફેંસલો કરવો જોઈએ; અને આવી મંડળીઓએ (પૂરી રીતે) તેની તપાસ ન કરી હોય ત્યારે નીમાયેલા (ન્યાયાધીશો)એ (તે કામ ચલાવવું જોઈએ)." ૧૩૭

ઉપરની હકીકતથી એમ ચોક્કસ થાય છે કે, સાધારણ ચાર ન્યાયાધીશીમાં શ્રેણીને બીજું સ્થાન મળતું હતું. નીચલી ન્યાયાધીશીના નિર્ણય બદલ અનુક્રમસર ઉપલી ન્યાયાધીશીમાં વિવાદ દાખલ કરી શકાતો હતો. જે પ્રકરણમાં ઉપરના શ્લોકો આપેલા છે તે પ્રકરણમાં સાધારણ રીતે ન્યાયાધીશીના બંધારણ વિષે જ ચર્ચા કરેલી છે; અહીં દર્શાવેલાં તેનાં ઈન્સાફી કામો તેના સભાસદોના સંબંધમાં જ હતાં કે તેના પોતાના રીતસરના કામકાજના સંબંધમાં હતાં તેનો ખુલાસો તે પ્રકરણમાંથી થતો નથી. શ્રેણીનાં પોતાનાં રીતસર કામકાજ વિષે બૃહસ્પતિએ અલગ પ્રકરણ લખ્યું છે તે જ એમ સાબીત કરે છે કે ઉપર્યુક્ત શ્લોકમાં સાધારણ ન્યાયાધીશી તરીકે જ શ્રેણીઓનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. ઉપર્યુક્ત પહેલા શ્લોકમાં ભારે ગુના (સાહસ)ના મુક-

---

૧૩૭ ૧; ૨૮, ૩૦; સે. બુ. ઈ., પુ. ૩૩, પૃ. ૨૮૧ સરખાવો, નારદસ્મૃતિ, ૧૦૭, પૃ. ૬.

દ્માને અપવાદ તરીકે ગણાવ્યા છે તે પણ એમ બતાવી આપે છે કે સાધારણ ન્યાયાધીશીઓએ માત્ર સાધારણ મુકદ્દમાઓ જ ચલાવવા જોઈએ, એમ લેખક કહેવા માગે છે.

થોડા વખત ઉપર દામોદરપુરના તામ્રપત્રો પ્રકટ થયા છે તેથી પણ ઉક્ત નિર્ણયને ટેકો મળે છે. ગુપ્તવંશના પહેલા કુમારગુપ્ત રાજાના સમયના ઇ. સ. ૪૩૩ મા તથા ઇ. સ. ૪૩૮ માં કોતરાયેલા એ તામ્રપત્રોમા નીચેના વાક્યો છે :— ૧૩૮

“ कुमारामात्य - वेत्रवर्मण्यधिष्ठानाधिकरणं च नगर-श्रेष्ठि-धृतिपाल-सार्थवाह-बंधुमित्र-प्रथमकुलिक-धृतिमित्र-प्रथमकायस्थ-सांबपाल-पुरोगे संव्यवहरति— ”

આ તામ્રપત્રો વિષે નોંધ લખનાર શ્રીયુત આર. જી. વસક આનુ ભાષાંતર આમ કરે છે :—

“ નગર-શ્રેષ્ઠી ધૃતિપાલની, સાર્થવાહ બંધુમિત્રની, પ્રથમકુલિક ધૃતિમિત્રની, પ્રથમકાયસ્થ સાંબપાલની સાથે રહીને કુમારામાત્ય વેત્રવર્મા સ્થાનિક રાજ્યવહીવટ ચલાવતો હતો તે વખતે. ”

પરંતુ શ્રીયુત રમેશચંદ્ર મુઝુમદાર કહે છે કે, અહીં સાધારણ રાજ્યવહીવટનો પ્રશ્ન નથી પણ ઇન્સાફનો જ પ્રશ્ન છે. ‘અધિકરણ’ (ન્યાયાધીશી) અને ‘વ્યવહાર’ (ઇન્સાફ) શબ્દના સામાન્ય અર્થ ઉપરથી જ આ પ્રમાણે સમજી શકાય છે એટલે સામાન્ય રાજ્યવહીવટ સંબંધી અર્થ તાણીતુસીને આમાંથી કાઢવાનું એમને યોગ્ય લાગતું નથી. તેમના મતે, વેપારીઓની અને કારીગરોની વિવિધ શ્રેણીઓના મુખ્યો (આગેવાનો)ના પ્રમુખપદે ચાલતી ન્યાયાધીશીઓનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ઉક્ત વાક્યોમાં થયેલો છે.

[૯]

આ સમયના શિલાલેખો પણ શ્રેણીની વ્યવસ્થા સંબંધી કેટલીક રસિક માહિતી પૂરી પાડે છે. દાખલા તરીકે, ગુપ્તવર્ષ ૧૪૬ (ઇ.

૧૩૮ એ. ઇ., પુ. ૧૫, પૃ. ૧૩૦

સ. ૪૬૫) ના સ્કંદગુપ્તના[૧૩૯] ઈંદોરના તામ્રપત્રમાં કહ્યું છે કે, એક નીમણુક બાંધી આપવામાં આવી હતી તેના વ્યાજમાંથી સૂર્ય-મંદિરમાંના સૂર્યદેવતા સમક્ષ દીવો બાળવાનો હતો. વળી એમ પણ કહ્યું છે કે, " ઘાંચીઓની જે શ્રેણીનો આગેવાન જીવંત છે અને જે ઇંદ્રપુર શહેરમાં રહે છે તે પોતાના સ્થળેથી પ્રસ્થાન કરે છતાં પણ પોતાનું પૂર્ણ ઐકય કાયમ રાખે ત્યાં સુધી સૂર્યની (સૂર્યમંદિરની) આ બ્રાહ્મણની નીમણુક તે શ્રેણીની કાયમની મિલ્કત ગણાશે. "[૧૪૦] શ્રેણી સંબંધી આ ટૂંકા ઉલ્લેખમાંથી મહત્ત્વની અનેક બાબતો મળી આવે છે. શ્રેણીનું નામ તેના આગેવાનના નામ ઉપરથી પાડવાનો રિવાજ હતો, એમ તે બતાવી આપે છે. વળી તે એમ પણ કહે છે કે શ્રેણી પ્રસ્થાન કરી શકતી હતી, તેમ જ શ્રેણી જે સ્થળે સ્થાયી થઈ હોય તેને જે મહત્ત્વ અપાતું હતું તેના કરતાં શ્રેણીના ઐકયને વધારે મહત્ત્વ અપાતું હતું. શ્રેણીની વ્યવસ્થા કેટલી ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચી હતી, તે આથી સાબીત થાય છે; કારણ કે, જે સંસ્થા પૂરેપૂરી વ્યવસ્થિત થઈ હોય તે જ એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે પ્રસ્થાન કરી શકે ને તેમ છતાં પણ પોતાની ઉપયોગિતા અને પોતાનામાનો વિશ્વાસ કાયમ રાખી શકે.

શ્રેણીનું સૌથી વધારે રસિક વર્ણન તો, કુમારગુપ્તના અને બંધુવર્માના મંદસોરના શિલાલેખથી પૂરું પડે છે.[૧૪૧] તેમા એમ કહ્યું છે કે, મૂળે લાટમાં વસવાટ કરી રહેલી, રેશમનું વણાટકામ કરનારા કારીગરોની શ્રેણીએ દશપુરના રાજાના સદ્ગુણોથી આકર્ષાઈને તે શહેરમાં પ્રસ્થાન કર્યું હતું. દશપુરમાં એમાંના અનેક કારીગરોએ વિવિધ ધંધા ચાલૂ કર્યા. કેટલાક લોકો ધનુર્વિદ્યા શીખ્યા અને સારા લડવૈયા નીવડયા. બીજા કેટલાક લોકોએ ધાર્મિક જીવન સ્વીકાર્યું અને

---

૧૩૯ ફ્લીટ–ગુપ્તવંશના શિલાલેખો, અંક ૧૬.

૧૪૦ સદર, પૃ. ૭૧.

૧૪૧ સદર, અંક ૧૮.

તેઓ ધાર્મિક વિષયો પરત્વે પ્રવચન કરવા લાગ્યા. તેમનામાંના ડાહ્યા લોકો જ્યોતિઃશાસ્ત્ર અને ખગોળવિદ્યા શીખ્યા, અને કેટલાક લોકોએ સંસારવ્યવહારનો ત્યાગ કરીને સંન્યસ્ત સ્વીકાર્યું. બીજા ઘણા લોકો બીજા ઘણા ધંધા કરવા લાગ્યા. અનેક લોકો રેશમનું વણાટકામ કરવાના પોતાના બાપદાદાના ધંધાને વળગી રહ્યા. એ રીતે એ શ્રેણી[142] દશપુરમા આબાદ થઈ, અને તેણે પોતે એગી

---

૧૪૨. આ શિલાલેખ સંબંધી પોતાની પ્રસ્તાવનામાં ફ્લીટ આ પ્રમાણે ટીકા કરે છેઃ—"પ્રથમ તો, રેશમનું વણાટકામ કરનારા અનેક કારીગરોએ લાટ વિષયમાંથી (મધ્ય અને દક્ષિણ ગુજરાતમાથી) પ્રસ્થાન કર્યું. તેઓ દશપુર શહેરમાં જઈ વસ્યા, તેમાંના કેટલાક લોકોએ બીજા ધંધા સ્વીકાર્યા, અને જેઓ પોતાના મૂળ ધંધાને વળગી રહ્યા તેમણે પોતાની જુદી અને આબાદ શ્રેણી ઊપજાવી, તેનું વર્ણન એ (શિલાલેખ)માં કરેલું છે." (કૉ. ઇ. ઈ., ૩, પૃ. ૮૦.) પરંતુ ૧૯ મો શ્લોક એમ સ્પષ્ટ કરે છે કે, ૧૭મા શ્લોકથી ૧૯મા શ્લોક સુધીમાં જણાવેલા તમામ સભાસદોનો સમાવેશ એ શ્રેણીમાં થતો હતો. ઉપર્યુક્ત શ્લોકોમાં તેમના વિષે વિગતવાર ઉલ્લેખ કરીને પછી છેવટે લેખક કહે છે કે "**अधिकमभिविभाति श्रेणिरेवं प्रकारैः ॥** "(શ્લોક ૧૯ મો) આ એમ જ બતાવે છે કે, આ બધા માણસોથી જ એ શ્રેણી આબાદ થઈ શકી હતી. ફ્લીટ પણ આ શ્લોકોનો અર્થ આવો જ કરે છેઃ—"(અને તેથી) જેઓ આ પ્રકારના છે તેમનાથી, તથા જેઓ..... તેમનાથી શ્રેણી સર્વત્ર ભવ્યતાથી ઝળકી રહે છે." એ રીતે ઉપર્યુક્ત વિવિધ ધંધા કરનારા લોકોનો સમાવેશ ફ્લીટે શ્રેણીમાં કર્યો છે. એ બધા લોકો લાટમાં હતા ત્યારે રેશમનું વણાટકામ જ કરતા હતા; પણ મંદસોરમાં તેમણે વિવિધ ધંધા સ્વીકાર્યા હતા. આવું હોવા છતાં પણ આ પચરંગી સંસ્થાને રેશમનું વણાટકામ કરનારા કારીગરોની શ્રેણી કહી શકાય તો પછી એનો અર્થ એવો થાય કે, તેઓ લાટમાં

કરેલી રકમમાંથી ઇ. સ. ૪૩૬ માં ભવ્ય સૂર્યમંદિર બંધાવ્યું. વખત જતાં એ મંદિર ખંડેરરૂપ બની ગયું એટલે ઇ. સ. ૪૭૨ માં એ જ શ્રેણીએ તેને સમરાવ્યું.

સંસ્કૃત ભાષાના કાવ્યસાહિત્યની સમૃદ્ધિના સમયને યાદ કરાવતા શ્લોકો વડે રચાયેલા આ અત્યંત રસિક શિલાલેખમાં પ્રાચીન હિંદી સમાજમાં વિશિષ્ટમાં વિશિષ્ટ ગણાતી પ્રાચીન શ્રેણીઓના ઉત્તમમાં ઉત્તમ નમૂનાનું સુંદર વર્ણન આપણે માટે જળવાઈ રહેલું છે. શ્રેણીઓ તો કારીગરોની એક જ ઢબની ચુસ્ત સ્વરૂપની મંડળીઓ હતી, માત્ર પોતાનો ધંધો સંભાળીને જ બેસી રહેનારી હતી અને સુધારા કે પ્રગતિ માટે વલણ ધરાવતી જ ન હતી, એવી જે સામાન્ય માન્યતા છે તે આથી ખોટી ઠરે છે. પોતાના ધંધા માટે મગરૂર હોય એવા, પોતાની સંસ્થાને સાચા દિલથી વળગી રહે એવા, અને આ મર્યાદામાં રહીને પણ અચંબો પમાડે એવી પ્રગતિ સર્વ દિશાંમાં કરવાને પ્રવૃત્તિ અને આતુરી દર્શાવનારા, રેશમનું વણાટકામ કામ કરનારા કારીગરોની શ્રેણીનું ચિત્ર એ શિલાલેખ આપણી સમક્ષ ખડું કરે છે.[૧૪૩] લડાયક જુસ્સો ધરાવનારા અને લડાઈમાં પરાક્રમ કરનારા કેટલાક લોકો પણ તેમાં હતા તેઓ 'આજે પણ... બળ

રહેતા હતા ત્યારે તેમની શ્રેણી બનેલી હતી, અને નવા સ્થળમાં વસવાટ કરીને તેના કેટલાક સભાસદોએ પોતાનો બાપદાદાનો ધંધો છોડી દીધો તો પણ તેમની શ્રેણી તો ચાલૂ રહી જ હતી. આખેઆખી શ્રેણી આ રીતે એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે પ્રસ્થાન કરી શકતી હતી, એમ તો ઉપર્યુક્ત ઈંદોરના તામ્રપત્રથી સાબીત થયું છે.

૧૪૩ દાખલા તરીકે, સૂર્યમંદિર બંધાયું તે તેમ જ તેના ઉપર સમારકામ થયું તે પણ શ્રેણીના હુકમથી થયું હતું; અને વત્સભટ્ટીએ શિલાલેખ રચ્યો તે પણ શ્રેણીના હુકમથી રચ્યો હતો. સરખાવો, છેલ્લો શ્લોક.

વડે પોતાના દુશ્મનનો નાશ કરે ? બીજા કેટલાક લોકો ડોળઘાલુ ન હતા પણ ખરેખર નમ્ર હતા અને ધાર્મિક પ્રવચન કરવા તરફ વલણ ધરાવતા હતા, કેટલાક માણસો સામાજિક વિષયોની માયાથી પર થઈ ગયા હતા અને દયા તથા ભાતમનમાઈ માટે જાણીતા હતા —જાણે આ ભૂમિ ઉપર વસવાને ખુદ દેવ જ અવતર્યા' તેમણે જ્યોતિ શાસ્ત્રને કેળવ્યુ હતું તેમ જ કાવ્ય જેવી લલિત કળા પણ તેમણે વીસારી ન હતી ઉક્ત શિલાલેખ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે, કેમ કે, જે લોકોને મધ્યની કદર કરવાની બુદ્ધિ હોય તેઓમા જ આવુ સાહિત્ય પ્રગતિમાન થઈ શકે આ રીતે જોતા પ્રાચીન સમયની શ્રેણી માત્ર હસ્તકળાના વિકાસ માટેનું સાધન ન હતી, તે સમયના કાયદાઓથી તેને જે કુલમુખત્યારી તથા સ્વતંત્રતા મળી હતી તેને લઈને તે સત્તાનુ કેન્દ્ર તેમ જ ઉદાર સુધારાનુ અને પ્રગતિનુ સ્થાન બની રહી હતી, અને તેથી તે સત્તા તથા સમાજનું ભૂષણ બની ગઈ હતી

[૧૦]

પાછળના સમયમાં શ્રેણીની વ્યવસ્થા

પાછળના સમયમા પણ શ્રેણીઓની વ્યવસ્થા હયાતી ધરાવતી હતી, એમ અનેક નોંધો ઉપરથી જણાઈ આવે છે તે પૈકી ગ્વાલિયરમાના વૈલ્લભટ્ટસ્વામીના મંદિરનો શિલાલેખ સૌથી વધારે મહત્ત્વનો છે[૧૪૪] ઈ સ ૮૭૭ મા ગ્વાલિયર શહેર ઉપર 'શ્રેષ્ઠીઓ', 'સાર્થવાહો' વગેરે અમલ ચલાવતા હતા તેનો ઉલ્લેખ એમા છે આથી એમ સમજાય છે કે, આ જૂની સંસ્થાઓનુ રાજકીય મહત્ત્વ એવુ ને એવુ ચાલૂ રહ્યુ હતું તદુપરાત એ શિલાલેખમા એમ પણ કહ્યુ છે કે ઘાચીઓની અને બાગવાનોની શ્રેણીઓને નીમણૂક બાંધી આપવામા આવી હતી જે રીતે એનુ વર્ણન એમા થયુ છે તે રીત ઉપરથી તેમના બંધારણ વિષે કાંઈક

---

૧૪૪ એ ઈ, પુ ૧, પૃ ૧૫૯ અને આગળ

ખ્યાલ આવી શકે છે. શ્રી સર્વેશ્વરપુરના ઘાચીઓના ચાર આગેવા-વાનોના, શ્રીવત્સસ્વામિપુરના ઘાચીઓના બે આગેવાનોના અને બીજાં બે નગરોના ઘાચીઓના ચાર આગેવાનોના નામ તેમા આપેલા છે, અને પછી કહ્યુ છે કે ઘાચીઓની આખી શ્રેણીના બીજા (સભાસદો) સાથે રહીને આ લોકોએ પણ દરેક ઘાણી દીઠ તેલની એક પળી દરેક મહિને આપવી જોઈએ. તે જ પ્રમાણે બીજી નીમણુક એવા પ્રકારની હતી કે, બાગવાનો પૈકી જેમના નામ જણાવ્યા છે તે સાત આગેવાનોએ તેમ જ બાગવાનોની આખી શ્રેણીના બીજા (સભાસદો)એ દરરોજ પચાસ હાર આપવા જોઈએ.

ઉપરની હકીકતથી એમ જણાય છે કે એ સમયે પણ શ્રેણીની વ્યવસ્થા પૂરા બહારમા હતી અને પહેલાની માફક જ તેમને નીમણુકો બાંધી આપવામા આવતી હતી. "બૃહસ્પતિ–સ્મૃતિ"મા[૧૪૫] શ્રેણી-ઓનું જે બધારણ આપેલુ છે તેનો દાખલો પણ તે પૂરો પાડે છે. બૃહસ્પતિ કહે છે કે દરેક શ્રેણીમા બે, ત્રણ કે પાચ વહીવટી અમ-લદારો હોવા જોઇએ, અને આપણે હમણા જોઈ ગયા તેમ, ઘાચી ઓની શ્રેણીના બે કે ચાર આગેવાનો હતા, અને બાગવાનોની શ્રેણીના સાત આગેવાનો હતા. તેવા દરેક આગેવાનનુ નામ ગણાવ્યુ છે તે જ એમ બતાવી આપે છે કે, આ અમલદારોને તે સમયે અતિ મહત્ત્વના લેખવામા આવતા હતા. "બૃહસ્પતિ–સ્મૃતિ"મા જે લખ્યુ છે તેની સાથે આનો બરાબર મેળ મળે છે.

લગભગ એ જ સમયનો બીજો એક શિલાલેખ [૧૪૬] ઘોડા વેચનારા લોકોની મહત્ત્વની શ્રેણીનો ઉલ્લેખ કરે છે. ઘોડા, ઘોડી અને બીજાં પ્રાણી વેચાતા લેનારા તમામ લોકો ઉપર–રાજાઓ ઉપર તેમ જ તેમના પ્રાંતિક અમલદારો ઉપર પણ દશાશનો કર તેમણે નાખ્યો હતો. એ શ્રેણીના સભાસદો વિવિધ દેશોના લોકો હતા, અને

---

૧૪૫ જુઓ પૃ. ૪૦ અને આગળ.

૧૪૬ પેહોઆનો શિલાલેખ, એ. ઈ., પુ. ૧, પૃ. ૧૮૪.

સદરહુ દશકાના કરનું ઉત્પન્ન ઘેહોઆ અને કનોજ જેવાં દૂરદૂરનાં સ્થાનોમાના વિવિધ મંદિરાને સ્વાભાવિક રીતે વહેંચી આપવામાં આવતું હતું. આ શિલાલેખમા પણ શ્રેણીના આગેવાનોનાં તેમ જ તેમના મુખ્ય અમલદારના નામો આપેલા છે એટલું જ નહિ, પણ દરેક વ્યક્તિના વતનનુ નામ પણ વિગતે આપેલું છે. ઇ. સ. ૯૭૩-૯૭૪ ના હર્ષના શિલાલેખમા[૧૪૭] પણ ઉત્તર હિંદુસ્તાનના, ઘોડા વેચનારા લોકોની શ્રેણીનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. ઇસ્વી સનની દસમી સદીના છેવટના સમયના સિયદોનીના શિલાલેખોમા[૧૪૮] પણ પાન વેચનારા, તેલ કાઢનારા અને પથરા ઘડનારા લોકોની શ્રેણીઓના દાનની નોંધ કરેલી છે અને કહ્યું છે કે દારૂ ગાળનારા લોકોને ૧,૩૫૦ દ્રમ્મની રકમ સોંપવામાં આવી હતી. ઇસ્વીસનની દસમી સદીના લગભગ મધ્ય ભાગમાં થઈ ગયેલા ચેદિ લક્ષ્મણરાજના કરિતલાઇના શિલાલેખમાં[૧૪૯] 'વાગુલિક' (વાઘરી?) લોકોની શ્રેણીનો ઉલ્લેખ થયેલો છે; અને વિજયસેનના દેવપાડાના શિલાલેખમાં[૧૫૦] 'શિલ્પિ-ગોષ્ઠિ'નો ઉલ્લેખ થયો છે તે વરેંદ્ર (ઉત્તર બંગાળા)ના સલાટ લોકોની શ્રેણીને ઉદ્દેશીને હશે, એમ લાગે છે. આથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, હિંદુ રાજકાળના છેક છેવટના ભાગ સુધી શ્રેણીની વ્યવસ્થા ચાલુ જ રહી હતી.

[૧૧]

પ્રાચીન આર્થિક જીવનમાંની સંઘ-

શ્રેણીઓની વ્યવસ્થા કાયમ રહી એ આપણા પ્રાચીન આર્થિક જીવનમાંની સંઘરૂપ પ્રવૃત્તિનો ઉત્તમોત્તમ નમૂનો પૂરો પાડે છે. તદુપરાંત બીજાં કેટલાંક રૂપમા પણ સંઘજીવનની ભાવના દેખા દેતી

૧૪૭ એ. ઈ., પુ. ૨, પૃ. ૧૧૬ અને આગળ.
૧૪૮ એ. ઈ., પુ. ૧, પૃ. ૧૬૭ અને આગળ.
૧૪૯ એ. ઈ., પુ. ૨, પૃ. ૧૭૪ અને આગળ.
૧૫૦ એ. ઈ., પુ. ૧, પૃ. ૩૧૧ અને આગળ.

૨૫ પ્રવૃત્તિનાં વિવિધ સ્વરૂપો. હતી; અને આખા વિષયનો વિસ્તૃત ખ્યાલ મેળવવાના હેતુથી આવાં બીજાં સ્વરૂપોની હકીકત કાંઈક વિગતે તપાસવાની જરૂર છે. સહિયારા ભંડોળના સિદ્ધાંત ઉપર વેપાર ચાલતો, એ વાત સૌથી પહેલાં આપણે લઈશું. સંઘરૂપ પ્રવૃત્તિનું આ સ્વરૂપ ઘણું પ્રાચીન હતું, એમ લાગે છે; અને જાતક–કથાઓમાંથી તેના અનેક દાખલા પણ આપણને મળે છે. દાખલા તરીકે, "ચુલ્લકસેટ્ઠિ–જાતક"માં[૧૫૧] કહ્યું છે કે કોઈ એક બંદર આગળ કોઈ એક વહાણે લંગર નાખ્યું તે જ વખતે કોઈ એક જુવાન માણસે પોતાની વીંટી થાપણ તરીકે મૂકીને એ વહાણમાંનો માલ ખરીદી લીધો. થોડા વખત પછી વારાણસીના ૧૦૦ વેપારીઓ એ જ હેતુથી ત્યાં આવ્યા, અને સોદો થઈ ગયાના સમાચાર તેમને મળ્યા ત્યારે તેમાંના દરેક વેપારીએ પેલા જુવાન માણસને એક હજાર સિક્કા આપ્યા અને પેલા માલમાંથી ભાગે પડતો માલ પોતે લીધો પાછળથી તેમનામાંના દરેક વેપારીએ પેલા જુવાન માણસને બીજા એક હજાર સિક્કા આપ્યા અને તેમણે બધો માલ કબજે લીધો. આ વ્યવહારમાં પેલા જુવાન માણસે એકંદરે ૨૦૦,૦૦૦ સિક્કાનો સોદો કર્યો.

વળી, "કૂટ–વાણિજ–જાતક"માં[૧૫૨] કહ્યું છે કે, એ વેપારીઓએ પંત્યાળું કર્યું અને તેઓ વારાણસીથી પાંચસો ગાડાં ભરીને માલ પરગામ લઈ ગયા. "સુહનુ–જાતક"માં[૧૫૩]

પંત્યાળું. 'ઉત્તરના ઘોડાના વેપારીઓ'નો ઉલ્લેખ થયો છે તેઓ સંયુક્ત રહીને વેપાર કરતા હતા એમ લાગે છે. "કૂટ–વાણિજ–જાતક, અંક ૨"ના[૧૫૪] ઉપોદ્ઘાતમાં કહ્યું છે કે, એ વેપારીઓએ શ્રાવસ્તી ગામમાં પંત્યાળું કર્યું, અને પાંચસો ગાડાં માલથી ભરીને તેમણે વેપારને માટે પૂર્વથી પશ્ચિમ

---

૧૫૧ જાતક, પુ. ૧, પૃ. ૧૧૪. ૧૫૨ જાતક, પુ. ૧, પૃ. ૪૦૪.
૧૫૩ જાતક, પુ. ૨, પૃ. ૩૦ ૧૫૪ જાતક, પુ. ૨, પૃ. ૧૮૧.

તરફ મુસાફરી કરી "બાવેરુ-જાતક"મા[૧૫૫] કહ્યુ છે કે વેપારીઓ સહિયારો ધધો કરતા અને બાવેરુ ગન્યમા વિચિત્ર હિંદી પક્ષીઓ મનમાની કિંમતે વેચતા "મહા-વાણિજ-જાતક"મા[૧૫૬] કહ્યુ છે કે, અનેક વેપારીઓએ થોડા વખતને માટે પણ ૫ત્યાળુ કર્યુ હતું દાખલા તરીકે,

" ઘણા ગન્ય તણા વેપારી આવ્યા ને એહા સૌ માથ,
આગેવાન નીમીને નીકળ્યા દોલત મેળવવાને કાજ "[૧૫૭]

જાતકો'માના આ પ્રાસગિક ઉલ્લેખો સયુક્ત ભડોળથી વેપાર કરવાની પદ્ધતિ દર્શાવી આપે છે અને પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના વેપારીઓની સવરૂપ પ્રવૃત્તિ ઉપર નવીન પ્રકાશ પાડે છે

કૌટિલ્યે પોતાના "અર્થશાસ્ત્ર"મા આ પદ્ધતિનો ઉલ્લેખ કરેલો છે[૧૫૮] પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રોમા[૧૫૯] પણ આના સંબધમા રીતસર નિયમો બાધી આપેલા છે આ પદ્ધતિને સસ્કૃત ભાષામા 'સભૂય સમુત્થાન' કહેવામા આવે છે આ પદ્ધતિના મુખ્ય સિદ્ધાતો નીચેના શ્લોકોમા નારદે આપેલા છે —

" वणिक्प्रभृतयो यत्र कर्म सभूय कुर्वते ।
तत् सभूयसमुत्थान व्यवहारपद स्मृतम ॥१॥
फलहेतोरुपायेन कर्म सभूय कुर्वताम् ।
आधारभूत प्रक्षेपस्तेनोत्तिष्ठेयुरशत ॥२॥
समोऽतिरिक्तो हीनो वा तत्राशो यस्य यादृश ।
क्षयव्ययौ तथा वृद्धिस्तत्र तस्य तथाविधा ॥३॥

---

૧૫૫ જાતક, પુ ૩, પૃ ૧૨૬   ૧૫૬ જાતક, પુ ૪, પૃ ૩૫૦

૧૫૭ જાતકનુ અગ્રેજી ભાષાતર, પુ ૪, પૃ ૨૨૨

૧૫૮ પૃ ૧૮૫

૧૫૯ નારદ, ૩, ૧–૯, બૃહસ્પતિ, ૧૪, ૧–૩૨, યાજ્ઞવલ્ક્ય, ૨, ૨૬૨ અને આગળ

भांडपिंडव्ययोद्धारभारसारान्ववेक्षणम् ।
कुर्युस्तेऽव्यभिचारेण समये स्वे व्यवस्थिताः ॥४॥[१६०]

આ પદ્ધતિનો સારાંશ એ હતો કે, લાભ મેળવવાના હેતુથી અનેક માણસો ભેગા થઇને ધંધો કરતા, અને તેમાંનો દરેક માણસ સર્વસાધારણ ભંડોળમાં પોતાનો ફાળો આપતો. એ સંયુક્ત રકમ એ લોકોની મંડળીનું ભંડોળ બનતી. આ વ્યક્તિગત ફાળો આ આખા તંત્રના પાયારૂપ બની રહેતો તેથી નારદ કહે છે કે "દરેક ભાગીદાર સંયુક્ત ભંડોળવાળી મંડળીને જે ફાળો આપે તેના પ્રમાણમા તેને તોટો, ખર્ચ અને નફો થાય." બૃહસ્પતિ પણ આ મતને સમર્થન

૧૬૦ નારદ, પૃ. ૧૩૩. સે. બુ. ઈ., પુ. ૩૩, પૃ. ૧૨૪ ઉપર આનું ભાષાંતર આમ આપ્યું છેઃ—

(૧) " જ્યા વેપારીઓ અને બીજા લોકો સંયુક્ત રહીને વેપાર ચલાવે ત્યાં તે 'સંભૂયસમુત્થાન' કહેવાય છે, અને તે 'વ્યવહારપદ' ગણાય છે.

(૨) "જ્યા અનેક ભાગીદારો લાભ મેળવવાના હેતુથી સંયુક્ત રહીને વેપાર ચલાવે છે ત્યા સંસ્થાના સર્વસાધારણ ભંડોળમા રકમનો ફાળો આપવો એ (તેમના ધંધાનો) પાયો છે. માટે દરેક જણ પોતાનો યોગ્ય ફાળો આપે.

(૩) " દરેક ભાગીદારનો ફાળો બીજા ભાગીદારના ફાળાના જેટલો હોય, તેથી વધારે હોય કે તેથી ઓછો હોય તેના પ્રમાણમા દરેક ભાગીદારનો ફાળો, ખર્ચ અને નફો બીજા ભાગીદારના ફાળા, ખર્ચ અને નફા જેટલો અથવા તેનાથી વધારે કે તેનાથી ઓછો રહે.

(૪) " માલ, ખોરાક, ખર્ચ (વેરા વગેરે બદલનો ખર્ચ), તોટો, જકાત અને કિંમતી માલના રક્ષણનો ખર્ચ—એ બદલ વિવિધ ભાગીદારો પૈકીના દરેક ભાગીદારે કરારનામાની કલમોને અનુસરીને યોગ્ય ભરપાઈ કરવી જોઈએ."

આપે છે, પણ કૌટિલ્ય અને યાજ્ઞવલ્કય કહે છે કે, દરેક ભાગીદારે આપેલા ફાળાના પ્રમાણમા તેને નફો વગેરે મળી શકે તેમ જ તમામ ભાગીદારોએ પ્રથમથી અદરઅદર નક્કી કર્યું હોય તે પ્રમાણમા પણ તે મળી શકે આથી એમ સમજાય છે કે, સાથે રહીને ધધો કરવાનો ઇરાદો રાખતા ભાગીદારો પ્રથમથી કરાર કરતા, અને એ ખતપત્રમા જે સામાન્ય સિદ્ધાતોને અનુસરીને વેપાર ચલાવવાનો હોય તે સિદ્ધાતો દાખલ કરવામા આવતા આ કરારનામા અન્વયે, કેટલાક સભાસદોએ પોતે જે રકમનો ફાળો આપેલો હોય તેના પ્રમાણમા તેમને જે નફો મળી શકે તેના કરતા વધારે નફો પણ કદાચ તેમના વિશેષ કૌશલ્યને લીધે તેમ જ તેમના વિશેષ જ્ઞાનને લીધે તેમને મળી શકે

પત્યાગીના આ મુખ્ય સિદ્ધાતો જાતકકથાઓના સમયમા પણ પૂર્ણાશે જાણીતા હતા, એ જોવા જેવુ છે દાખલા તરીકે, "કૂટ-વાણિજ-જાતક"મા કહ્યુ છે કે, 'પ્રજ્ઞ' અને 'પ્રજ્ઞતમ' નામના બે વેપારીઓએ પત્યાગુ કર્યું, અને માલથી ભરેલા પાચસો ગાડા સાથે લઈને તેઓ વારાણસીથી પરગામ ગયા ત્યા તેમણે પોતાનો માલ ખપાવી દીધો, અને જે ઉત્પન્ન મળ્યુ તે લઈને તેઓ પોતાના ગામમા પાછા ફર્યા ભાગ પાડવાનો વખત આવ્યો ત્યારે પ્રજ્ઞતમ બોલ્યો કે, "મને બેવડો ભાગ મળવો જોઈએ" પ્રજ્ઞે તેને પૂછ્યુ કે, "એમ કેમ?" પ્રજ્ઞતમે તેને કહ્યુ કે, "તુ તો પ્રજ્ઞ જ છે, પણ હુ તો પ્રજ્ઞતમ છુ, અને પ્રજ્ઞતમના બે ભાગ દીઠ પ્રજ્ઞને માત્ર એક ભાગ મળી શકે" પ્રજ્ઞ બોલ્યો કે "વેપાર માટેના ભડોળમા, અને બળદોમા તેમ જ ગાડામા આપણા બેનો સરખો ભાગ હતો, તો પછી તમને બે ભાગ શા માટે મળે?" પ્રજ્ઞતમ બોલ્યો કે, "હુ પ્રજ્ઞતમ છુ તેથી

ભાગે વહેંચી લીધો.[૧૬૧] આ વાતના બાકીના ભાગ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, વેપાર માટેના ભંડોળમાં ભાગીદારે જે ફાળો આપ્યો હોય તે ફાળાના પ્રમાણમાં તેને નફો મળી શકે, એ સામાન્ય સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર થયો હતો તો પણ, વેપાર કરવામાં વધારે કૌશલ્ય જેણે બતાવ્યું હોય તેને વિશેષ ભાગ આપવાની ભાવના છેક જ અજાણી ન હતી.

સંયુક્ત ભંડોળથી ચાલતા વેપારની ફતેહનો આધાર મંડળીના સભાસદો ઉપર રહેતો હોવાથી ભાગીદારોની પસંદગી સંબંધે સ્મૃતિઓએ સ્પષ્ટ આજ્ઞાઓ આપેલી છે. બૃહસ્પતિ કહે છે કે, [૧૬૨]

"અણઘડ અથવા આળસુ માણસો સાથે, અથવા માંદા, અભાગી કે કંગાલ માણસો સાથે રહીને ડાહ્યા માણસોએ વેપાર કરવો નહિ તેમ બીજો કાંઈ ધંધો પણ કરવો નહિ.

"ઉચ્ચ કુળના, હુશિયાર, ચંચળ, બુદ્ધિશાળી, સિક્કાથી જાણીતા, મહેસુલ તથા ખર્ચ સંબંધે કુશળ, પ્રામાણિક અને સાહસવૃત્તિવાળા માણસો સાથે રહીને માણસે વેપાર કરવો જોઈએ." [૧૬૩]

જે સંઘશક્તિની ભાવનાથી વેપાર ચલાવવામા આવતો તેનો કાંઈક ખ્યાલ નીચેની હકીકત ઉપરથી આવી શકશેઃ—

"અનેક જણ તરફથી અધિકૃત થઈને એક ભાગીદાર જે કાંઈ મિલ્કત આપે (અથવા ધીરે), અથવા તે જે કાંઈ કરાર કરાવે, તે તમામ સર્વેએ મળીને કરેલ છે (એમ સમજવાનું છે)." [૧૬૪]

શ્રેણી અને વ્યક્તિ વચ્ચેનો સંબંધ પણ નીચે મુજબ દર્શાવવામા આવ્યો છેઃ—

"(બીજા ભાગીદારોની) સંમતિ વગર અથવા તેમની ખાસ સૂચનાઓ વિરૂદ્ધ જઇને (કોઈ ભાગીદાર) પોતાના અજાણપણાથી

---

૧૬૧ જાતક, પુ. ૧, પૃ. ૪૦૪.

૧૬૨ પ્રકરણ ૧૪. ૧૬૩ સે. બુ. ઇ., પુ. ૩૩, પૃ. ૩૩૬

૧૬૪ સે. બુ. ઇ., પુ. ૩૩, પૃ. ૩૩૭

(તેમની સહિયારી મિલ્કતને) નુકસાન કરે ત્યારે તેણે પોતાની તરફથી પોતાના તમામ ભાગીદારોને વળતર આપવું જોઈએ. [૧૬૫]

"તેમનામાના કોઈએ ખરીદી કે વેચાણ કરવામાં છેતરપંડી કર્યાનુ જણાઈ આવે તો તેણે સમ ખાઈને (અગર કસોટીમાંથી પસાર થઈને) શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ.

"શકાસ્પદ પ્રસંગે તેઓ પોતે જ લવાદો અને સાક્ષીઓ તરીકે પરસ્પર કામ કરે એમ જાહેર થયેલું છે; અને છેતરપંડીનું કાર્ય જણાઇ આવ્યું હોય ત્યારે પણ તેમ જ; તેમની વચ્ચે (પ્રથમનો) કજિયો હયાતી ધરાવતો હોય તો જુદી વાત."[૧૬૬]

એ રીતે દરેક વ્યક્તિ પોતાનાં બેકાળજીભર્યાં કામ બદલ શ્રેણીને જવાબદાર રહેતી, અને તેના બીજા ભાગીદારો તેના સંબંધમાં ન્યાયનો ફેંસલો આપતા અગર તો તેના તરફથી જુબાની આપતા. કોઈ માણસ ઉપર છેતરપંડીનું તહોમત મૂકાતું તો કેટલીક કસોટીમાથી[૧૬૭] પસાર થઈને તેણે પોતાની કીર્તિ શુદ્ધ કરવી પડતી; અને તેનો ગુનો સાબીત થતો તો તેને તેનો હિસ્સો આપી દેવામાં આવતો, તેને મંડળીમાંથી બરતરફ કરવામાં આવતો, અને તેનો નફો મંડળીમા જમે થતો.[૧૬૮] એકંદરે આ બાબતનો નિર્ણય શ્રેણી પોતે કરતી, અને એવા ગુનેગારના ખોટાં કામ બદલ ન્યાય આપવાને બહારની કોઈ સંસ્થાને અધિકાર પહોંચતો ન હતો. બીજી તરફથી જોતાં, શ્રેણી તરફથી લાયક સભાસદને ઈનામ પણ મળતું હતું. દાખલા તરીકે બૃહસ્પતિ કહે છે કે,

"બીજી તરફથી જોતા, જે ભાગીદાર ભાવિના કે રાજાના

૧૬૫ સે. બુ. ઈ., પુ. ૩૩, પૃ. ૩૩૭–૩૩૮; સરખાવો, નારદ, ૩; ૫; યાજ્ઞવલ્કય, ૨; ૨૬૩.

૧૬૬ સે. બુ. ઈ., પુ. ૩૩, પૃ. ૩૩૭.

૧૬૭ બૃહસ્પતિ, ૧૪; ૭. ૧૬૮ યાજ્ઞવલ્કય, ૨; ૨૬૮.

ભયમાથી (સંયુક્ત ભંડોળને) પોતાના પ્રયત્નથી સંરક્ષે તેને (ઈનામ તરીકે) તેનો દસમો ભાગ આપવો."૧૬૯

શ્રેણી પોતાના સભાસદના મરણ પછી પણ તેના હિત તરફ ધ્યાન આપતી હતી. બૃહસ્પતિ કહે છે તેમ,

"વેપારમાનો આવો કોઇ ભાગીદાર યોગ્ય સંભાળના અભાવે મૃત્યુ પામે તો રાજાએ નીમેલા અમલદારોને તેની મિલ્કત બતાવવી (અને સોપી દેવી) જોઇએ." ૧૭૦

નારદના ઉપર્યુક્ત ચોથા શ્લોક વિષેની ચંડેશ્વરની ટીકા ઉપરથી એમ પણ સમજાય છે કે, સભાસદે પોતે જેટલો ફાળો આપ્યો હોય તેટલા ફાળાના પ્રમાણમા તે સંયુક્ત ભંડોળમાથી જરૂર પડયે ઉપાડ પણ કરી શકતો.૧૭૧

જમીન ખેડવામા તેમ જ સોનાની, રૂપાની, સૂતરની, લાકડાની, પત્થરની અથવા ચામડાની ચીજો બનાવવાની કળા વગેરેમા પણ આ જ પંત્યાળાના સિદ્ધાંતને અનુસરવામા આવતો. પરંતુ વેપારના પંત્યાળાથી આ પંત્યાળું કાંઈક જૂદુ પડતુ વેપારના પંત્યાળામા દરેક સભાસદ સંયુક્ત ભંડોળમા પોતાનો રોકડ ફાળો આપતો ત્યારે આવા હસ્તકળાના પંત્યાળામા દરેક સભાસદ પોતાના કૌશલ્યનો અને વિશિષ્ટ પ્રકારના વિજ્ઞાનનો લાભ આપતો. સ્વાભાવિક રીતે વિવિધ લોકોમા આવું જ્ઞાન વિવિધ હોય તેથી દરેક ઇસમને નફો પણ વિવિધ પ્રમાણમા મળે, એવુ યોગ્યહતું બૃહસ્પતિ કહે છે તેમ,૧૭૨

---

૧૬૯ ૧૪; ૧૦; વળી સરખાવો નારદ, ૩, ૬, યાજ્ઞવલ્કય, ૨, ૨૬૩.

૧૭૦ સે. બુ ઇ., પુ. ૩૩, પૃ ૩૩૮, વળી સરખાવો નારદ, ૩; ૭; યાજ્ઞવલ્કય, ૨; ૨૬૭.

૧૭૧ उद्धारस्तस्माद्देयद्रव्यात् प्रयोजनचित्तोपादार्पण॥ (વિવાદરત્નાકર, પૃ. ૧૧૨).

૧૭૨ પ્રકરણ ૧૪, શ્લોક ૨૮ અને આગળ.

"સોનીઓ અને બીજા (કળાકારો) [અર્થાત્ રૂપાનું, સૂતરનું, લાકડાનું, પત્થરનું અથવા ચામડાનું કામ કરનારા કારીગરો] પોતાની કળાનું કામ ભેગા થઈને કરે ત્યારે પોતાના કામના પ્રકારને અનુસરીને તેમણે યોગ્ય પ્રમાણમા ભાગે પડતો નફો લેવો."[૧૭૩] એ જ સિદ્ધાંતને અનુસરીને, "સંખ્યાબંધ કારીગરો ભેગા મળીને ઘર કે મંદિર બાંધે, અથવા તળાવ ખોદે, અથવા ચામડાની ચીજો બનાવે ત્યારે તેમના મુખ્ય કારીગરને (મહેનતાણાનો) બેવડો ભાગ મેળવવાનો હક્ક રહે," [૧૭૪] અને સંગીતશાસ્ત્રીઓમાં "જેને તાલનું જ્ઞાન હોય તેને દોઢો ભાગ મળે, પણ ગાનારા માણસોને સરખેસરખા ભાગ મળે." [૧૭૫] ચોરો અને લૂટારાઓ પોતાની લૂટના ભાગ પાડવા બેસતા ત્યારે પણ આ જ સિદ્ધાંતને અનુસરતા. "તેમના આગેવાનને ચાર ભાગ મળે; જે (ખાસ) પરાક્રમી હોય તેને ત્રણ ભાગ મળે; જે (ખાસ) શક્તિમાન હોય તેને બે ભાગ મળે; અને બાકીના સાથીદારોને સરખેસરખા ભાગ મળે." [૧૭૬] તેની સાથેસાથે તેમનામાનો કોઇ માણસ પકડાઈ જાય તો તેને છોડવવા માટે જે ખર્ચ થાય તે સૌએ સરખા ભાગે ભોગવવો જોઈએ.[૧૭૭]

એટલું ખાસ નોંધવા જેવું છે કે, યજ્ઞ સંબંધી ક્રિયાઓ અને વિધિઓ કરાવવામા ધર્મગુરુઓ પણ આ પંત્યાળાના સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કરતા. [૧૭૮] દાખલા તરીકે, એવું ઠર્યું હતું કે, યજ્ઞ કરાવવા માટે સોળ ધર્મગુરુઓ હાજર હોય તેમાંના પહેલા જે ચાર ધર્મગુરુઓ મુખ્ય કાર્યકર્તા હોય તેમને અર્ધો ભાગ મળે, અને બીજા તથા ત્રીજા તથા ચોથા ચચ્ચાર ધર્મગુરુઓને અનુક્રમે અર્ધો, ત્રીજો અને ચોથો

૧૭૩ સે. બુ. ઈ., પુ. ૩૩, પૃ. ૩૪૦.
૧૭૪ સદર, પૃ. ૩૪૧. ૧૭૫ સદર. ૧૭૬ સદર.
૧૭૭ કાત્યાયન ("વિવાદરત્નાકર"માંનો ઊતારો), પૃ. ૧૨૬
૧૭૮ યાજ્ઞવલ્કય, ૨; ૨૬૮; નારદ, ૩; ૮, ૯; બૃહસ્પતિ, ૧૪; ૧૫.

ભાગ મળે. ટીકાકાર આની સમજુતી આપતાં કહે છે કે, દાખલા તરીકે યજ્ઞ કરવાનું મહેનતાણું ૧૦૦ ગાય હોય તો પહેલા જથ્થાના ચાર ધર્મગુરુઓ પૈકીના દરેક ધર્મગુરુને ૧૨ ગાય મળે, અને બાકીના ત્રણ જથ્થામાંના દરેક ધર્મગુરુને અનુક્રમે ૬, ૪ અને ૩ ગાય મળે.[૧૭૯]

પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના આર્થિક જીવનમાં બીજી એક જાતની[૧૮૦] શ્રેણી હયાતી ધરાવતી હતી તેને આપણે 'વેપારીસંઘ' તરીકે ઓળખાવીશું. આપણે પ્રથમ જોઈ ગયા છીએ કે, શરૂઆતના સમયના વેપારીઓમાં કોઈક જાતની સંઘશક્તિની ભાવના હતી ખરી; પણ પ્રાચીન હિંદુસ્તાનની આર્થિક સ્થિતિ સંબંધે નિષ્ણાત ગણાતા શ્રીમતી રહાઇસ ડેવિસે[૧૮૧] તેમ જ શ્રીયુત રીચર્ડ ફિક[૧૮૨] કહ્યું છે કે, જેને 'સંઘ' શબ્દ લાગૂ પાડી શકાય એવી કોઈ પણ ચોક્કસ સંસ્થા હયાતી ધરાવતી ન હતી. પરંતુ ઉક્ત વ્યક્તિઓએ કેવળ જાતકકથાઓ ઉપર જ ધ્યાન આપ્યું છે, અથવા બહુબહુ તો બૌદ્ધ સાહિત્ય જ જોયુ છે. આ સાહિત્યમા પણ જે હકીકત આપેલી છે તેના સંબંધમા બીજા પુરાવાઓની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામા આવે તો આ બાબતમા શંકાને સ્થાન રહે જ નહિ.

વેપારીસંઘ

અનેક જાતકકથાઓમાં દરિયાઈ મુસાફરી કરનારા વેપારીઓનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. દાખલા તરીકે "વલાહસ્સ-જાતક"[૧૮૩]માની એક

---

૧૭૯ વીરમિત્રોદય, પૃ. ૩૮૭.

૧૮૦ શ્રીયુત રમેશચંદ્ર મુઝુમદારે (પૃ. ૯ મા) શ્રેણીઓની યાદીમા 'વેપારીઓ'નો સમાવેશ કરેલો છે. સાધારણ કળાકારોની શ્રેણી અનેક રીતે જૂદી પડે છે તેથી જ નહિ, પણ શ્રીમતી રહાઇસ ડેવિસે તેની હયાતીનો સ્વીકાર નથી કર્યો તેથી ખાસ એ સંબંધે અહીં ખાસ જૂદી નોધ કરી છે.

૧૮૧ જ. રૉ. એ. સો., ૧૯૦૧, પૃ. ૮૬૯. ૧૮૨ ફિક, પૃ. ૧૭૮.

૧૮૩ જાતક, ૨; પૃ. ૧૨૭.

વાર્તામા કહ્યું છે કે, પાચસો વેપારીઓએ એક મુખીની આગેવાની હેઠળ સિંહલદ્વીપમા વેપાર કરવા માટે એક વહાણ ખાસ કરાર કરી ભાડે રાખ્યુ હતુ "પંડર-જાતક"મા[૧૮૪] પણ કહ્યુ છે કે 'પાચસો વેપારીઓ'એ એક વહાણ ખાસ કરાર કરીને ભાડે રાખ્યુ હતું. "સુપ્પારક-જાતક"મા[૧૮૫] પણ કહ્યુ છે કે, સાતસો[૧૮૬] વેપારીઓએ એક વહાણ તૈયાર કર્યું હતુ અને એક નોકર રોકયો હતો, અને મુસાફરી દરમ્યાન જે ખજાનો તેમને મળ્યો હતો તે તેમણે પોતે વહેચી લીધો હતો.

બીજી જાતકકથાઓમા ખુશ્કીમાર્ગે સંઘરૂપે વેપાર ચલાવનાર વેપારીઓનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. "અપણ્ણક-જાતક"મા[૧૮૭] (ખુદ વાર્તામા તેમ જ 'पच्चुप्पन्नवत्थु' નામક તેની પ્રાસ્તાવિક આડકથામા) કહ્યુ છે કે શ્રાવસ્તીના (અને વારાણસીના) સંખ્યાબંધ વેપારીઓ માલના અનેક ગાડા સાથે લઇને પોતાના મુખી (जेट्ठक)ની આગેવાની નીચે નીકળી પડયા હતા. પ્રાસ્તાવિક આડકથામા ઉલ્લેખેલા વેપારીઓ પોતાનો કિંમતી ખજાનો લઇને પાછા ફર્યા હતા, અને પોતાની મુસાફરીના આગલા દિવસે જેમ તેમણે બુદ્ધ ભગવાનને નમસ્કાર કર્યા હતા તેમ જ નમસ્કાર કરવાને તેઓ એકસાથે બુદ્ધની મૂર્તિ કને ગયા હતા. "ગુત્તિલ-જાતક"મા[૧૮૮] કહ્યુ છે કે વારાણસીના કેટલાક વેપારીઓએ વેપાર કરવા સારૂ ઉજ્જયિની સુધી મુસાફરી કરી હતી તેમણે એક જ મકાનમા મુકામ કર્યો હતો અને સાથે રહીને મોજમજા કરી હતી, એ જ એમ બતાવી આપે છે કે તેમણે સંઘરૂપે જ આમ કર્યું હતુ.

---

૧૮૪ જાતક, પુ. ૫, પૃ. ૭૫.

૧૮૫ જાતક, પુ. ૪, પૃ. ૧૩૬.

૧૮૬ આ સંખ્યા ચોક્કસ જણાવી નથી; પણ એમ કહ્યુ છે કે ખલાસીઓ સાથે કુલ સાતસો ઈસમો વહાણના તૂતક ઉપર હતા.

૧૮૭ જાતક, પુ. ૨, પૃ. ૨૯૪.

૧૮૮ સદર, પૃ. ૨૪૮.

ઉપરના દાખલાઓથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે વેપારીઓ વ્યવસ્થિત સ્વરૂપે વ્યાપારી પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરતા હતા. બીજી કેટલીક હકીકત ઉપરથી એમ પણ જણાય છે કે, તેમની આ વ્યવસ્થા કેટલાક પ્રસંગે કાયમના સ્વરૂપની હતી

બૌદ્ધ સાહિત્યમા 'સેટ્ઠિ' શબ્દ બહુ વપરાયેલો છે એનો અર્થ 'વેપારીઓની જાતિઓનો પ્રતિનિધિ' કરવો જોઈએ. દાખલા તરીકે, "ચુલ્લવગ્ગ, ૬, ૮, ૧"મા કહ્યુ છે કે, "અનાથ-પિંડિક રાજગૃહના સેટ્ઠિનો બનેવી થતો હતો"[૧૮૯] દેખીતી રીતે અહીં 'રાજગૃહ સેટ્ઠિ' શબ્દો 'અમુક વિશિષ્ટ વ્યક્તિ'ના અર્થમા વપરાયેલ છે, 'સાધારણ વેપારી'ના અર્થમા તે વપરાયેલ નથી વળી, "મહાવગ્ગ, ૮, ૧-૧૬ અને આગળ"મા[૧૯૦] 'રાજગૃહના સેટ્ઠિ'ની માદગી વિષે લખ્યુ છે. એ અઠવાડિયાની અંદર મૃત્યુ પામશે એવુ વૈદ્યે જાહેર કર્યું ત્યારે "રાજાની તેમ જ વેપારીઓની" જે મહાન સેવા[૧૯૧] (**बहूपकारो देवस्स चेव नेगमस्स च**) તેણે ઉઠાવેલી તેનો વિચાર કરીને એક વેપારી રાજા બિંબિસાર પાસે ગયો, અને રાજવૈદ્યને 'સેટ્ઠિ'ને સારો કરવા જવાનુ કહેવા બદલ તેણે રાજાને વિનતિ કરી તેની વિનતિ માન્ય રાખવામા આવી અને રાજવૈદ્યે 'સેટ્ઠિ'ને સારો કર્યો રાજવૈદ્યે મહેનતાણા તરીકે બે લાખ કાહાપણ માગ્યા તે તેને મળ્યા એ રકમ રાજવૈદ્યે અને રાજાએ સરખા ભાગે વહેંચી લીધી 'સેટ્ઠિ'નો દરજ્જો કેટલો હતો અને તેની સપત્તિ પણ કેટલી હતી, તેનો ખ્યાલ આ હકીકત ઉપરથી આવી શકે છે એથી એમ પણ જણાઈ આવે છે કે, રાજદરબારમા તે વેપારી વર્ગના પ્રતિનિધિ તરીકે બેસતો હતો.

---

૧૮૯ સે બુ ઈ., ૨૦, પૃ. ૧૭૯.

૧૯૦ સે. બુ. ઈ., ૧૭, પૃ ૧૮૧ અને આગળ.

૧૯૧ "વિનયપિટક", પુ ૧, પૃ. ૨૭૩. સે. બુ. ઈ., પુ ૧૭, પૃ. ૧૮૧ મા 'નિગમ' શબ્દનો અર્થ 'વેપારીઓની શ્રેણી' આપ્યો છે પરતુ આ ગ્રથનું પૃ. ૩૨ જુઓ

આ મતના સમર્થનમા એમ કહી શકાય કે, પાછળના સમયના સંસ્કૃતભાષાના સાહિત્યમા 'સેટ્ઠિ'નો મૂળ સસ્કૃત '**श्रेष्ठिन्**' શબ્દ હમેશા 'શ્રેણીના મુખી'ના અર્થમા વપરાયેલો છે ફિક કહે છે કે, એ શબ્દ રાજદરબારના અમલદારના અર્થમા વપરાયેલો છે, છતા તે એમ તો કબૂલ છે કે, તે રાજદરબારમા વેપારી વર્ગના પ્રતિનિધિ તરીકે બેસતો હતો. જાતકોના ભાષાંતરકારોએ પણ આ જ અર્થ કર્યો છે, અને તેને માટે 'કોષાધ્યક્ષ' શબ્દ વાપર્યો છે. આ મતનુ મુખ્ય કારણ એમ જણાય છે કે, 'સેટ્ઠિ'ઓ રાજાઓની મુલાકાત લેતા, એમ જાતકકથાઓમા અનેક પ્રસગે કહેલુ છે.[૧૯૨] ગૌતમના નીચેના લખાણ ઉપરથી ઉપલી વાતની સમજુતી મળે છે એટલુ જ નહિ, પણ 'સેટ્ઠિ'નુ ખરુ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છેઃ—

"ખેડૂતો, વેપારીઓ...પોતપોતાના વર્ગ માટે (નિયમો ઘડવાને અધિકાર ધરાવે છે) (દરેક વર્ગમા) જેમને (બોલવાનો) અધિકાર હોય તેમની પાસેથી વસ્તુ(સ્થિતિ)નો ખ્યાલ લઇને ન્યાયનો ફેંસલો (તેણે આપવો)."[૧૯૩]

વેપારીઓની વ્યવસ્થિત પ્રવૃત્તિઓના દાખલાઓ આપણે પ્રથમ આપી ગયા છીએ; અને ગૌતમના ઉપલા ફરમાનથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, વેપારીઓની સંસ્થા તે સમયના કાયદાથી સ્વીકારાયેલી હતી તેમના પોતાના પ્રતિનિધિઓ રહેતા, અને ફેંસલો આપતા પહેલા રાજાએ તેમની સાથે મસલત કરવી પડતી. આવા પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરતા 'સેટ્ઠિ'ઓ રાજાની મુલાકાત શા માટે લેતા, તે હવે સમજાશે.

'સેટ્ઠિ'ઓના ખરા સ્વરૂપનો પ્રશ્ન બાજુએ રાખીએ તો પણ, જાતકકથાઓમાના જે દાખલાઓ ઉપર આપેલા છે તેમને ગૌતમના

૧૯૨ જાતક, ૧; ૨૬૯, ૩૪૯; ૩; ૧૧૯, ૨૯૯, ૪૭૫; ૪; ૬૩.
૧૯૩ ગૌતમ, ૧૧; ૨૧–૨૨; સે. બુ. ઈ., પુ. ૨, પૃ. ૨૩૭.

ઉપલા લખાણની દૃષ્ટિએ તપાસતા એમ ચોક્કસ સમજાય છે કે, વેપારીઓની સંસ્થાઓ કાયમના સ્વરૂપની હતી.

"વેપારી, વાણિયા અને આડતિયા લોકોના વેપાર" વિષે શ્રીમતી હ્રાઈસ ડેવિસ કહે છે કે, "શ્રેણીના કે સંઘના સ્વરૂપની સંસ્થા દર્શાવનાર એક પણ દાખલો હજી સુધી બહાર આવ્યો નથી."[૧૯૪] અલબત્ત તેણે જાતકોમાથી કેટલાક દાખલાઓ આપ્યા છે; પણ દેખીતી રીતે તે તેમને ક્ષણિક સંઘ તરીકે ગણે છે; અને એક બાબતમા તે કહે છે કે "૫૦૦ વેપારીઓમા વ્યવસ્થાપક મંડળ કે સંપ કે બીજી કોઈ જાતનો કરાર હોય તેનું કાંઈ પણ સૂચન થતુ નથી."[૧૯૫] પરંતુ જે સમયે જાતકો રચાયેલા તે જ સમયના પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના નિબંધસંગ્રહમા વેપારીઓની સંસ્થાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલો છે અને પોતાના નિબંધ ઘડવાનો અધિકાર તેમને હતો અને એ રીતે રાજ્યવહીવટમાં તેમનું ચોક્કસ સ્થાન હતું, એ વાતને શ્રીમતી હ્રાઈસ ડેવિસે ખાસ મહત્ત્વ આપ્યુ નથી. શ્રીયુત રમેશચંદ્ર મુઝુમદાર કહે છે કે, 'ગૌતમધર્મસૂત્રો'નો અને 'જાતકકથાઓ'નો સમય લગભગ એક જ છે એ વાત ધ્યાનમા લેતા, વેપારીઓની જે કાયમની સંસ્થા વિષે 'ગૌતમધર્મસૂત્રો'માં ઉલ્લેખ થયેલો છે તેમની સંઘમય પ્રવૃત્તિના દાખલા 'જાતકકથાઓ'માના ઉપર્યુક્ત ઉતારાઓ પૂરા પાડે છે, એમ માન્યા વગર ચાલે તેમ નથી.

વેપારીઓની શ્રેણીઓ ઝપાટાબંધ વિકાસને પામી હતી, અને બે સૈકા જેટલી મુદતમા તેમણે જે પ્રવૃત્તિ કરી હતી તે છેક આધુનિક પ્રવૃત્તિઓના જેવી જ હતી, એમ સમજાતાં નવાઈ લાગે છે, "અર્થશાસ્ત્ર"મા કૌટિલ્ય કહે છે કે, "માલની કિંમત વધરાવવાને તેમ જ ઘટાડાવવાને એકસંપ થતા અને સોએ સો ટકા નફો

---

૧૯૪ જ. રૉ. એ. સો., ૧૯૦૧, પૃ. ૮૬૮–૮૬૯.

૧૯૫ સદર.

શ્રેણીને જીવન ગુજારતા વેપારીઓ" હતા.[૧૯૬] આજના જમાનામા વેપારીબળને લીધે કોઇ પણ માલ બદલ કોઇ પણ ભાવ પોતાની મરજી મુજબ બોલાવવાની પદ્ધતિના જેવી પદ્ધતિ અથવા માલની કિંમત ઠરાવનાર અને તે પૂરા પાડનાર મંડળીના જેવી પ્રવૃત્તિ સાથે આનો બહુ મેળ પડે છે.

[૧૨]

છેક પાછળના સમય સુધી દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના વેપારીઓમાં અને કારીગરોમા સહકારી પ્રવૃત્તિઓ ચાલૂ હતી, એમ અનેક શિલાલેખો વગેરે ઉપરથી જણાઇ આવે છે. આગરે

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંની શ્રેણીઓ

ઇ. સ. ૭૨૫ના, કુમાર વિક્રમાદિત્યના લક્ષ્મેશ્વરના શિલાલેખમા [૧૯૭] રેણ દેનારા કારીગરોનો ઉલ્લેખ થયેલો છે; અને પોરિગિરે ગામ માટે તેમા જે બંધારણ આપેલુ છે તેમા ચોકખું કહ્યું છે કે તમામ પ્રકારના લોકોના કર "ત્યાની શ્રેણીને કાર્તિક મહિનામા ભરી દેવા." આથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, શ્રેણી સ્થાનિક પેઢી અને ખજિના તરીકે કામ કરતી હતી. એ જ સ્થળના, ઇ. સ. ૭૯૩ના બીજા એક શિલાલેખમા [૧૯૮] વણકરોની શ્રેણીનો અને તેના 'મુખ્ય'નો ઉલ્લેખ થયેલો છે. ઈ. સ. ૯૦૨–૯૦૩ના, બીજા કૃષ્ણના મુલગુંડના શિલાલેખમાં [૧૯૯] કહ્યું છે કે, ૩૬૦ શહેરોના ચાર મુખ્યોએ અમુક ધર્મદાન કર્યું હતુ. સહકારી સંસ્થા કેટલી ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોચેલી હતી અને તેનો અમલ કેટલા મોટા વિસ્તાર ઉપર ચાલતો હતો, તે

---

૧૯૬ वैदेहकास्तु संभूयपण्यानामुत्कर्षापकर्ष कुर्वाणाः पणे पणशत कुंभे कुंभशत" इत्याजीवंति ॥ ("અર્થશાસ્ત્ર", પૃ. ૩૩૧.)

૧૯૭ એ. ઈ., પુ. ૧૪, પૃ. ૧૮૮.

૧૯૮ એ. ઇ., પુ. ૬, પૃ. ૧૬૬ અને આગળ.

૧૯૯ એ. ઈ., પુ. ૧૩, પૃ. ૧૯૩.

આથી તુર્ત સમજાઈ આવે છે. ત્રિભુવન–ચક્રવર્તી ગજાધિરાજદેવના તામિલભાષાના શિલાલેખ[૨૦૦] ઉપરથી એમ જણાય છે કે, કાંચીના તેમ જ તેની આસપાસનાં ગામોના અને ૨૪ 'નગરો'ના ઘાચીઓ કાચીમાના એક મંદિરમા ભેગા થયા હતા, અને તેમણે એમ નક્કી કર્યું હતું કે તિરક્કચ્ચુરના ઘાચીઓએ એ ગામમાંના મંદિરમા નૈવેદ્ય આપવા તથા દીવા બાળવા માટે વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. આ નિર્ણયને "જાતિધર્મ" તરીકે પાળવાનું તેમણે કબૂલ કર્યું હતું. ઈ. સ. ૧૧૧૦ના, છઠ્ઠા વિક્રમાદિત્યના સમયના એક શિલાલેખમા[૨૦૧] અનેક શ્રેણીઓએ એકત્ર થઈને કરેલા ધર્મદાન વિષે ઉલ્લેખ કરેલો છે. એમાં એમ કહ્યું છે કે, "શ્રેણીઓના ૧૨૦ (સભાસદોએ) (ભેગા) થઇને એહુરના કમ્મટેશ્વર દેવને ધર્મદાન કર્યું: સલાટોની શ્રેણીએ સોનાના સિક્કાનો એકચતુર્થાંશ આપ્યો; રેણુ દેનારા કારીગરોની શ્રેણીએ પવિત્ર મૂર્તિઓ બનાવવા (જોઈએ) તેટલો ચૂનો આપ્યો; સુતારોએ, લુહારોએ, સોનીઓએ, બેરદુબરો(?)એ અને બીજા કારીગરોએ પ્રત્યેક નિવાસસ્થાન બદલ એક 'અદ' આપ્યો" તદુપરાત, ઈસ્વી સનના બારમા અને તેરમા સૈકાના શિલાલેખોમા ઘાચીઓ, વણકરો, કારીગરો, કુંભારો વગેરેની શ્રેણીઓના ઉલ્લેખો ઘણુંખરૂં થયેલા જોવામા આવે છે. [૨૦૨]

તે જ પ્રમાણે, દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના વેપારીઓ પણ પોતાની સંઘરૂપ સંસ્થાઓ માટે જાણીતા હતા. ઈ. સ. ૧૨૦૪ના બેલગામના શિલાલેખમા[૨૦૩] સંખ્યાબંધ વેપારી સંસ્થાઓનો

---

૨૦૦ ગ. એ.રી.,૧૯૧૦, પૃ. ૯૪, પરિચ્છેદ ૨૮.

૨૦૧ એ. ઈ., પુ. ૧૨, પૃ. ૩૩૩.

૨૦૨ એ. ઇ., પુ.૫, પૃ. ૨૩; ગ. એ. રી; ૧૯૦૭, પૃ. ૫૦, અંક ૫૨૪; મ. એ. રી; ૧૯૧૩, પૃ. ૨૧, અંક ૧૨૬.

૨૦૩ એ. ઈ., પુ. ૧૩, પૃ. ૧૮.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંની વેપારી સંસ્થાઓ અને શ્રેણીઓનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. વળી, છઠ્ઠા વિક્રમાદિત્યના અને બીજા તૈલપના નિડગુંડીના શિલાલેખમા[૨૦૪] કહ્યુ છે કે, ૫૦૫ વેપારીઓએ ધાર્મિક કામે અનેક વસ્તુઓનુ ધર્મદાન કર્યું હતુ. જટાવર્મા વીર પાડયના દસમા વર્ષના શિલાલેખમા[૨૦૫] કહ્યુ છે કે ૭૯ પ્ર તોના ૧૮ મહાક્ષોના વેપારીઓની સભા ભરાઈ હતી તેમા તેમણે એમ નક્કી કર્યું હતુ કે વેપારના માલમાથી જે ઉત્પન્ન આવે તે મદિરના સમારકામ બદલ જૂદુ પાડી આપવુ; જેમ કે, સ્ત્રીઓ માટેના કાપડના દરેક ગઠ્ઠા દીઠ ½ પણ, મરી, સોપારી વગેરેના દરેક 'પોદિ' દીઠ ½ પણ, અને દરેક સોનાના સિક્કા બદલ ½ પણ, વગેરે. વળી, ઈ. સ. ૧૦૭૭ના યેવુરના એક શિલાલેખમા[૨૦૬] એમ કહ્યુ છે કે, શિવપુરના વેપારીઓના સંઘને ૨૫ ટકાના વ્યાજે એક રકમ સોપવામા આવી હતી, અને તેના વ્યાજમાથી તેમણે અગ્નિદેવતાના નૈવેદ્યનો ખર્ચ કરવાનો હતો. બીજા એક શિલાલેખમા[૨૦૭] એમ કહ્યું છે કે, વ્યાજની રકમમાથી બ્રાહ્મણને ભોજન કરાવવામાં આવે એ શરતે વેપારીઓને એક રકમ સોપવામા આવી હતી.

તિરમુરુગણપુદીમાના મદિરના, વિક્રમ ચોલના સમયના એક શિલાલેખમા[૨૦૮] વેપારીઓની શ્રેણીનો ખાસ ઉલ્લેખ થયેલો છે. એ સસ્થાનો અમલ લગભગ આખા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમા ચાલતો હતો, અને તેના પાચસો સભાસદો હતા. પશ્ચિમચાલુક્ય રાજા બીજા જગદ્દેકમલ્લના સમયના, ઇ. સ. ૧૧૭૮ના શિલાલેખમા[૨૦૯] કહ્યુ છે તેમ,

---

૨૦૪ સદર, પૃ. ૧૨.

૨૦૫ ગ. એ. રી., ૧૯૧૫, પૃ. ૧૦૪.

૨૦૬ એ. ઈ., પુ. ૧૨, પૃ. ૨૭૩

૨૦૭ ગ. એ. રી., ૧૯૧૩, પૃ. ૨૧, અંક ૧૪૧.

૨૦૮ ગ. એ. રી., ૧૯૧૬ પૃ. ૧૨૧.

૨૦૯ ગ. એ. રી., ૧૯૧૫, પૃ. ૪૮, અંક ૪૭૮.

દક્ષિણનું અય્યવોળે (આધુનિક ઐહોલે) પાચસો વેપારીઓનું નિવાસ-સ્થાન હતું. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના શિલાલેખોમાં વેપારીઓની આ શ્રેણી સંબંધી પુષ્કળ ઉલ્લેખો થયેલા છે. દાખલા તરીકે, કાનડીભાષાના એક શિલાલેખમાં[૨૧૦] એમ કહ્યું છે કે, અય્યવોળેના પાચસો 'સ્વામીઓ,' 'નાનાદેશીઓ', 'સેટ્ટિઓ' વગેરેએ એકત્ર થઈને આહવમલ્લેશ્વર દેવની પૂજા માટે કર આપ્યો હતો. વળી, ઇ. સ. ૧૧૬૧ના મનગોળીના શિલાલેખમાં[૨૧૧] પ્રસિદ્ધ અય્યવોળે (શહેર)ના પાચસો 'સ્વામીઓ'નો ઉલ્લેખ થયો છે. તેમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે તેઓ "ચુસ્ત બણંજ ધર્મ પાળનારા હતા."

આ વાક્ય બીજા અનેક શિલાલેખોમાં પણ વપરાયેલું જોવામાં આવે છે. 'વળંજિયમ', 'વળંજિયર', 'બનંજિ', 'બણંજિ,' વગેરે વિવિધ નામથી ઓળખાતી, વેપારીઓની વિસ્તૃત જાતિની હયાતી તે દર્શાવી આપે છે. વિવિધ વર્ગોના વેપારીઓની બનેલી આ શ્રેણી દેખીતી રીતે બહુ પ્રાચીન સમયથી વ્યવસ્થિત થયેલી હતી, અને હિંદુસ્તાનના દૂરદૂરના ભાગમાં તેણે પોતાની અસર પહોંચાડી હતી. લિપિના આધારે જેને પહેલા રાજેન્દ્ર ચોલનો શિલાલેખ કહી શકાય એવા એક શિલાલેખમાં[૨૧૨] વેપારીઓની આ શ્રેણીની સ્તુતિ કરેલી છે અને કહ્યું છે કે "તેમના કામના વખાણ કરતા ૫૦૦ 'વીરશાસનો' (લેખો) વડે તેમની પ્રશસ્તિ કરવામાં આવી હતી, તેઓ વીર-વળંજિક (કે વળંજિય) ધર્મના પરાક્રમી રક્ષકો હતા, વાસુદેવ, કંડલિ અને વીરભદ્ર —એમનાથી તેઓ જન્મ્યા હતા, તેઓ ભટ્ટારકી (અર્થાત્ દુર્ગાદેવી ?)-ના ભક્તો હતા, અને ચારે દિશામાંના ૧૦૦૦ (પ્રાંતો)માંથી, ૧૮ શહેરોમાંથી, ૩૨ 'વેલરપુર'માંથી અને ૬૪ 'ઘટિકાસ્થાન'માંથી

બણંજ જાતિ

---

૨૧૦ એ. ઇ., ૧૯૧૮, પૃ. ૧૮, અંક ૨૧૬

૨૧૧ એ. ઇ., પુ. ૫, પૃ. ૯.

૨૧૨ એ. ઇ., પુ. ૪, પૃ. ૨૯૬

'એટ્રિઓ,' 'સેટ્ટિપુત્રો' ('સેટ્ટિપ્પિલ્લઈ'?), 'કવરેઓ', 'કંડલિઓ', 'ભદ્રકો', 'ગાવુડ-સ્વામીઓ,' 'શિંગ' 'શિરુપુલિ,' 'વલકુર્કઈ (અર્થાત્ વલગ્ય) વારિયણ' અને બીજા લોકોના વિવિધ પેટાભાગના તેઓ બનેલા હતા" આ 'નાનાદેશીઓ' મયિલારપુ (આધુનિક માઈલાપોર)મા ભેગા થયા, અને કાત્તૂર (મૂળ અય્યપુરમ)ને 'વીરપત્તન'રૂપે બદલી નાખવાનો ઠરાવ તેમણે કર્યો, અને એ રીતે તમામ જાતીય ફાળામાથી તેના રહીશોને મુક્ત કર્યા તેમ જ (માનનીય અધિકારો પરત્વે ?) તે સમય સુધી તેમને જે મળતુ હતુ તેનાથી બમણુ મળવાનો અધિકાર તેમને આપ્યો. વળી, તેમણે એવો પણ ઠરાવ કર્યો કે, (૧) જેઓ ખુલ્લી તરવારથી લોકોને ત્રાસ આપીને અથવા તેમને કેદમા નાખીને (?) કર કે લાગતો ઉઘરાવતા હોય, અને (૨) જેઓ મનસ્વી રીતે લોકોની ઓગણી પડાવી લેતા હોય કે બીજી રીતે તેમને હેરાન કરતા હોય, એવા વેપારી વર્ગના લોકોને તે સમયથી એ ગામમા રહેવા દેવા નહિ તદુપરાત તેમણે એમ પણ જાહેર કર્યું કે, ઉક્ત નિર્ણયની વિરુદ્ધ વર્તન કરનારા લોકોને વળજિય જાતિની બહાર કાઢી મૂકવામા આવ્યા છે (અર્થાત્ તેમને નાતબહાર મૂકવામા આવ્યા છે) આ લેખમા વેપારીઓને માટે જે 'નાનાદેશી' શબ્દ વાપર્યો છે તે જ એમ બતાવી આપે છે કે અનેક દેશો સાથે તેમનો વ્યવહાર ચાલતો હતો. માઇસોર રાજ્યમાના બલિગામિના એક લેખમા પણ આ વેપારીઓને માટે બહુ લાબી પ્રશસ્તિ કરેલી છે, અને કાત્તૂરના લેખમા આપેલી માહિતીના ઉપરાત તેમા એમ પણ કહ્યુ છે કે, કૃતયુગની શરૂઆતથી માડીને અનેક દેશોમા રખડવાને જન્મેલા, ખુશ્કીમાર્ગે અને તરીમાર્ગે છ ખડોના દેશોમા દાખલ થનારા, અને ઘોડાઓ, ઝવેરાત, અત્તરો અને દવાઓ જથાબધ કે છૂટક વેચનારા વીરપુરુષો તેઓ હતા[૨૧૩] તેમના આ જાત્યભિમાનની સાબીતી પણ મળે છે. છેક સિંહલદ્વીપમા અને બ્રહ્મદેશમા કેટલાક

૨૧૩ એ. ક, પુ. ૭, ૧૧૮.

શિલાલેખો છે તેમા તેમની જાતિના દાનના ઉલ્લેખ થયેલા છે. ઉપના બ્રહ્મદેશના પાગન શહેરમાનુ વૈષ્ણવ મદિર તે ગામના વેપારીઓ (નાનાદેશી')એ બધાવ્યુ હતુ[૨૧૪] બસિનિંગડના લેખમા કહ્યુ છે કે 'નાડુ', 'નગર' અને 'નાનાદેશી' લોકોનો સમાવેશ એ જાતિમા થતો, અને શીરાવલ્લીમા જે ખાસ સભા મળી હતી તેમા ચાર દિશામાથી ને આઠ ખૂણેથી આવેના તમામ 'સમય' (જાતિ)ના ૧૫૦૦ પ્રતિનિધિઓ, તથા 'એરિ-વીરો', 'મુણઈ-વીરો', 'ઇળજિંગ વીરો', 'ભેગવાળા' જેવા તેમના અનુયાયીઓ તેમ જ વિવિધ સપ્રદાયના અનેક લોકો, વળગપ્ર વણકરો વગેરે હાજર રહ્યા હતા શીરવલ્લી ગામને 'નાનાદેશીય-દશમડિ-એરિ-વીરપત્તન' તરીકે જાહેર કરવુ, અને કદાચ કાત્તૂરના લેખમા જણાવેના અધિકારોના જેવા જ કેટલાક આધકારો એ ગામના રહીશોને આપવા એ ઉક્ત સભા મેળવવાનો હેતુ હતો[૨૧૫]

ઉપર્યુક્ત વેપારીઓની જાતિભાવના વિષે બે શિલાલેખો ઉપરથી માહિતી મળે છે તેમાના એક શિલાલેખમા[૨૧૬] કહ્યુ છે કે, 'સમય'-(જાતિ)નો દ્રોહ કરનાર કારપાકદ કાતિ-નાયકને મારી નાખ્યા બદલ પુનિયમ-એટ્ટિને કરમાથી મુક્ત રહીને અમુક ચીજોનો વેપાર કરવાનો અધિકાર નદ્યાલસ્થનમા રહેતા, તમામ દેશોના, અઢાર 'સમય'ના વેપારીઓએ આપ્યો હતો બીજા શિલાલેખમા[૨૧૭] કહ્યુ છે કે જાતખાતાના બે હીસાબી દારૂનોને મારી નાખ્યા બદલ એ જ વેપારીઓએ એ જ જાતના અધિકાર અટ્ટનને આપ્યા હતા

---

૨૧૪ એ ઇ, પુ ૭ પૃ ૧૯૭

૨૧૫ પહેના વાક્ય સિવાયનો આ આખો પરિચ્છેદ, થોડાક સુધારા વધારા સાથે, ગ એ રી, ૧૯૧૩, પૃ ૯૮-૧૦૦, પરિચ્છેદ ૨૫ જ છે એમ કહી શકાય

૨૧૬ ગ એ રી, ૧૯૧૯, પૃ ૫, અક ૧૦

૨૧૭ સદર, અક ૧૧.

વેપારીઓની ઉક્ત શ્રેણીના એક અંગ વિષે (અર્થાત્ વળંગઈ જાતિ વિષે) તે સમયના લખાણોમાથી કાઈક વિગતવાર માહિતી મળી શકે છે. ત્રિચિનોપલી પ્રાતમાના એક શિલા-

વળંગઈ અને ઇદંગઇ જાતિ

લેખમા[૨૧૮] કહ્યું છે કે, વળંગઈ ૯૮ વર્ગોએ અને ઇદગઈ ૯૮ વર્ગોએ અંદરઅંદર એવો કરાર કર્યો હતો કે, સરકારી અમલદારોના ઉત્તેજનથી વણિય ખાતાદારો તથા બ્રાહ્મણો અને વેહાલ જાગીરદારો તરફથી જે ત્રાસ આપવામા આવે છે તેની સામે એકસંપ કરીને ઊભા રહેવું.

"વળંગઇ ૯૮ વર્ગો તથા ઇદંગઇ ૯૮ વર્ગો" એ વાક્ય એમ બતાવી આપે છે કે એવી દરેક જાતિ વિવિધ સંપ્રદાયોની બનેલી સંઘરૂપ સંસ્થા હતી. આને અનુમોદન આપનારો તેમ જ વધુ મોટી શ્રેણીની સ્થાપનાનો સ્પષ્ટ ખુલાસો કરનારો શિલાલેખ ઉદ્દુરમાથી મળી આવેલો છે. તેમાંથી નીચેની રસિક માહિતી મળી આવે છેઃ—[૨૧૯]

"અમારા રાજાના ૪૦મા વર્ષમાં અમે ૯૮ સંપ્રદાયોના લોકો કરાર કરીએ છીએ કે, હવેથી અમે એક જ માબાપના દીકરાઓની માફક વર્તીશુ, અને અમારામાના કોઈ માણસનું જે કાઈ હિત કે અહિત થશે તેના અમે સૌ ભાગીદાર થઇશું. ઇદંગઇ જાતિને હલકી પાડનારૂ કાઇ પણ બની આવશે તો અમારા હક્ક સ્થપાશે ત્યા સુધી અમે એકત્ર રહીને અમારા હક્ક આગળ કરીશું. એમ પણ સમજવાનું છે કે, જ્ઞાતિના ઝગડા પતાવવા માટેની સમગ્ર સભા દરમ્યાન જેઓ તુરાઇનું, રણશિંગાનુ અને છત્રનું બીરુદ ધગવતા હોય તેઓ જ અમારા વર્ગના ગણાશે. અત્યારે અને હવે પછી જાહેરમા અમને જેઓ ઓળખવા માગતા હોય તેમણે અમારી

---

૨૧૮ ગ. એ. રી., ૧૯૧૩, પૃ. ૭૭, અંક ૩૪; વળી, સરખાવો પૃ. ૧૦૯.

૨૧૯ સદર, પૃ. ૧૦૯.

વિશિષ્ટ નિશાની–બગલાનુ પીંછું અને છુટા લટકતા વાળ (?) જોઇને અમને ઓળખવા; અમારી સમક્ષ તુરાઇ તથા શંખ વગાડવા જોઇએ તેમ જ ઇદંગઇ લોકોની પ્રણાલિકાને અનુસરીને રણશિંગુ વગાડવું જોઇએ. આ નિયમોની વિરુદ્ધ જેઓ વર્તશે તેઓ અમારા વર્ગના દુશ્મનો ગણાશે. ઇદંગઈ વર્ગોના વર્તન માટે (આમ) સ્થાપેલા નિયમોને ન અનુસરતા જેઓ જૂદી રીતે વર્તશે તેઓને નાતબહાર મૂકવામા આવશે અને 'શ્રુતિમાન' તરીકે તેમને સ્વીકારવામા આવશે નહિ. તેઓને અમારી વિરુદ્ધના વર્ગના ગુનાઓ ગણવામા આવશે"

'વળગઈ ૯૮ વર્ગો'ની સંસ્થા પણ આવી જ રીતે ઉદ્‌ભવ પામેલી, એમ કહી શકાય. વળગઈ ૯૮ વર્ગોની અને ઇદગઇ ૯૮ વર્ગોની એકત્ર સંસ્થાની પ્રવૃત્તિ વિષે અનેક લેખો[220] ઉલ્લેખ કરે છે, પણ તેમા દક્ષિણ આર્કોટ પ્રાતના વૃદ્ધચલમ્ ગામનો શિલાલેખ પાછળના સમયનો (ઇ. સ. ૧૪૨૯ નો) હોવા છતા પણ સૌથી વધારે મહત્ત્વનો છે. તે "સારી સ્થિતિમા જળવાઈ રહેલો નથી તો પણ તેનો જે કાઇ ભાગ બચવા પામેલો છે તેના આધારે એમ નક્કી થાય છે કે, વળંગઇ અને ઇદગઇ વર્ગોના લોકો સ્થાનિક મદિરના ચોગાનમા ભેગા થયા, અને તેમણે એમ ઠરાવ્યુ 'કે રાજાના અમલદારો તથા "જીવિત"ના માલીકો ત્રાસ આપે છે ... ...અને કાણિયાળણ તથા બ્રાહ્મણો "રાજ–કર" ઉઘરાવે છે તેથી વળગઇ અને ઇદંગઈ લોકોમાના કોઇ પણ માણસે તેમને આશરો આપવો નહિ તેમ જ દેશમા જન્મેલા (બન્ને વર્ગોના લોકોમાના) કોઈએ તેમને માટે હીસાબ લખી આપવો નહિ તેમ જ તેમની ભલામણો કબૂલ રાખવી નહિ. (આ કરારની વિરુદ્ધ જઇને) કોઇ માણસ દેશદ્રોહી થાય તો તેને અણીદાર હથિયારથી ઘાયલ કરવો.'"[221] આ શિલાલેખ અધૂરો છે તો પણ એમ સ્પષ્ટ રીતે

૨૨૦ ગ. એ. રી., અંક ૫૯, ૩૬૧, ૩૬૨, સન ૧૯૧૪.
૨૨૧ ગ. એ. રી., ૧૯૧૮, પૃ. ૧૬૩

બતાવે છે કે, કર નાખનારા અને ઊઘરાવનારા અમલદારો તરફથી ત્રાસ થતો હતો, અને વળંગઈ તથા ઇદંગઇ વર્ગોના લોકોને તે કરનું ભારણ વધુ લાગેલું તેથી તેવા કર ઊઘરાવવામા આવે તેની સામે થવાના હેતુથી તેમણે બંધારણવાળી સંસ્થા સ્થાપી હતી, અને દ્રોહ કરનારને મારી નાખવા સુધીનુ પણ પણ તેમણે લીધું હતું. એ જ વર્ષનો, પણ તાન્જોર પ્રાતના કોરુક્કઇ ગામમાથી મળી આવેલો, બીજો એક શિલાલેખ ઉપર્યુક્ત હકીકતને પુષ્ટિ આપે છે. તેમા એમ કહ્યું છે કે, વળંગઇની ૯૮ પેટાજાતિઓ અને ઇદંગઈની ૯૮ પેટાજાતિઓ એકત્ર થઇ, અને........"તેમણે પાકના ઉત્પન્ન પ્રમાણે અમારા ઉપર કર ન નાખ્યો, પણ અયોગ્ય કર નાખ્યો તેથી........અમે નાસી જવાની અણી ઉપર હતા. પછી અમને એમ લાગ્યું કે સમસ્ત દેશના અમે લોકો એક સંસ્થારૂપે એકત્ર થયા ન હતા તેથી અમારી સાથે અયોગ્ય (વર્તન ચલાવવામા આવતું હતું)........હવેથી અમે માત્ર યોગ્ય હશે તેમ જ પાકના ઉત્પન્ન પ્રમાણે હશે તે જ ભરીશું, અને જે કાંઇ ગેરકાયદેસર નંખાયું હશે તે અમે નહિ ભરીએ."૨૨૨

વેપારીઓની મોટી શ્રેણીના અંશ તરીકે ગણાતી વળંગઇની સંસ્થાનું ઉપરનું વર્ણન ખાસ ઉપયોગી છે; કારણ કે, આ સંસ્થાઓ જે સંઘરૂપ ભાવનાથી કામ કરતી તેના વિષે તે ભાર દઈને કહે છે, તેમ જ નાની નાની સંસ્થાઓ જે રીતે એકત્ર થઇને મોટી વ્યાપારી સંસ્થા બનતી તે રીતનો સુંદર દાખલો તે પૂરો પાડે છે.

અંજુવણ્ણમ્ અને મણિ-મણિગ્રામમ નામ-

કોત્તયમ્ અને કોચિન મુકામેથી મળી આવેલા ત્રણ તામ્રપત્રોમાં, તેમ જ "પય્યનૂર પત્તોલ" નામક જે પ્રાચીન મલયાળમ્ ગ્રંથને ડૉ. ગુંડર્ટ "મલયાળમ્ ભાષાનો જૂનામાં જૂનો નમૂનો" કહે છે તેમાં અંજુવણ્ણમ્ અને મણિ-ગ્રામમ્ વિષે ઉલ્લેખ થયેલો છે. મલયાળમ્

---

૨૨૨ સદર.

ની બે અર્ધસ્વતંત્ર વેપારી સંસ્થાઓ ભાષાના ઉક્ત ગ્રંથમાંનો પૂર્વાપર સંબંધ જોતાં એમ જણાય છે કે આ બે નામો વેપારી સંસ્થાઓના હતાં. સ્થાણુ રવિના, કોટ્ટયમ્ ગામના તામ્રપત્રોમાં તેમનાં નામ અનેક પ્રસંગે વપરાયેલાં છે, અને 'છસો' સાથે તેમને પણ તામ્રપત્રમાં દર્શાવેલા દાનના "રક્ષકો" તરીકે નીમવામાં આવેલ છે. "જકાતનું જે ઉત્પન્ન રોજ ને રોજ આવતું જાય તેનું રક્ષણ કરવું" અને "જમીન બદલનું જાગીરદારના ભાગનું દાણ લેવું" એ તેમનું કામ હતું "તેમને કોઇ પણ અન્યાય થાય તો તેઓ જકાતનું અને બાકી પડતી રકમનાં કરનું ભરણું ન કરે, અને પોતાને થયેલા નુકસાન બદલના ઈનાજ પોતે જ લે તેઓ પોતે જ કોઇ ગુનો કરે, તો તેમણે પોતે જ તે ગુનાની તપાસ કરવી જોઈએ." અંજુવણ્ણમ્ તથા મણિગ્રામમ્—એ બન્નેને ગામની જમીન મફત રાખવાનો અધિકાર મળ્યો હતો આ ફકરાઓ ઉપરથી તેમ જ "પય્યનૂર પત્તોલ"માંના ઉલ્લેખ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, ઉપર્યુક્ત વણિજ્યરની માફક અંજુવણ્ણમ્ તેમ જ મણિગ્રામમ્ અર્ધ-સ્વતંત્ર વેપારી સંસ્થાઓ હતી રવિકોર્ણનને આપેલું 'સેટ્ટિ' (શેઠિયા)નું બીરુદ, તેને મળેલા વેપારસંબંધી અધિકારો, અને વીર રાઘવના કોટ્ટયમ્ ગામના તામ્રપત્રમાં ઉત્પન્નનું સાધન બનાવ્યું છે તે તેમ જ મણિગ્રામમ્ સંસ્થાના આગેવાન તરીકે તેને નીમી આપેલાં ઉત્પન્નનાં સાધનો એમ સાબીત કરી આપે છે કે મણિગ્રામમ્ વેપારી સંસ્થા હતી.[૨૨૩]

આ તામ્રપત્રોની સાલ હેવટને માટે નક્કી થઈ નથી. કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે, તે ઇસ્વી સનની આઠમી સદીનાં તામ્રપત્રો છે,

૨૨૩. એ. ઈ, પુ. ૪, પૃ. ૨૯૦ ઉપર શ્રીયુત વેંકય્યાનો "વીર રાઘવના કોટ્ટયમ્ ગામના તામ્રપત્રો" નામક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે તેમાંથી અંજુવણ્ણમ્ તથા મણિગ્રામમ્ વિષેની ઉપલી માહિતી લેવામાં આવી છે.

અને બીજા કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે, તે તામ્રપત્રો છેક હમણાંના એટલે ઇસ્વી સનની ચૌદમી સદીના છે.[૨૨૪] શ્રીયુત વેંકય્યા કહે છે તેમ, આ તામ્રપત્રોથી ઉક્ત સંસ્થાઓ ઉત્પન્ન થયેલી એમ માનવું એ ભૂલભરેલું છે. એ ત્રણ તામ્રપત્રો પૈકીનો સૌથી પહેલો તામ્રપત્ર પ્રસિદ્ધ થયો તે પહેલા અનેક વર્ષોથી અંજુવણ્ણમ્ અને મણિગ્રામમ્ સંસ્થા તરીકે હયાતી ધરાવતા આવ્યા હોવા જોઈએ, એમ બેશક કહી શકાય.

આથી એ તો દેખીતુ છે કે, હિંદુ યુગના છેક છેવટના સમય સુધી ઉત્તમ બંધારણવાળી વેપારી સંસ્થાઓ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનું વિશિષ્ટ લક્ષણ હતી.

બીજું પ્રકરણ

રાજકીય જીવનમાં શ્રેણીઓની પ્રવૃત્તિઓ
(ભાગ પહેલો)

[૧]

જે પ્રજા જે પ્રકારના રાજતંત્ર તળે પોતાનુ જીવન ગુજારતી હોય તે પ્રજાના રાજકીય જીવનમાની મધરૂપ પ્રવૃત્તિઓ તે પ્રકારના રાજતંત્ર પ્રમાણે જૂદીજૂદી હોય છે. જ્યા રાજસત્તા ચાલતી હોય ત્યા રાજાની પોતાની ફરજને અદા કરવામા રાજાને મદદ કરવાની તેમ જ રાજા ઉપર એક પ્રકારનો દાબ રાખવાની પ્રજાની ફરજ થઈ પડે છે; અને જ્યા રાજસત્તા સિવાયની સત્તા ચાલતી હોય ત્યા રાજતંત્ર ચલાવવામા જે કામો જરૂરના થઈ પડે તે તમામ

૨૨૪. સરખાવો એ. ઇ., પુ. ૪, પૃ. ૨૯૩; એ. ઇ., પુ. ૬. પૃ. ૮૩. આગલા સમયના કરતા પાછલો સમય વધારે સંભવિત લાગે છે.

કામો કરવાની પ્રજાની ફરજ થઈ પડે છે. આથી કરીને આ વિવ-ચના બે ભાગ પડી શકે છેઃ–(૧) રાજસત્તાક રાજ્યો અને (૨) બિનરાજસત્તાક રાજ્યો.

જે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ સૌથી પહેલી નોંધવા જેવી છે અને ખુદ પ્રજાને પણ અત્યંત રસિક લાગતી હતી તે **રાજાની ચૂંટણી** ગણાય.

રાજાની ચૂંટણી. લગભગ તમામ વિદ્વાનો કબૂલ કરે છે કે રાજાની ચૂંટણી કરવાની પદ્ધતિ વેદકાળના લોકોને અજાણી ન હતી. ઝિમર કહે છે કે કેટલાંક રાજ્યોમા પ્રજા તરફથી રાજાની ચૂંટણી થતી તેનો ચોક્કસ પૂરાવો મળી આવે છે.[૨૨૫] વેબર[૨૨૬] તેમ જ બ્લુમફીલ્ડ[૨૨૭] આ મતને અનુમોદન આપે છે; પણ ગેલ્નર[૨૨૮] તેની વિરુદ્ધ જઈને દલીલ કરે છે કે પ્રજા રાજાની પસંદગી ન કરતી પણ તેનો સ્વીકાર જ કરતી. ગેલ્નરનો અભિપ્રાય વધારે સંભવિત છે, એમ મૅકડોનેલ[૨૨૯] કહે છે; તેમ છતા પણ તે એમ કબૂલે છે કે 'કોઇક પ્રસંગે રાજાની ચૂંટણી થતી' એ સિદ્ધાન્તનો અધિક્કાર વેલ્નરની દલીલમાથી થતો નથી.

રાજાની ચૂંટણી થતી, એ સિદ્ધાતના અનુમોદનમા જે ફકરા-ઓ ઉતારી શકાય તેમ છે તેથી ઝિમર વગેરે વિદ્વાનોની દલીલમાનુ બળ સાબીત થઇ શકે તેમ છે એટલુ જ નહિ, પણ ઉક્ત ચૂટ-ણીની ધમાલમા કોઇક પ્રસંગે જે તીવ્ર હરીફાઈ ચાલી રહેતી તેનો કાઇક ખ્યાલ પણ આવી શકે તેમ છે.

---

૨૨૫. આ. લે., પૃ. ૧૬૨.
૨૨૬. ઈ. સ્ટુ., પુ. ૧૭, પૃ. ૧૮૯.
૨૨૭. "હીમ્સ ઑફ અથર્વવેદ," પૃ. ૩૩૦.
૨૨૮. વે. સ્ટુ., ૨, પૃ. ૩૦૩.
૨૨૯. વે. ઇં., ૨, પૃ. ૨૧૧.

(૧) "રાજાની પસંદગી કરતી પ્રજાની માફક તેઓ બીજાના માર્યા ક્ત્ર કનેથી નાગી છૂટયા."૨૩૦

વેદના સાહિત્યમાં ના ઉલ્લેખ

રાજાને તેનુ પોતાનુ પૂર્વનુ રાજ્ય પાછું સોંપવાની ક્રિયાના સંબંધમા કૌશિતકીમા૨૩૧ વપરાયેલા અથર્વવેદમાના૨૩૨ નીચલા બે ફકરા ચૂંટણીની પદ્ધતિ ચોક્કસ રીતે સાબીત કરે છે.

(૨) "પાણી માટે રાજા વરુણ તને બોલાવે, પર્વતો માટે સોમ તને બોલાવે, આ પ્રજા (**विश्**) માટે ઇંદ્ર તને બોલાવે; બાજ બની આ પ્રજા કને ઊડી જા. (૩)

"બીજા લોકોના પ્રદેશ (**क्षेत्र**)મા દદપાગ થઇને રહેતા જેને બોલાવવાનો છે તેને એ બાજ દૂર (**पर**)થી અહીં દોરી લાવે; (બન્ને) અશ્વિનો તારે માટેનો રસ્તો જવા સારૂ સરળ કરી આપે; તેના હે માણસો ! તમે આ માણસ વિષે ભેગા થઇને નક્કી કરો. (૪)

"તારા વિરોધી લોકો તને બોલાવે; તેમની વિરુદ્ધ (**प्रति ?**) તારા મિત્રોએ (તને) પસંદ કર્યો છે, ઇંદ્ર અને અગ્નિ, તમામ દેવો—એમણે પ્રજા (**विश्**)મા તારે માટે ક્ષેમકુશળતા (**क्षेम**) જાળવી રાખેલ છે (૫)

"જે કોઈ માણસ તારા આહ્વાન બદલ શંકા ઉઠાવે, જે કોઈ બહારનો માણસ (ત્રાહિત માણસ તેમ કરે) તેને દૂર થવાની (**अपाञ्च**) ફરજ પાડીને, હે ઇંદ્ર ! તું આ માણસને અહીં પાછો સ્થાપ (**अवगमय**)."૨૩૩ (૬)

---

૨૩૦. ઋગ્વેદ, ૧૦; ૧૨૪; ૮. જુઓ આ. લે., પૃ. ૧૬૨.
૨૩૧. કૌ., ૧૬; ૩૦. ૨૩૨. અથર્વવેદ, ૩; ૩; ૪.
૨૩૩. વ્હિ. અ. વે., પૃ. ૮૮. છેલ્લી ઋચાનું ભાષાંતર બ્લુમફીલ્ડ આમ કરે છે.—"હે ઇંદ્ર ! જે સગો કે પરાયો માણસ તારા આદેશની સામે થાય તેને હાંકી કાઢ; પછી આ (રાજા)નો અહીં સ્વીકાર કરાવ." ("હીમ્સ ઓફ ધી અથર્વવેદ," પૃ. ૧૧૨.)

(૩) "રાજ્ય તારી પાસે આવ્યું છે; હે એકાકી રાજા, પ્રજાના ઉપરિ તરીકે દમામ સાથે આગળ ડગ ભર......(૧)

"રાજપદ માટે પ્રજા તને પસંદ કરે. (૨)

"દૂરદૂરના અંતરેથી ઉતાવળે અહીં આવી પહોંચ... . (૫)

"હે ઇંદ્ર ! ઇંદ્ર ! માણસોની ટોળી કને તુ આવ, કારણ કે વરણોની માફક તેં કબૂલ કર્યું છે. એણે દેવોને આહુતિ આપવી જોઈએ અને લોકોને તાબેદાર કરવા જોઇએ (એમ ધારીને) તેના સ્થાનથી અહીં તને બોલાવ્યો છે. (૬)

"ભલું કરનારી બહુરૂપી અને સર્વવ્યાપી તમામ દેવીઓએ એકત્ર થઈને તારો માર્ગ ચોકખો કરી આપ્યો છે. તમામ લોકો એકસૂરે તને બોલાવે......"[૨૩૪] (૭)

(૪) [રાજાને પાછો ગાદીએ બેસાડવાના સંબંધમા કૌશિન-

---

૨૩૪. આ ઋચાનુ ભાષાતર કરવામા ભારે મુશ્કેલી નડે છે. શ્રીયુત રમેશચંદ્ર મુઝુમદારે બ્લુમફીલ્ડનુ, વ્હિટનીનુ અને ઝિમરનું ભાષાતર સરખાવી જોયુ છે, અને તે પૈકીના ઝિમરના ભાષાતરને તેમણે અહીં પસંદ કર્યું છે.

છઠ્ઠી ઋચાનો અર્થ કરવામા વિદ્વાનો વચ્ચે મતભેદ જોવામા આવે છે. વ્હિટનીએ પહેલા વાકયનુ ભાષાતર આમ કર્યું છે –"હે ઇંદ્ર ! મનુષ્યની માફક તું ચાલ્યો જા." ત્યારપછીના વાકયમાના "**वरुणेन**" શબ્દનો અર્થ જૂદીજૂદી રીતે અપાયેલો જોવામા આવે છે. આપણે જોઈ ગયા તેમ, ઝિમરે '**वरुण**'નો અર્થ 'દેવો' કર્યો છે. વેબર એમ સૂચવે છે કે તે '**वरण**' (ચૂંટણી કરનાર) છે. વ્હિટની-'**वर्ण**' (જ્ઞાતિ) શબ્દ ગણે છે. વ્હિટની પોતે કબૂલ કરે છે કે તેણે પોતે સૂચવેલો અર્થ કેવળ મનસ્વી અને ક્ષણિક સ્વરૂપનો છે. વેબરે કરેલો અર્થ અહીં બરાબર બંધ બેસે છે, કેમ કે, રાજાની ચૂંટણીનો ઉલ્લેખ બીજી ઋચામા થયેલો છે.

કીઍ[૨૩૫] વાપરેલા અથર્વવેદમાના[૨૩૬] નીચેના ફકરામાં પણ (ઝિમરના[૨૩૭] કહેવા પ્રમાણે, એક જ કુટુંબના) અનેક ઉમેદવારોમાથી રાજાની ચૂંટણી કરવાની બાબતનો ઉલ્લેખ થયેલો છે.]

"હે દેવો! એના આદેશ (**प्रदिश्**)થી પ્રકાશ, સૂર્ય, અગ્નિ અથવા એનુ પણ થાઓ. તેના હરીફો (**सपत्न**) તેનાથી ઊતરતા નીવડો .....(૨)

"જે ઉચ્ચોચ્ચ પૂજ્યભાવ (**ब्रह्मन्**)થી, હે જાતવેદમ્! તેં ઇંદ્રને માટે જળ-(**पयस्**)નો જમાવ કરેલો તેનાથી જ, હે અગ્નિ! તું અહીં આ માણસની વૃદ્ધિ કર; તેના પોતીકા માણસો (**सजात**) ઉપર તેને શ્રેષ્ઠતા (**श्रैष्ठ्य**)થી સ્થાપ. (૩)

"...હે અગ્નિ! તેના હરીફો તેનાથી ઊતરતા નીવડો."(૪)[૨૩૮]

(૫) [લડાઈમાં વિજય થવા બાબતની ક્રિયામાં તેમ જ રાજાને અભિષેક કરવા માટેની ક્રિયામાં [૨૩૯] કૌશિતકીએ[૨૪૦] વાપરેલા અથર્વવેદમાના[૨૪૧] નીચલા ફકરામાં પણ ચૂંટણીની પદ્ધતિનો ઉલ્લેખ થયેલો છે.]

"હે ઇંદ્ર! મારે માટે આ ક્ષત્રિયની વૃદ્ધિ કર; તું આ માણસને પ્રજા(**विश्**)નો સર્વાધીશ આગેવાન બનાવ; તેના તમામ દુશ્મનોને નાહિંમત કર (**मिशक्ष**); સર્વોપરિપણાની હરીફાઇમાં તેમને તેના તાબે કર." (૧)

"ગામમાં, ઘોડાઓમા અને ગાયોમાં આ માણસને તું ભાગ આપ; જે માણસ તેનો દુશ્મન હોય તેને ભાગ ન આપ..." (૨)

"હે ઇંદ્ર! તેનામા મહાન દીપ્તિ મૂક; તું તેના દુશ્મનને દીપ્તિહીન કર." (૩)

---

૨૩૫. કૌ. ૧૬; ૨૭. ૨૩૬. અ. વે., ૧; ૯.
૨૩૭. આ. લે., પૃ. ૧૬૩. ૨૩૮. વ્હિ. અ. વે., પૃ. ૯–૧૦ માંથી.
૨૩૯. ૧૭; ૨૮. ૨૪૦. ૧૪; ૨૪ ૨૪૧. ૪; ૨૨-

"જે ઇન્દ્ર સર્વોપરિતા (? उत्तरचंत) અર્પે છે, જેનાથી માણસો વિજય મેળવે છે, છતાતા નથી, જે તને પ્રજા(जन)નો સર્વાધીશ આગેવાન બનાવશે અને મનુથી ઊતરી આવેલા રાજાઓમા સૌથી ઉચ્ચ પણ બનાવશે તે ઇંદ્રિ હું તને સંયોજી આપું છું." (૫)

"તું સર્વોપરિ (છે); તારા હરીફો, હે રાજા ! જે કોઈ તારી વિરુદ્ધના દુશ્મનો છે તે ઊતરતી પંક્તિના (છે); સર્વાધીશ આગેવાન, ઇંદ્રને ગોઠિયા તરીકે સાથે રાખીને, વિજય મેળવીને, તું જેઓ દુશ્મનનો ભાવ ભજવતા હોય તેમનો ઉપભોગ (भोजन) સ્થાપિત કરે છે." (૬)[૨૪૨]

'રાજકર્તા'નો ઉલ્લેખ નીચેના ફકરાઓમા થયેલો છે.

(૬) "ચરણો તેની (સોમની) આમપાસ પરિચારકો તરીકે કામ કરે છે; જે પ્રમાણે બિનબાદશાહી રાજકર્તાઓ, બંદિજનો (सूत) અને મુખીઓ (ग्रामणी) રાજા(ની હાજરબાસી કરે છે) તે જ પ્રમાણે ચરણો તેની (સોમની) આસપાસ પરિચારકો તરીકે કામ કરે છે."[૨૪૩]

(૭) "જે પ્રમાણે રાજાને બિનબાદશાહી રાજકર્તાઓ, બંદિજનો અને મુખીઓ હોય છે તે જ પ્રમાણે ઘોડાને પેલા 'પર્યંગો' (મુખ્ય પ્રાણીની આસપામ ફરતા પ્રાણીઓ) હોય છે."[૨૪૪]

(૮) "જેઓ રાજાઓ, રાજકર્તાઓ છે, જેઓ રથિઓ અને રસાલદારો (ग्रामण्याः)[૨૪૫] છે તે આસપાસના તમામને હે 'પર્ણ'! તું મારા તાબામા આણ."[૨૪૬] (પૂર્વાપર સંબંધ ઉપરથી સમજાય છે તેમ રાજાની ફતેહની સાથેસાથે સર્વસાધારણ સમૃદ્ધિ માટે તાવિજ

૨૪૨ વ્હિ. અ. વે., પૃ. ૧૮૮–૧૮૯

૨૪૩ શ. બ્રા; ૩, ૪, ૧, ૭; મે. બુ. ઇ., પુ. ૨૬, પૃ. ૮૭

૨૪૪ શ. બ્રા; ૧૩, ૨, ૨. ૧૮; મે. બુ. ઈ., પુ. ૪૪, પૃ. ૩૦૩.

૨૪૫ "શતપથ બ્રાહ્મણ"માના ઉપર્યુક્ત ફકરાઓ સાથે સરખાવતા આ શબ્દનો અર્થ અહૂં જોતા 'મુખીઓ' ગણવો જોઇએ.

૨૪૬ અ. વે; ૩, ૫, ૭. વ્હિ. અ. વે; પૃ. ૯૨.

બાધવાના સબધમા કૌશિતકીએ[247] વાપરેલો આ ફકરો અથર્વવેદમા જોવામા આવે છે.)

શ્રીયુત રમેશચદ્ર મુઝુમદારે આ પ્રશ્નની સાથે સબધ ધરાવતા તમામ મહત્ત્વના ફકરાઓ અહીં એકત્ર કર્યા છે તેઓ પોતે વેદના ઊંડા અભ્યાસી નથી તેથી તેમણે ઉપર આપેલા વેદમાના ઉતારાઓના અર્થના ખરાપણા વિષે તેઓ ખાતરી આપી શકતા નથી. તેમ છતા પણ એકદરે એ ફકરાઓના ભાષાતર ખરા હોય—અને તેના ખરાપણા વિષે હજી શકા ઉઠાવાઈ નથી—તો પછી એટલુ તો બેશક સમજાય છે કે, લોકો તરફથી રાજાની ચૂટણી કેટલાક પ્રસગે જરૂર થતી હતી ઉપર્યુક્ત તમામ ફકરાઓના સામાન્ય ભાવાર્થને બાજુએ રાખીએ તો પણ, ફકરા (૧)મા અને (૩)મા રાજાની ચૂટણીનો, ફકરા (૨)મા, (૪)મા અને (૫)મા હરીફ ઉમેદવારોનો અને ફકરા (૬)મા, (૭)મા અને (૮)મા ચૂટણી કરનાર લોકોનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ થયેલો છે હરીફાઈમા ફતેહ મળે તેટલા માટે પ્રાર્થનાઓનો અને વિધિઓનો ઉપયોગ છૂટથી કરવામા આવ્યો છે, અને હરીફોનો વિનાશ કરવા બદલ ઈંદ્રરાજાને ગભીરતાથી આહ્વાન કરવામા આવેલ છે. ફકરા (૧)મા જોવામા આવે છે તેમ, આ વિષયનો ઉપયોગ ઉપમાના કામે કરવામા આવ્યો છે તે એમ બતાવી આપે છે કે, રાજાની ચૂટણી, એ કાઇ અસાધારણ બનાવ ન હતો, તે વાત તો સામાન્ય પ્રજાને સારી રીતે જાણીતી હતી મતદારોને પોતાના પક્ષમા મેળવી લેવા માટે મત્રજત્ર આબાદ નીવડે છે એવી માન્યતાથી [ફકરો (૮)] તેમ જ પોતાના હરીફો પોતાથી ઊતરતા નીવડે તે માટે ઈશ્વરને કરવામા આવતી લગભગ દયાજનક પ્રાર્થનાથી [ફકરા (૪), (૫)] એમ સાબીત થાય છે કે કોઈ પ્રસગે હરીફાઇ બહુ તીવ્ર ભાવનાથી થતી હતી

૨૪૭. ૧૯, ૨૨.

ઉપર્યુક્ત ફકરાઓમાં પ્રજા તરફથી, થતા રાજાના સ્વીકારનો ઉલ્લેખ થયેલો છે, પણ પ્રજા તરફથી થતી રાજાની ચૂંટણીનો ઉલ્લેખ થયેલો નથી, એવો જે અભિપ્રાય ગેલ્નરે દર્શાવ્યો છે તેથી "સર્વો-પ્રરિપણાની હરીફાઈ"નો [ફકરો (૫)] તેમ જ હરીફો ઉપર વિજય મેળવાય તે માટેની જે તીવ્ર લાગણી ઉપર્યુક્ત લગભગ તમામ ફકરાઓમાં દૃગ્ગોચર થાય છે તે તીવ્ર લાગણીનો ખુલાસો ભાગ્યે જ થઈ શકે છે. એટલું પણ યાદ રાખવું જોઇએ કે, પ્રજા રાજાનો સ્વીકાર કરે તે, રોમ દેશમા બન્યુ હતુ તેમ, પોતાનો રાજા ચૂંટવા સંબધી જે સત્તા પ્રજા એક સમયે ભોગવતી તેનો અવશેષ જ સાધારણતઃ ગણાય. આ રિવાજની ઉત્પત્તિ બીજી કોઇ રીતે સમજાવી શકાય તેમ નથી. આથી ગેલ્નરના અભિપ્રાયમા પણ પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાની ચૂંટણીની પદ્ધતિની પૂર્વકલ્પના જોઇ શકાય છે. બીજા વિદ્વાનો કહે છે તેમ એવી ચૂંટણીની પદ્ધતિ વિષે ઉપર્યુક્ત ફકરાઓમા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો થયેલા છે.[૨૪૮]

---

૨૪૮ "ઐતરેય બ્રાહ્મણ"માનો એક ફકરો (૮, ૨, ૭) રાજાની ચૂંટણીની સીધી સાખીતી પૂરી પાડે છે. રાજાના અભિષેકના સંબંધમાં કહ્યું છે કે **भूरिति य इच्छेदिममेव प्रत्यन्नमधादित्यथ य इच्छेद् द्विपुरुष भूर्भुव इत्यथ य इच्छेत् त्रिपुरुषं वाऽप्रतिमं वा भूर्भुवः स्वरिति।** શ્રીયુત કાલિપ્રસન્ન જયસ્વાલ કહે છે તે પ્રમાણે, આ ફકરો એમ બનાવી આપે છે કે, ચૂંટાયેલા રાજાનો અભિષેક તેના પોતાના જીવનકાળ સુધીને માટે કરવાનો હોય કે બે અથવા ત્રણ પેઢી સુધીને માટે કરવાનો હોય તે પ્રમાણે વિવિધ મંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરવું જોઈએ. ("મૉડર્ન રીવ્યુ", ૧૯૧૩, ૨, પૃ. ૮૦.) પરંતુ હૉગ આ ફકરાનો અર્થ જૂદી રીતે આપે છે. તે આમ અર્થ કરે છેઃ—"જો અધ્વર્યુ રાજાનો અભિષેક કરતો હોય તે ફક્ત એ જ રાજા સારૂ આરોગ્ય ભોગવે (શબ્દશઃ 'તે અન્ન ખાય') એમ ઈચ્છતો હોય તો તેણે (અભિષેક કરવાના પ્રસંગે) પવિત્ર શબ્દ

"શતપથ બ્રાહ્મણ"મા તેમ જ "અથર્વવેદ"મા ચૂંટણી કરનારા લોકા પૈકી સારથિઓને અને ગામના મુખીને જ ગણાવેલા છે. સામાન્ય પ્રજાના લશ્કરી અને મુલ્કી વિભાગના પ્રતિનિધિઓ તરીકે એ બે પ્રકારના મતદારોને આપણે ખુશીથી ગણી શકીએ. "મહાવગ્ગ"-મા[૨૪૯] કહ્યુ છે કે બિંબિસાર રાજા ૮૦,૦૦૦ ગામડા ઉપર રાજ્ય ચલાવતો હતો, અને તેણે ૮૦,૦૦૦ મુખીઓ (**गामिक**) ની સભા બોલાવી હતી. દતકથામાની આ સંખ્યાનો પ્રશ્ન બાજુએ રાખીએ તો, જે સભામા રાજ્યમાના દરેક ગામનો એક પ્રતિનિધિ આવેલો હોય તે સભાને તેનાથી પહેલાની કોઈ સંસ્થાના અવશેષ રૂપે ખુશીથી ગણી શકાય. વેદસાહિત્યમા એના ઝાખાઝાખા દર્શન આજે પણ આપણને થઈ શકે છે. વેદકાળમા પ્રજા તરફથી આમ રાજાની ચૂંટણી થતી, એ હકીકતથી "શતપથ બ્રાહ્મણ"માના નીચેના ફકરાનો ખુલાસો તુર્ત મળી જાય છેઃ—

"તુ (રાજા અને ઈંદ્ર) બ્રહ્મન્ છે' તુ ઈંદ્ર છે, **લોકો વડે બળવાન** છે (અથવા તારૂ બળ પ્રજા છે–ઈંદ્રની બાબતમા મરુતો, અને રાજાની બાબતમા પ્રજા અથવા ખેડુતવર્ગ)."[૨૫૦]

"ઇંદ્ર અને અગ્નિ–તમામ દેવો–એમણે પ્રજામા તારે માટે ક્ષેમકુશળતા જાળવી રાખેલ છે" [૨૫૧] એવી જે ખાનગી તાજેતરમાં ચૂંટાયેલા રાજાને આપવામાં આવતી તેના મહત્ત્વનો ખુલાસો પણ

'મુર્'નું ઉચ્ચારણ કરવુ." પરંતુ 'અન્ન ખાય' એ સૂચક વાક્યને રાજાના અભિષેકની ક્રિયાના સંબંધમા ન લેતા આરોગ્યના સંબંધમા શા માટે લેવું, એ જ સમજી શકાતું નથી. ખરૂં જોતા અહીં રાજાભિષેકની વાત ઉદ્દિષ્ટ છે. આથી એકદર ભાવાર્થ લઈને શ્રીયુત કાશિપ્રસન્ન જયસ્વાલનો અર્થ શ્રીયુત રમેશચદ્ર મુજુમદારે અહીં આહ્ય રાખેલો છે.

૨૪૯ ૫; ૧ ૨૫૦ સે. બુ. ઈ., પુ. ૪૧, પૃ. ૧૦૯.
૨૫૧ જુઓ ઉપર્યુક્ત ફકરો.

એથી થઇ જાય છે. આ બાબતમા એટલું પણ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે કે દેશનો ઉલ્લેખ ન થતા પ્રજાનો ઉલ્લેખ ઘણુખરૂ થયેલો જણાય છે એવી પ્રાર્થના કરવામા આવી છે કે રાજા "પ્રજા, પ્રજાનો ઉપરિ" થાય, "પ્રજા(વિશ્)નો સર્વાધીશ આગેવાન" થાય, "લોક-(જન) નો સર્વાધીશ આગેવાન" થાય, અને "સિંહના જેના દેખાવનો તે તમામ (દુશ્મનરૂપ) 'પ્રજા'ને ખાઈ જાય "[૨૫૨] "ઋગ્વેદ' મા[૨૫૩] કહ્યુ છે કે, મહાબળવાન્ અગ્નિએ "પોતાના બળથી **પ્રજાને** દબાવી દઈને તેને નહુષના ખડિયા જેવી બનાવી દીધી છે"[૨૫૪] "શતપથ બ્રાહ્મણ"મા પદભ્રષ્ટ કરેના રાજા દુષ્ટઋતુ પૌસાયનને 'સૃંજય' લોકો ઉપરના રાજ્યનુ વચન આપવામા આવ્યુ હતુ"[૨૫૫] "અથર્વવેદ"મા કહ્યુ છે કે અગ્નિએ **એક પ્રજા પછી બીજી પ્રજા** વિષે પ્રવેશ કર્યો હતો,[૨૫૬] અને રાજાનો ઉલ્લેખ "પ્રજા(વિશામ્)નો આ રાજા" એ રીતે તેમા કરવામા આવેલો છે[૨૫૭] આવી જાતના દાખલાઓ હજી પણ વધારે સંખ્યામા આપી શકાય તેમ છે જે સમયે ઋચાઓ રચાઇ તે સમયે રાજતત્રમા પ્રજાકીય તત્ત્વનુ મહત્ત્વ કેટલુ હતુ તે આવા દાખલાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે સમજાઈ આવે છે ઇ સ ૧૮૩૦ મા ફ્રાન્સ દેશના રાજતત્રમા પ્રજાકીય તત્ત્વ અત્યંત સબળ બની ગયેલુ તે વખતે લુઇ ફિલિપને 'ફ્રેંચ લોકોનો રાજા' એ ઇલ્કાબ આપીને ગાદીએ બેસાડવામા આવ્યો હતો, એ હકીકત જે લોકોને યાદ હશે તે લોકો ઉપર્યુક્ત ફકરાઓનો પુરેપુરો અર્થ અવશ્ય સમજી શકશે

૨૫૨ અ વે ૪, ૨૨.
૨૫૩ ઋ. વે , ૬,૬, ૫
૨૫૪ વિલ્સનકૃત ભાષાતર, પુ ૪, પૃ ૪૨
૨૫૫ શ બ્રા ૧૨, ૯, ૩, સે બુ ઈ., પુ ૪૪, પૃ ૨૬૯
૨૫૬ અ વે , ૪,૨૩,૧, વ્હિ. અ વે, પૃ ૧૯૦
૨૫૭ અ વે , ૬, ૮૮, ૧; વ્હિ અ વે., પૃ ૩૪૬

[૨]

વેદકાળ પછીના સમયના સાહિત્યમાં પણ રાજાની ચૂંટણી કે પસંદગી વિષે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો થયેલા જોવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે "પંચગરજાતક" મા[૨૫૮] અને "તેલપત્ત-જાતક" મા[૨૫૯] કહ્યું છે કે, લોકોએ બોધિસત્ત્વને રાજા તરીકે ચૂંટી કાઢયો હતો. "મહાવંશ" (અ. ૨)માં જૂની હિંદી દંતકથા આપી છે કે, સૌથી પહેલો રાજા 'મહાસંમત' (સૌની સંમતિ પામેલો) કહેવાતો હતો. તે જ પ્રમાણે "શાંતિપર્વ"-(અ. ૬૭) માં એવી દંતકથા નોંધાયેલી છે કે, સૌથી પહેલો રાજા લોકો તરફથી ચૂંટાયેલો હતો.

વેદકાળ પછીના સમયમાં ચૂંટણીની પદ્ધતિ.

વળી, "રામાયણ" માં ધ્યાન ખેંચે એવો એક ફકરો છે તે એમ બતાવી આપે છે કે, રાજાની પસંદગી કરવાની બાબતમાં તે સમયે પણ પ્રજાનો અવાજ સબળ તત્ત્વ મનાતો હતો. દાખલા તરીકે, "અયોધ્યાકાંડ" માં[૨૬૦] કહ્યું છે કે, પાટવીકુંવર તરીકે રામનો અભિષેક કરવાની ઇચ્છા દશરથ રાજાને થઇ ત્યારે તેમણે પોતાના રાજ્યમાંનાં શહેરોના તથા ગામડાંના મુખ્ય લોકોની સભા બોલાવી.

"રામાયણ" માં ચુંટણીની પદ્ધતિના અંશો.

"नानानगरवास्तव्यान् पृथग्जानपदानपि ।
समानिनाय मेदिन्याः प्रधानान् पृथिवीपतिः ॥" (૨,૧,૪૬)

હવે પછી બીજા અધ્યાયનો ૧૯ મો શ્લોક ઊતારવામાં આવશે તે ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે આ સભામાં બ્રાહ્મણો હતા તેમ જ લશ્કરીખાતાના પ્રતિનિધિઓ પણ હતા. વળી તાબાના કેટલાક

---

૨૫૮ જાતક, પુ. ૧, પૃ. ૪૭૦
૨૫૯ જાતક, પુ. ૧, પૃ. ૩૯૫
૨૬૦ અધ્યાય ૧, ૨

ભાયાતો પણ તેમાં હતા.[૨૬૧] સભા રીતસર મળી ત્યારપછી રાજાએ પોતાની યોજના તેની સમક્ષ રજુ કરી અને વધારામાં કહ્યું કે—

"यदिदं मेऽनुरूपार्थं मया साधु सुमंत्रितम् ।
भवतो मेऽनुमन्यताम् कथ वा करवाण्यहम् ॥१५॥
यद्यप्येषा मम प्रीतिर्हितमन्यद्विचिंत्यताम् ।
अन्या मध्यस्थचिंता तु विमर्दाभ्यधिकोदया ॥"१६॥

એ રીતે આ પ્રશ્નનો છેવટનો નિર્ણય કરવાની સત્તા રાજાએ એ સભાને સોંપી એટલું જ નહિ, પણ તેની પોતાની યોજના નિરુપયોગી જણાય તો નવી યોજના સૂચવવાની સત્તા પણ તેને તેણે આપી. તેણે સભાને અગાઉથી ચેતવણી આપી કે ફક્ત રાજાની ઇચ્છાને જ અનુસરીને આ પ્રશ્નનો નિર્ણય ન કરવો, પણ રાજ્યનું ખરું હિત ધ્યાનમાં લઇને જ તેનો નિર્ણય કરવો. ત્યારપછી સભાએ આ વિષયની ચર્ચા ચલાવી, અને છેવટે તેણે સર્વાનુમતે એવો ઠરાવ કર્યો કે રાજાની ભલામણનો સ્વીકાર કરવો.

"तस्य धर्मार्थविदुषो भावमाज्ञाय सर्वशः ।
ब्राह्मणा बलमुख्याश्च पौरजानपदैः सह ॥१९॥
समेत्य ते मंत्रयितुं समतागतबुद्धयः ।
ऊचुश्च मनसा ज्ञात्वा वृद्धं दशरथं नृपम् ॥"२०॥

પરંતુ રાજાને આથી સંતોષ થયો નહિ. કદાચ રાજાની ઇચ્છાને માન આપીને જ ઉક્ત નિર્ણય થયો હશે, એવું પોતાનું મંતવ્ય રાજાએ એ સભાને કહી સંભળાવ્યું; અને પાટવીકુંવર તરીકે રામનો સ્વીકાર કરવા માટેનાં કારણો એ સભાએ વિગતવાર કહી બતાવ્યાં નહિ ત્યાંસુધી રાજાના મનમાંથી ઉક્ત શંકા દૂર થઈ નહિ. સભાના મતે, જે ગુણોને લીધે રામ એ પદવીને માટે સંપૂર્ણ

---

૨૬૧ સરખાવો અધ્યાય ૨, શ્લોક ૧૭.

રીતે લાયક હતા તે ગુણોનુ વિગતવાર વર્ણન સભાએ રાજા સમક્ષ કરી બતાવ્યુ એટલે છેવટે વૃદ્ધ રાજાને તે સભાના નિર્ણયથી સંતોષ થયો. સભાએ રાજાને અભિનંદન આપ્યુ તેવી જ રીતે રાજાએ "બે હાથ જોડીને' સભાનો નિર્ણય સ્વીકાર્યો [२६२]

પોતાના ભાવિ રાજાની પસંદગી કરવામા તે સમયે પણ સ્વારાજ્યની રૂઇએ પ્રજાની સત્તા કેટલી હતી તેનો દાખલો ઉપરની હકીકતથી પૂરો પડે છે એ જ મહાકાવ્યના બીજા શ્લોકોમા પણ એ જ સત્તાના ઉલ્લેખો થયેલા જોવામા આવે છે દાખલા તરીકે, બીજા અધ્યાયના ૬૭–૨ શ્લોકમા કહ્યુ છે કે, દશરથ રાજાના મૃત્યુ પછી રાજાની પસંદગી કરવાને "રાજકર્તાઓ" ભેગા થયા.

" व्यतीतायांतु शर्वर्यामादित्यस्योदये तत ।
समेत्य राजकर्तार सभामीयुर्द्विजातयः ॥ "

તેમનામાના કેટલાક લોકોએ એવી સૂચના કરી કે, ઇક્ષ્વાકુવંશના એક માણસને તે જ દિવસે રાજા તરીકે નીમવો (શ્લોક ૮મો), પણ રાજગુરુ વસિષ્ઠે જવાબમા કહ્યુ કે, ભરતને રાજ્ય સોંપાયેલુ હોવાથી ભરતને તુર્ત તેડાવવા જોઇએ અને તે આવી પહોચે ત્યાસુધી રાહ જોવી જોઇએ (અધ્યાય ૨, શ્લોક ૬૮, ૩) "રાજકર્તાઓએ" આ વાત કબૂલ રાખી, અને તેથી ભરતને બોલાવી મગાવવામા આવ્યા (અધ્યાય ૨, ૬૮, ૪–૩) વળી, અધ્યાય ૧, ૧૩૩મા ભરતને "**वसिष्ठप्रमुखैर्द्विजै नियुज्यमानो राज्याय**" કહ્યા છે.

વળી, "રામાયણ" ૧, ૪૨૧ મા કહ્યુ છે કે,

" कालधर्मं गते राम सगरे प्रकृतिजना ।
राजानं रोचयामासुरशुमतम् सुधार्मिकम् ॥ "

"રાજા સગર મૃત્યુ પામ્યા ત્યારે પ્રજાએ પોતાના રાજા તરીકે ધર્મિષ્ઠ અંશુમાનને પસંદ કર્યો "

---

२६२ અધ્યાય ૩, શ્લોક ૧

"મહાભારત"મા પણ રાજાની પસંદગીના સંબંધમાં પ્રજા જે સત્તા ધરાવતી હતી તેના દાખલાઓ નોંધાયેલા છે દાખલા તરીકે, રાજા પ્રતીપે પોતાના પુત્ર દેવાપીના રાજ્યાભિષેકને માટે તૈયારીઓ કરી ત્યારે બ્રાહ્મણોએ તથા વૃદ્ધ પુરુષોએ તેમ જ શહેરના અને ગામડાના લોકોએ એ વિધિ થતો અટકાવ્યો. રાજાને આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે તે ચોધાર આસુએ રોઈ પડયો અને પોતાના પુત્રને માટે શોક કરવા લાગ્યો. પ્રજાએ એવો દોષ મૂકયો કે દેવાપીમા તમામ આવશ્યક ગુણો છે તો પણ તેની પોતાની ત્વચાના રોગને લીધે તે રાજાના પદને માટે લાયક નથી. પ્રજાના અવાજનો છેવટે વિજય થયો, અને દેવાપીનો ભાઈ રાજા થયો.

"મહાભારત" માં ચૂંટણીની પદ્ધતિના અંશો.

" अथ कालस्य पर्यायेे वृद्धो नृपतिसत्तमः ।
सभारानभिषेकार्थं कारयामास शास्त्रत ।
मगलार्यानि सर्वाणि कारयामास वै विभु ॥२१॥
तं ब्राह्मणाश्च वृद्धाश्च पौरजानपदै सह ।
सर्वे निवारयामासुर्देवापेरभिसेचनम् ॥२२॥
स तच्छ्रुत्वा तु नृपतिरभिषेकनिवारणम् ।
अश्रुकण्ठोऽभवद्राजा पर्यशोचत चात्मजम् ॥२३॥
एवं वदान्यो धर्मज्ञ' सत्यसधश्च सोऽभवत् ।
प्रिय' प्रजानामपि स त्वग्दोषेण दूषितः ॥२४॥
हीनांगं पृथिवीपालं नाभिनंदति देवता ।
इति कृत्वा नृपश्रेष्ठ प्रत्यषेधन् द्विजर्षभा ॥२५॥
("ઉદ્યોગપર્વ", ૧૪૯ મો અધ્યાય)

વળી, યયાતિ રાજા પોતાના સૌથી નાના પુત્ર પુરુને રાજગાદી ઉપર બેસાડવા માગતો હતો ત્યારે પ્રજાએ વાંધો ઉઠાવ્યો કે મોટા કુંવરના હક ડૂબાવી શકાય નહિ પછી યયાતિએ પોતાના

निर्णय માટેનાં કારણો કહી બતાવ્યા અને પુરને રાજા તરીકેનો અભિષેક કરવા બદલ પ્રજાને વીનવણી કરીઃ–भवतोऽनुनयाम्येवं पुरु राज्येऽभिषिच्यताम् ॥

લોકોએ સંમતિ આપી ત્યારે જ રાજ્યાભિષેકનો વિધિ થઈ શક્યો.

" पौरजानपदैस्तुष्टैरित्युक्तो नाहुषस्तदा ।
अभ्यषिणचत् ततः पुरु राज्ये स्वे सुतमात्मनः ॥ "
("આદિપર્વ", ૮૫ મો અધ્યાય.)

આ દાખલાઓથી એમ સાબીત થાય છે કે, " મહાકાવ્યના યુગ"મા પણ ચૂંટણીની પદ્ધતિ નિર્મૂળ ગઈ ન હતી. વેદકાળમાં "રાજકર્તાઓ" હતા તેમ એ યુગમા પણ "રાજકર્તાઓ" હતા, અને તેઓ જરૂર પડતી ત્યારે રાજાની પસંદગી કરવાનો અધિકાર ધરાવતા, તેમ જ કોઈક પ્રસંગે રાજાએ કરેલી નીમણુકને પણ તેઓ રદબાતલ કરી શકતા.

"દીઘનિકાય"માંના એક ફકરાથી આ જ બાબતનો દાખલો પૂરો પડે છે.[૨૬૩] તેમાં કહ્યું છે કે, રેણુનો પિતા દિશંપતિ મૃત્યુ પામે ત્યારપછી રાજકર્તાઓ રેણુને પોતાને રાજ્યપદે નિયોજે તો પોતાના ગોઠિયાઓને બક્ષીસ આપવાનું વચન રાજકુમાર રેણુએ આપ્યુ હતું. છેવટે રાજકર્તાઓએ કુમાર રેણુને જ રાજગાદી સોંપી. આ ફકરાથી એમ ચોક્કસ સમજાય છે કે રાજકર્તાઓ માત્ર નામની સત્તા ભોગવતા નહિ પણ ખરેખરી સત્તા ભોગવતા.

ચૂંટણીની આ સત્તાના અવશેષો પાછળના સમયના શિલાલેખોમાથી પણ મળી આવે છે. દાખલા તરીકે, ઈ. સ. ૧૫૦ના ગિરનાર શિલાલેખમાં રુદ્રદામન્ વિષે કહ્યું છે કે, "सर्ववर्णैरभिगम्य रक्षणार्थं पतित्वे वृतेन..." (જેને તમામ વર્ણોએ પોતાના રક્ષણને માટે પસંદ કરેલો એવાએ...).[૨૬૪]

૨૬૩ ૧૯; ૩૬ (ડેવિડ્ઝ અને કાર્પેંટર, ભાગ ૨, પૃ. ૨૩૩-૨૩૪).
૨૬૪ એ. ઈ., પુ. ૮, પૃ. ૪૬-૪૭.

વળી ખલિમપુરના શિલાલેખમાં[265] કહ્યુ છે કે, ચાલુ અરાજકતા દૂર કરવાના હેતુથી લોકોએ પાલવંશના સ્થાપક ગોપાલને રાજા તરીકે ચૂંટી કાઢ્યો હતો —

" मात्स्यन्यायमपोहितु प्रकृतिभिर्लक्ष्म्याः करं ग्राहित ।
श्रीगोपाल इति क्षितीशशिरसां चूडामणिस्तत्सुत ॥ "

આના સંબંધમાં એટલુ ધ્યાનમાં રાખવા જેવુ છે કે, યવન ચરની હકીકતના આધારે, [266] હર્ષવર્ધન પણ ચૂંટણીથી ગાદીએ બેઠો હતો. તેણે એમ કહ્યુ છે કે, રાજ્યવર્ધનનુ ખૂન કરવામાં આવ્યુ ત્યારપછી અમાત્યો ભેગા થયા, અને તેમનામાંના ભંડી નામના એક અમાત્યે હર્ષવર્ધનનુ નામ સૂચવ્યુ "તે પોતાના કુટુમ્બ પ્રત્યે ખૂબ હિતભાવ ધરાવે છે તેથી લોકોને તેનામાં વિશ્વાસ પડશે. તે રાજસત્તાનુ ધારણ કરે, એવી દરખાસ્ત હું કરુ છુ. આ બાબતમાં દરેક જણ જે કાંઈ ધારતો હોય તેને અનુસરીને પોતાનો અભિપ્રાય આપે" આ દરખાસ્તનો સ્વીકાર થયો, અને હર્ષવર્ધનને રાજગાદી આપવામાં આવી.

કમ્મકુડીના તામ્રપત્રોમાં[267] પણ એમ કહ્યુ છે કે, પલ્લવ રાજા નંદિવર્મન્ પણ લોકો તરફથી ચૂંટાયો હતો (**धृत प्रजाभि**)

[3]

લોકોની 'સમિતિ' દ્વારા રાજકીય ક્ષેત્રમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ કરવાને લોકોને પુષ્કળ અવકાશ મળતો હતો. એ સંસ્થા બળવાન હતી અને રાજસત્તા ઉપર અસરકારક દબાણ કરી શકતી હતી, એવુ સાબીત કરનારા પુષ્કળ પુરાવા વેદકાળના સાહિત્યમાં મોજુદ છે તેના વિષે સખ્યાબંધ ઉલ્લેખો થયા છે તેથી એમ

'સભા' અને 'સમિતિ'

---

૨૬૫ એ ઈ, પુ ૪, પૃ ૨૪૮

૨૬૬ બીલકૃત ભાષાંતર, પુ ૧, પૃ ૨૧૧

૨૬૭ સા ઈ ઈ, પુ ૩, ભાગ ૨, પૃ ૩૪૯

ચોક્કસ થાય છે કે તે સમયના રાજતંત્રની એ ખૂબ જાણીતી ખાસિયત હતી કમનસીબે સાધનોના અભાવે તેની સત્તા અને વ્યવસ્થા ચોક્કસપણે નક્કી કરવાનુ અશક્ય થઇ પડે છે, તેમ છતા પણ તેનુ સામાન્ય સ્વરૂપ અને મહત્ત્વ બતાવી આપે એવી જાતના પુરાવા તો મળી આવે છે

સમિતિ માત્ર નામની સસ્થા ન હતી પણ રાજા ઉપર ખરે-ખરો અસરકારક દાબ ધરાવનારી સસ્થા હતી, એમ બતાવી આપ-નાર પુરાવો મળી આવે છે. કોઇ રાજાએ કોઈ બ્રાહ્મણને (કદાચ તેની ગાય ખાઈ જઇને) નુકસાન કરેલુ તેથી પેલા બ્રાહ્મણે એ રાજાને નીચે પ્રમાણે શાપ આપ્યો હતો:—

સમિતિના સ્વરૂપ અને મહત્ત્વ સંબંધી વેદકાળના સાહિત્યમાંના ઉલ્લેખો

"જે રાજા પોતાને પ્રબળ માનતો હોય (અને) બ્રાહ્મણનો કોળિયો કરી જવા ઇચ્છતો હોય તેનુ રાજ્ય જ્યારે બ્રાહ્મણને હાનિ કરવા-મા આવે ત્યારે નષ્ટ થાય છે" (૬)

"આઠ પગવાળી, ચાર આખવાળી, ચાર કાનવાળી, ચાર જડબાવાળી, બે મોવાળી, બે જીભવાળી તે બ્રાહ્મણના હાનિકર્તાના રાજ્યને હચમચાવી નાખે છે" (૭)

"જેમ ફાટેલી નૌકા (નૌ)મા પાણી ભરાય છે તેમ તે એ રાજ્યમા ખરેખર ઘુસે છે, જે રાજ્યમા બ્રાહ્મણને ઈજા કરવામા આવે તે રાજ્યને દુર્દૈવ તોડી પાડે છે." (૮)

"માણસના મરણ પછી જે 'કુડી' (હાદડી) બાધવામા આવે છે તેને જ, હે બ્રાહ્મણના હાનિકર્તા! તારી પથારી (उपस्तारण) દેવોએ કહી છે." (૧૨)

"રોનાર માણસ(कृप)ના જે આસુ તેને હાનિ કરવામા આવી ત્યારે દડ્યા તેને જ, હે બ્રાહ્મણના હાનિકર્તા! તારા ભાગના પાણી તરીકે દેવોએ જાળવી રાખ્યા." (૧૩)

"જેનાથી મરેલા માણસને નવડાવવામાં આવે છે, દાઢીને ભીંજવવામાં (ઉદ્દ) આવે છે તેને જ, હે બ્રાહ્મણના હાનિકર્તા! તારા ભાગના પાણી તરીકે દેવોએ જાળવી રાખ્યું." (૧૪)

"મિત્રવરુણનો વરસાદ બ્રાહ્મણના હાનિકર્તા ઉપર વરસતો નથી; **સમિતિ તેને અનુકૂળ થતી નથી; તે કોઈપણ મિત્રને જીતીને પોતાને વશ કરતો નથી.**"[૨૬૮] (૧૫)

નિંદાની આ અખંડ માળાના છેલ્લા મણકામાં જે વાત કહી છે તેનું મહત્ત્વ કમી કરી શકાય તેમ નથી. પહેલાંના શ્લોકોમાં તેમ જ આગલી ઋચામાં[૨૬૯] જે ભયંકર અપમાનોની ધમકી રાજાને આપવામા આવી છે તેમની યાદી આપણે વાંચી જઈએ ત્યારે જ, સમિતિ સંમત ન થાય તેના પરિણામમા ઊભા થતા ભયનું ખરૂં સ્વરૂપ આપણા ધ્યાનમા પુરેપુરૂ આવી શકે. આ ઋચાનો કર્તા રાજાને અનેક જાતના શાપ આપે છે, અને ઉગ્રતામા ધીમેધીમે આગળ વધીને છેવટે તેણે જે ધમકી આપી છે તે તેને અલબત્ત સૌથી વધારે ગંભીર લાગી હોવી જોઈએ. જે રાજા સમિતિને પોતાના દાબમાં ન રાખી શકે તેની ખરેખર દયા ખાવી જોઈએ. વળી મિત્ર અને વરુણ જીવનના પ્રાણરૂપ વરસાદને અટકાવી રાખે ત્યારે બહુ લંબાયેલા વરસાદથી જેવી દુઃખદ સ્થિતિ ઊભી થાય તેવી રાજ્યની સ્થિતિ થઈ પડે એ દેખીતુ છે.

"ઋગ્વેદ", ૧૦, ૧૬૬, ૪ અન્વયે સમિતિનું મહત્ત્વ વધારે સિદ્ધ થાય છે. ઝિમરે સૂચવ્યું છે તેમ, રાજગાદી મેળવવામા સફળ

---

૨૬૮. અ. વે., ૫. ૧૯; વ્હિ. અ. વે., પૃ. ૨૫૩–૨૫૪. ઉપર જે ભાગ કાળા અક્ષરે છાપ્યો છે તેનું ભાષાંતર બ્લુમફીલ્ડે આમ આપ્યું છે:—"તેને માટે (જે રાજા બ્રાહ્મણને સતાવે છે તેને માટે) સમિતિ પ્રસન્ન નથી; તે પોતાની મરજી પ્રમાણે પોતાના મિત્રને દોરવતો નથી."

૨૬૯ વ્હિ. અ. વે., પૃ. ૨૫૦

નીવડેલા અને કેવળ બળથી તેને છીનવી લેવાની ઇચ્છા રાખતા કોઈ ઉમેદવારે ઋચા કદાચ ઉચ્ચારી હશે.

" હુ ચઢિયાતો છુ અને સર્વ કાઈ કરી શકે એવા બળ સાથે અહીં આવ્યો છુ. તમારા હેતુઓનો, તમારા ઠરાવોનો અને તમારી સમિતિનો હુ ધણી થઈ પડીશ."[૨૭૦]

આ ઋચાનો પાચમો એટલે છેલ્લો શ્લોક કદાચ પાછળથી ઉમેરાયો લાગે છે, એમ તેના છંદના આધારે ઝિમરે સૂચવ્યું છે. એમા પણ હરીફ રાજાને છેવટની ધમકી એ જ અપાઈ છે કે તેની સમિતિનો કબજો લઈ લેવામા આવશે.

વળી, "અથર્વવેદ", ૬, ૮૮ અન્વયે, રાજાને તેની પોતાની રાજગાદી ઉપર સ્થાયી રાખવાના હેતુથી છેવટે એટલી જ પ્રાર્થના કરવામા આવી છે કે, તેની અને સમિતિની વચ્ચે બનાવ રહે.

" સ્થિર, અચળ, તું દુશ્મનોનુ નિકંદન કર, જેઓ દુશ્મનનો ભાવ ભજવતા હોય તેમને (તારાથી) નીચા ઉતારી પાડ; તમામ દિશાઓ (दिश्) સમચિત્ત, અનુરૂપ (सध्र्यंच्) (થાઓ); સ્થિર (એવા) તને અહીંની સમિતિ અનુકૂળ નીવડો."[૨૭૧]

પ્રજાકીય વહીવટના તંત્રમા સમિતિનું મહત્ત્વ કેટલું હતું, તેનો ખ્યાલ આપણે લઈ ગયા. હવે તેના ખરા બંધારણનો અને સ્વરૂપનો વિચાર આપણે કરીશું.

ઝિમર કહે છે કે, 'સભા' એટલે ગામડાના લોકોની મિજલસ, અને 'સમિતિ' એટલે પ્રજાની મધ્યસ્થ મિજલસ; રાજા સમિતિમા હાજર રહેતો.[૨૭૨] પરંતુ મૅકડોનેલ કહે છે

'સભા' અને તેમ, "શતપથ બ્રાહ્મણ", ૩, ૩, ૪, ૧૪

૨૭૦ આ. લે., પૃ. ૧૭૫.
૨૭૧ વ્હિ. અ. વે., પૃ. ૩૪૬
૨૭૨ આ. લે., પૃ. ૧૭૨–૧૭૪.

'સમિતિ' વચ્ચે- નો ભેદ. તથા "છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્" ૫, ૩, ૬ અન્વયે એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, રાજા 'સભા'મા હાજર રહેતો તેમ 'સમિતિ'મા પણ હાજર રહેતો. સભાને સમિતિથી જૂદી ઓળખાવી શકાય નહિ, એવો જે અભિપ્રાય હિલેબ્રાન્ડે દર્શાવેલો છે તેને મૅકડોનેલે સ્વીકારેલો છે.[૨૭૩] ઝિમરે પોતાના ગ્રથના ૧૭૪ મા પાન ઉપર ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જે દલીલ કરી છે તેના ઉપરાત એમ પણ કહી શકાય કે, "અથર્વવેદ", ૭, ૧૨, ૧ મા તો એ બે સસ્થાઓ વચ્ચેનો ભેદ બતાવ્યો જ છે.

"પરસ્પર અનુકૂળ, પ્રજાપતિની બે પુત્રીઓ જેવી સભા અને સમિતિ મારો અનુગ્રહ કરો "[૨૭૪] "અથર્વવેદ", ૧૦, ૫-૬ મા પણ સભા અને સમિતિ વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવવામા આવ્યો છે

આમ આ બે સસ્થાઓ તદ્દન અલગ હતી, એમા તો કાઇ શક નથી. અલબત્ત, તેમની વચ્ચેના ભેદનુ ખરુ સ્વરૂપ નક્કી થઈ શકતુ નથી. સભાનો ઉપયોગ ક્રીડાભવન તરીકે પણ થતો હતો, એ વાત ઉપરથી એવુ સૂચન થાય છે કે, મૂળે તે ગ્રામમડળ હોવુ જોઈએ. ઝિમરે સૂચવ્યુ છે[૨૭૫] તેમ, "ગ્રીસ દેશની 'લસ્ચે' નામની સસ્થાની માફક એ ગ્રામમડળનો ઉપયોગ સામાજિક વ્યવહાર માટેની બેઠકના સ્થળ તરીકે તેમ જ ગાયો વગેરે સબધી સામાન્ય વાતચીત માટે તથા કદાચ ચર્ચા અને આમસામી મોઢાની લડાઇ માટે થતો હતો " "છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્" વગેરે ગ્રથોમા જે ઉલ્લેખો કરેલા છે તેમનો ખુલાસો એવી રીતે કલ્પી શકાય કે, કા તો આ શબ્દનો અર્થ પાછળના સમયમા વિસ્તૃત કરવામા આવ્યો હતો, અથવા તો આ સ્થાનિક સસ્થાઓની મુલાકાત રાજા પોતે લે એ અસાધારણ ન હતુ વળી, એટલુ પણ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે

૨૭૩. વે. ઇ, પુ. ૨, પૃ. ૪૨૭

૨૭૪. વ્હિ. અ. વે, પૃ. ૩૯૬. ૨૭૫. આ વે., પૃ. ૧૭૨.

કે, સમિતિનું મહત્વ સ્થાપિત કરવા માટે ઉપર જે ત્રણ દાખલાઓ આપ્યા છે તેમા 'સમિતિ' શબ્દ મોટી સભા માટે વપરાયો છે, અને "વાજસનેય સંહિતા"માના[૨૭૬] જે ફકરામા ગામડાના સંબંધમા જ 'સભા' શબ્દ વપરાયેલો છે. આથી આ શબ્દોની ચોક્કસ વ્યાખ્યાની બાબતમા અતિશય ઊંડા ન ઊતરતા આપણે સાધારણ રીતે એમ કહી શકીએ કે, 'સભા' એટલે 'સ્થાનિક મિજલસ' અને 'સમિતિ' એટલે 'મધ્યસ્થ મિજલસ'.

[૪]

'સમિતિ' અથવા 'મધ્યસ્થ મિજલસ.'

સમિતિમા (તેમ જ સભામા) પક્ષાપક્ષીની ભાવના ઉગ્ર સ્વરૂપ ધરાવતી, અને તેથી વેદકાળ પછીના ત્રણ હજાર વર્ષો દરમ્યાન હિંદુસ્તાનમાં ભાગ્યે જ જોવામા આવી હોય એવી ચર્ચા અને વાદાવાદ તેમાં થતી હતી. આગળ ધપતા પહેલા આપણે આ વિષયને લગતા વેદસાહિત્યમાંના મહત્ત્વના ફકરાઓ અહીં એકત્ર કરી લઈએ તો વધારે સારું.

સમિતિ વિષેના વેદસાહિત્યમાંના ફકરાઓ.

(૧) (જાહેર તકરારમા સામાવાળાને જીતી લેવા માટેના વિધિ કે તાવિજ પરત્વે કૌશિતકીએ[૨૭૭] "અથર્વવેદ"માની[૨૭૮] નીચેની ઋચા વાપરેલી છે; વ્યક્તિએ અમુક વનસ્પતિનું મૂળ ચાવતાચાવતા ઈશાનખૂણામાથી સમિતિમા આવવું જોઈએ, બોલતાબોલતા એ મૂળને પોતાના મોમા તેણે રાખવું જોઈએ, તેમ જ તે મૂળનું તાવિજ બાધવું જોઈએ તથા તે વનસ્પતિના સાત પાનડાની માળા પણ પહેરવી જોઈએ.)

"(મારો) દુશ્મન તકરારમા[૨૭૯] કોઈ પણ પ્રકારે ન જીતે

૨૭૬. ૩, ૪૫; ૨૦, ૧૭.   ૨૭૭. ૩૮, ૧૮, ૨૧.

૨૭૮. ૨, ૨૭.   ૨૭૯. બ્લુમફીલ્ડે સર્વત્ર 'ચર્ચા' શબ્દ વાપર્યો છે.

(जि); તું વ્યાકુળ કરનારી, વશ કરનારી છે; (મારી) સામે તકરાર કરનારાની તકરારનો નાશ કર; તેને નીરસ કર, હે વનસ્પતિ!" (૧)

"ગરુડે તને શોધી કાઢી (अनुविद्); ભૂંડે પોતાના નાળ-ચાથી તને ખોદી કાઢી; (મારી) સામે તકરાર......" વગેરે વગેરે. (૨)

"અસુરોને નમાવવા (स्तृ) સારુ ઇંદ્રે તને પોતાના હાથ ઉપર મૂકી (कृ); (મારી) સામે તકરાર......" વગેરે વગેરે. (૪)

"ઇંદ્રે શાલાવૃકોને વ્યાકુળ કરેલા તેમ હું તેના વડે દુશ્મનોને વ્યાકુળ કરીશ; (મારી) સામે તકરાર......" વગેરે વગેરે. (૫)

"શ્યામળા (नील) માંજરની રોગહર (?) ઔષધિવાળા, કાર્ય-કર્તા હે રુદ્ર! (મારી) સામે તકરાર......" વગેરે વગેરે. (૬)

"હે ઇંદ્ર! જે અમને પજવે છે [જે અમારા વિરોધી છે (બ્લુમફીલ્ડ)] તેની તકરારનો તું નાશ કર; અમને શક્તિ અર્પ; તકરારમાં મારો હાથ ઊંચો રાખ."[૨૮૦]

(૨) [ચર્ચામાં વિજય મેળવવા માટેની અથવા સમિતિની વાટાઘાટ માટેની ક્રિયા પરત્વે "અથર્વવેદ"માંની[૨૮૧] નીચેની ઋચા કૌશિકસૂત્રે[૨૮૨] વાપરેલી છે.]

"પરસ્પર અનુકૂળ, પ્રજાપતિની બે પુત્રીઓ જેવી સભા અને સમિતિ મારો અનુગ્રહ કરો; હું જેના સંગમમાં આવું તે મને મદદ કરવાની ઇચ્છા કરે; હે પિતૃઓ! જે લોકો ભેગા થયા હોય તેમની સમક્ષ હું જે મીઠાશવાળું હોય તે જ બોલું." (૧)

"હે સમિતિ! અમે તારું નામ જાણીએ છીએ; તારું નામ ખરેખર ક્રીડા (नरिष्टा) છે; જે લોકો તારામાં (સમિતિમાં) બેસનારા હોય તેઓ મારી વાણીના જેવી વાણી ઉચ્ચારે છે." (૨)

"એકત્ર બેસનારા આ લોકો પૈકી હું એમને દીપ્તિ, વિજ્ઞાન લઉં છું; હે ઇંદ્ર! આ આખી મિજલસ(संसद्)માં મને ભાગ્યવાન બહાર (भगिन्) બનાવ." (૩)

૨૮૦ વ્હિ. અ. વે., પૃ. ૬૭–૬૮. ૨૮૧ ૭; ૧૨. ૨૮૨

"તમારૂં જે ચિત્ત દૂર થયુ હોય; અહીંતહીં ચલિત થયું હોય તેને અમે આ તરફ વાળીએ છીએ; મારામાં તમારૂં ચિત્ત સ્થિર થાઓ."[૨૮૩]

(૩) [કદાચ એકરાગ માટેની ક્રિયાના સંબંધમા "અથર્વવેદ" માની[૨૮૪] નીચેની ઋચા વપરાતી હતી.]

"અમે તમારાં ચિત્ત એકસાથે વાળીએ છીએ, તમારા માર્ગ એકસાથે વાળીએ છીએ, તમારા હેતુઓ એકસાથે વાળીએ છીએ; તે તરફના જે તમે પ્રતિકૂળ માર્ગવાળા છો તેમને એકસાથે આ તરફ વળવાની ફરજ અમે પાડીએ છીએ." (૧)

"હું (મારા) ચિત્તથી (તમારા) ચિત્તને ગ્રસ્ત કરૂં છું; (તમારા) હેતુ સાથે મારા હેતુની પાછળપાછળ આવો; હું તમારાં હૈયાંને મારા તાબામાં મૂકું છું; મારા વિચારને અનુસરીને (તમારા) માર્ગે આવો." (૨)

"મારી સાથે સ્વર્ગ અને પૃથ્વી સામેલ (છે); દિવ્ય સરસ્વતી સામેલ (છે); મારી સાથે ઈંદ્ર તેમ જ અગ્નિ સામેલ (છે); હે સરસ્વતી! અહીં અમે સફળ થઇએ." (૩)[૨૮૫]

(૪) [જાદુનું નિવારણ કરવા માટેની ક્રિયાના સંબંધમાં "અથર્વવેદ"માંની[૨૮૬] નીચેની ઋચા કૌશિતકીએ વાપરેલી છે.]

"સભામાં તારે માટે તેમણે જે (જાદુમંત્ર) કર્યો છે તે હું પાછો લઈ લઉં છું." (૬)[૨૮૭]

(૫) [પૃથ્વીને ઉદ્દેશીને રચેલી નીચેની સુપ્રસિદ્ધ ઋચા પરિષદમાં જતાંજતાં ઉચ્ચારવી જોઇએ, એવું કૌશિતકીનું ફરમાન છે.]

"હું પૃથ્વી (ભૂમિ) ઉપર તારા નામે વશ કરનાર, ચઢિયાતો

---

૨૮૩. વ્હિ. અ. વે., પૃ. ૩૯૬–૩૯૭. ૨૮૪. ૬; ૯૪.
૨૮૫. વ્હિ. અ. વે., પૃ. ૩૫૦. ૨૮૬. વિ. સં. ૩૧.
૨૮૭. વ્હિ. અ. વે., પૃ. ૨૭૯.

છુ, હુ દરેક પ્રદેશમા તાબે કરનાર, સર્વવશ કરનાર, હરાવનાર છુ"[288]

(૬) [કૌશિતકી કહે છે તેમ, એ જ ઋચામાનો નીચેનો શ્લોક સમિતિને ખુશ કરવા ઇચ્છનારે ઉચ્ચારવાનો છે તે એમ તેથી સમિતિના મડપને સબોધે છે અને તેની સામે જુવે છે]

"હુ જે બોલુ છુ તે મધથી ભરેલુ બોલુ છુ, જે જોઉં છુ તે તેઓ મારે માટે જીતી આપે છે (? वन्), હુ કાતિમાન છુ, ચચળતાવાળો છુ જેઓ ઉદ્ધત (? दोधत्) છે તેમનો હુ નાશ કરૂ છુ (૫૮)[289]

(૭) [નીચેનો શ્લોક પણ પૃથ્વીને ઉદ્દેશીને રચેલી ઋચામા જોવામા આવે છે]

"પૃથ્વી (भूमि) ઉપર જે કાઇ ગામડા, જગલ, સમિતિઓ, જે કાઈ યજમાનો, મિજલસો (હોય) તેમા અમે તને ગમતુ હોય તેવુ બોલીએ' (૫૬)[290]

(૮) [નીચેનો શ્લોક "નાત્યસૂક્ત' મા આપેલો છે અને નાત્યને ઉદ્દેશો છે]

"૧ તે લોકો તરફ આગળ વધ્યો"

"૨ તેની પાછળ સમિતિ તેમજ સભા અને લશ્કર તથા માદક પેય આગળ વધ્યા'[291]

(૯) "જે પ્રમાણે હોમના યોગ્ય પ્રાણીઓવાળા વર તરફ સોતાર જાય છે, જે પ્રમાણે ન્યાયી રાજા સમિતિમા જાય છે, તે

---

૨૮૮ અ વે ૧૨, ૧, કૌ ૩૮–૩૦, વ્હિ અ વે, પૃ ૬૭૦

૨૮૯ કૌ, ૨૪–૧૪, ૩૮, ૨૯, બ્લુમફી કૃત "હીમ્સ ઑફ અથર્વવેદ' પૃ ૨૦૬, વ્હિ અ વે, પૃ ૬૭૧

૨૯૦ વ્હિ અ વે, પૃ ૬૭૧

૨૯૧ અ વે, ૧૫, ૯, વ્હિ અ વે, પૃ ૭૮૩

પ્રમાણે શુદ્ધ કરેલો સોમ ડબ્બામા દાખલ થાય છે, અને જેમ જંગલમા ભેંસ રહે છે તેમ તે તેમા રહે છે"૨૯૨

(૧૦) [અગ્નિને ઉદ્દેશીને રચેલી એક ઋચામા નીચેની હકીકત આપેલી છે]

"સમિતિનો તુ મારી સભાનુ અને જેઓ સભાના છે, સભામા બેસનારા છે તેમનુ રક્ષણ કર, હે ઈન્દ્ર[1] તને પુષ્કળ આરાધીને તેઓ આખો જીવનકાળ પ્રાપ્ત કરે"૨૯૩

ઉપર્યુક્ત ફકરાઓથી "સમિતિ"ના સ્વરૂપ અને કામકાજ વિષે પુષ્કળ માહિતી મળી રહે છે જે પ્રશ્ન ચર્ચાઇ રહ્યો છે તે પરત્વે તે એટલો પ્રકાશ પાડી શકે છે તેની ઝીણી વિગતમા તો ઊતરી શકાય તેમ નથી તેમ છતા પણ "સમિતિ"ની મુખ્ય ખાસિયતો તેમાથી આપણે મેળવી શકીએ તેમ છે અંક (૭) ઉપરથી એમ જણાય છે કે, 'સમિતિ' મૂળે સામાન્ય પ્રજા(વિશ્)ની મિજલસ હતી, અને જે પાછલા વેદકાળમા "રાત્યસૂક્ત"ની રચના થઈ તે કાળ સુધી લોકો નામની પણ સત્તા એ સમિતિ ઉપર ધરાવતા હતા ૨૯૪

અત્યારસુધીમા આપણે કહી ગયા છીએ કે પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના રાજ્યવહીવટમા સમિતિ મહત્ત્વનો ભાવ ભજવતી હતી. અંક (૮) ઉપરથી એમ જણાય છે કે, તે સમયની રાજકીય પદ્ધતિ સાથે તે એટલી બધી ઓતપ્રોત થઈ ગઈ હતી કે સમિતિ વિનાના રાજાનો વિચાર પણ થઈ શકતો નહિ જેમ ભેંસને જંગલ જોઈએ, સોમરસને ડબ્બો જોઈએ, હોમ કરાવનારને હોમ કરનાર જોઈએ, તેમ રાજાને સમિતિ જોઈએ બીજી રીતે કહીએ તો, સમિતિ પ્રધાન

---

૨૯૨ ઋ વે, ૯, ૯૨-૬, ઝિમરકૃત આ લે, પૃ ૧૭૪.
૨૯૩ અ વે, ૧૯, ૫૫-૬, વ્હિ અ વે, પૃ ૯૯૩
૨૯૪ સરખાવો ઝિમરકૃત આ લે, પૃ. ૧૯૪.

સ્તંભરૂપ હતી, અને તેના વિના રાજસત્તાનુ અસ્તિત્વ પણ કલ્પી શકાતુ નહિ.

આવુ હોવાથી, ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને પ્રાર્થનાઓ વડે સમિતિને મગળ સ્વરૂપ આપવામા આવતુ હતુ તે જોઇને નવાઈ લાગતી નથી [અંક (૧૦)] તેના તરફથી હોમ કરવામા આવતો હતો (હિલેબ્રાન્ડકૃત "વેદિશે માઇથૉલૉજી", ૨, ૧૨૩-૧૨૫), અને સમિતિનુ તથા તેના સભ્યોનુ રક્ષણ સમિતિના આશ્રયદાતા દેવ તરીકે કરવાનુ આહ્વાન અગ્નિને ભાવપૂર્વક કરવામા આવતુ હતુ કદાચ સમિતિની બેઠક મળતા પહેલા હૃદયના જે ભાવપૂર્ણ ઉદ્ગારો નીકળતા હતા તેનો સુદર નમૂનો "ઋગ્વેદ" ની છેલ્લી ઋચામાથી મળી આવે છે.

> "એકત્ર થાઓ, એકઅવાજે બોલો, તમારા ચિત્ત એકરાગને પામો, જેમ પ્રાચીન દેવો પોતાના નિયુક્ત કામે એકમતે બેસતા તેમ
>
> સ્થળ સર્વસાધારણ છે, સમિતિ સર્વસાધારણ છે, ચિત્ત સર્વસાધારણ છે, તેમ તેમના વિચાર એક થાઓ.
>
> હું તમારી સમક્ષ સર્વસાધારણ હેતુ રજુ કરૂ છુ અને તમારા સામાન્ય બલિથી પૂજન કરૂં છુ
>
> તમારો નિશ્ચય એ ને એ જ થાઓ, અને તમારા ચિત્ત એકરાગને પામો
>
> સૌના વિચાર સયુક્ત થાઓ એટલે સૌ સુભાગ્યે સમત થવા પામે"૨૯૫

સમિતિમા ઐક્ય અને એકરાગ પ્રવર્તે આવી ભાવભરી પ્રાર્થના કરવામા આવતી તે યોગ્ય જ હતુ, કારણ કે, તે સમયે ચર્ચા તથા વાદવિવાદ જેટલુ ઉગ્ર સ્વરૂપ લેતા તેટલુ ઉગ્ર સ્વરૂપ અગાઉ કદિ પણ લેવાતુ દૃગોચર થતુ ન હતું, તેમ જ પ્રજાકીય

---

૨૯૫ ગ્રિફિથકૃત ભાષાતર, પૃ. ૬૦૯; ઋગ્વેદ, ૧૦, ૧૯૧.

સમિતિમા સર્વોપરિતા મેળવવા માટેની હરીફાઈ તે સમયે જેટલી તીવ્ર બનતી તેટલી અગાઉ કદિ પણ બનતી દૃગ્ગોચર થતી ન હતી. સમિતિમા સર્વોપરિતા પ્રાપ્ત કરવા માટે જે ચિંતાતુર વિચાર અને અંતરની ઈચ્છા ઉપર્યુક્ત ફકરાઓમા જણાય છે તેનો નમૂનો દુનિયાના બીજા કોઇ પણ સાહિત્યમાથી ભાગ્યે જ મળી આવશે. સમિતિમા પ્રથમ પદ પ્રાપ્ત કરવા માટે વેદકાળના હિંદુસ્તાનના દેવોને જે ભાવિક પ્રાર્થના કરવામા આવતી હતી [અંક (૧), (૨), (૭), (૧૦)] તેનાથી વધારે ભાવિક પ્રાર્થના અગાઉ કદિ પણ પરમાત્માને કરવામા આવેલી જાણવામા નથી. ઉક્ત હેતુને પાર પાડવા માટે વિસ્તારપૂર્વક થતી નિયમિત ધાર્મિક ક્રિયાઓ [અંક (૧), (૨)] કદાચ દુનિયાના બીજા કોઈ પણ દેશમા થતી ન હતી. વેદકાળના હિંદુસ્તાનનો બહાદૂર રાજનીતિનિપુણ પુરુષ પોતાની ફતેહને માટે માત્ર દૈવી મદદ ઉપર જ આધાર રાખી બેસતો ન હતો; તાવિજો અને મંત્રના નુસખા [અંક (૪), (૫), (૬)] છૂટથી યોજી કાઢવામા આવતા હતા, અને પોતાના હેતુને બર આણવા માટે તેમનો ઉપયોગ છૂટથી કરવામા આવતો હતો. પોતાનો હેતુ પાર પાડવામા મંત્રજંત્ર અને તેની અસરનુ નિવારણ કરનાર મંત્રજંત્ર [અંક (૪)] તથા ઈલિમો – તાવિજ, વનસ્પતિના મૂળિયાનુ ચર્વણ, વનસ્પતિના પાનડાની માળાનુ ધારણ [અંક (૧)]– બહુ અસરકારક નીવડે છે, એવી માન્યતા અત્યાતુર લોકોમા એટલી બધી ઘર ઘાલી બેઠી હતી કે, તે સૌની અશક્યતાનુ ભાન પણ તેમને રહેતું ન હતુ લોકોની અતિશ્રદ્ધા વિષે આપણે ગમે તેમ માનીએ તો પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે, તેઓ રાજતંત્રનુ કામ ગભીર ભાવનાથી કરતા હતા, અને વેદકાળના હિંદુસ્તાનના સમાજમા જાહેર જીવનની તીવ્ર લાગણી તથા ઉત્સાહભરી રાજકીય પ્રવૃત્તિ આપણુ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના રાજકીય જીવનમાની સંઘરૂપ પ્રવૃત્તિના

એક પ્રમુખ લક્ષણ બદલ આપણને બહુમાન ઊપજ્યા વગર રહેતું નથી. સમિતિ ઉપર વિજય મેળવવાની જરૂરિયાત પરત્વે લોકો પુષ્કળ જાગૃત થયા હતા તો પણ, આ હેતુને બર આણવા માટે તેઓ જે એકાકી રસ્તો લેતા તે ખરેખર માનપ્રદ હતો. તેઓ ચર્ચામા સર્વોપરિતા મેળવીને સમિતિના સભ્યોનુ સમાધાન કરી લેતા. ચર્ચામા પોતાના હરીફ ઉપર વિજય મેળવવો; ચાલૂ વિષય બદલના પોતાના વિચારો સ્વીકારવાને હાજર સભ્યોને સમજાવવા, પોતાના વિરોધી માણસની દલીલોનુ બળ તોડી પાડવું; પોતાની વાણી સભ્યોને આનંદદાયક નીવડે તેમ કરવું, અને વિવિધ અભિપ્રાયો ધરાવતા લોકોના ચિત્ત વાળી લેવા– એ જ હેતુથી તમામ પ્રાર્થનાઓ અને ક્રિયાઓ તથા મંત્રજંત્ર અને નિવારક મંત્રજંત્ર થતા હતા. રાજકીય આગેવાનોને ન્યાય આપવા ખાતર એટલું તો કહેવું જોઈએ કે, રાજકીય સંઘજીવનમા ઝઘડા અને તકરાર ચાલતા હોય તેવી સ્થિતિમા પણ એકંદર સમિતિની સર્વોપરિતા અને સ્વતંત્રતા વિષેના મુખ્ય સિદ્ધાંતનું ઉલ્લંઘન તેઓ કદિ પણ કરતા નહિ. વળી, એ સમિતિમા હાજર રહેનારા લોકોની પ્રતિષ્ઠાને ખાતર એટલું પણ યાદ રાખવું જોઇએ કે, તેમની પ્રામાણિકતા તથા જવાબદારીની ભાવના એટલી બધી હતી કે, મિત્રો તેમ જ શત્રુઓ સમાન રીતે એમ કબૂલ કરતા કે, ન્યાયના અને દલીલના બળ આગળ નમતું આપવું જ પડે.

વેદકાળ પછીના સમયની રાજકીય સમિતિ.

વેદકાળની મહાન્ રાજકીય સમિતિ આવી હતી. ત્યારપછીના યુગના સાહિત્યમાથી તેના વિષે વિશેષ માહિતી મળી આવતી નથી તો પણ એટલી માહિતી તો મળી રહે છે કે, આ ભૂમિ ઉપરથી એ સંસ્થાનો લોપ થયો ન હતો. "રામાયણ"માનો અને "વિનય-પિટક"માનો દાખલો આપણે પ્રથમ જોઈ ગયા છીએ (પૃ. ૯૦ તથા ૯૨). "રામાયણ"માંના

દાખવામા માત્ર રાજાની અથવા પાટવીકુવરની પસંદગી કરવાનુ જ કામ હતું સામાન્ય રાજવહીવટના કામમા સમિતિ પોતે કાઇ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી કે કેમ, તેનો સ્પષ્ટ ખુલાસો તેમાથી થતો નથી "વિનયપિટક માના દાખલામા બિંબિસારે એંશી હજાર મુખીઓની સમિતિ શા કામે બોલાવી હતી તેનુ વર્ણન કરેલું નથી તેમ છતા પણ વેદકાલીન સમિતિના ખરેખરા પ્રતિનિધિ જેવી સસ્થા "મન્ત્રીપરિષદ્" હતી કૌટિલ્યે પોતાના "અર્થશાસ્ત્ર" (પુ ૧, પ્ર ૧૫) મા તેનો

વેદકાલીન સમિતિના અવશેષરૂપ મંત્રીપરિષદ.

ઉલ્લેખ કરેલા છે સાધારણ મન્ત્રીમડળથી આ સસ્થાને ચોકખી રીતે જુદી ગણવામા આવી છે, કેમ કે, ખાસ અગત્યના પ્રસગે મંત્રીઓને તેમ જ ઉક્ત મન્ત્રીપરિષદ્ને (**मन्त्रिणो मन्त्रिपरिषदं च**) બોલાવવાનુ ફરમાન રાજાને કરવામા આવેલુ છે "ઇંદ્રની મન્ત્રીપરિષદમા એક્હજાર ઋષિઓ હોય છે" એવુ જે કથન કૌટિલ્યે કરેલુ છે તેથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે કેટલાક પ્રસગે તે સસ્થા સખ્યાબધ સભાસદોની બનતી હતી કેટલાક રાજનીતિજ્ઞોએ ૧૨, ૧૬ કે ૨૦ સભાસદોની મર્યાદા બાંધેલી છે તેની વિરુદ્ધ જઈને વધારામા કૌટિલ્ય કહે છે કે, સસ્થાનની જરૂરિયાતોને અનુસરીને મન્ત્રીપરિષદના સભાસદોની સખ્યા હોવી જોઈએ મન્ત્રીપરિષદની સત્તાના સંબંધમા કૌટિલ્ય ચોકખુ કહે છે કે, રાજાના તેમ જ તેના શત્રુના પક્ષના સંબંધમા જે કાઈ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય તેમનો વિચાર મન્ત્રીપરિષદના સભ્યોએ કરવાનો હોય છે, અને બહુમતિવાળા સભાસદો (**भूयिष्ठा**) જે કાઈ સૂચના કરે તેનો તેમ જ કૃતેહ અપાવનારો જે માર્ગ તેઓ સૂચવે તેનો અમલ રાજાએ કરવો જોઇએ[૨૯૬] ન્યાયની દૃષ્ટિએ આ સસ્થાનો મોભો કેવો હતો, તે

૨૯૬ "કૌટિલ્યકૃત અર્થશાસ્ત્ર" આર શામાશાસ્ત્રીનુ ભાષાન્તર, પૃ. ૩૩ આર. શામાશાસ્ત્રીએ "મંત્રીપરિષદ્" નો અર્થ "મન્ત્રીમડળ"

પણ કૌટિલ્યના એક કથન ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. કૌટિલ્યનું ફરમાન એવું છે કે, ગેરહાજર રહેલા સભ્યો સાથે રાજાએ પત્રવ્યવહારથી મસલત ચલાવવી જોઈએ (**अनासन्नैः सह पत्रसंप्रेषणेन मंत्रयेत्**, પૃ. ૨૯).

આ સંસ્થાના બંધારણનું વિગતવાર વર્ણન તથા સાધારણ મંત્રીઓ સાથેનો તેનો સંબંધ "મહાભારત"માંના નીચેના શ્લોકો ઉપરથી જણાઇ આવે છેઃ—

× × × ×

वक्ष्यामि तु यथामात्यान् यादृशांश्च करिष्यसि ।६॥
चतुरो ब्राह्मणान् वैद्यान् प्रगल्भान् स्नातकान् शुचीन् ।
क्षत्रियांश्च तथा चाष्टौ बलिन शस्त्रपाणिनः ॥७॥
वैश्यान् वित्तेन संपन्नानेकविंशतिसंख्यया ।
त्रींश्च शूद्रान् विनीतांश्च शुचीन् कर्मणि पूर्वके ॥८॥
अष्टाभिश्च गुणैर्युक्तं सूतं पौराणिकं तथा ।
पचाशद्वर्षवयसं प्रगल्भमनसूयकम् ॥९॥
श्रुतिस्मृतिसमायुक्त विनीतं समदर्शिनम् ।
कार्ये विवदमानानां शक्तमर्थेष्वलोलुपम् ॥१०॥
वर्जितं चैव व्यसनैः सुघोरैः सप्तभिर्भृशम् ।
अष्टानां मन्त्रिणां मध्ये मंत्रं राजोपधारयेत् ॥११॥

("શાંતિપર્વ", ૮૫ મો અધ્યાય.)

એ રીતે ૪ બ્રાહ્મણો, ૮ ક્ષત્રિયો, ૨૧ વૈશ્યો, ૩ શૂદ્રો અને ૧ સૂત મળીને મંત્રીપરિષદ્ બનતી હતી. ૩૭ સભ્યોની આ સંસ્થા માંથી ૮ મંત્રીઓને સાધારણ કામકાજને માટે રાજા પસંદ કરતો. આમ આ મંત્રીપરિષદના બંધારણમાં પ્રતિનિધિત્વનો સિદ્ધાંત પુરે પુરો સચવાતો હતો; અને એ જ તેનું પ્રજાકીય મૂળ બતાવી આપે છે.

કર્યો છે; પણ ઉપર્યુક્ત કારણોથી શ્રીયુત રમેશચંદ્ર મુઝુમદારે તેનો મૂળ અર્થ કાયમ રાખ્યો છે.

હિંદી બંધારણના વહીવટી તંત્ર અને ઈંગ્લાંડના બંધારણના તંત્ર વચ્ચેનું સામ્ય જોવા જેવું છે કે જે પ્રમાણે ઈંગ્લાંડની મહાન્ રાષ્ટ્રસભામાંથી કાયમી સભા ઊભી થઈ, અને તેમાંથી મંત્રીપરિષદ્ ઊભી થઈ, અને તેમાંથી પોતાના વિશ્વાસુ મંત્રીઓને પસંદ કરીને રાજા પોતાનું મુત્સદ્દીમંડળ નીમતો, તે જ પ્રમાણે વેદકાલીન સમિતિમાંથી મંત્રીપરિષદ્ ઊભી થઈ, અને તેમાંથી થોડાક મંત્રીઓને પસંદ કરીને રાજા પોતાનું ગુપ્ત મુત્સદ્દીમંડળ ઊભું કરતો. તેમ છતાં પણ ઈંગ્લાંડની મહાન્ રાષ્ટ્રસભાએ પ્રજાને વારસામાં રાજસભા અર્પી તેમ અહીંની સમિતિએ પ્રજાને વારસામાં એવી કોઈ ધારાસભા અર્પી નહિ. આ કામ પરિષદે કરવું પડતું, અને તેમાં નીચેના દસ સભાસદો રહેતા—ચારે વેદમાં પારંગત થયા હોય એવા ચાર માણસો, પ્રથમ ગણાવેલા (ત્રણ) વર્ણના ત્રણ માણસો, (અને) કાયદાના જુદાજુદા (ત્રણ) સૂત્રો જાણનારા ત્રણ માણસો.[૨૯૭]

ગ્રીસના લેખકોએ ઉલ્લેખેલી એવી સંસ્થાઓ.

ગ્રીસના લેખકો પણ આવી સંસ્થાની હયાતી વિષે અનુમોદન આપે છે. દાખલા તરીકે, ડાયોડોરસે સ્પાર્ટાના રાજકીય બંધારણને અનુસરતા રાજકીય બંધારણવાળા 'સુપ્રસિદ્ધ શહેર'નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. બંધારણની વિગતોના સંબંધમાં તે કહે છે કે "આ જાતિમાં બે વિવિધ કુટુંબોના બે વંશપરંપરાગત રાજાઓને લડાઇનું સેનાપતિપદ સોંપાતું, અને વૃદ્ધોનું મંડળ સર્વોપરિ સત્તા સાથે આખા રાજ્ય ઉપર અમલ ભોગવતું."[૨૯૮] વૃદ્ધોનું આ મંડળ વેદકાલીન સમિતિના અવશેષરૂપ

૨૯૭ "ગૌતમધર્મસૂત્ર", ૨૮, ૪૯, "મનુસંહિતા", ૧૨, ૧૧૦ અને આગળ.

૨૯૮ ડાયોડોરસ, પ્રકરણ ૧૦૪. મૅક્ક્રિંડલે પોતાના "ઈન્વેઝન ઑફ ઇંડિયા બાય ઍલેક્ઝાંડર ધી ગ્રેઈટ" નામક ગ્રંથના પૃ. ૨૯૬-માં આ ફકરાનું અંગ્રેજી ભાષાંતર આપેલું છે.

અલબત્ત હતું. તે "સર્વોપરિ સત્તા સાથે આખા રાજ્ય ઉપર અમલ ભોગવવું" એવું સ્પષ્ટ કથન ગ્રીસના લેખકોએ કરેલું છે તેથી તે સમયના રાજવહીવટમાં 'સમિતિ' અત્યંત મહત્ત્વ ધરાવતી હતી, એવું જે કથન ઉપર કર્યું છે તેને ટેકો મળે છે. બહુમતિથી થયેલા નિર્ણયને અનુસરવાની રાજાની ફરજ હતી, એવો જે સિદ્ધાંત કૌટિલ્યે રજુ કર્યો છે તેનો દાખલો પણ એથી પૂરો પડે છે.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના સાહિત્યમાં અને શિલાલેખોમાં આવી સંસ્થાના ઉલ્લેખો.

ખ્રિસ્તી યુગની શરૂઆતની સદીઓમા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમા આવી સંસ્થાઓ હયાતી ધરાવતી હતી, એમ શ્રીયુત વી. કનકસભાઇએ સાબીત કર્યું છે. તે સમયના તામિલ સાહિત્યનો અભ્યાસ કરીને તેઓ નીચેના નિર્ણય ઉપર આવ્યા છેઃ—

"રાજતંત્રનો ઉપરિ અધિકારી વંશપરંપરાગત રાજા હતો. તેની સત્તા ઉપર પાચ મંડળોનો દાબ રહેતો હતો, અને તે 'પાચ મહામંડળ' કહેવાતા હતા. પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની, ધર્મગુરુઓની, વૈદ્યોની, જ્યોતિષીઓની અને મંત્રીઓની તે સંસ્થાઓ હતી. પ્રજાના પ્રતિનિધિઓનુ મડળ પ્રજાના હક્ક અને અધિકાર સાચવતું; ધર્મગુરુઓ તમામ ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરાવતા; વૈદ્યો રાજાના અને તેની પ્રજાના આરોગ્યને લગતી બધી બાબતો તરફ લક્ષ દેતા હતા; જ્યોતિષીઓ જાહેર ક્રિયાઓ માટે મંગળ મુહૂર્ત ઠરાવતા અને મહત્ત્વના બનાવોની આગાહી કરતા; મત્રીઓ મહેસુલ ઊઘરાવવાનું અને ખર્ચવાનું તથા ન્યાય કરવાનું કામ સંભાળતા દરેક મંડળની સભાઓ ભરી શકાય તથા તે પોતાનું કામકાજ કરી શકે તેટલા માટે પાટનગરમા દરેક મંડળને જૂદીજૂદી જગ્યાઓ નીમી આપવામા આવતી. મહત્ત્વના પ્રસંગે એ મંડળોના સભાસદો સિંહાસનવાળા મંડપમાં ભરાયેલા રાજદરબારમાં હાજર રહેતા અથવા તો રાજાની સવારીમાં સામેલ થતા......રાજવહીવટની

સર્વ સત્તા રાજાને તેમ જ 'પાચ મહામડળ'ને સોપાતી હતી. પાડચ, ચોલ અને ચેરા રાજ્ય એકબીજાથી સ્વતત્ર હતા છતા પણ એ ત્રણે રાજ્યોમા રાજવહીવટની આ પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી, એ ખાસ જોવા જેવુ છ આથી એમ માની શકાય કે, જે દેશમાથી ' ત્રણ રાજ્યો'ના સ્થાપકો સ્થાનાતર કરી ગયા હતા તે દેશમા (મગધના સામ્રાજ્યમા) રાજવહીવટની જે પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી તેનુ અનુકરણ તેમણે કર્યું હતુ "૨૯૯

શ્રીયુત રમેશચદ્ર મુઝુમદાર કહે છે કે આ કહેવાતા પાચ મંડળો ખરૂ જોતા એક મહામડળની પાચ સમિતિઓ જેવા હતા ઉપર્યુક્ત લેખકના કથન પ્રમાણે એ મડળોની ઉત્પત્તિ મગધના સામ્રાજ્યમા થઈ હતી, પરન્તુ શ્રીયુત રમેશચદ્ર મુઝુમદાર કહે છે કે, જે વેદકાલીન સમિતિ હિંદુસ્તાનના દરેક ભાગમા પોતાના અવશેષો મૂકતી ગઈ હતી તેની ફેરફારવાળી આવૃત્તિરૂપ તે મડળો હતા. ગમે તેમ હો; પણ આ સસ્થા પ્રતિનિધિત્વવાળી હતી અને રાજવહીવટ ઉપર સત્તા ધરાવતી હતી, એ વાત તો સ્પષ્ટ થાય છે. એટલુ પણ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે કે, ઉક્ત મડળો પૈકી ' મત્રીઓ ' પણ હતા. ઉક્ત મડળોનો એકત્ર વિચાર કરતા ઉપર્યુક્ત મત્રીપરિષદની સાથે તેમને સરખાવી શકાય, અને અમુક ચુનદા મત્રીઓના મુત્સદ્દીમડળની સાથે મત્રીઓના ઉક્ત મડળને સરખાવી શકાય એકદરે જોતા શ્રીયુત રમેશચદ્ર મુઝુમદાર એમ માને છે કે, વેદકાળ પછીના "મહાભારત" અને "અર્થશાસ્ત્ર" જેવા સાહિત્યમા પ્રાચીન સમયની સમિતિની જે સુધરેલા સ્વરૂપની સસ્થાનુ દર્શન આપણને થાય છે તેને મળતી જ તામિલ સાહિત્યમાની ઉક્ત સંસ્થાઓ હતી.

ઇ. સ. ના બારમા સૈકાના ત્રાવણકોરના એક શિલાલેખમા૩૦૦ કહ્યુ છે કે, "વેણાદના છસો અને પ્રાતના અમલદારો તથા પ્રતિનિધિઓ " મન્દિરના અધિકારીઓના ઉપરિ અમલદારો તરીકે

---

૨૯૯ " તામિલ્સ એઈટીન હન્ડ્રેડ ઈયર્સ અગો ", પૃ. ૧૦૯-૧૧૦.
૩૦૦ ઇ. ઍં; ૨૪, પૃ ૨૮૪-૨૮૫.

નીમાયા હતા. 'ત્રાવણકોર'નું પ્રાચીન નામ 'વેણાદ' હતું ઉક્ત શિલાલેખ વિષે ટીકા લખનાર વિદ્વાન કહે છે કે, "એમ જણાય છે કે, આખા રાજ્ય માટે વેણાદમાં 'છસો' નામની મહત્ત્વની જાહેર સંસ્થા હતી, અને તેનું એક કામ મંદિરોના વહીવટ ઉપર તેમ જ મંદિરને લગતા દાનો ઉપર દેખરેખ રાખવાનું હતું 'છસો'ની આ અદ્ભુત શ્રેણીને બીજા કયા અધિકાર અને હક્ક મળેલા હતા, તે તો ભવિષ્યમાં સંશોધન થાય ત્યારે માલૂમ પડે પરંતુ આટલી સંખ્યા–લગભગ બ્રિટિશ આમની સભાના સભ્યોના જેટલી સંખ્યા–બારમી સદીના વેણાદ જેવા નાનકડા રાજ્યમાં ફક્ત મંદિર ઉપરની દેખરેખના કામ માટે નીમાઇ હતી, એવો અર્થ તો નહિ જ થતો હોય" પ્રાચીન સમિતિના અવશેષરૂપ રાજસભા જેવું તો આ કાંઈ નહિ હોય ?

[૫]

'સમિતિ' અથવા મધ્યસ્થ મિજલસ વિષે આટલી હકીકત બસ છે. હવે મૂળે 'સભા' તરીકે ઓળખાતી સ્થાનિક મિજલસનો વિચાર આપણે કરીશું

'સભા' અથવા સ્થાનિક મિજલસ.

છેક શરૂઆતના વેદકાળથી ગામડું એકમ તરીકે ગણાતું આવેલું છે "ઋગ્વેદ' (૧૦, ૬૨, ૧૧, ૧૦૭, ૫) માં તેમ જ "સંહિતાઓ'માં અને "બ્રાહ્મણો"માં પણ ગામડાના મુખી (**ગ્રામણી**)નો ઉલ્લેખ થયેલો છે [૩૦૧] આ ગ્રંથના પૃ ૮૭ ઉપર જે ફકરાઓ આપવામાં આવેલા છે તેના આધારે એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, રાજાની ચૂંટણીના કામે મુખીનું ચલણ હતું ઝિમર કહે છે તેમ, તે સભાનું પ્રમુખસ્થાન લેતો હતો, [૩૦૨] પણ મૅકડોનેલે આ મતનો સ્વીકાર

સભા સંબંધી વેદસાહિત્યમાંના ઉલ્લેખો.

૩૦૧ વે. ઇ., ૧, પૃ. ૨૪૭, પાદલેખ ૨૬.
૩૦૨ આ લે, પૃ. ૧૭૨.

ગ્યો નથી ૩૦૩ સભામા તવગર તેમ જ ગરીબ લોક ભેગા થતા "ઋગ્વેદ", ૮, ૪, ૯ મા કહ્યુ છે તેમ, તવગર લોકો પૂર્ણ ભભકાથી સભામા જતા —

'હે ઇંદ્ર ! તારો મિત્ર સુંદર છે અને ઘોડાઓ, રથો તથા ગાયો ના માલિક છે તેને હમેશા ઉત્તમોત્તમ ખોરાક મળે છે, તે દાદમાદથી સભામા જાય છે" (ઝિમર, આ લે, પૃ ૧૭૩)

સભામા ચર્ચાતા પ્રિયતમ વિષયો પૈકી ગાયોનો વિષય હતો. "હે ગાયો . .. સભામા તમારી ઉત્તમતાની વાત ઉચ્ચ સ્વરે થાય છે ("ઋગ્વેદ", ૬, ૨૮, ૬, ઝિમર, આ લે, પૃ ૧૭૩) સભામા ગભીર રાજકીય ચર્ચાઓ પણ થતી, અને તે વિષયના નિષ્ણાત બનવુ, એ અત્યત ઇષ્ટ ગણાતુ —

'જે સોમને બલિ અર્પે છે તેને સોમ ઘરના (**सदन्य**), સભાના (**सभेय**)[304] અને યજ્ઞના (**विदथ्य**) કામમા ચાલાક હોય એવો પુત્ર આપે છે" ("ઋગ્વેદ', ૧, ૯૧, ૧૨૦, ઝિમર આ લે, પૃ ૧૭૨)

"વાજસનેય-સહિતા" મા બે વાર (૩, ૪૫, ૨૦, ૧૭) આપેલુ પ્રાયશ્ચિત્તસૂચક વિચિત્ર સૂત્ર સભાના કામકાજ વિષે રમિક માહિતી પૂરી પાડે છે "ગામમા, વેરાનમા અને સભામા અમે જે કાંઈ પાપ કર્યું છે તેનુ પ્રાયશ્ચિત્ત અમે યજ્ઞથી કરીએ છીએ" "૩, ૪૫" મા ઉલ્લેખેલ "**महाजन-तिरस्कारादिक एनः**" અને

---

૩૦૩ વે ઇ, પૃ ૪૨૭

૩૦૪ '**सभेय** શબ્દમાથી સભાના સભાસદોની સખ્યા ઉપરના અકુશનો અર્થ જેઓ કાઢતા હોય તેમની માન્યતા પૂર્વાપર સબધથી ખોટી ઠરે છે સભાના સભાસદ થવાને લાયક ગુણ ધરાવનાર પુત્રની વાત અહીં અનભત્ત નથી, કેમ કે, એવો અર્થ બાકીના બે પ્રસગો— ઘરની અને યજ્ઞની બાબતમા— બધ બેસી શકે જ નહિ

"૨૦, ૧૭" મા ઉલ્લેખેલ "पक्षपातादि यदेन." સભામાના ઉક્ત પાપ છે, એમ ટીકાકાર મહીધર કહે છે. ચર્ચા દરમ્યાન મોટા માણસો સામે અયોગ્ય ભાષા ઉચ્ચારાતી તેનો ઉલ્લેખ ઉપરના પહેલા વાકયમા અલબત્ત થયો છે, અને સભામા થતા કામકાજના સ્વરૂપનો કાઈક ખ્યાલ એ બાબત ઉપરથી જ આવી શકે છે. ઉપર્યુક્ત બીજુ વાકય સભાના ન્યાય સંબંધી કામકાજ પરત્વે વિચારી શકાય. "તકરારનો ફેસલો આપવામા વચ્ચે વચ્ચે જે પક્ષપાત કરવામા આવ્યો હોય તે" એવો અર્થ એ વાક્યનો કરી શકાય

સભાની ન્યાય-સબંધી સત્તા

સભા ન્યાયનુ કામ પણ કરતી, એવું બીજા ઉલ્લેખોના આધારે પણ સાબીત થઈ શકે છે. દાખલા તરીકે, "ઋગ્વેદ", ૧૦ ૭૧, માના 'किल्बिषस्पृत्' શબ્દ ઉપરથી લ્યુડ્વિગ્ આવુ અનુમાન કરે છે,[૩૦૫] કારણ કે, "આરોપથી માણસને જે કલક લાગે છે તેને જે દૂર કરે છે તે". એવો જ એ શબ્દનો અર્થ થઈ શકે છે પુરુષમેધ યજ્ઞમા જેમનો ભોગ અપાતો તેમા 'સભાચર' પણ આવી જતો, તેથી આ જ વાત સાબીત થાય છે. મૅકડોનેલ કહે છે તેમ "તેનો ભોગ ધર્મને અપાતો હતો તેથી ન્યાયની અદાલત તરીકેની સભાના જે સભાસદો મુકદમાનો ફેસલો કરવા બેસતા તે પૈકીના એક સભાસદ તરીકે તેને ન ગણવો, એ મુશ્કેલીનું કામ છે." વળી, "સભાસદ" એટલે "સભામા મુકદમાના ફેસલા આપનાર સલાહકાર પચ", એમ પણ મૅકડોનેલ કહે છે વધારામા તે એમ કહે છે કે, "સાધારણ મનુષ્યના કરતા સભાસદોએ –કદાચ કુટુબના મુખ્ય માણસોએ– સભામા વધારે પ્રસંગે હાજર રહેવું પડતું, એ બનવાજોગ છે, સાધારણ ચર્ચા અને નિર્ણય કરતા ન્યાય માટે સભાની બેઠકો વધારે પ્રસંગે મળતી હશે "

૩૦૫ "ડેર ઋગ્વેદ", ૩, ૨૫૪.

મૅકડોનેલ સૂચવે છે તેમ, ત્યારનું કામકાજ આખી સભા ન કરતી હોય પણ તેની કાયમી સમિતિ કરતી હોય, એમ પણ બનવાજોગ છે[306]

જાતકોમાં ગામડાની સંસ્થાના ઉલ્લેખો.

મુખીના તાબામાં રાજકીય એકમ તરીકેના ગામડાની સંસ્થા વિષે જાતકકથાઓમાં ઉલ્લેખ થયેલા છે "ખરસ્સર-જાતક"માં[307] કહ્યું છે કે, મહેસુલ ઊઘરાવવું અને સ્થાનિક માણસોની મદદવડે લૂંટારાઓના હુમલાથી ગામડાનું રક્ષણ કરવું, એ ગામડાના મુખી-(**ગામભોજક**)ની ફરજ હતી. ખાસ કરીને આ દાખલામાં, આ કામ રાજાના મંત્રીને સોંપવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ ગામડાને લૂંટી લેનારા લૂંટારાઓની ટોળી સાથે છૂપી રીતે ભળી જવાના કારણે તેને ત્યારપછી તુર્ત જ રાજાએ નજર કરી હતી. એ જ "જાતક"ની પ્રસ્તાવનામાં આવી જ બીજી વાત આપેલી છે, પણ તેમાં ફેર એટલો જ છે કે, એ પ્રસંગે મુખીની પાયરી ઉતારી નાખવામાં આવી હતી, અને તેની જગ્યાએ બીજા મુખીને નીમવામાં આવ્યો હતો "કુલાવક-જાતક"માંથી[308] ગામડાના બંધારણ વિષે વધુ માહિતી મળે છે. એમાં એમ સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે કે, ગામડાના લોકો પોતાના વતનની બાબતો સંભાળી લેતા તેમનો મુખી નીમાતો તેને દંડ કરવાની અને દારૂ ઉપર જકાત નાખવાની સત્તા હતી, એમ જણાય છે, કારણ કે, બોધિસત્વના પ્રયત્નથી ગામડાના લોકોનું ચારિત્ર્ય સુધરી ગયું ત્યારે તે એમ બોલી ઊઠ્યો કે, "આ લોકો પીને ચકચૂર બનતા અને ખૂન વગેરે કરતા ત્યારે તેમણે ખરીદેલા દારૂની કિંમતમાંથી જ નહિ પણ તેઓ જે દંડ અને જકાત ભરતા તેમાંથી પણ હું ખૂબ પૈસા કમાતો."

---

૩૦૬ વે ઈ, ૨, પૃ ૪૨૭–૪૨૮.

૩૦૭ "જાતક", પુ ૧, પૃ ૩૫૪.

૩૦૮ "જાતક", પુ ૧, પૃ. ૧૯૮.

બોધિસત્ત્વનુ અને તેના અનુયાયીઓનુ કાસળ કાઢવાના હેતુથી તેણે ગજાની સમક્ષ તેમના ઉપર 'લૂટારાઓની ટોળી' તરીકેનો ખોટો આરોપ મૂકયો હતો, પણ ગજાએ તેની દુષ્ટતા પકડી કાઢી હતી અને જેમના ઉપર ખોટો આરોપ મૂકાયો હતો તેમનો ગુલામ તેને બનાવ્યો હતો તેમ જ તેનો બધો પૈસો તેમને અપાવી દીધો હતો એ પ્રસગે ગજા તરફથી નવીન મુખીની નીમણુક થઈ હોય એવુ એ ગ્રથમાથી જણાતુ નથી, અને ગામડાના લોકો પોતાના ગામડાની બાબતો પોતે જ સભાળી લેતા એવુ આપણને સ્પષ્ટ રીતે કહેવામા આવેલુ છે તેથી એમ પણ બન્યુ હોય કે, મુખીને પણ તેમણે પોતે જ પસદ કરી લીધો હોય "ઉભતોભટ્ટ-જાતક"મા૩૦૯ મુખી-(**गामभोजक**)ની ન્યાયસબધી સત્તાનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. કોઈ માછીમારની સ્ત્રીએ કોઇ કજિયો ઊભો કર્યો હશે તેથી મુખીએ તેનો દડ કર્યો હતો અને "એ દડ ભરવાની ફરજ તેને પાડવાના હેતુથી તેને બાધવામા આવેલી અને માર પણ પડેલો."

"પાનીય-જાતક"મા૩૧૦ કહ્યુ છે કે, કાશીના રાજ્યમા બે મુખીઓએ (**गामभोजकाभ्याम्**) પ્રાણીનો વધ અને માદક પીણા અનુક્રમે બધ કરાવ્યા હતા. પરતુ એ રિવાજો પગપૂર્વથી ચાલતા આવેલા છે, એવી દલીલ રજૂ કરીને લોકોએ એ બન્ને પ્રકારની બધીના હુકમો રદ કરાવ્યા હતા. "ગહપતિ-જાતક"મા૩૧૧ કહ્યુ છે કે, દુષ્કાળ પડયો તે વખતે ગામડાના લોકો એકત્ર થયા અને તેમણે પોતાના મુખીની મદદ માગી 'આજથી બે મહિને તમે તમારો પાક લણો તે વખતે તમારે મને અનાજના રૂપમા મારૂ લેણુ પાછુ આપવુ' એ શરતે મુખીએ તેમને માસ પૂરૂ પાડયુ. જાતકોમાના આ દાખલાઓના આધારે એમ બેશક સમજાય છે કે,

---

૩૦૯ "જાતક", પુ ૧, પૃ. ૪૮૨.
૩૧૦ "જાતક", પુ ૪, પૃ ૧૪.
૩૧૧ "જાતક", પુ ૨, પૃ ૧૩૪

એ સમયે રાજકીય એકમ તરીકેના ગામડાનું બંધારણ સમાજનું સુપ્રસિદ્ધ લક્ષણ હતું ઇંડિ વખતે મુખીની નીમણૂક ગીરેમાંથી રાજા તરફથી થતી પરંતુ આમ હરહમેશ બનતું હોય એમ લાગતું નથી ઉપર એક સ્થળે કહ્યું છે તેમ, આ સંસ્થાનું ખરૂં તત્ત્વ એ હતું કે, **ગામડાની બાબતો ગામડાના લોકો પોતે જ સંભાળી લેતા** ઉપરના દાખલાઓ બતાવી આપે છે તેમ, મુખીને વહીવટી તેમ જ ન્યાયસંબંધી પુષ્કળ સત્તા હતી, પણ તેના નિર્ણય ઉપર પ્રજાના અવાજનું અસરકારક દબાણ રહેતું હતું

વેદકાળ પછીના સમયની સ્થાનિક શ્રેણીઓ

વેદકાળ પછીના સમયમાં શહેરોની અને ગામડાની સ્થાનિક શ્રેણીઓને માટે 'પૂગ' અને 'ગણ' શબ્દ વપરાતા હશે, એમ લાગે છે દાખલા તરીકે "વીરમિત્રોદય"માં કહ્યું છે કે "**गणशब्द पूगपर्याय**" તેમ જ "**पूग समूह भिन्नजातिनां भिन्नवृत्तिनां एकस्थानवासिना ग्रामनगरादिस्थानाम्**" "યાજ્ઞવલ્ક્ય", ૨, ૧૮૭ની પોતાની ટીકામાં વિજ્ઞાનેશ્વર પણ 'ગણ'ની સમજૂતી આમ આપે છે—"**ग्रामादि जनसमूह**" સામાન્ય રીતે કહીએ તો, આ બન્ને શબ્દો, અલબત્ત, માત્ર સંઘરૂપ સંસ્થાઓ પરત્વે વપરાતા હતા, પરંતુ કેટલાક પ્રસંગે અમુક જાતની સંઘરૂપ સંસ્થાઓ પરત્વે પણ તે વપરાતા હતા દાખલા તરીકે, ઉક્ત પ્રસંગે ટીકાકારોએ ગામડાની કે શહેરની સંઘરૂપ સંસ્થા તરીકેનો તેમનો અર્થ કર્યો છે "પાણિનિ", ૫, ૩, ૧૧૨ ની કાશિકાથી 'પૂગ'ના આ અર્થને ટેકો મળે છે—"**नाना जातीया अनियतवृत्तय अर्थकामप्रधाना संघा पूगा ॥**" પરંતુ 'ગણ' શબ્દ તો બીજા વિશિષ્ટ અર્થમાં પણ વપરાતો હતો એની નોંધ આગળ ઉપર આપણે લઈશું

"વિનયપિટક" મા ("ચુલ્લવગ્ગ," ૫, ૫, ૨, ૮, ૪, ૧) વપરાયેલો 'પૂગ' શબ્દ શહેરની કે ગામડાની શ્રેણીના અર્થમાં વપ-

રાયો લાગે છે. તે સમયે "સંઘને ખોરાક પૂરો પાડવાને કોઈ પૂગનો (**अञ्जतरस्स पूगस्स**)" વારો હતો, એમ એમાં કહ્યુ છે. આ વાક્ય વારવાર વપરાયેલું છે. અધ્યાપક હ્રાઇમ ડેવિડ્ઝે તેમ જ ઓલ્ડનબર્ગે સંદિગ્ધ અને સભમ સમૂહના અર્થમા એ શબ્દ લીધો છે (સે. બુ. ઇ, પુ ૨૨, પૃ. ૭૪, ૨૮૪) તેના કરતા ગામડાની કે શહેરની શ્રેણીના અર્થમા તેને લેવો, એ અલબત્ત વધારે સારૂ છે. આપણે પ્રથમ જોઈ ગયા તેમ, પાછળના સમયના ટીકાકારે પણ 'પૂગ' શબ્દ શહેરની કે ગામડાની શ્રેણીના અર્થમા સ્પષ્ટ રીતે વાપરેલો છે. વધારામા એટલું પણ યાદ રાખવાનુ છે કે, "વિનય પિટક" મા અન્યત્ર (ભિકખુનિ–પાટિમોકખ, સંઘાદિસેસ ૨) ચોકખુ કહ્યુ છે કે 'પૂગ' નામની શ્રેણી વહીવટી અધિકાર ધરાવતી હતી, અને તેની પોતાની હકુમતમાની કોઇ ચોર સ્ત્રીને સાધ્વી તરીકે અભિષેક કરવાને માટે તેની પરવાનગી લેવી પડતી. એ રીતે "વિનય-પિટક" માનો 'પૂગ' શબ્દ શહેરની કે ગામડાની શ્રેણીના અર્થમા વપરાયો છે, એમ ખુશીથી કહી શકાય.[૩૧૨] આમ શરૂઆતના બૌદ્ધકાળમા આ જાતની સંસ્થાઓ હયાતી ધરાવતી એમ આપણને માલુમ પડી આવે છે.

સંઘશક્તિથી કામ કરનાર રાજકીય એકમ તરીકેની ગામડાની સંસ્થાનો ઉલ્લેખ કૌટિલ્યે પણ કર્યો છે. પોતાના "અર્થશાસ્ત્ર" ના વિભાગ ૩, પ્રકરણ ૧૦ મા તેણે નીચેના નિયમો આપેલા છેઃ—

"અર્થશાસ્ત્ર" માં ગામડાની સંસ્થાના ઉલ્લેખો.

"આખા ગામના કોઇ કામને માટે ગામના મુખીએ મુસાફરી કરવાની હોય ત્યારે ગામના લોકોએ વારાફરતી તેની સાથે જવુ

"જેઓ આમ ન કરી શકે તેઓ દર યોજને ૧ફે પણ આપે ગામનો મુખી ચોર કે વ્યભિચારી સિવાયના કોઇ માણસને ગામમાથી કાઢી મૂકે તો તેને ૨૪ પણનો દંડ થાય અને ગામના લોકોને (તે ગુનો કર્યા બદલ) કાયદાથી કરશો નહિ પણ અદાલતની મુનસફીથી ઠરેલો દંડ થાય' (આર શામાશાસ્ત્રીકૃત અગ્રેજી ભાષાતર, પૃ ૨૧૮ ૨૧૯)

વળી,

"જે ખેડુત કામને માટે ગામમા આવે છતા કામ ન કરે તેને જે દંડ થાય તે ગામ પોતે ઊઘરાવી લે......

"જાહેર તમાશાની તૈયારીના કામમા જે માણસ સહકાર ન કરે તેને તેમ જ તેના કુટુબને એ તમાશો (પ્રેક્ષા) જોવાનો હક રહે નહિ જાહેર રમતની કે તમાશાની તૈયારીમા જે માણસે સહકાર ન કર્યો હોય તે માણસ છૂપી રીતે તે સાભળતો કે જોતો પકડાય તો તેને, અથવા સૌને લાભદાયક હોય તેવા કામમા મદદ કરવાની ના જે માણસ પાડે તે માણસને તેની પાસેથી જેટલી મદદ લેણી નીકળે તેટલી મદદની કિંમતથી બેવડી કિંમત ભરી દેવાની ફરજ પાડવી" (આર. શામાશાસ્ત્રીકૃત અગ્રેજી ભાષાતર, પૃ ૨૨૦)

આ ફરમાનોથી ગામડાના ચોક્કસ બધારણનુ સ્પષ્ટ સૂચન થાય છે ગામડાનો મુખી નીમાતો તે ગામડા સંબંધી કામકાજ કરતો, અને પોતાનુ ભારે કામ કરવામા ગામડાના લોકોની મદદ તે માગી શકતો. મુખીને તેમ જ ગામડાના લોકોને ગુનેગારોનો દંડ કરવાનો અધિકાર હતો, તેમ જ તેઓ માણસને ગામમાથી કાઢી મૂકી પણ શકતા. આ અધિકારનો દુરપયોગ કરવામા આવતો ત્યારે મુખીનો તેમ જ ગામના લોકોનો દંડ થતો તેથી એમ જણાય છે કે, મુખીના [illegible] મા એ અધિ-

કારનો અમલ થતો હતો આથી એવો નિર્ણય પણ કરી શકાય કે, વ્યક્તિના હક્કને મંડળના હક્કથી છેક ગૌણ ગણવામાં આવતા ન હતા પરંતુ શ્રેણીઓની બાબતમાં જેમ બનતું (જુઓ પૃ ૪૨) તેમ આ બાબતમાં પણ રાજાની દેખરેખનો છેવટનો અધિકાર એ એનું સમાધાન કરાવવાના સાધન તરીકે ગણાતો હતો ગામડાનું સામાન્ય ભંડોળ રહેતું તેમાં જે ગામલોકો અને ખેડુતો પોતાના કર્તવ્ય પરત્વે બેદરકાર રહેતા તેમને થતા દંડ વગેરેની રકમથી વધારો થતો રહેતો પોતાના ભાગનું સાર્વલૌકિક કામ કરવાની ફરજ દરેક માણસને પાડવાનો અધિકાર પણ ગામડાને હતો નીચેના નિયમના જેવા નિયમોથી ગામલોકોની સઘાત્મક ભાવના ઉત્તેજિત થતી —

"આખા દેશને લાભદાયક નીવડે એવા કોઈ પણ જાતના મકાનો (સેતુબંધ) રસ્તા ઉપર જે લોકો પોતાના સયુક્ત પ્રયત્નથી બાંધે તથા જેઓ પોતાના ગામડા રૂપાળા બનાવે એટલુ જ નહિ પણ તેમનુ રક્ષણ કરે તેમને રાજા તરફથી ખાસ છૂટછાટ મળે" (આર શામાશાસ્ત્રીકૃત અંગ્રેજી ભાષાંતર, પૃ ૨૨૧)

વેદકાળ પછીના સમયમા છેવટ સુધી ગામડુ સઘરૂપ રાજકીય એકમ તરીકે ચાલૂ રહ્યુ હતુ દાખલા તરીકે, "વિષ્ણુસંહિતા"મા[૩૧૩] તેમ જ "મનુસ્મૃતિ"મા[૩૧૪] ગામડાને રાજ્યધારણના નાનામા નાના રાજકીય એકમ તરીકે ગણેલુ છે, અને ગામડાના મુખી-(ग्रामिक)નો ઉલ્લેખ પણ તેમા થયેલો છે

"મનુસ્મૃતિ"મા ચોકખુ કહ્યુ છે કે, જે માણસ ગામડાની સસ્થાના કરારનો ભંગ કરે તેને રાજાએ દેશપાર કરવો[૩૧૫] ધર્મ

---

૩૧૩ ૩, ૭ અને ૧૧ ૩૧૪ ૭, ૧૧૫-૧૧૬

૩૧૫ "મનુસહિતા" (બ્યુહ્લર તરફથી સપાદિત), ૮, ૨૧૯ અને નોધ, તેમ જ ૮, ૨૨૧

ધર્મસૂત્રોમાં અને ધર્મશાસ્ત્રોમાં ગામડાની સંસ્થાના ઉલ્લેખો

સૂત્રોમા અને ધર્મશાસ્ત્રોમા અનેક સ્થળે[3] 'ગણ'ના અને 'પૂગ'ના ઉલ્લેખો થયેલા છે. બન્ને શબ્દો શહેરની કે ગામડાની સ સ્વરૂપ સ માટે વપરાતા હતા, એમ જણાય છે. પૃ ૧ ઉપર "વીરમિત્રોદય"માથી તથા વિજ્ઞાનેશ્વ ટીકામાથી જે ઉતારા આપેલા છે તેમના ઉપ બીજા સાધનોના આધારે પણ આ મતને સમર્થન મળે છે પ્રથમ "યાજ્ઞવલ્ક્ય, ૨, ૩૧" અને "નારદ, પ્રસ્તાવના, ૯, ૭" સરખામણી કરતા એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, 'પૂગ' અને ' સમાનાર્થ શબ્દ તરીકે વપરાતા હતા, એટલે શહેરના કે ગામ રહીશોની સ સ્વરૂપ સસ્થાના અર્થમા જ કદાચ તે વપરાયેલા શકે વળી, જેઓ 'પૂગ' માટે (૩, ૧૫૧) અથવા 'ગણ' (૩, ૧૫૪) ભોગ આપે તેમને શ્રાદ્ધમા આવવા દેવા નહિ, મનુનુ ફરમાન છે, અને જેઓ ગામડા (**ગ્રામ**) માટે ભોગ તેમને પણ તેવી ક્રિયામા દાખલ થવા દેવા નહિ, એવી મન ગૌતમનુ (૧૫, ૧૬) અને વિષ્ણુનુ (૮૦, ૧૧-૧૩) ફરમાન છે

આપણે "યાજ્ઞવલ્ક્ય, ૨, ૧૮૫-૧૯૨" નો ઉતારો પ્રથમ ૨૭ ઉપર આપી ગયા છીએ તેનો ઊંડો અભ્યાસ કરતા પણ આ બાબતનો નિર્ણય થઈ શકે છે. એમા લેખકે શરૂઆતમા શહેર (પ્રત્યેની રાજાની ફરજોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેમ કે, રાજાએ શહેરમા સાગ બ્રાહ્મણોનો વાસ કરાવવો જોઈએ (૫, ૧૮૫). ત્યાર

---

૩૧૬ ગૌતમ, ૧૫, ૧૬, ૧૮; ૧૭, ૧૭, આપસ્તંબ, ૧ ૧૮, ૧૬, ૧૭, ૧ ૫, ૧૪, ૧૦; વિ. સ., ૫૦, ૧, ૭, ૮૨ ૧૩, મ. સં., ૩, ૧૫૧, ૧૫૪, ૧૬૪, ૪, ૨૦૯, ૨૧૯; યા. સં. ૧, ૧૬૧, ૩૬૧, ૨, ૩૧, ૧૯૦-૧૯૫, ૨૧૪; નારદ, પ્રસ્તાવના, ૭ બૃ. સૂ., ૧, ૨૮-૩૦.

પછી લેખકે 'ગણ' પ્રત્યેની રાજાની ફરજો ગણાવી છે; જેમ કે, જેઓ 'ગણ'ની મિલ્કત ચોરે તેમને રાજાએ સજા કરવી જોઇએ, વગેરે. છેવટે લેખકે આ પ્રમાણે ટીકા કરી છે:– "શ્રેણીઓ, વેપારીઓની સંઘરૂપ સંસ્થાઓ (**નૈગમ**) અને વિવિધ ધર્મસંપ્રદાયના અનુયાયીઓની સંઘરૂપ સંસ્થાઓ પરત્વે રાજાએ આવી જ જાતના નિયમો પાળવા જોઇએ." આથી એમ સમજાય છે કે, આ સ્થળે 'ગણ' શબ્દથી શહેરો (**પુર**) ની અથવા ગામડાની સંઘરૂપ સંસ્થાનો ઉલ્લેખ થાય છે; કેમ કે, તેમ ન હોય તો '**પુર**' શબ્દ અસ્થાને થઇ પડે. આપણે પ્રથમ જોઈ ગયા તેમ, ટીકાકાર વિજ્ઞાનેશ્વરે આ અર્થ સ્વીકાર્યો છે.

ધર્મસૂત્રોના અને ધર્મશાસ્ત્રોના યુગમા ગામડું સંઘાત્મક સંસ્થા તરીકે ગણાતુ હતુ, એમ નીચેના બે ફરમાનો ઉપરથી પણ સાબીત થાય છે:—

(૧) "પોતાના મંગળ કર્તવ્યો ન કરનારા અને વેદ ન જાણનારા બ્રાહ્મણો જે ગામમા ભીખ માગીને ગુજારો કરતા હોય **તે ગામને** રાજાએ દંડ કરવો; કારણ કે, તે લૂટારાઓનુ પોષણ કરે છે." (વસિષ્ઠ, ૩, ૪; સે. બુ. ઈ., ૧૪, પૃ. ૧૭)

(૨) "જ્યારે ગાયો કે અન્ય (પ્રાણીઓ) ખોવાયા હોય, અથવા જ્યારે (બીજી) મિલ્કત જોરજુલમથી છીનવી લેવાઈ હોય, ત્યારે જે સ્થળેથી તેનો કબ્જો લેવાયો હોય તે સ્થળેથી અનુભવી માણસોએ તેની ખોળ કરતા જવું જોઇએ."

"જે જે સ્થળે થઇને પગલા પડતા ગયા હોય તે તે સ્થળ **ગામડું** હોય, ચરો હોય કે ખરાબો હોય તોપણ તે તે સ્થળે (અર્થાત્, તે તે સ્થળના રહીશોએ કે માલીકોએ) નુકસાનની ભરપાઇ કરી આપવી જોઇએ."

સૌથી પાસેના ગામડાને અથવા ચરને જોખમદાર ગણવું જોઈએ ? ગણવો જોઈએ " (નારદ, ૧૪, ૨૨–૨૪)

આ બન્ને દાખલામાં ગામડાને કે ગામડાના રહીશોને જોખમદાર ગણેલ છે પરંતુ ગામડાના લોકોને અનુરૂપ હક ન અપાયા હોત તો આવી જોખમદારીનો પ્રશ્ન જ રહેત નહિ એટલું પણ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે, કોઈ અમલદારનો કે અમલદારોનો ઉલ્લેખ થયેલો નથી, ખુદ ગામડા ઉપર જ તમામ જવાબદારી નખાયેલી છે આથી એમ કહી શકાય કે, ગામડાને રાજ્યના ગઢરૂપ એકમ તરીકે ગણવામાં આવતું હતું, તેને સ્પષ્ટ અધિકારો મળેલા હતા, તેની ખાસ ફરજો રહેતી હતી, અને એ ફરજો બરાબર અદા કરવા બદલ તેણે ઉપરિઅધિકારીને જવાબ આપવો પડતો હતો

પ્રાચીન શિલાલેખોમાં ગામડાની સંસ્થાના ઉલ્લેખો

સ્વરાજ્ય ભોગવતી આ સ્થાનિક સંસ્થાઓના અસ્તિત્વ વિશે સાહિત્યમાંથી જે માહિતી મળે છે તેને પુરાતત્ત્વની શોધોથી પણ ટેકો મળે છે સમયના અનુક્રમે સૌથી પ્રથમ તો અલ્લાહાબાદ પાસેના ભીતા ગામમાંથી મળી આવેલી પકવેલી માટીની મુદ્રા છે તેના ઉપર ઈસ્વી સન પૂર્વેની ત્રીજી કે ચોથી સદીની લિપિમાં '**सहिजितिये निगमस**' એટલા અક્ષરો કોતરેલા છે મૌર્યકાળના એક મકાનમાંથી એ મુદ્રા મળી આવી હતી સર જૉન માર્શલ કહે છે તેમ, કદાચ એ જ મકાનમાં 'સહિજિતિ'ના નિગમ (શહેરની શ્રેણી)નું કાર્યાલય હશે[317]

ભત્તિપ્રોલુમાંથી જડેલા દાબડા ઉપરના, ઈસ્વી સન પૂર્વેની આશરે ત્રીજી સદીના લેખોમાં[318] ગામડાના મુખીનો ઉલ્લેખ થયો

---

૩૧૭ આ રી આ સ ઇ, ૧૯૧૧–૧૨, પૃ ૩૧

૩૧૮ એ ઈ, પુ ૨, પૃ ૩૨૮ આ લેખમાંના '**नेगमा**' શબ્દનો અર્થ બ્યુહ્લરે 'શ્રેણીના સભ્યો' એમ આપ્યો છે પરંતુ આ

છે એટલું જ નહિ, પણ ગામની શ્રેણીના સભાસદોના નામ પણ આપેલા છે ૪ અને ૮૪ સાલના મથુરાના જૈન લેખ[319] જેવા બીજા પ્રાચીન લેખોમા પણ ગામડાના મુખીનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. ઉક્ત બે જૈન લેખો પૈકીના પહેલા લેખમા ગામડાના મુખીની પહેલી પત્નીનો અને ગામડાના મુખીના દીકરાની વહુનો ઉલ્લેખ થયો છે આથી એવો અર્થ થાય છે, એ કુટુમ્બમા મુખીની જગ્યા વંશપરંપરાગત હતી

ઉષવદાતના નાશિકના શિલાલેખમા 'निगम–सभा' (શહેરની સભા) નો ઉલ્લેખ થયેલો છે એ સભામા તેનુ પોતાનુ દાનપત્ર જાહેર રીતે વચાયુ હતુ અને તે સમયના રિવાજને અનુસરીને રીતસર નોધાયુ હતુ[320] એ જ સ્થળના બીજા એક લેખમા નાશિકના રહીશોએ એક ગામનુ દાન કર્યાની નોધ કરેલી છે[321] એ જ પ્રમાણે સાચીના સ્તૂપ અંક ૨ ના કઠેરા ઉપર કોતરેલા લેખમા પાદુકનિકા ગામે કરેલા દાનનો ઉલ્લેખ કરેલો છે,[322] અને ભામગરતીના સ્તૂપ

ગ્રથના પૃ ૩૨ ઉપર કહ્યુ છે તેમ, 'નિગમ' એટલે 'ગામ', એ અર્થ વધારે સંભવિત છે શ્રીયુત દે રા ભાડારકર કહે છે તેમ '**नेगमा**' શબ્દ કદાચ '**नैगमा.**' શબ્દને માટે વપરાયો હોય "યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ" મા તેમ જ "નારદસ્મૃતિ"મા વહેરીઓની આ નામની સઘરૂપ સસ્થાનો ઉલ્લેખ થયેલો છે

૩૧૯ લ્યુડરની યાદી, અંક ૪૮ અને ૬૯ अ

૩૨૦ એ ઈ, પુ ૮, પૃ ૮૨

૩૨૧ લ્યુડરની યાદી, અંક ૧૧૪૨ શ્રીયુત રમેશચદ્ર મુઝુમદારે મો સેનાર્તના અર્થનો સ્વીકાર ન કરતા શ્રીયુત ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીના અને શ્રીયુત દે રા. ભાડારકરના અર્થનો સ્વીકાર કરેલો છે સરખાવો, "કાર્પોરેટ લાઇફ઼", પુ ૧, પૃ ૨૭૭ પાદનોધ ૧

૩૨૨ એ ઈ, પુ ૨, પૃ ૧૧૦, અંક ૧

ઉપર કોતરેલા એક લેખમા ધન્યકટક નિગમના દાનનો ઉલ્લેખ થયેલો છે.[૩૨૩] આથી આખા શહેરના સ્વાત્મક બંધારણની માળીની અલબત્ત મળે છે

ભીતા ગામમાથી મળી આવેલી માટીની ચાર મુદ્રાઓ ઉપર કુશાન લિપિમા **'निगमस'** અક્ષરો કોતરેલા છે અને ત્યાની પાચમી મુદ્રા ઉપર ગુપ્તવશની લિપિમા **'निगमस्य'** અક્ષરો કોતરેલા છે.[૩૨૪] આથી એમ સાબીત થાય છે કે, ખ્રિસ્તી શકની પહેલી ચાર કે પાચ સદીમા શહેરની શ્રેણી હયાતી ધરાવતી હતી. આ ગ્રંથના પૃ. ૩૧-૩૨ ઉપર વૈશાલિમાથી મળી આવેલી માટીની મુદ્રાઓનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તેનાથી પણ આ નિર્ણયને અનુમોદન મળે છે.

ગ્વાલિયરમાના વૈલભટ્ટસ્વામીના મંદિરના વિ. સં. ૯૩૩ ના લેખોમાથી[૩૨૫] આપણને એવી માહિતી મળે છે કે, વેપારી મત્તિયાક, વેપારી ઇચ્છુવાક અને સર્વિયાકોની મંડળીના બીજા સભ્યો **શહેરનો વહીવટ કરતા હતા** ત્યારે આખા શહેરે પોતાની માલકીની કેટલીક જમીન નવદુર્ગાના મદિરને અર્પિત કરી હતી. તે જ પ્રમાણે એ શહેરે પોતાની માલીકીની કેટલીક જમીન વિષ્ણુમદિરને અર્પી હતી તેમ જ એ મંદિરમા તેલ તથા ફૂલહાર દરરોજ પૂરા પડતા રહે તેટલા માટે તેલીઓની તથા બાગવાનોની શ્રેણીમા કાયમની ભેટની રકમ રોકી હતી. આ નાનકડા લેખમાથી એટલો ખાતરીલાયક પુરાવો મળે છે કે, શહેરની સંવરૂપ સંસ્થા રહેતી, અને શહેરના કામકાજ કરવા માટે તેનુ તંત્ર સારી રીતે વ્યવસ્થિત હતું. એ સંસ્થાની પોતાની માલીકીની જમીન રહેતી, અને આખા ગામના નામે તે ભેટ તથા દાન આપી શકતી. ઇસ્વીસનની દસમી સદીના મધ્યભાગના સમયની શહેરની

---

૩૨૩ એ. ઈ., પુ ૧૫, પૃ.૨૬૩

૩૨૪ ઍ રી. આ. સ. ઈ., ૧૯૧૧-૧૨, પૃ. ૫૬

૩૨૫ એ. ઈ., પુ. ૧, પૃ. ૧૬૧.

શ્રેણીની આવી જ પ્રવૃત્તિઓનો ઉલ્લેખ સિયદોનીના શિલાલેખમા થયેલો છે. એના ઉપરથી એમ સમજાય છે કે, ગામનો વહીવટ "'પચકુલ' નામની પાચ જણની સસ્થા તરફથી તથા વખતોવખત શહેરે નીમેલા બે જણની સમિતિ તરફથી" થતો હતો.[૩૨૬] આથી એમ જણાઈ આવે છે કે પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમા બહુ પાછળના સમય સુધી શહેરની મધરૂપ સસ્થાઓ હયાતી ધરાવતી હતી.

[૬]

ગામડાની કે શહેરની શ્રેણીનો અભ્યાસ બે દૃષ્ટિથી કરી શકાય:— (૧) તેના અધિકાર તથા તેના કર્તવ્યો વિષે વિચાર, અને (૨) આનો અમલ જે વહીવટી તત્ર દ્વારા થતો તેનો વિચાર

વેદકાળનો વિચાર કરતા આપણે કર્યું હતુ તેમ, ઉક્ત અધિકારના અને કર્તવ્યોના મુખ્ય બે ભાગ પાડી શકાય —(૧) ન્યાયસંબંધી, અને (૨) વહીવટ સબધી ગામડાના મુખી-

ગામડાની શ્રેણીના અધિકાર અને તેનાં કર્તવ્યો.

(**ગામભોજક**)ના ન્યાયસબધી અધિકાર આ ગ્રથના પૃ ૧૧૮ ઉપર આપેલી જાતકકથાઓમા ઉલ્લેખેલા છે ગામડાના લોકોની સાથે રહીને મુખી આ અધિકાર વાપરતો, એમ જાતકકથાઓમા સ્પષ્ટ રીતે કહ્યુ નથી તેમ છતા પણ "કુનાલક–જાતક" (જુઓ પૃ. ૧૧૮) ઉપરથી એમ જણાય છે કે, નિદાન કેટલાક ગામોમા તો આ પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી તેમા કહ્યુ છે તેમ, જે દારૂડિયા લોકોની ચાલચલગત બોધિસત્ત્વે સુધારી હતી તેઓ પહેલા જે દંડ ભરતા તે પાછળથી બધ થતા જે નુકસાન

(૧) ગામડાની શ્રેણીના ન્યાયસંબંધી અધિકાર

ગયેલું તેનો શોક મુખીએ કર્યો હતો. આ પ્રસંગે એમ ચોકખુ કહ્યુ છે કે, ગામડાના લોકો પોતે જ પોતાના ગામડાના કામકાજ સંભાળી લેતા હતા આથી એમ માની શકાય કે, આવા

---

૩૨૬ એ. ઈ, પુ. ૧, પૃ. ૧૬૭ અને આગળ.

કામોમાં ન્યાયસંબંધી સત્તાનો પણ સમાવેશ થઇ જતો. ઉપર્યુક્ત અન્ય પ્રસંગે જાતકકથાના લેખકોએ માત્ર એટલું જ કહ્યું છે કે, મુખીએ ગુનેગારોને મજા કરી હતી. આનો અર્થ એમ જ નથી કરવાનો કે ફક્ત મુખીને જ મુકદ્દમાઓનો નિકાલ કરવાનો અધિકાર હતો; કારણ કે, ગુનેગારને કરવામા આવતી શિક્ષા નોંધવાનો જ જાતકકથાના લેખકોનો હેતુ હતો; જે ન્યાયાધીશો ફેંસલો આપતી તેનું બંધારણ સમજાવવાને ચોલવાનો તેમનો ઇરાદો હતો જ નહિ.

"કુલાવક–જાતક" એમ પણ સાબીત કરે છે કે, પ્રમાણમાં ગંભીર પ્રકારના મુકદ્દમાઓ નિર્ણયને માટે હજુર ન્યાયસભા તરફ મોકલવા પડતા. એ કથામાં એમ કહ્યું છે કે, મુખીએ લુટારાઓની ટોળીનો મુકદ્દમો ચલાવેલો નહિ. કથાનો એકંદર ભાવાર્થ જોતાં એમ કહી શકાય કે, એમ કરવાનો અધિકાર તેને હોત તો તો અવશ્ય તેણે તેમ કર્યું હોત. પરંતુ તેવો અધિકાર તેને નહિ હોય તેથી જ તેણે આરોપીઓને તપાસ માટે રાજા તરફ મોકલી આપ્યા હતા. અહીં એમ કહી શકાય કે, સાથેસાથે રહેનારા રહીશોની સભાએ માણસમાણસ વચ્ચેના મુકદ્દમાના ફેંસલા કરવા જોઇએ એવું પાછળનાં ધર્મસૂત્રોએ સામાન્યતઃ ઠરાવ્યું છે તો પણ, ગંભીર ગુના (**साहस**) સંબંધીના મુકદ્દમાને તેની હકુમતમાંથી તેણે બાતલ રાખેલા છે.

આપણે પ્રથમ જોઈ ગયા તેમ. ગામડાના લોકોની સાથે રહીને મુખી જે ન્યાયસંબંધી સત્તા ભોગવતો- તેનો ઉલ્લેખ કૌટિલ્યે પણ કરેલો છે. જે ખેડુત પોતાના કામ બદલ બેદરકાર રહેતો તેને તેઓ દંડી શકતા અને ચોરને તથા વ્યભિચારીને ગામમાંથી હદપાર કરી શકતા.[૩૨૭] ગામડાના લોકોની સંઘરૂપ પ્રવૃત્તિના વિકાસનું આગળનું પગલું આ સ્થળે આપણને દૃગ્ગોચર થાય છે. તેમને સ્પષ્ટ રીતે સંયુક્ત અધિકારો આપવામાં આવેલા હતા તેમ જ તેમના ઉપર

૩૨૭ "અર્થશાસ્ત્ર", પૃ. ૧૭

સંયુક્ત જવાબદારી પણ નાખવામા આવેલી હતી, અને પોતાની સત્તાનો અન્યાયી ઉપયોગ તેઓ કરતા તો રાજા તેમનો દંડ પણ કરી શકતો.

ધર્મશાસ્ત્રોના સમયમાં પણ ગામડાની શ્રેણીની ન્યાયમબંધી સત્તા ચાલૂ રહી હતી. આપણે પ્રથમ જોઈ ગયા તેમ, "મનુસ્મૃતિ"-મા તેમ જ "વિષ્ણુસહિતા"મા મુખીની ન્યાયમબંધી સત્તાના ઉલ્લેખો થયેલા છે. પરતુ "બૃહસ્પતિ-સ્મૃતિ"ના પહેલા અધ્યાયના ૨૮મા શ્લોકથી ૩૦મા શ્લોકમા ગામડાના લોકોની ન્યાયમબંધી સત્તાનુ સતોષકારક વર્ણન જળવાઇ રહેલુ છે (જુઓ પૃ. ૫૧)

આ બધી હકીકત ઉપરથી એમ જણાઈ આવે છે કે, દેશની ચાર માન્ય ન્યાયાધીશીઓ પૈકીની એક ન્યાયાધીશી તરીકે ગામડાની સસ્થા ગણાતી હતી. પ્રતિષ્ઠાની દૃષ્ટિએ તેનું સ્થાન બીજુ હતુ, અને (કારીગરોની) શ્રેણીઓના ફેસલા ઉપર કરેલા વિવાદની સુનાવણી તે કરી શકતી હતી એમ પણ લાગે છે કે, ગભીર પ્રકારના ન હોય એવા ગુનાના તમામ મુકદ્દમા તે ચલાવી શકતી "નારદ સ્મૃતિ"માના નીચેના ફકરાઓ એમ બતાવી આપે છે કે, ન્યાય-સભાના સભ્યો તરીકેની પોતાની સ્થિતિના અંગે પોતાના માથે કેટલી મોટી જવાબદારી રહેલી હોય છે તેનુ ભાન લોકોને કરાવવાના ભારે પ્રયત્ન પ્રાચીન કાળના ધારાશાસ્ત્રીઓ કરતા હતા —

"કા તો ન્યાયસભામા બીલકુલ પ્રવેશ ન કરવો, અથવા તો યોગ્ય અભિપ્રાય આપવો જે માણસ મૂગો ઊભો રહે છે અથવા ન્યાયવિરુદ્ધ અભિપ્રાય આપે છે તે પાપી છે.

"અન્યાયનો ચોથો ભાગ સાક્ષીને મળે છે, ચોથો ભાગ ન્યાયાધીશીના તમામ સભાસદોને મળે છે, અને ચોથો ભાગ રાજાને મળે છે.

"એટલા માટે ન્યાયાધીશીમા પ્રવેશ કર્યા પછી દરેક સલાહકાર

પક્ષે યોગ્ય અભિપ્રાય આપવો અને પ્રેમની તથા તિરસ્કારની અવગણના કરવી, એટલે તેને પોતાને નરકમાં જવાનું થાય નહિ." (સે બુ ઈ, પુ ૩૩, પૃ ૩૮–૩૯.)

"નારદસ્મૃતિ"માંના નીચલા ફકરાઓથી એમ પણ સાબીત થાય છે કે, 'વૃદ્ધો' ન્યાયસભામાં આગળપડતો ભાગ લેતા, અને ન્યાયસભાના પ્રમુખ તરીકે વરિષ્ટ ન્યાયાધીશ રહેતો:—

"જે પ્રમાણે વાઢકાપ કરનાર વૈદ્ય વાઢકાપ માટેના શસ્ત્રોવડે તીર ખેંચી કાઢે છે, તે જ પ્રમાણે **વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશે** મુકદ્દમામાંથી (અન્યાયનું) તીર ખેંચી કાઢવું જોઇએ.

"ન્યાયસભાના સભ્યોનો આખો સમૂહ એમ જાહેર કરે કે 'આ ન્યાયી છે' ત્યારે મુકદ્દમામાંનું તીર દૂર થાય છે—નહીતર એ તીર એમાં રહે છે.

"જેમાં **વૃદ્ધો** ન હોય તે ન્યાયસભા નથી. જેઓ ન્યાયી ફેંસલો ન આપે તેઓ વૃદ્ધો નથી......" (સે. બુ. ઇ., પુ. ૩૩, પૃ. ૩૯–૪૦.)

ઉપર્યુક્ત બીજા ફકરાનો અર્થ અનિશ્ચિત છે. એનો અર્થ એમ થતો હશે કે, આરોપીનો ગુનો સાબીત થવા માટે સર્વાનુમતિ હોવી જોઇએ.

ગામડાની મસ્થાના ન્યાયસંબંધી અધિકાર વિષે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના શિલાલેખોના પૂરાવા.

ગામડાની સ્થાનિક સભાની ન્યાય સબંધી સત્તાના દાખલા પૂરા પાડે એવા કેટલાક મુકદ્દમાઓ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના દસમા અને બારમા સૈકાના શિલાલેખોમાંથી મળી આવે છે. એમાંના કેટલાક મુકદ્દમાનો સારાંશ નીચે આપ્યો છે.[૩૨૮]

(૧) પોતે કર ભરવાને લાયક નથી એવું જે સ્ત્રીએ કહેલું તેની પાસેથી ગામડાના અધિકારી(?)એ કર માગેલો. તેણે એ બાઈની

---

૩૨૮ અંક ૧ થી ૩ સુધીનો સારાંશ, ગ. એ. રી, ૧૯૦૭, પરિચ્છેદ ૪૨ (પૃ. ૭૭) માંથી અહીં ઉતાર્યો છે.

કસોટી કરી હશે. એ બાઈએ ઝેર પીધુ, અને તે મરી ગઈ. "ચાર દિશાઓ(મા), અઢાર પ્રાતો(મા) અને વિવિધ દેશો(મા)" વસતા લોકોની સભા મળી, અને તેણે ઠરાવ્યુ કે એ માણુસ ગુનેગાર છે. પોતાના પાપનુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાના હેતુથી તેણે મ દિરમા દીવો બાળવા માટે ૩૨ 'કાશુ' આપ્યા.

(૨) કોઈ એક શદ્ર શિકાર કરવા ગયો, પોતાનુ નિશાન ચૂક્યો, અને કોઈ વેલાળનુ ખૂન તેણે કર્યું "ઓગણ્યાએંમી પ્રાતો"ના એહતો એકત્ર થયા, અને તેમણે પેલા શદ્રને ગુનેગાર ઠરાવ્યો. તેને કોઈ મ દિરને ૬૪ ગાયોની ભેટ આપવાની ફરજ પડી

(૩) લેખ તૂટકતૂટક છે. પર તુ તેનો જે ભાગ સાબુત છે તેના આધારે એમ જણાય છે કે, કોઈ એક માણસે પોતાની પત્નીને ધક્કો માર્યો તેથી તે કદાચ પડી ગઈ અને પરિણામે મરી ગઇ. "ચાર દિશાના દોઢ હજાર માણસો" (ભેગા થયા અને તેમણે) પતિને ગુનેગાર ઠરાવ્યો. તેને મ દિરમાના દીવા માટે તજવીજ કરવાની ફરજ પડી.

(૪) રાજકેસરીવર્માના રાજકાળના એક લેખમા એમ લખ્યુ છે કે, કોઈ એક માણસે ગોળી મારીને પોતાના જ ગામના બીજા માણસને ભૂલથી મારી નાખ્યો. એ ગામ જે પ્રાતમા હતુ તે પ્રાતનો સુબો અને ત્યાના લોકો એકત્ર થયા, અને તેમણે એવો ઠરાવ કર્યો કે, ગુનેગારે બેદરકારીથી કરેલા ગુના માટે તેને મોતની સજા ફરમાવવી નહિ, પણ સ્થાનિક મ દિરમા તેણે દીવો બળતો રાખવો જોઈએ. તે પ્રમાણે તેણે ૧૬ ગાયોની બક્ષીસ આપી તેના દૂધમાથી ઘી બનાવીને તેનો દીવો બાળવામા આવતો.[૩૨૯]

(૫) બીજા એક લેખમા કહ્યુ છે તેમ,[૩૩૦] ગુનેગાર શિકાર

૩૨૯ ગ. એ. રી., ૧૯૦૦, પૃ. ૧૧, પરિચ્છેદ ૨૬.
૩૩૦ ગ એ. રી ૧૯૦૦, અંક ૭૭.

કરવા ગયેલો ત્યા નિશાન ચૂકવાથી તેણે કોઈ માણસને ઠાર કરેલો. પ્રાંતના લોકો તુર્ત ભેગા થયા, અને તેમણે ઠરાવ્યુ કે, એ ગુનેગારે સ્થાનિક મંદિરને ૧૬ ગાયોનુ દાન કરવુ

જે મુકદમાઓ પરત્વે નિયમો કરેલા ન હતા તેમના ફેંસલા માટે ખાસ ન્યાયસભાઓ પણ પ્રાચીન ધાગશાસ્ત્રીઓએ ઠગવી આપી હતી ગૌતમ કહે છે કે, આવી ન્યાયસભામા નિદાન નીચેના દસ સભ્યો હોવા જોઈએ:-ચારે વેદમા પારંગત હોય એવા ચાર માણસો; પ્રથમ ગણાવેલા (ત્રણ) વર્ણના ત્રણ માણસો, (અને) કાયદાના જૂદા-જૂદા (ત્રણ) સૂત્રો જાણનારા ત્રણ માણસો. ("ગૌતમ." ૨૮, ૪૮-૪૯.)

ખૂનના મુકદમાના ફેંસલા બદલ ખાસ ન્યાયસભા આગળ વિવાદ કરવામા આવેલો તેનો ખરો દાખલો દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના એક શિલાલેખમાથી[૩૩૧] મળી આવે છે. હરણના શિકારમા એક માણસ અચાનક ઠાર થયો. ગુનેગાર પાસે કયા પ્રકારનુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવું, એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાના હેતુથી ઓલક્કરની ગ્રામસભાના બ્રાહ્મણો, મુખ્ય મહાલના રહીશો તેમ જ પેટામહાલોના રહીશો એકત્ર થયા, અને તેમણે ઠરાવ્યું કે, ગુનેગારે મંદિરને દીવાની બક્ષીસ આપવી.

અરગલુરના મંદિરમા પૂજા કરવાનો કોનો અધિકાર ગણાય, એ સબંધીનો મુકદ્દમો બીજો દાખલો પૂરો પાડે છે. ન્યાયાધીશે વિવિધ 'અગ્રહાર'ના 'મહાજનો'ને આ ગૂંચવણભરેલા પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાનુ કામ સોપ્યુ, અને છેવટે તેમણે જે નિર્ણય કર્યો તે બદલ તેણે પોતાની સમતિ આપી.[૩૩૨]

શિલાલેખોમા 'પંચ-મંડળી', 'પાચાલી', અને 'પાચાલિક', શબ્દ વપરાયેલા જોવામા આવે છે તેમનો ઉલ્લેખ આના સંબંધમા અહીં કરી શકાય. ફ્લીટ કહે છે તેમ તે "લવાદથી તકરારનો

૩૩૧ ગ. એ. રી., ૧૯૧૦, પૃ. ૯૫, પરિચ્છેદ ૩૦.
૩૩૨ ગ. એ. રી., ૧૯૧૪, પૃ. ૯૬-૯૭.

નિર્ણય કરવો, કોઇ મહત્ત્વના કામે સાક્ષી થવું તથા મંજુરી આપવી, વગેરે કામને માટે એકત્ર કરેલ આધુનિક પંચાયત – પાચ (કે વધારે) માણસના પંચ – જ" ગણી શકાય.[૩૩૩]

(૨) ગામડાની શ્રેણીના વહીવટી અધિકાર

ગામડાના લોકો જે વહીવટી અધિકાર ભોગવતા તેમાં આધુનિક સુબાના, ન્યાયાધીશના અને સુધરાઈના અધિકારનો સમાવેશ થતો હતો, એમ લાગે છે. પૃ. ૧૧૮ ઉપર ઉલ્લેખેલા "ખરસ્સર–જાતક" ઉપરથી એમ જણાય છે કે, મુખીને રાજા તરફે મહેસુલ ઊઘરાવવું પડતું અને સ્થાનિક માણસોની મદદથી દેશમાં શાંતિ જાળવવી પડતી. પૃ. ૧૧૮ ઉપર ઉલ્લેખેલા "કુલાવક–જાતક" ઉપરથી એમ સમજાય છે કે, ગામનો મુખી રહેતો તે છતાં પણ ગામના લોકો પોતાના વતનમાં કામકાજ સંભાળી લેતા. આથી એમ માની શકાય કે, આવાં કામ મુખીના હાથે થતાં તો પણ ખરૂં જોતાં ગામલોકોએ જ કરવાનાં હતાં. આના સંબંધમાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, ગામડાની સંસ્થાઓ ચાલૂ રહી ત્યાં સુધી આ બે કર્તવ્યો તેમના મુખ્ય કર્તવ્યો ગણાતાં હતાં. ધર્મશાસ્ત્રોમાં ચોખ્ખું કહ્યું છે કે, પ્રાચીન સમયની ગામડાની સંસ્થાઓ ઉપર્યુક્ત બન્ને કર્તવ્યો કરવા ઉપરાંત સુધરાઈનાં કામકાજ પણ કરતી.[૩૩૪] "બૃહસ્પતિ–સ્મૃતિ" માં ગામડાની શ્રેણીનાં કર્તવ્યો પૈકી નીચેનાં કર્તવ્યો ગણાવેલાં છેઃ–"સભામંડપ બંધાવવો; (મુસાફરોને આપવાના) પાણી માટેના હોજ બંધાવવા; મંદિર બંધાવવા,[૩૩૫] તળાવ બંધાવવાં; બાગબગીચા કરાવવા; ધર્મગ્રંથોમાં ફરમાવેલ"

૩૩૩ ફ્લીટ–"ગુપ્ત ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ," પૃ. ૩૨, પાદનોંધ ૫.

સત્કારો કરવા માટે નિરાધાર કે ગરીબ લોકોને મદદ આપવી; સરોવરો, કૂવા વગેરે ખોદાવવા, અને પાણીના વહેણમાં બંધ બાંધવા."[૩૩૬]

આ કામો કરવા માટેનો ખર્ચ ઘણું કરીને સંયુક્ત ભંડોળમાંથી કરવામાં આવતો હતો. જાતકકથાઓ (પૃ. ૧૧૮) તેમ જ પૃ. ૧૨૧ થી ૧૨૩ ઉપર આપેલા કૌટિલ્યના વચનો એમ સાબીત કરે છે કે, શહેરો અને ગામડાં દંડ કરી શકતા અને જકાત જેવા લેણાં ઉઘરાવી શકતા. ગ્વાલિયરના શિલાલેખ (પૃ ૧૨૮–૧૨૯) ઉપરથી એમ જણાય છે કે, શહેરની તેમ જ ગામડાની પોતાની અખત્યારી મિલ્કત રહેતી હતી.

ગામડાની સંસ્થાઓનું વહીવટી તંત્ર

જે વહીવટી તંત્ર દ્વારા આ કામો થતા હતા તેનો વિચાર હવે આપણે કરીશું. સંસ્થાનો ઉપરિ મુખી હતો; અને તેને શિલાલેખોમાં 'ગ્રામાધિપ', 'ગ્રામણી', 'ગ્રામકૂટ', 'ગ્રામપતિ' અને 'પટ્ટકિલ' કહ્યો છે તથા જાતકોમાં 'ગામભોજક' કહ્યો છે. મુખીની જગ્યા ઘણા પ્રસંગે વંશપરંપરાગત રહેતી તો પણ કોઈક પ્રસંગે રાજા તરફથી પણ તેની નીમણુક થતી.[૩૩૭] બે, ત્રણ કે પાંચ સભ્યોની સભા તેને મદદ કરતી. આ સંસ્થાની બંધારણની રૂએની સત્તા "નારદસ્મૃતિ" (અધ્યાય ૧૦) માં અને "બૃહસ્પતિ–સ્મૃતિ" (અધ્યાય ૧૭) માં કાંઈક વિગતે આપેલી છે. શ્રેણીઓનો વિચાર કરતા (પૃ. ૪૦ થી ૫૦ ઉપર) આ હકીકત આવી ગયેલી છે, એટલે તેનું પિષ્ટપેષણ કરવાની જરૂર નથી. શ્રેણીઓની બાબતમાં પ્રસંગાનુસાર જે કહેલું છે તે ગામડાની સંસ્થાને પણ તેટલા જ અંશે લાગૂ પડે છે. એટલું કહેવું બસ થશે કે, મુખી અને તેની મદદગાર સભા પુષ્કળ અધિકાર ભોગવતા તો પણ આખરે તો તેઓ સામાન્ય પ્રજાને જવાબદાર રહેતા. ગામલોકો પોતાના અખત્યારી કર્તવ્યો બજાવવાને સભામંડપમાં

---

૩૩૬ પૃ ૩૯–૪૦ ઉપર આ ફકરાની પૂર્ણ ચર્ચા કરેલી છે તે જુઓ.
૩૩૭ "રેશ એંડ મિટ્રે", પૃ. ૯૩.

નિયમિત રીતે મળતા પોતાના પેટાનિયમો ઘડવાનો અને સભા સદોની હાજરી સબંધી નિયમો ઘડવાનો અધિકાર તેમને હતો સભામાં રીતસર વાદવિવાદ થતો, અને વાણીસ્વાતંત્ર્ય પણ અજાણ્યું ન હતું

આવી સંસ્થાઓના વહીવટી તંત્રના કામ જ વિષે મેગૅસ્થેની સના વર્ણનથી બહુ રસિક માહિતી પૂરી પડે છે પાટલિપુત્ર શહેરના વહીવટનું જે વર્ણન તેણે કરેલું છે તે સુપ્રસિદ્ધ છે બીજી સ્થાનિક સંસ્થાઓને પણ એ વર્ણન ખુશીથી લાગુ પાડી શકાય એ આખા તંત્રનું તત્ત્વ એ હતું કે, સાધારણ સભા તથા તેની નાનીનાની સમિતિઓ દ્વારા સુધરાઈનો વહીવટ ચાલતો, અને દરેક સમિતિને એકેક ખાતું સોંપવામાં આવતું મેગૅસ્થેનીસના વર્ણનને ભત્તિપ્રોલુના દાબડા ઉપ રના શિલાલેખથી ટેકો મળતો હોય એમ લાગે છે, કેમ કે તેમાં શહેરના રહીશોની સમિતિનો ઉલ્લેખ થયેલો છે (જુઓ પૃ ૧૨૬-૧૨૭) દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના બીજા અનેક લેખો ઉપરથી એમ સાબીત થાય છે કે, પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના છેક છેવટના સમય સુધી ઉક્ત તંત્ર ચાલુ રહ્યું હતું

[૭]

ગામડાની સંસ્થાઓના બહુ મનોરંજક દાખલાઓ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંથી મળી આવે છે અનેક શિલાલેખો ઉપરથી એમ સાબીત થાય છે કે તેમની વ્યવસ્થા બહુ ઊંચા પ્રકારની હતી અને જૂના વખતના રાજ્યવ્યવસ્થાના અતિ મહત્ત્વના અંગ તરીકે તેઓ મનાતી હતી દાખલા તરીકે, "સાઉથ ઇન્ડિયન ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ, પુ ૩, ભાગ ૧ (પાન ૧-૧૨)"

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનની ગામડાની સંસ્થાઓ.

મા પ્રસિદ્ધ થયેલા ઉત્તરમેરૂ વિષ્ણુમંદિરમાંના ચૌદ શિલાલેખો ઉપરથી આવી સંસ્થાઓના સ્વરૂપ અને બંધારણ વિષે બહુ બોધક માહિતી મળે છે દરેક શિલાલેખના મહત્ત્વના ભાગનો સારાંશ શરૂઆતમાં આપીશું તો ઠીક થઈ પડશે

(૧) વ્યાજના ઉત્પન્નમાથી ૧૨ બ્રાહ્મણોને જમાડવાની અને બીજા કામો કરવાની શરતે, કોઈ એક ગામના અધિકારીએ બીજા એક ગામની સસ્થાને અમુક ભારના સોનાની થાપણ સોપી હતી. (પૃ ૩.)

(૨) કોઇ એક માણસે મહાસભાને જમીનનો કકડો એવી શરતે આપી દીધો કે, દેવને અમુક ભાગના ચોખા ધરાવવામા તેના ઉત્પન્નનો ઉપયોગ કરવો. એ શિલાલેખના છેવટના ભાગમા આમ લખેલુ છે —" સભામા મારી હાજરી હોવાથી અને મેં (તેનુ) ફરમાન સાભળ્યુ હોવાથી (ફલાણા ફલાણા) મે'–મધ્યસ્થે–(આ) લખ્યુ છે. (પૃ. ૫)

(૩) કોઈ એક માણસે સભા કનેથી જમીનનો કકડો વેચાતો લીધો હતો, અને એક બગીચાના નીભાવ માટે તે કકડો ગામલોકોને તેણે સોપી દીધો હતો. (પૃ. ૬.)

(૪) કોઇ એક દાનવીર માણસે લોકોને પાણી પૂરૂ પાડવાના હેતુથી હોજ બધાવેલો તેના સબધમા કામે લાગેલા વિવિધ માણસોને ચોખા પૂરા પાડવાનું કામ, એ માણસ તરફથી સભાને જમીનનો કકડો મળ્યાથી, સભાએ પોતાના માથે રાખ્યુ હતુ. (પૃ. ૭.)

(૫) સભાને અમુક વજનના ચોખા થાપણરૂપે મળેલા તેના વ્યાજ તરીકે દર વર્ષે અમુક વજનના ચોખા આપવાનું સભાએ કબૂલ કર્યું હતુ. " જે તે વર્ષ માટે ચૂંટાયેલા મહાજનો (**वेरुमक्काल**) (ચોખા) અપાવે. (પૃ. ૯.)

(૬) આ શિલાલેખમા સભાની બેઠકનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. એમા ગામના "દાનોં (?) (સંબંધી વ્યવસ્થા) માટે ચૂટાયલા મહાજનો" અને "સત્તનના (મદિરનો વહીવટ કરનાર) અધિકારીઓ" પણ હતા. ઘણું કરીને સભાએ મદિરને દરરોજ પહોચાડવાના ચોખાનુ અને તેલનુ પ્રમાણ ઠરાવી આપ્યુ હતું છેવટે એમ કહ્યુ છે કે, પિડારીના મદિર સિવાયના અન્ય સ્થળે ગામના પાનવાળા (પાન) વેચે તેમની

પાસેથી સરોવરના ભંડોળ ખાતે સોનાના (એક) 'કલંજુ'નો દંડ લેવાનો અધિકાર "સરોવર (ઉપર દેખરેખ રાખવા) માટે ચૂંટાયેલા મહાજનો"ને રહેશે. (પૃ. ૧૧.)

(૭) આ શિલાલેખ બહુ તૂટકતૂટક છે, અને તેનો ભાવાર્થ પુરેપુરો સ્પષ્ટ નથી. તેમા "જે જમીન સભાની સામાન્ય માલીકીની મિલ્કત છે તે"નો ઉલ્લેખ થયો છે, અને સભા તરફથી અમુક શરતે એ જમીનનું વેચાણ કરવા સંબંધી જાહેરાત એ શિલાલેખમાં છે. "ચાલૂ વર્ષ માટે ચૂંટાયેલા મહાજનો" અમુક કામો કરતા ચૂકે તો તેમનો દંડ થાય, એમ એમા કહ્યું છે. પરંતુ એવાં કામો કયા તે તેમાંથી સમજાતું નથી. (પૃ. ૧૨.)

(૮) વ્યાજમાથી દરરોજ બે બ્રાહ્મણોને જમાડવાની શરતે સભાએ અમુક વજનના ચોખાનું દાન સ્વીકાર્યું હતું. (પૃ. ૧૩)

(૯) જે જમીનો બદલનું દાણ પૂરા બે વર્ષ સુધી ભરાયું ન હોય અને તેથી જે જમીનો ગામની માલીકીની બની ગઈ હોય તે જમીનો વેચી નાખવાનો અધિકાર ગામને આપ્યા બદલનો રાજાનો હુકમ આ શિલાલેખમાં છે. (પૃ. ૧૫)

(૧૦) આ શિલાલેખમાં એમ કહ્યું છે કે, ગામની સભાએ પોતાની સામાન્ય માલીકીની અમુક જમીનનો કકડો અને પોતાની માલીકીનો પાણીનો રેંટ રાજાના કોઈ નોકરને વેચેલા, અને તે માણસે ગામના સરોવરમાં ફરતી બે નૌકાના નીભાવ માટે એ જમીન બક્ષીસ તરીકે આપી દીધી હતી. (પૃ. ૧૬.)

(૧૧) "ચાલૂ વર્ષ માટે ચૂંટાયેલા મહાજનો" અને "સરોવર (ઉપર દેખરેખ રાખવા) માટે ચૂંટાયેલા મહાજનો" સુદ્ધા મહાસભા એકત્ર મળી, અને મંદિરના વ્યવસ્થાપકની વિનતિના આધારે તેણે તાજેતરમાં ખેડવા લાયક કરેલી પડતર જમીનનો એક કકડો મંદિરના અંગના અમુક અમુક કામને માટે બક્ષીસરૂપે જૂદો પાડી આપ્યો. (પૃ.૧૮.)

(૧૨) મંદિરમાંની પૂજાના અંગની જરૂરિયાતો માટે ગામની

(૧) વ્યાજના ઉત્પન્નમાથી ૧૨ બ્રાહ્મણોને જમાડવાની અને બીજાં કામો કરવાની શરતે, કોઈ એક ગામના અધિકારીએ બીજા એક ગામની સંસ્થાને અમુક ભારના સોનાની થાપણ સોંપી હતી. (પૃ. ૩.)

(૨) કોઇ એક માણસે મહાસભાને જમીનનો કકડો એવી શરતે આપી દીધો કે, દેવને અમુક ભારના ચોખા ધરાવવામાં તેના ઉત્પન્નનો ઉપયોગ કરવો. એ શિલાલેખના છેવટના ભાગમા આમ લખેલુ છેઃ–" સભામા મારી હાજરી હોવાથી અને મેં (તેનું) ફરમાન સાભળ્યુ હોવાથી (ફલાણા ફલાણા) મેં-મધ્યસ્થે-(આ) લખ્યું છે. (પૃ. ૫.)

(૩) કોઈ એક માણસે સભા કનેથી જમીનનો કકડો વેચાતો લીધો હતો, અને એક બગીચાના નીભાવ માટે તે કકડો ગામલોકોને તેણે સોંપી દીધો હતો. (પૃ. ૬.)

(૪) કોઇ એક દાનવીર માણસે લોકોને પાણી પૂરૂં પાડવાના હેતુથી હોજ બંધાવેલો તેના સંબંધમાં કામે લાગેલા વિવિધ માણસોને ચોખા પૂરા પાડવાનું કામ, એ માણસ તરફથી સભાને જમીનનો કકડો મળ્યાથી, સભાએ પોતાના માથે રાખ્યું હતું. (પૃ. ૭.)

(૫) સભાને અમુક વજનના ચોખા થાપણરૂપે મળેલા તેના વ્યાજ તરીકે દર વર્ષે અમુક વજનના ચોખા આપવાનું સભાએ કબૂલ કર્યું હતું. " જે તે વર્ષ માટે ચૂંટાયેલા મહાજનો (**पेरुमक्कल**) (ચોખા) અપાવે. (પૃ. ૯.)

(૬) આ શિલાલેખમાં સભાની બેઠકનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. એમાં ગામના "દાનોં (?) (સંબંધી વ્યવસ્થા) માટે ચૂંટાયલા મહાજનો" અને "સત્તનના (મંદિરનો વહીવટ કરનારા) અધિકારીઓ" પણ હતા. ઘણું કરીને સભાએ મંદિરને દરરોજ પહોંચાડવાના ચોખાનું અને તેલનું પ્રમાણ ઠરાવી આપ્યું હતું. છેવટે એમ કહ્યું છે કે, પિડારીના મંદિર સિવાયના અન્ય સ્થળે ગામના પાનવાળા (પાન) વેચે તેમની

નવમી, દસમી અને અગિયારમી સદીમા એક જ ગામની સભાએ કરેલા ફરમાનો ઉક્ત ચૌદ શિલાલેખોમા નોધાયેલા હોવાથી, ઉક્ત ગ્રામસસ્થાની વ્યવસ્થા અને મહત્તા વિષે તેમાથી સારામા સારો પુરાવો મળી શકે છે.

ગામડાની આવી સસ્થા વિષેની વધુ માહિતી બીજા શિલાલેખોમાથી એકત્ર કરી શકાય તેમ છે. પરંતુ આવા શિલાલેખો જૂદાજૂદા સમયના અને જૂદાજૂદા સ્થાનના હોવાથી, તેમનામાથી જે માહિતી મળે તે વડે એકસરખી અખંડ હકીકત ઊભી કરવાનુ હિતાવહ લાગતુ નથી. તેમ છતા પણ આવા શિલાલેખોનો અભ્યામ કાળજીપૂર્વક કરવાથી દક્ષિણ હિદુસ્તાનની ગ્રામસસ્થાઓના વિશિષ્ટ લક્ષણોનો સર્વ સાધારણ ખ્યાલ આપણે બાધી શકીએ, એવી આશા રહે છે.

ઉક્કલના શિલાલેખો ઉપરથી જણાય છે તેમ ગામડાની આ સંસ્થાઓનુ સૌથી વધારે મહત્ત્વનુ અંગ સભા અગર મહામભા ગણાતી હતી. ગામડાને લગતી બધી બાબતોમા તે સર્વોપરિ અધિકાર ભોગવતી હતી; અને દક્ષિણહિંદુસ્તાનમાના શિલાલેખોમા તેનો ઉલ્લેખ વારંવાર થયેલો જોવામા આવે છે. આ શિલાલેખોનો અભ્યાસ કાળજીપૂર્વક કરતા એમ જણાઇ આવે છે કે, જૂદાજૂદા સ્થળે અને કદાચ જૂદાજૂદા સમયે પણ આવી સંસ્થાનું બંધારણ જૂદુંજૂદું રહેતુ હતુ. તિરુમુક્કુદલના મંદિરમાના શિલાલેખમા[૩૩૮] કહ્યુ છે તેમ, સ્થાનિક સભામા ગામના યુવકો તેમ જ વૃદ્ધો બેસતા. આથી એમ સમજાય છે કે, તે ગામડાના મોટેરા પુરષોનો માત્ર સમુદાય હતી. પરંતુ અનેક શિલાલેખોમાં સભાને ગામલોકોથી

સાધારણ સભા.

તેની રચના અને તેનો દરજ્જો.

૩૩૮ ગ. એ. રી, ૧૯૧૬, પૃ. ૧૧૬.

સભાએ બગીચા સાથેનું એક ગામ મંદિરને લખી આપ્યું હતું. આ બક્ષીસની શરતો નીચે પ્રમાણે હતી—

"આ ગામમાંથી કોઈ પણ જાતનો કર ઉઘરાવવાનો અધિકાર અમને રહેશે નહિ આવૂ વર્ષ માટે ચૂંટાયેલા અમે (મહાજનો), સરોવર (ઉપર દેખરેખ રાખવા) માટે ચૂંટાયેલા અમે (મહાજનો) અને બગીચા (ઉપર દેખરેખ રાખવા) માટે ચૂંટાયેલા અમે (મહાજનો) આ ગામમાં વસેલા રહીશો પાસેથી સભાના હુકમથી વેઠ કરાવવાનો હક્ક ધરાવી શકીશું નહિ

"(જો) કોઈ ગુનો (કે) પાપ જાહેર થાય તો ફક્ત દેવ (અર્થાત્, મંદિરના અધિકારીઓ) આ ગામના રહીશોને (તે માટે) દંડ કરી શકશે. (આ પ્રમાણે) કબૂલ કરીને અમે (અર્થાત્ સભાએ) પથ્થર ઉપર (આ) કોતરાવ્યું.

"અમે બેદરકારીથી આમાં નિષ્ફળ નીવડીએ તો દરરોજ એકસો ને આઠ 'કાનમ્' દંડ તરીકે આપવાનું અમને (સભાને) કબૂલ છે" (પૃ ૨૦.)

(૧૩) આ શિલાલેખ અધૂરો છે જે ભાગ મોજુદ છે તેમાં કહ્યું છે કે, મહાસભાની એક બેઠક ભરાઈ હતી તેમાં "આવૂ વર્ષ માટે ચૂંટાયેલા મહાજનો, સરોવર (ઉપર દેખરેખ રાખવા) માટે ચૂંટાયેલા મહાભટ્ટો અને (બીજા બધા) પ્રતિષ્ઠિત માણસો" હાજર રહ્યા હતા (પૃ ૨૧)

(૧૪) ગામમાંના એક ખેડૂતના પુત્રે પાડોશની જમીનનો કકડો બક્ષીસ તરીકે લખી આપ્યો હતો તેના ઉત્પન્નમાંથી, જે મંડપમાં બ્રાહ્મણો ઘણુંખરું આવતાજતા હતા તે મંડપમાં પાણી તથા ઊનામણાં પૂરાં પાડવાનું તથા મંડપમાંના કુંડ આગળ રેંટ ઊભો કરવાનું ઠર્યું હતું

દર વર્ષે જે મહાજનો ગામના કામકાજ સંભાળે તેમણે આ દાન ઉપર દેખરેખ રાખવી જોઈએ. (પૃ. ૨૧)

નવમી, દસમી અને અગિયારમી સદીમા એક જ ગામની સભાએ કરેલા ફરમાનો ઉક્ત ચૌદ શિલાલેખોમા નોધાયેલા હોવાથી, ઉક્ત ગ્રામસસ્થાની વ્યવસ્થા અને મહત્તા વિષે તેમાથી સારામા સારો પૂરાવો મળી શકે છે.

ગામડાની આવી સંસ્થા વિષેની વધુ માહિતી બીજા શિલાલેખોમાંથી એકત્ર કરી શકાય તેમ છે. પરંતુ આવા શિલાલેખો જૂદાજૂદા સમયના અને જૂદાંજૂદા સ્થાનના હોવાથી, તેમનામાંથી જે માહિતી મળે તે વડે એકસરખી અખંડ હકીકત ઊભી કરવાનું હિતાવહ લાગતું નથી. તેમ છતા પણ આવા શિલાલેખોનો અભ્યાસ કાળજીપૂર્વક કરવાથી દક્ષિણ હિંદુસ્તાનની ગ્રામસસ્થાઓના વિશિષ્ટ લક્ષણોનો સર્વ સાધારણ ખ્યાલ આપણે બાધી શકીએ, એવી આશા રહે છે.

ઉક્લના શિલાલેખો ઉપરથી જણાય છે તેમ ગામડાની આ સંસ્થાઓનું સૌથી વધારે મહત્ત્વનુ અંગ સભા અગર મહાસભા ગણાતી હતી. ગામડાને લગતી બધી બાબતોમા તે સર્વોપરિ અધિકાર ભોગવતી હતી; અને દક્ષિણહિંદુસ્તાનમાના શિલાલેખોમા તેનો ઉલ્લેખ વારંવાર થયેલો જોવામા આવે છે. આ શિલાલેખોનો અભ્યાસ કાળજીપૂર્વક કરતા એમ જણાઇ આવે છે કે, જૂદાજૂદા સ્થળે અને કદાચ જૂદાજૂદા સમયે પણ આવી સંસ્થાનું બંધારણ જૂદુંજૂદું રહેતું હતું. તિરુકુક્કુદલના મંદિરમાના શિલાલેખમા[૩૩૮] કહ્યું છે તેમ, સ્થાનિક સભામાં ગામના યુવકો તેમ જ વૃદ્ધો બેસતા. આથી એમ સમજાય છે કે, તે ગામડાના મોટેરા પુરુષોનો માત્ર સમુદાય હતી. પરંતુ અનેક શિલાલેખોમાં સભાને ગામલોકોથી

સાધારણ સભા.

તેની રચના અને તેનો દરજ્જો.

૩૩૮ ગ. એ. રી, ૧૯૧૬, પૃ. ૧૧૬.

સભા કેટલા સભ્યોની બનતી તેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ચાર પ્રસંગે થયેલો છે તામિલ ભાષાના એક શિલાલેખ[૩૪૨] અનુસાર, તિરૂમુરની સભામાં ૩૦૦ માણસો અને ૪૦૦ના શહેરીઓ હતા. છઠ્ઠા વિક્રમાદિત્યના કાનડી ભાષાના એક શિલાલેખમાં [૩૪૩] કહ્યું છે કે, કુન્તુરના ૧૦૦૦ મહાજનો જમીનનું દાન કરવાને ભેગા થયા હતા. પહેલા સુન્દર પાંડ્યના એક શિલાલેખ[૩૪૪] ઉપરથી એમ જણાય છે કે, ગામની સભામાં ૫૧૨ સભ્યો હતા. વળી, પશ્ચિમ ચાલુક્યવંશના રાજા ત્રિભુવનમલ્લના એક શિલાલેખમાં[૩૪૫] કહ્યું છે કે, ગામના બસો[૩૪૬] મહાજનોને તથા તેના મુખી કાલિદાસને અમુક દાન કરવામાં આવ્યું હતું. આ શિલાલેખ આડકતરી રીતે એમ પણ સાબીત કરે છે કે, ગામનો મુખી રહેતો. બીજા શિલાલેખો પણ આ પદવીની હયાતી પૂરવાર કરે છે.

જે ગામની સભા હોય તે ગામના મહત્ત્વ પ્રમાણે ગામની સભાનો દરજ્જો રહેતો હતો. કેટલાક પ્રસંગે એમ પણ કહ્યું છે કે, ગામની સભાની બેઠક ભરી શકાય તેટલા માટે રાજાઓ સભામંડપ બંધાવી આપતા.[૩૪૭] પરંતુ સાધારણ રીતે આવી સભા સ્થાનિક મંદિરોમાં ભેગી થતી, અને કેટલાક પ્રસંગે તો આવા કામે આમલીના ઝાડનો છાયડો પણ અનુકૂળ ગણાતો.[૩૪૮]

---

૩૪૨ ગ એ રી, ૧૯૦૮, પૃ ૨૩, અંક ૨૧૨

૩૪૩ ગ એ રી, ૧૯૧૪, પૃ ૫૫, અંક ૫૦૯

૩૪૪ ગ એ રી, ૧૯૧૮, પૃ ૧૫૩, પરિચ્છેદ ૪૩

૩૪૫ ગ એ રી, ૧૯૧૯, પૃ ૧૮, અંક ૨૧૩

૩૪૬ આ મળ્યાથી સભાનો પોતાનો ઉલ્લેખ ન થતાં સભાની એક સમિતિનો ઉલ્લેખ થતો હોય એ સંભવિત છે

૩૪૭ ગ એ રી, ૧૯૧૬, પૃ ૧૧૬

૩૪૮ ગ એ રી, ૧૯૧૦, પૃ ૮૦, પરિચ્છેદ ૨૧, ગ એ રી, ૧૯૧૬, પૃ ૨૩, અંક ૨૬૦

'મહાજનો' નામની સંઘરૂપ સંસ્થાનો ઉલ્લેખ અનેક પ્રસંગે થયેલો જોવામા આવે છે. સાધારણ રીતે આ શબ્દ બ્રાહ્મણ કબીલદાર માટે વપરાતો હતો; પરંતુ કેટલાક પ્રસંગે સ્થાનિક સત્તાધીશ સભા માટે પણ તે વપરાતો હોય, એ બનવા જોગ છે. ઇસ્વી સનની આઠમી સદીના શરૂઆતના ભાગના કુમાર વિક્રમાદિત્યના લક્ષ્મેશ્વરના સ્તભલેખમા સુથરાઇની હદમાની શ્રેણીઓ વગેરેના જેવી અન્ય સંઘરૂપ સંસ્થાઓની સાથેસાથે અલાહેદા એકમ તરીકે મહાજનોનો ઉલ્લેખ થયેલો છે.[૩૪૯] રાષ્ટ્રકૂટવંશના બીજા કૃષ્ણ રાજાના કાનડી ભાષાના એક શિલાલેખમા ત્રણસો મહાજનોના દાનનો ઉલ્લેખ થયેલો છે,[૩૫૦] અને ઇ. સ. ૯૦૨–૯૦૩ ની સાલના એ જ રાજાના બીજા એક શિલાલેખમા ૧૨૦ મહાજનોની સમતિથી અમુક બ્રાહ્મણોએ કરેલા દાનોના ઉલ્લેખ થયેલા છે.[૩૫૧] પશ્ચિમ ચાલુક્યવંશના ત્રૈલોક્યમલ્લ રાજાના ઇ. સ ૧૦૫૩–૧૦૫૪ ની સાલના એક શિલાલેખમા કહ્યું છે કે, રચ્ચુરુના ૧૨૦ મહાજનોએ જિનની પૂજાના કામે બગીચાની, પાણીવાળા ખેતરની, પાચ ઘરોની અને એક ઘાણીની બક્ષીસ આપી હતી.[૩૫૨]

મહાજનો

ચાલુક્યવંશના ત્રિભુવનમલ્લ રાજાના ઇ. સ. ૧૧૧૨ના શિલાલેખમાથી[૩૫૩] આ સંસ્થાના સ્વરૂપ અને બંધારણ વિષે આપણને કાંઇક માહિતી મળી શકે છે. 'અગ્રહાર' ઇટગેના મહાદેવને ધરાવવાના નૈવેદ્ય, અન્નકૂટ, દાન તથા ઓચ્છવના વાધા માટેના સાધનો પૂરા

૩૪૯ એ. ઈ., પુ. ૧૪, પૃ. ૧૮૯.
૩૫૦ ગ. એ. રી., ૧૯૦૪, પૃ. ૩૯, અંક ૫૩.
૩૫૧ એ. ઈ., પુ. ૧૩, પૃ. ૧૯૦.
૩૫૨ ગ. એ. રી., ૧૯૧૯, પૃ. ૧૬, અંક ૨૦૧.
૩૫૩ એ. ઈ., પુ. ૧૩, પૃ. ૩૬.

પાડવા માટે રાજાએ આખું ગામ બક્ષીસ તરીકે આપ્યું હતું "મહાન અગ્રહાર ઇટ્ટિગેના મુખીના તથા બાણીના ચાર સો મહાજનોના હાથમાં" ઉક્ત મિલ્કત સોંપવામાં આવી હતી. એ લોકો સર્વ પ્રકારના સદ્‌ગુણો ધરાવતા હતા તેમ જ વેદોમાં પારંગત હતા, એમ તેમાં કહ્યું છે. અહીં એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે, ચાર સો મહાજનો અગ્રહારની સત્તાધીશ સંસ્થારૂપ હતા, અને ગામડાની સામાન્ય સભાના મુખીના જેવો તેમનો પણ મુખી હતો. તે જ પ્રમાણે ચાલુક્યવંશના બીજા જગદેકમલ રાજાના ઇ. સ. ૧૧૬૧ ની સાલના મનગોળીના શિલાલેખમાં[૫૪] એમ કહ્યું છે કે, મહાપ્રભુ મદિરાજના મુખીપણા નીચેના મણિગવલ્લીના પાંચ સો મહાજનોની સંમતિથી રાજાએ દાન કર્યું હતું. આ સંસ્થાને 'પાંચ સો' તરીકે પણ ઉલ્લેખેલી છે, એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

જે હકીકત ઉપર એકત્ર કરી છે તેથી એવી ખાતરી થાય છે કે, જે પ્રમાણે સાધારણ ગામડાં ઉપર ગામડાની સંસ્થાનો અમલ ચાલતો તે જ પ્રમાણે અગ્રહારો ઉપર મહાજનોની સંસ્થાનો અમલ ચાલતો. '૩૦૦'ની, '૪૦૦'ની અને '૫૦૦'ની સંખ્યા એમ સ્પષ્ટ કરે છે કે, એ સંસ્થા બધા જ ઉમ્મરલાયક બ્રાહ્મણ પુરુષોની બનતી ન હતી, પણ તેમના પ્રતિનિધિઓની બનતી હતી. પરંતુ આ કામે કયા સિદ્ધાંતને અનુસરીને ચૂંટણી થતી, એ નક્કી કરવાનું અત્યારે મુશ્કેલ થઈ પડે છે. ઉત્તરદેવ ગામોના સંબંધમાં જે પદ્ધતિનો ઉલ્લેખ આપણે ઉપર કરી ગયા તેને મળતી જ [illegible]ધિત્વની પદ્ધતિ આ કામે પ્રચલિત હોય, એ સંભવિત છે.

[૮]

ગામડાની સંઘરૂપ સંસ્થાઓમા [illegible] સત્તા ધરાવતી હતી તો પણ, ઘણાખરા પ્રસ[illegible] સમિતિના

૫૪ એ. ઇ., પુ ૫, પૃ. ૯.

ગામડાની સભાની સમિતિઓ.

હાથે વિગતવાર વહીવટી કામ થતુ હશે, એમ લાગે છે. આપણે પ્રથમ વાંચી ગયા તેમ, ઉક્કલના શિલાલેખમા ચાર પાંચ સમિતિઓનાં નામ તો ગણાવેલાં છે :—

(૧) ચાલૂ વર્ષ માટે ચૂંટાયેલા મહાજનો. (૫, ૭, ૧૧, ૧૨, ૧૩,)

(૨) દાનો માટે ચૂંટાયેલા મહાજનો. (૬.)

(૩) સરોવર માટે ચૂંટાયેલા મહાજનો. (૬, ૧૧, ૧૨, ૧૩.)

(૪) બગીચા માટે ચૂંટાયેલા મહાજનો. (૧૨.)

(૫) દર વર્ષે ગામના કામકાજ સંભાળનારા મહાજનો. (૧૪)

ઉપર્યુક્ત સમિતિઓ પૈકીની બીજી, ત્રીજી અને ચોથી સમિતિના સ્વરૂપનો અને કામકાજનો ખ્યાલ તો તેના નામ ઉપરથી જ આવી શકે છે. પહેલી અને પાચમી સમિતિ એ ને એ સંસ્થા માટે જૂદાજૂદા નામે ઓળખાતી હશે, અને બીજી સમિતિઓ સામાન્ય અને પરચુરણ કામકાજ નહિ કરતી હોય તે એ બે સમિતિઓ કરતી હશે. જૂદાજૂદાં ગામોની આવી સમિતિઓના સભ્યોની સંખ્યા અને તેમનું બંધારણ જૂદાંજૂદાં હશે. દાખલા તરીકે, ઉત્તરમલ્લુરમાના બે શિલાલેખોમા વધારાની ચાર સમિતિઓનાં નામ આપેલાં છે તે આ પ્રમાણે :—"વાર્ષિક દેખરેખની સમિતિ"; "ન્યાયમંત્રી દેખરેખની સમિતિ"; "સુવર્ણની દેખરેખની સમિતિ" અને

સદીના ચોલ વંશના કેટલાક શિલાલેખોમાં[356] ગામડાની વધારાની કેટલીક સમિતિઓના નામ ગણાવેલા છે તે આ પ્રમાણે :–(૧) "સગીન (कुटुंब) ઉપર દેખરેખ રાખનાર મહાજનો"; (૨) "ખેતરો ઉપર દેખરેખ રાખનાર મહાજનો", (૩) "બગો (બગ્યાના) મહાજનો" (૪) "ગામડા ઉપર દેખરેખ રાખનાર મહાજનો"; અને (૫) "ઉદાસ્ન નો (આવુઓ ?) ઉપર દેખરેખ રાખનાર મહાજનો." "મદિરના કામકાજની વ્યવસ્થા કરનારી સમિતિ"નો ઉલ્લેખ પણ થયેલો છે પરંતુ એ સમિતિ ઉપર્યુક્ત (૪) અને (૫) આંકવાળી સમિતિના જેવી જ હશે. પહેલા રાજરાજના ઇ. સ. ૯૯૬ ના શિલાલેખમાં[357] પણ "સરોવર ઉપર દેખરેખ રાખનારી સમિતિ"નો અને "ગામડા ઉપર દેખરેખ રાખનારી સમિતિ"નો ઉલ્લેખ થયેલો છે. તદુપરાંત "જમીનમાપણીસંબંધી સમિતિ"નો[358] અને "ન્યાયસંબંધી સમિતિ"નો[359] ઉલ્લેખ પણ થયેલો છે "ન્યાયસંબંધી સમિતિ"માં તો એક સ્ત્રીસભાસદ પણ હતી.

ચાલુક્યવંશના બીજા ભીમ રાજાના (ઇ. સ. ૯૩૪–૯૪૫) મનુશીપત્તનના તામ્રપત્રોમાં[360] "પાચની સમિતિ"નો તથા "સમિતિની બેઠક (घार–गोष्ठी)માના વાક્‌ચતુર યુવકો"નો ઉલ્લેખ થયેલો છે. આથી એમ જણાય છે કે, આ સમિતિઓમાં યુવકો પણ બેસતા અને ચર્ચામાં છૂટથી ભાગ લેતા. નત્તમ્ ગામના ત્રણ શિલાલેખોમાં એ સમિતિઓનો ઉલ્લેખ થયેલો છે તે પૈકીની "सवत्सर-वारियम्" નામની સમિતિ ("વાર્ષિક દેખરેખની સમિતિ")માં

356 ગ. એ રી, ૧૯૦૫, પૃ. ૪૯, પરિચ્છેદ ૭, ૧૯૧૫, પૃ ૧૧૫–૧૧૬.

357 ગ. એ. રી, ૧૯૧૮, પૃ. ૧૪૩

358 ગ. એ. રી, ૧૯૧૪, પૃ. ૩૦

359 ગ. એ રી, ૧૯૧૦, પૃ. ૯૮–૯૯, પરિચ્છેદ ૩૫.

360 એ ઈ, ૫, પૃ. ૧૩૭–૧૩૮.

૧૨ સભાસદો રહેતા, અને તે ગામની મહાસભાનો એક ભાગ હતી ગામના કોઈ અમલદારનુ અગર અમલદારોની સમિતિનુ નામ "उर-वारियम्" હતુ, અને તેનુ કામ દેખીતી રીતે ગામની જમીનો અગમર રીતે ખેડાય તે જોવાનુ તથા ઉત્પન્ન ભેગુ કરવાનુ હતુ

આ સમિતિઓના બધારણનુ બ ગમિ તથા વિગતવાર વર્ણન ઉત્તરમલ્લુરમાના બે શિલાલેખોમાથી મળી આવે છે તે પૈકીનો પાછના સમયનો શિલાલેખ આગના સમયના શિલાલેખનુ સુધારાવધારા સાથેનુ સ્વરૂપ હોવાથી અહીં આપણે પાછના સમયના શિલાલેખનુ ભાષાતર ઉતારીશ એટલે આ સમિતિઓ જે પદ્ધતિ અનુયે બધાતી તેનો ખ્યાલ આપણને આવી શકશે ૩૬૧

સમિતિઓનુ બધારણ.

"દર વર્ષે એક વાર 'વાર્ષિક દેખરેખ' 'બગીચાની દેખરેખ', અને 'સરોવરની દેખરેખ' (માટેની સમિતિ) ચૂટવા માટેના નિયમો આ રીતે (અમે, સભાના સભ્યોએ) ઘડયા

(૧) "(ઉત્તરમલ્લુરમા) ત્રીસ લત્તા (વિભાગ) રહેશે

(૨) "આ ત્રીસ લત્તાઓ પૈકીના દરેક લત્તામા જેઓ રહેતા હશે તેઓ ભેગા થશે અને 'ઊપાડવાની ચિઠ્ઠી' (कुडवोलै) માટે માણસો પસદ કરશે

"પોતાનુ નામ ઊપાડવાની ચિઠ્ઠીમા દાખલ થાય અને (તે ઊપાડવાની ચિઠ્ઠી માટેના પાત્રમા) નખાય, એમ જે ઇચ્છતો હોય તેની લાયકી નીચે પ્રમાણે હોવી જોઈએ —

( ) ' સાથની જમીનના ચોથા ભાગ (वेलि)નો તે માલીક હોવો જોઈએ

---

૩૬૧ ગ એ રી, ૧૮૯૯, પૃ ૨૩ આ મ ની ૧૯૦૪–૧૯૦૫, પૃ ૧૪૦ બન્ને વચ્ચેનો ભેદ જાણવા જુઓ। ગ એ રી, ૧૮૯૮, પૃ ૨૭–૩૦

(ખ) "પોતાની જ જમીન ઉપર બાંધેલુ તેનુ પોતાનુ ઘર હોવુ જોઈએ

(ગ) "તેની ઉમ્મર ૭૦ થી ઓછી અને ૩૫ થી વધારે વર્ષની હોવી જોઈએ.

(ઘ) "તેને મ ત્રબ્રાહ્મણનુ જ્ઞાન હોવું જોઇએ; (અર્થાત્) તેને પોતાને તે આવડતુ હોવુ જોઈએ તેમ જ (બીજા લોકોને) તે શીખવતા તેને આવડતુ હોવુ જોઇએ.

(ང) "કોઈની પાસે જમીનનો અષ્ટમાશ (वेलि) જ હોય તો પણ, તેણે એક વેદનો અભ્યાસ કર્યો હોય અને ચાર ભાષ્યો પૈકીના એક ભાષ્યનો અભ્યાસ કર્યો હોય અને (બીજા લોકોને) તે એ શીખવી શકે તેમ હોય તો ઉપાડવાની ચિઠ્ઠીમા તેનું નામ દાખલ કરી શકાય અને (પાત્રમા તે ચિઠ્ઠી) નાખી શકાય.

(ચ) ("ઉપર્યુક્ત લાયકી જેઓ ધરાવતા હોય) તે પૈકીના (૧) જેઓ કામકાજથી સારી રીતે જાણીતા હશે અને પવિત્ર નિયમો પ્રમાણે વર્તતા હશે તેમને જ પસંદ કરવામા આવશે; અને (૨) જેમણે પ્રામાણિક રીતે કમાણી કરી હશે, જેમના મન શુદ્ધ હશે, અને જેઓ છેલ્લા ત્રણ વર્ષથી આ સમિતિઓમા(ની કોઈ સમિતિમા) નહિ હોય તેમને પણ પસંદ કરવામા આવશે.

(છ) (૧) "જેઓ આમાની કોઈ સમિતિમા હશે પણ જેમણે પોતાના હિસાબ રજુ કર્યા નહિ હોય તેઓ(ના નામ) તથા નીચે જણાવેલા તેમના સગાસંબંધી(ના નામ) ઉપાડવાની ચિઠ્ઠીમા દાખલ કરી શકાશે નહિ અને (પાત્રમા તે) નાખી શકાશે નહિ:

(૨) "તેમની માતાની નાની અને મોટી બહેનોના પુત્રો;
(૩) "તેમની કાકીઓના અને તેમના મામાના પુત્રો;
(૪) "તેમની માતાના ભાઇઓ;
(૫) "તેમના પિતાના ભાઈઓ;

(૬) " તેમના પોતાના ભાઈઓ;

(૭) " તેમના સસરા (?),

(૮) " તેમની પત્નીના ભાઈઓ;

(૯) " તેમની બહેનોના પતિઓ;

(૧૦) " તેમની બહેનોના પુત્રો,

(૧૧) " લાયકી ન ધરાવતા માણસોની પુત્રીઓને પરણેલા જમાઈઓ;

(૧૨) " તેમના પિતા;

(૧૩) " તેમના પુત્રો.

(જ) " (૧) જેમની સામે ગેરકાયદેસર સંભોગની અથવા તો (ક) બ્રહ્મહત્યા, (ખ) મદ્યપાન, (ગ) ચોરી, (ઘ) ગુરુપત્ની સાથે વ્યભિચાર અને (ઙ) એ ચાર પ્રકારના ગુના પૈકીના કોઈ ગુનામાં મામેલગીરી–એ પાંચ મહાપાપો પૈકીના પહેલા ચાર પાપ (પૈકી એક કે વધુ પાપ) કર્યાની નોંધ થઇ હશે તેઓ(ના નામ), તથા (૨) ઉપર્યુક્ત તેમના સગાસંબધી(ના નામ) ઊપાડવાની ચિઠ્ઠીમાં દાખલ કરી શકાશે નહિ અને (પાત્રમાં તે) નાખી શકાશે નહિ.

(ઝ) " (હલકા લોકો સાથે) સંગતિ રાખ્યા બદલ જેમને નાત-બહાર મૂકવામાં આવ્યા હશે તેઓ પ્રાયશ્ચિત્તની ક્રિયા કરશે નહિ ત્યાં સુધી તેઓ(ના નામ) ઊપાડવાની ચિઠ્ઠીમાં દાખલ કરી શકાશે નહિ અને (પાત્રમાં તે) નાખી શકાશે નહિ.

(ઞ) " જેઓ અતિમાહસિક હશે તેઓ(ના નામ) ઊપાડવાની ચિઠ્ઠીમાં દાખલ કરી શકાશે નહિ અને (પાત્રમાં તે) નાખી શકાશે નહિ. [મૂળ શિલાલેખનો આ ભાગ ખંડિત હોવાથી આ આખી કલમ મૂળ લખાણમાં સચવાઈ રહી નથી.]

(ટ) " જેમણે બીજા લોકોની મિલ્કત ચોરી કે લૂટી હશે તેઓ(ના નામ) ઊપાડવાની ચિઠ્ઠીમાં દાખલ કરી શકાશે નહિ અને (પાત્રમાં તે) નાખી શકાશે નહિ.

...કોઈ જાતનો અવિહિત ભોગ (?) ખાધો હશે ... ક્રિયા કર્યાના કારણે જેઓ શુદ્ધ થયા હશે તેઓ(ના ...) ઊપાડવાની ચિઠ્ઠીમા દાખલ કરી શકાશે નહિ ... (કામ કરવાને પસંદ થવા માટે પાત્રમા તે) નાખી ... નહિ

"(૧) જેમણે.... પાપ કર્યાં હશે [અહીં પણ મૂળ ખંડિત થયેલુ છે] અને પ્રાયશ્ચિત્તની ક્રિયા કરીને જેઓ શુદ્ધ ... (૨) જેઓ ગામના કટકરૂપ હશે અને પ્રાયશ્ચિત્તની ક્રિયા કરીને શુદ્ધ થયા હશે, (૩) જેમણે ગેરકાયદેસર સંભોગનો ગુનો કર્યો હશે અને જેઓ પ્રાયશ્ચિત્તની ક્રિયા કરીને શુદ્ધ થયા હશે, તે તમામ લોકો(ના નામ) જિંદગીપર્યંત (આમાની કોઈ) સમિતિ માટે ઊપાડવાની ચિઠ્ઠીમા દાખલ કરી શકાશે નહિ અને (પાત્રમા તે) નાખી શકાશે નહિ.

"આમ ગણાવેલા આ તમામ જણને બાતલ કરીને ત્રીસ લત્તામા ઊપાડવાની ચિઠ્ઠીને માટે નામો લખાશે, અને (ઉત્તરમલ્લુરના) બાર ગામડાના ત્રીસ લત્તા પૈકીનો દરેક લત્તો અલાહેદું પરબીડિયુ તૈયાર કરશે અને (તેમા શુ છે તે દર્શાવનારી) ચિઠ્ઠી બહારથી તેના ઉપર બાધશે. (એ પરબીડિયા) એક વાસણમા નાખવામા આવશે. (આ કામને માટે) બોલાવેલી, જુવાન અને વૃદ્ધ (સભાસદો) સાથેની, ગામડાની સભાની, પૂરી હાજરીવાળી બેઠક વચ્ચે, ઊપાડવાની ચિઠ્ઠીઓ ઊઘાડવામા આવશે. તે દિવસે મંદિરના જે પૂજારીઓ ગામમા હાજર હશે તેઓ ગામના જે મંડપમા (?) સભાની બેઠક ભરાશે તેમા, એક પણ અપવાદ વગર બેસશે મંદિરના પૂજારીઓના મધ્ય ભાગે વૃદ્ધમા વૃદ્ધ પૂજારી ઊભો રહેશે અને હાજર રહેલા તમામ લોકો જોઈ શકે એવી રીતે એક (ખાલી) વાસણ ઊચું કરશે. જે નાના બાળકને આ બાબતનુ કાંઈ ભાન નહિ હોય તે ત્રીસ લત્તા(માથી આવેલા પરબીડિયા પૈકીનુ) એક (પરબીડિયુ) ... આપશે. (એ પરબીડિયામા) ...

હલવવામા આવશે અને તેને (મારી પેરે) હલાવવામા આવશે (એ નાના બાળકના હાથે) આ વામણમાથી એક ચિઠ્ઠી ઊપડાવવામા આવશે, અને તે લવાદને સોપવામા આવશે ચિઠ્ઠીનો હવાલો લેતા લવાદ પાચે આગળીઓ પહોળી રાખીને પોતાની હાથેળીમા તે લેને આ પ્રમાણે પોતાને મળેલી ચિઠ્ઠી (ઉપર લખેલુ નામ) તે વાચી બતાવશે તેણે વાચેલી ચિઠ્ઠી મડપમા તે વખતે હાજર રહેલા તમામ પૂજારીઓ વાચી બતાવશે આ પ્રમાણે વાચી બતાવેલુ નામ નોધી લેવામા આવશે (અને સ્વીકારવામા આવશે) એ પ્રમાણે ત્રીસ લત્તા પૈકીના દરેક લત્તા માટે એક માણસ પસદ કરવામા આવશે

"આ રીતે ચૂટાયેના ત્રીસ માણસો પૈકી જેઓ અગાઉ 'બગીચાની દેખરેખ (માટેની સમિતિ)' મા અને 'સરોવરની દેખરેખ (માટેની સમિતિ)' મા રહ્યા હશે અને જેઓ જ્ઞાનમા આગળ વધેના હશે તથા જેઓ ઉમ્મરમા આગળ વધેના હશે તે (બાર જણ) ને 'વાર્ષિક દેખરેખ (માટેની સમિતિ)' માટે પસદ કરવામા આવશે બાકીના માણસો પૈકી બાર જણને 'બગીચાની દેખરેખ (માટેની સમિતિ)' માટે પસદ કરવામા આવશે, અને બાકીના છ જણની 'સરોવરની દેખરેખ (માટેની સમિતિ)' બનશે છેલ્લી બે સમિતિ મોઢે અભિપ્રાય લઇને (?) પસદ કરવામા આવશે જે મહાજનો આ ત્રણ સમિતિના સભ્યો હશે તેઓ પૂરા ત્રણસો ને સાઠ દિવસ સુધી અધિકારપદે રહેશે અને પછી નિવૃત્ત થશે સમિતિમા હોય એવો કોઈ માણસ કોઈ ગુના બદલ તકસીરવાન જણાશે તો તેને (એકદમ) દૂર કરવામા આવશે આ લોકો નિવૃત્ત થાય ત્યારપછી સમિતિઓ નીમવા માટે (ઉત્તરમલ્લુરના) બાર ગામોમાની 'ન્યાય સબધી દેખરેખ રાખનારી સમિતિ'ના સભ્યો લવાદની મદદથી એકઠા થઈ આ ફરમાનમા (ચૂટણીના) નિયમો આપ્યા છે તેને અનુસરીને ચિઠ્ઠીઓ ઊપડાવીને પસદગી કરવામા આવશે

"'પચ-વાર-વારિયમ્' અને 'સુવર્ણની દેખરેખ (માટેની સમિતિ) માટે ત્રીસ લત્તામાં ઊપાડવાની ચિઠ્ઠી માટે નામો લખવામાં આવશે, બહારથી બાંધેલી ચિઠ્ઠી(વાળા) ત્રીસ (પરબીડિયાં) એક વાસણમાં મૂકવામાં આવશે અને (પ્રથમ વર્ણવ્યા પ્રમાણે) ત્રીસ ચિઠ્ઠી ઊપાડવામાં આવશે આ ત્રીસ ચિઠ્ઠીમાંથી બાર માણસોને પસંદ કરવામાં આવશે આ બાર માણસોમાંના ૭ માણસોની 'સુવર્ણની દેખરેખ (માટેની સમિતિ) બનશે, અને બાકીના ૭ જણની 'પચ-વાર-વારિયમ્ બનશે બીજા વર્ષે આ (બે) સમિતિઓ (નીમવા) માટે ચિઠ્ઠીઓ ઊપાડવાના સમયે (તે વર્ષે) આ સમિતિઓમાં જે લત્તાઓનું પ્રતિનિધિત્વ આવી ગયું હશે તે લત્તાઓને બાતલ રાખવામાં આવશે, અને બાકીના લત્તાઓમાંથી મોઢે અભિપ્રાય લઇને (?) નીમણૂક કરવામાં આવશે જેઓ ગધેડે બેઠા હશે અને જેમણે ખોટી સહી કરી હશે તેઓ(ના નામ) ઊપાડવાની ચિઠ્ઠીમાં દાખલ કરી શકાશે નહિ અને (પાત્રમાં તે) નાખી શકાશે નહિ

"લવારો અને જેમણે પ્રામાણિક રીતે કમાણી કરી હશે તેઓ (ગામના) હિસાબ રાખશે જેણે હિસાબ રાખ્યો હશે તે (જે મુદત દરમ્યાન અધિકારપદે હશે તે મુદત માટેનો) હિસાબ મોટી હિસાબી સમિતિના મહાજનોને રજુ કરશે નહિ અને તે પોતે પ્રામાણિક જાહેર થશે નહિ ત્યાં સુધી ફરીથી તે પદે તેની નીમણૂક થઈ શકશે નહિ જે માણસ હિસાબ લખતો હશે તે પોતે જ હિસાબ રજુ કરશે, અને તેનો હિસાબ બંધ કરવાને બીજા હિસાબી માણસને લાવવામાં આવશે નહિ

"આમ આ વર્ષથી યાવચ્ચદ્રદિવાકરૌ માત્ર ઊપાડવાની ચિઠ્ઠી વડે હમેશાં સમિતિઓની નીમણૂક થશે આવી ગ તગ્ના થઇ હતી"

સમિતિઓની પસંદગી માટે ઉપર જે વિસ્તૃત નિયમો આપેલા છે તેથી ગામડાની સંસ્થાઓના પ્રજાસત્તાક સ્વરૂપનો ઉત્તમોત્તમ દાખલો મળી રહે છે એથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, સંઘરૂપ સરયાના

કર્તવ્યો મુખ્યત્વે કરીને ઉક્ત સમિતિઓ દ્વારા બજાવાતાં હતાં, અને તેથી જ નીતિભ્રષ્ટતા થતી અટકાવવા માટે આટલી બધી અગમચેતી રાખવી પડતી હતી. પ્રજાકીય તત્ત્વવાળું બંધારણ હોય તેમા ભ્રષ્ટતા આવે, એ સ્વાભાવિક છે; તેમ છતા પણ તેની ભાવનાને તથા શક્તિમત્તાને નુકસાન કર્યા વગર એ ભ્રષ્ટતા દૂર કરવાનો પ્રયત્ન આ રીતે કરવામાં આવતો હતો. આ કામે જે નિયમો ઘડાયા હતા તે ખરેખર ધ્યાન ખેંચે તેવા છે, અને તેમા ચતુરાઈ તેમ જ અગમચેતી દેખા દઈ રહી છે. ઉપર્યુક્ત નિયમોમાની કેટલીક શરતો માટે તો આપણને માન ઊપજ્યા વગર રહેતુ નથી. સાથની જમીનનો ચતુર્થાંશ (વેલિ) પણ જેની પાસે પોતાની માલીકીનો ન હોય તે આમાની કોઇ સમિતિ માટે ઉમેદવાર તરીકે સાધારણ રીતે ઊભો થઈ શકતો નહિ તો પણ અમુક જાતની કેળવણી પામેલા માણસો પરત્વે અપવાદ સ્વીકારવામાં આવતા હતા. જેઓ છેલ્લા ત્રણ વર્ષ સુધીમા કોઇ સમિતિમા આવ્યા ન હોય તેમને જ પસંદ કરી શકાય, એવો જે '(ચ)' નિયમ આપેલો છે તે અલબત્ત દરેક ગ્રામવાસીને આ સમિતિઓમા કામ કરવાની તક મળે તે હેતુથી તેમ જ તે પોતે જે સભામા હોય તે સભાના જોખમદાર સભ્ય થવા માટેની લાયકી તેને મળે તે હેતુથી ઘડવામા આવ્યો હતો.[૩૬૨] સભાસદોની પસંદગી કરવા માટેની પદ્ધતિ એવી કાળજીપૂર્વક યોજાઈ હતી કે લાચરુશવત કે અંગત લાગવગ થવાનો સંભવ જ ન રહે. પ્રાચીન અને અર્વાચીન દુનિયામાંના પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમા જે પદ્ધતિ પ્રચલિત હોવાનુ આપણે જાણીએ છીએ તેની સાથે ઉક્ત પદ્ધતિ સારી રીતે સરખાવી શકાય તેમ છે.

૩૬૨ ચોલવંશના એક શિલાલેખમા આ સિદ્ધાંતને આથી પણ વધારે વિસ્તૃત કરવામા આવ્યો છે. તેમા કહ્યું છે તેમ, જૂની પદ્ધતિ પ્રમાણે જેઓ વર્ષના અંતે પોતાની જગ્યા ખાલી કરવાનું કબૂલ કરે તેમના હાથે ગામડાનો વહીવટ કરાવવાની વ્યવસ્થા સભાએ કરી હતી. (ગ. એ. રી., ૧૯૧૫, પૃ. ૧૮, અંક ૯૨.)

ઉપર્યુક્ત નિયમોનો અમલ કેવી રીતે થતો તેના સંબંધમાં એક શિલાલેખમાથી[૩૬૩] આપણને માહિતી મળે છે. તેમાં કહ્યું છે કે, ગામના જે હિસાબી ઇસમે છેતરપીંડી કરી હતી તેને બરતરફ કરવાની અને તેના વંશજોને તથા સગાસંબંધીને ગામના હિસાબ લખવાની બંધી કરવાની 'વ્યવસ્થા' ગામની સભાએ કરી હતી.

ગામડાની શ્રેણીએ જે માણસોની નીમણુક કરી હોય તેઓ જે દેવા કરે તેને માટે તે સંસ્થા જવાબદાર ગણાય, એવું ધોરણ તે સમયે હોવાનુ સાબીત થાય છે. પહેલા કુલોત્તુંગના રાજકાળના ૪૮મા વર્ષના (ઈ. સ. ૧૧૧૭-૧૧૧૮ના) એક શિલાલેખમાં[૩૬૪] કહ્યું છે તેમ, જે બે ઇસમો ઈ. સ. ૧૧૧૫-૧૧૧૬માં ગામનો હિસાબ લખતા હતા તેમણે દેવા કર્યા, અને તે દેવાં પતાવ્યા વગર તેઓ ગામ છોડીને ચાલ્યા ગયા. જે ગ્રામસંસ્થાની નોકરીમાં તેઓ હશે તેણે અમુક ખેતરો વેચી નાખીને એ દેવાનો નિકાલ કરવો પડ્યો હતો.

ઉત્તર આર્કટ પ્રાંતના બ્રહ્મદેશમ્ નામક ગામમાંથી મળી આવેલા અનેક શિલાલેખોમાથી[૩૬૫] ગ્રામસભાના કામકાજ વિષે કેટલીક રસિક માહિતી મળી શકે છે. તેમાથી એમ જણાય છે કે, એ ગામ 'અગ્રહાર' હતું, અને તેમાં 'ગણુપ્પેરમક્કલ' અથવા 'ગણુવારિયપ્પેરમક્કલ' નામની વ્યવસ્થિત ગ્રામસંસ્થા હતી. એ શિલાલેખોમાં ઘણુંખરૂં એ સભાના અને તેની પ્રવૃત્તિઓના ઉલ્લેખો થયેલા છે. તેના તાબામાં અનેક સમિતિઓ કામ કરતી હોવી જોઇએ. એમાંની એક સમિતિ ગામ (ગણવારિયમ્)ના કામકાજ સંભાળનારી સમિતિ હતી, અને બીજી એક સમિતિ મંદિર (શ્રીયિલવારિયમ્)નાં કામકાજ સંભાળનારી સમિતિ હતી. મદિર માટેની ઉક્ત સમિતિનો હિસાબી

૩૬૩ ગ. એ. રી., ૧૯૦૫, પૃ. ૨૭, ૫૪.
૩૬૪ ગ. એ. રી., ૧૯૦૭, પૃ. ૭૬, પરિચ્છેદ ૩૯.
૩૬૫ ગ. એ. રી., ૧૯૧૬, પૃ. ૧૧૫-૧૧૬.

અમલદાર "ત્રૈરાજ્યવટિકામધ્યસ્ત"૩૬૬ અર્થાત્ "ત્રૈરાજ્ય (નામક) પાઠશાળાનો લવાદ" કહેવાતો હતો. શક ૧૯૪ના શિલાલેખમાં ઉલ્લેખેલું દાન 'ગણવારિયમ્'ના જે મહાજનો તે વર્ષે કામ કરતા હતા તેમને મહાસભાએ સોંપ્યું હતું, અને એ લોકો નિષ્ફળ નીવડે તો તે સમિતિના દરેક સભ્ય પાસેથી 'શ્રદ્ધામતો' (એટલે કે, એ દાનમાં જેઓ રસ લેતા હોય તેઓ ?) રાજા તરફે દંડ વસુલ કરે, એમ ઠર્યું હતું, એવું એમાં કહ્યું છે સભાના તાબામાં કેટલાક 'મધ્યસ્તો' (લવાદો) પણ રહેતા તેઓ સરોવર સંબંધી હિસાબ રાખતા, અને તેમને હંમેશાં રોજ ચોખાના ચાર 'નાનિ' તથા દર વર્ષે શુદ્ધ સોનાના સાત 'કલંજુ' અને કાપડની એક જોડ મળતી સભા તરફથી તપાસના માટે હિસાબ રજુ કરવાના પ્રસંગે આવા દરેક ઈસમે પોતાના હાથમાં લાલચોળ લોઢું પકડવાની કસોટીમાંથી પસાર થવું પડતું તે એમાંથી સહીસલામત રીતે પસાર થઈ જતો (અને તેથી શુદ્ધબુદ્ધિનો ઠરતો) તો વધારાની રકમ (પાદશેર ?)નો ચોથો ભાગ બક્ષીસ તરીકે તેને મળતો પરંતુ તેનો હાથ દાઝતો (અને તેથી તે દૂષિત ઠરતો) તો તેને ૧૦ 'કલંજુ'નો દંડ થતો, પણ તેને વધારાની કાંઈ ભારી રિક શિક્ષા થતી નહિ 'ગણપેરુમક્કળ' નામની સંસ્થા મહાસભાની આધારભૂત સભા હતી, પરંતુ મંદિરના વ્યવસ્થાપક તરીકે પણ તે કેટલાક પ્રસંગે કામ કરતી હતી, એમ જણાય છે મંદિરની વ્યવસ્થા કરનારી સંસ્થા તરીકે તેના સભાસદોએ એવી કબૂલત આપેલી જણાય છે કે, મંદિરને જે સોનું સોંપવામાં આવ્યું હોય તેનો નાશ તેઓ કરે તો મંદિરના મહેશ્વરોને દરેક સભાસદ ૨૪ 'કાનમ્'નો દંડ ભરે

[૯]

ગામડાની શ્રેણીઓ ગામડાની જમીન ઉપર સંપૂર્ણ અધિકાર

૩૬૬ આ અમલદારના સંબંધમાં ઉક્કલનો બીજો શિલાલેખ પણ જુઓ

ભોગવતી હતી, અને ગામડાની આંતરિક વ્યવસ્થાની બાબતમાં તેના સમમાં કાઈ માથુ ઘાલતું નહિ પરંતુ ગામ

ગ્રામસભા અને મધ્યસ્થ સરકાર વચ્ચેનો સંબંધ.

સભામાંથી જે કરનું ઉત્પન્ન આવવાનું હોય તેને માટે તેઓ જવાબદાર ગણાતી આનો એક દાખલો મોજુદ છે રાજાનું મહેસુલ ભરાયા વગર બાકી રહ્યું હતું તેથી એક ગ્રામ સભાના સભાસદોને પકડીને કેદમાં નાખવામાં આવ્યા ત્યારબાદ બાકીનું મહેસુલ ભરી દેવા માટે તે ગામડાની સભાના કેટલાક બ્રાહ્મણ સભાસદોએ ૨૦૦ 'કાશુ' લઇને ૮૦ 'વેલિ' જમીન વેચી દીધી ત્યારે મામલો શાંત પડયો ૩૬૭

તિરુવનમના શિલાલેખ ૩૬૮ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે, રાજાના અમલદારો ગ્રામસંસ્થાના હિસાબ વખતોવખત તપાસતા ઉક્તમાનો બારમો શિલાલેખ તેમજ બીજા કેટલાક શિલાલેખો ૩૬૯ એમ બતાવી આપે છે કે, કર્તવ્યનો પરિત્યાગ કર્યા બદલ ગ્રામસભા દંડને પાત્ર નીવડતી પહેલા રાજરાજનો ઈ સ ૯૯૬નો શિલાલેખ૩૭૦ પણ આ વાત ક્રમિક વિગત સાથે કહે છે તેમાં એમ કહ્યું છે કે, ત્રિભુવન-મહાદેવી-ચતુર્વેદિ-મંગલમ્ ગામની સભા એક મંડપમાં ભેગી થઈ, અને કોઇ માણસે જે ગામ સભા પાસેથી ખરીદ્યુ હતું અને સ્થાનિક મંદિરને લખી આપ્યુ હતુ તે ગામના સંબંધમાં તેણે આ પ્રમાણેનો કરાર કર્યો હતો —"ઉક્ત સભા 'સિદ્ધાય', 'દંડાય' અને 'પચવાર' સિવાયનો કોઈ પણ કર ઊઘરાવશે નહિ આની વિરુદ્ધ તે વર્તન કરે અગર 'શિરિનરઈ' જેવા જે કર પ્રથમ ઠરેલા

---

૩૬૭ ગ એ રી, ૧૯૧૩, પૃ ૧૦૯

૩૬૮ સા ઈ ઈ, પુ ૩, ભા. ૧, અંક ૫૭

૩૬૯ ગ એ રી, ૧૯૦૩, અંક ૩૪૨ તથા ૩૪૩, ગ એ રી, ૧૯૧૧, અંક ૨૬૮

૩૭૦ ગ એ રી, ૧૯૧૮, પૃ ૧૪૩.

કરની યાદીમા દાખલ ન હોય તે કર તે નાખે તો તે કાયદેમર ગણાશે નહિ. આ ગામના સંબંધમા જે તે વર્ષમા કામ કરતી 'મરોવરની દેખરેખ માટેની સમિતિ'ના તથા 'ગામની દેખરેખ માટેની સમિતિ'-ના અને 'ઊરમૈશ્વેરાર'ના મભ્યો 'અમંજિ' તરીકે ચોખા કે કાગર રૂપે કોઈ પણ જાતનું મહેનતાણું લેશે નહિ સમિતિના જે મભ્યો આવા કરનુ ઉત્પન્ન ઓળવશે અને એવા કર નાખવા માટેના હુકમ ઉપર સહી કરશે તેમને સોનાના ૨૫ 'કલંજુ'નો દંડ કરી શકાશે, અને તે દડ 'દેવકનમીઓ' (મદિરના વ્યવસ્થાપકો) ઊઘરાવશે. આ દંડ ભર્યા પછી પણ, 'ધર્માસન' (વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશી) જે સ્થળ ઠરાવે તે સ્થળે અને આ ફરમાનમા જે દર ઠર્યો છે તે દરે તેમણે ('વારિયમ'ના સભાસદોએ) 'ધર્માસન'ને દડ ભરવો પડશે 'વારિયમ'ના જે હિસાબી અમલદારે ગેરકાયદેમર ઉઘરાણુ કરવા દીધુ હશે તેણે 'વેત્તિ' ભરવુ પડશે જેઓ આ ફરમાન પરત્વે 'નન્નો' ભણશે તેમની પાસેથી તથા જેમણે આમ કરવા બદલ તેઓને ઉશ્કેર્યા હશે તેમની પાસેથી 'દેવકનમીઓ' પદર 'કલંજુ'નો દંડ 'ધર્માસન'ને અપાવશે; અને ત્યારપછી પણ આ જ ફરમાનને અનુસરવાની ફરજ તેમને પાડવામા આવશે" તિરુમલપુરમ્ના શિલાલેખમા એવો દાખલો નોધાયેલો છે કે, મદિરને જે મહેસુલ લખી આપવામા આવેલુ તેનો થોડોક ભાગ ગ્રામસભા ઓળવતી હતી તે બદલની ફરિયાદ મદિરના અધિકારીઓએ રાજા સમક્ષ કરી તે ઉપરથી રાજાએ એ સભાનો દંડ કર્યો હતો ૩૭૧ બીજી તરફથી જોતા, ગામની હદમાના કોઈ મદિરના નોકરો કાઇ અયોગ્ય કામ કરતા તો તે હકીકત ગ્રામસભા રાજા સમક્ષ રજુ કરી શકતી.૩૭૨

ગ્રામસભા જે નિયમો ઘડતી તેમાના કેટલાક નિયમો બદલ રાજાની મજુરી મેળવવી પડતી. દાખલા તરીક, ઉત્તરમલ્લુરના ઉપ

૩૭૧ ગ. એ રી., ૧૯૦૭, પૃ. ૭૧.
૩૭૨ ગ. એ. રી., ૧૯૦૯, પૃ. ૮૩, પરિચ્છેદ ૨૮.

યુંક્ત નિયમોના અંતમા કહ્યુ છે કે, " આવી રાજાજ્ઞા થઈ હતી " તે જ પ્રમાણે ઉક્કલમાના નવમા શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે કે, જેમણે કર ન ભર્યાં હોય તેમની જમીન વેચી નાખવાનો અધિકાર ગ્રામસભાને આપનારૂ રાજાનુ ફરમાન થયુ હતુ (ગ. એ. રી, ૧૯૧૦, પૃ ૯૨ ઉપર આપેલા બીજા દાખલાઓ પણ સરખાની જોવા જેવા છે) બીજી તરફથી જોતા, ગામડાના દરજ્જાને અસર કરે એવુ નઈ શાહી ફરમાન થતુ તો તેને નોધતા પહેલા તથા દફતરખાનામા દાખલ કરતા પહેલા ગ્રામસભાની અનુમતિ માટે તેના તરફ મોકલવુ પડતુ. વીર રાજેન્દ્રના એક શિલાલેખથી આ વાત સાબીત થાય છે.[૩૭૩]

ઇ. સ ની બારમી સદીના ત્રાવણકોરના બે શિલાલેખો[૩૭૪] પણ ગ્રામસભાના આ અધિકાર બદલના સુંદર દાખલા પૂરા પાડે છે. તેમાના પહેલા લેખમા કહ્યુ છે કે, મંદિરના દૈનિક નૈવેદ્યની વ્યવસ્થા કરવાના હેતુથી વેણાદના શાહી અમલદારોએ ડાંગરની કેટલીક જમીનનુ દાન કર્યું હતું બીજો લેખ શાહી અમલદારોએ અને ગામલોકોએ એકત્ર થઈને કરેલો દસ્તાવેજ છે. તેમા એમ કહ્યુ છે કે, રાજાજ્ઞાને અનુસરીને તેમણે મંદિરના નોકરોને ડાંગરની જમીન લખી આપી હતી. અલબત્ત ગૌણ ખર્ચ તથા ઉપાત તેમાથી કરી શકાય, એવી શરત રાખી હતી. એ લેખના અંતમા આમ લખ્યુ છે — "આના સાક્ષી તરીકે તલકુડિ ગામના અમે લોકોએ અમારી સહી (આમા કરી છે)" એમ અંતે સહીઓ કરેલી જોવામા આવે છે. ઉક્ત બે શિલાલેખોના સંપાદકે આ પ્રમાણે નોંધ લખી છે —"એટલુ ખાસ ધ્યાનમા રાખવા જેવુ છે કે, રાજાજ્ઞાનો અમલ કરવાનો અને એક રીતે તેને અનુમતિ આપવાનો અધિકાર તલકુડિના લોકોને હતો.

૩૭૩ એસ. કે આયગારકૃત " એન્શ્યંટ ઇંડિયા " ના પૃ. ૧૭૭–૧૭૮-મા આનો ઉલ્લેખ થયેલો છે.

૩૭૪ ઈ. ઍં., પુ ૨૪, પૃ. ૨૫૭–૨૫૮.

ગૌણુ ખર્ચ અને કપાત કરવા સબધી જે શરત આ (બીજા) શિલાલેખમા દાખલ છે પણુ પહેલા શિલાલેખમા દાખલ નથી તે એમ બતાવી આપે છે કે, ગ્રામસસ્થાની પોતાની હદમા આવેલી જમીન ઉપર ગ્રામસસ્થા પોતે અમુક લાગતો નાખતી હતી.'' ત્રાવણુકોરના બીજા એક શિલાલેખના (જેનો સારાશ પાછળથી આપવામા આવશે તેના) આમુખ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે, તેમા જે જાહેરાત કરેલી છે તે ''રાજાના અમલદારો, ગ્રામસભાના સભાસદો અને ગામલોકો વચ્ચે વાટાઘાટ થઈ ત્યારપછી'' કરવામા આવી હતી. પાડયવશના અનેક શિલાલેખો ઉપરથી એમ સાબીત થાય છે કે, જમીનના દાન સબધી અથવા જમીનને દાણુમાથી મુક્ત કર્યા બદલના તમામ રાજશાસનો તે જમીન જે ગામની હોય તે ગામની સભા તરફ રીતસર મોકલી આપવા પડતા. ગ્રામસભા ત્યારપછી મળતી, સરકારી હુકમનો સ્વીકાર કરતી, દાણુમાથી મુક્ત કરેલી જમીનની જાહેરાત વહીવટી હુકમ કાઢીને કરતી અને કોઈક પ્રસગે સીમાઓ નક્કી કરતી.[૩૭૫]

હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન રાજનીતિમા ગ્રામસભા જે મહત્ત્વનુ સ્થાન ભોગવતી તેની સાબીતી આપનારા બીજા કેટલાક શિલાલેખોનો ઉલ્લેખ અહીં કરી શકાય. ચોલવશના ત્રીજા રાજરાજના એક શિલાલેખમા મુમ્મદ સોળાપુરમ્ ગામના રહીશો મારફત પોતાના અમલદારને રાજકુમારે કરેલા હુકમની નોધ કરેલી છે.[૩૭૬] પાડયવશના કુલશેખરદેવના શિલાલેખમા સ્થાનિક મદિરનો બીજો 'પ્રાકાર' બાધવા માટે જરૂરના કેટલાક ઘર વળતર આપીને ખરીદી લેવા વિષે (રાજાની) સૂચનાના આધારે ગ્રામસભાએ કરેલા હુકમની નોધ કરેલી છે.[૩૭૭] પહેલા રાજાધિરાજના ઈ. સ ૧૦૪૮ના શિલાલેખમા કહ્યુ છે કે, રાજરાજ—

૩૭૫ ગ. એ. રી , ૧૯૧૭, પૃ. ૧૧૦, પરિચ્છેદ ૮

૩૭૬ ગ. એ. રી , ૧૯૦૯, પૃ ૧૦.

૩૭૭ ગ. એ. રી , ૧૯૧૭, પૃ ૨૭, અક ૪૦૮.

ચતુર્વેદિ-મગનમ્ ગામની સભા ગામના ઉપરિ અમલદારની સાથે મંડપમા મળી, અને અમુક મંદિરની માલીકીની જમીન ઉપર ઓછામા ઓછા દરે કર નાખવા વિષે રાજ્યત્રીની મદદથી નીકળેલી રાજાજ્ઞાનો અમલ તેણે કર્યો ૩૭૮

એમ જણાય છે કે, કેટલાક પ્રસંગે પ્રજાકીય કામકાજના અંગે ગ્રામસભાના સભ્યો રાજાની રૂબરૂ મુલાકાત પણ લેતા કુલોત્તુંગદેવના રાજ્યકાળના પાચમા વર્ષના એક શિલાલેખમા ૩૭૯ એમ કહ્યુ છે કે, તિરુપ્પુત્તુરની સભાના સભાસદો નામદાર મહારાજાને માનપૂર્વક વદન કરવા ઇચ્છતા હતા, અને મુસાફરી બદલના ખર્ચ માટે નાણા તેમને જોઈતા હતા ઉક્ત મુલાકાત કદાચ પ્રજાહિતની હશે તેથી સભાએ મંદિરની માલીક જમીન દાણમાથી મુક્ત કરી, અને ખાતાદારો તરફથી તેને ૧૨૦ 'કાશુ' મળ્યા ૩૮૦

ગ્રામસભા અને રાજા વચ્ચેનો સુશીલ સબંધ

ગ્રામસભા અને રાજા વચ્ચેનો સબંધ ખરા અંત કરણનો રહેતો, એવુ અનેક ઉલ્લેખોના આધારે જણાય છે કોઈ કવિએ રાજાની સ્તુતિ કરનારી પ્રશસ્તિ યોજી હતી રાજાએ એવુ ફરમાન કર્યું હતુ કે, ગ્રામસભાએ તે કાવ્ય સાભળવુ અને તેના ગુણ નક્કી કરવા દેખીતી રીતે ગ્રામસભાને એ કાવ્યથી સતોષ થયો હતો, અને તેથી તેણે જમીનનુ દાન કર્યું હતુ ૩૮૧ રાજાના આરોગ્યના કારણે અગર તો રાજાના વિજયની ઉજવણીને માટે ગ્રામસભાએ જમીનનુ દાન કરેલુ અગર તો બીજા ધર્મના અને સદાવ્રતના કામ કરેલા તેની

૩૭૮ ગ એ રી, ૧૯૧૮, પૃ ૧૪૭

૩૭૯ ગ એ રી, ૧૯૦૯, પૃ ૮૪, પરિચ્છેદ ૨૮

૩૮૦ સરખાવો ગ એ રી, ૧૯૦૮, પૃ ૧૭, અંક ૧૦૩, ૧૦૪

૩૮૧ ગ એ રી ૧૯૧૯, પૃ ૬૬, અંક ૧૯૮

નોંધ અનેક શિલાલેખોમાં થયેલી છે ૩૮૨ અલગુદિના એક શિલાલેખ૩૮૩ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે, ગજકુળની કોઈ વ્યક્તિ માંદી હતી તે સારી થાય તેટલા માટે ગ્રામસભાના ખર્ચે મંદિરમાં ખાસ પ્રાર્થનાઓ કરાવવામાં આવી હતી બીજા એક શિલાલેખમાં૩૮૪ એમ કહ્યું છે કે, ગજકુમારની માથે રહીને ગ્રામસભાએ પીવાના પાણીની ટાંકી ખુલ્લી મૂકી હતી અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરવાની ક્રિયા કરી હતી

[૧૦]

ગ્રામસભાના અધિકાર અને તેનાં કર્તવ્ય

ગ્રામસભાના સાધારણ અધિકારનો તથા તેના કર્તવ્યનો ઘણો સારો ખ્યાલ ઉક્તના શિલાલેખો ઉપરથી આવી શકે છે તેઓ બેશક એમ સાબીત કરે છે કે ગામડાની સભાઓ સંપૂર્ણતાની ટોચે પહોંચી હતી તેઓ દેશના બંધારણનું મુખ્ય અંગ ગણાતી હતી, અને ગામની તમામ વ્યવસ્થા તેમને સોંપવામાં આવી હતી બંડબ લાયક તૈયાર કરેલી તેમ જ ઇતર તમામ જમીનના સ્વતંત્ર માલીક તરીકે તની ગ્રામસંસ્થા કામ કરતી, અને કુલ મહેસુલ બદલ તે સરકારને જવાબદાર રહેતી જ્યાં જમીનના માલીક પોતાના ભાગનો કર ભરવામાં ચૂકતો તો તે જમીન ગ્રામસભાની સામાન્ય માલીકીની બની જતી અને બાકી પડતી રકમ વસુલ કરવા માટે તે જમીન વેચી દેવાનો અધિકાર ગ્રામસભાને હતો ૩૮૫ (અંક ૯, ૫,

૩૮૨ ગ એ રી, ૧૯૦૯, પૃ ૨૬ અંક ૧૮૫, ૧૯૬, ગ. એ રી, ૧૯૧૯, પૃ ૯૬, પરિચ્છેદ ૧૮

૩૮૩ ગ એ રી, ૧૮૯૯, પૃ ૨૦, પરિચ્છેદ ૫૩

૩૮૪ ગ એ રી, ૧૯૧૮, પૃ ૩૨, અંક ૮૭

૩૮૫ પહેલા રાજેન્દ્ર ચોળદેવના સમયના એક શિલાલેખ ઉપરથી

૧૦)[388] ન્યાય ચૂકવવાનો સ્વતંત્ર અધિકાર પણ ગ્રામસભા ભોગવતી હતી એમ જણાય છે (અંક ૧૨, વળી, જુઓ પૃ. ૧૩૭.)

ઉક્તના પૂર્વોક્ત શિલાલેખોનું પૃથક્કરણ કાળજીપૂર્વક કરીશું તો એમ જણાઈ આવશે કે, પોતાના નાનકડા કર્તવ્યક્ષેત્રમાં રાજ્યના તમામ અધિકાર ગ્રામસભા પોતે ભોગવતી હતી. એ મંડળરૂપ સંસ્થાની પોતાની મહિયારી મિલ્કત રહેતી (૩,૭,૯,૧૦), અને મંદિરની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા (૬,૧૧,૧૨) જેવા પ્રજાહિતના કામો માટે તેઓ મિલ્કત વેચી શકતી (૩,૭,૯,૧૦). આ કામ તેના કર્તવ્યો પૈકીનું મહત્ત્વનું કર્તવ્ય ગણાતું. વળી તમામ પ્રકારના પ્રજાકીય દાનના જુમ્મેદાર તરીકે પણ તે કામ કરતી અને દાનકર્તાઓએ ઠરાવેલી આપેલા કામો વ્યાજમાંથી કરવાની શરતે તેને નાણાંની (૧), જમીનની (૨,૩,૪,૧૦,૧૪) અને ડાંગરની (૫,૮) થાપણો મળતી આવા ઠરેલા કામો આ પ્રમાણે હતા બ્રાહ્મણોને જમાડવા (૧), મંદિરમાં સ્થાપિત કરેલા ભગવાનને ચોખા ધરાવવા (૨), અમુક અમુક માણસોને ડાંગર પૂરી પાડવી (૪,૫) ફૂલઝાડનો બગીચો નીભાવવો (૩), નૌકાઓ નીભાવવી (૧૦) અને બ્રાહ્મણોને પાણી તથા કીનામણા પૂરા પાડવા (૧૪) ગ્રામસભા બજારનું નિયમન કરી શકતી અને અમુક માલના વેચાણ માટે અમુક સ્થળ

આનો બીજો દાખલો પૂરો પડે છે. રત્નાગિરિની જમીનના મૂળ માલીક ચઢી ગયેલા બાકી કર ભરવાની વ્યવસ્થા કર્યા વગર બીજા કોઈ સ્થળે વસવા ચાલ્યા ગયા ત્યારે તેમના તરફથી ૧૫ વરસ સુધી એ જમીન ઉપર કર ભર્યા બાદ રત્નાગિરિની ગ્રામસભાએ એ જમીન જાહેર લીલામથી વેચી નાખી હતી (ગ. એ. રી, ૧૯૧૫, પૃ ૯૮) બીજા દાખલા માટે જુઓ ગ. એ. રી., ૧૯૧૦. પૃ. ૯૨.

૩૮૬ આ અને આની પછીના અંક પૂર્વોક્ત ઉક્કલના શિલાલેખોના અનુક્રમાંક દર્શાવે છે.

કરાવી આપી શકતી (૬) તે રીતસર કર નાખી શકતી (૧૭), અને જાહેર ઉપયોગની અમુક વસ્તુઓ પરત્વે નિગેર લાગત પણ ઊઘરાવી શકતી ગામના રહીશો પાસે વેઠ કરાવવાનો અધિકાર પણ તેને હતો (૧૨) કોઈક પ્રસંગે બીજા ગામો ઉપર પણ તેની હકૂમત ચાલતી આનો દાખલો ઉક્કલના બારમા શિલાલેખમાંથી મળી રહે છે તેમા કહ્યુ છે તેમ દેડક ગાઉ દૂર આવેલુ બીજુ ગામ ઉક્કલની ગ્રામસભાના તાબામા હતુ, અને તળ ઉક્કલમાના મંદિરની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાના હેતુથી તમામ પ્રકારના કરમાથી તથા ધારા મુજબની લાગતમાથી મુક્ત કરેલુ એ ગામ એ ગ્રામસભાને લખી આપવામા આવેલુ હતુ

[૧૧]

ગહદારીના રસ્તાઓની તથા પાણીની નહેરોની યોગ્ય સભાળ રાખવાની બાબતમા પણ ગ્રામસભા ખાસ કાળજી રાખતી હતી, એમ લાગે છે ઉત્તરમ ેરુરના એક શિલાલેખમા[૩૮૭] એમ કહ્યુ છે કે એ ગામનો અમુક રસ્તો પાણી તળે ડૂબી ગયો હતો અને ઢોરોની અવરજવર માટે પણ નાલાયક થઇ પડ્યો હતો આથી એ રસ્તો પહોળો કરવાનુ ગ્રામસભાએ ઠરાવ્યુ આ કામે ગામલોકોને વળતર આપી કેટલીક જમીન ખરીદી લેવી પડે તેમ હતુ આવી રીતે વળતર આપીને જમીન ખરીદવાનુ તથા પેલો રસ્તો પહોળો કરવાનુ કામ બગીચાની દેખરેખ માટેની સમિતિને સોપવામા આવ્યુ હતુ

રાહદારીના રસ્તાની અને પાણીની નહેરોની યોગ્ય સંભાળ

નહેરનુ કામ ગ્રામસભા પોતાના માથે લેતી તેના દાખલા અનેક શિલાલેખોમાથી મળી આવે છે દાખલા તરીકે ત્રિચિનોપલી

૩૮૭ મ એ રી, ૧૮૯૮, પૃ ૨૩

ગ્રામના બે શિલાલેખોમા[૩૮૮] ગ્રામસભાએ પાણીમાંનો કચરોકાદવ દૂર કરવા માટે કરેલી વ્યવસ્થાનો ઉલ્લેખ છે તળાવમાથી દરરોજ ૧૪૦ ટોપલીઓ ભરીને કાદવ કાઢીને પાળ ઉપર નાખવો પડતો હતો આ કામે નવના મહેકમમા ૭ મજુરો, એક તપાસણી કામ કાર, એક સુતાર, એક લોહાર અને કટલાક માછીઓ હતા બીજો શિલાલેખ એમ સાબીત કરે છે કે, ખાનગી વ્યક્તિઓ ગ્રામસભાને રકમનું દાન કરતી તેના વ્યાજમાથી ગ્રામસભાએ દર વર્ષે તળાવ માંનો કચરાકાદવ કઢાવવો પડતો અને પાળ ઉપર તે નખાવવો પડતો એક પ્રસગે દાનવીર વ્યક્તિના પરોપકારના કામ બદલ ગ્રામસભાએ પોતાનો ઠરાવ જાહેર કર્યો હતો, અને અમુક કરમાથી તે વ્યક્તિને તેણે મુક્ત કરી હતી કચરોકાદવ દૂર કરવાના કામે વાપરવાની 'બીજી નૌકા' ના નીભાવને માટે પણ બીજુ એક દાન કોઈએ કર્યું હતુ બીજા એક શિલાલેખમા એમ કહ્યુ છે કે, ઉત્તર-મલ્લુરની ગ્રામસભાએ અમુક દાનનો સ્વીકાર કર્યો હતો, અને સ્થાનિક તળાવમાથી દર મહિને કચરોકાદવ દૂર કરવાની વ્યવસ્થા કરવાનુ કામ તેણે પોતાના માથે લીધુ હતું[૩૮૯]

'એરિપત્તિ' જેવા ખાનગી દાનોના ઉત્પન્નમાથી તળાવોના સમારકામનો ખર્ચ કરવામા આવતો તદુપરાંત આ જ કામે 'એરિ-આયમ્' નામનો કર પણ રીતસર ઊઘરાવવામા આવતો[૩૯૦] ઇસ્વી સનની દસમી સદીના ચોલવંશના એક શિલાલેખમા[૩૯૧] એમ કહ્યુ છે કે,

---

૩૮૮ ગ એ. રી, ૧૯૦૩, અંક ૩૪૨, ૩૪૩

૩૮૯ એ રી આ સ ઇ, ૧૯૦૩–૧૯૦૪, પૃ ૨૦૬ અને આગળ ઉપર પ્રસિદ્ધ થયેલા શ્રીયુત વેંકૈયાના લેખના આધારે આ પરિચ્છેદ લખેલો છે

૩૯૦ ગ. એ રી, ૧૯૧૯, અંક ૧૪૦, વળી સરખાવો ગ. એ રી, ૧૯૧૯, અંક ૬૬.

૩૯૧ ગ એ રી, ૧૯૦૨, અંક ૧૫૮.

તળાવનું સમારકામ કરાવવા પાછળ થનારા ખર્ચમા પોતાનો ફાળો આપવાનુ ગામલોકોએ કબૂલ કર્યું હતુ ગામની 'સરોવરની દેખરેખ માટેની સમિતિ' આ ફાળા ઊઘરાવતી, અને દર વર્ષે કચરોકાદવ દૂર કરવાની વ્યવસ્થા કરવાનુ કામ તે પોતાના માથે લેતી

આમ નહેરોના કામે ગ્રામસભાને ખાનગી દાનો મળતા તેમ જ તે પોતે ઉપર્યુક્ત સર્વસાધારણ કર ઊઘરાવતી તદુપરાત નહેરોના કામે પૈસો ભેગો કરવા સારૂ ગ્રામસભા બીજી તદબીર પણ કરતી ચોલવશના એક શિલાલેખમા[૩૯૨] કહ્યુ છે કે, કોઈ વ્યક્તિએ ગ્રામ સભાને ૧૦૦ 'કાશુ'નુ દાન કર્યું હતુ તેમાથી મદિરમા નૈવેદ્ય પૂરૂ પાડવાની તથા એ જ વ્યક્તિએ એ મદિરમા બધાવેલ સભામડપમા શિવધર્મ સબધી વ્યાખ્યાન કરાવવાની વ્યવસ્થા ગ્રામસભાએ કરવી, એમ ઠર્યું હતુ પરતુ સભાએ પાણીના પૂરથી નહેરોને થયેલા નુકસાનનુ સમારકામ કરવામા એ રકમ ખર્ચી હતી બીજા એક શિલાલેખમા[૩૯૩] એમ કહ્યુ છે કે, કેટલાક ખાતાદારોએ પોતાની જમીન બદલનુ દાણ ભર્યું ન હતુ ગ્રામસભાએ તેમના તરફથી દાણ ભરી દીધુ અને તળાવના લાભાર્થે ત્રણ વર્ષને માટે એ જમીન લઈ લીધી એ મુદતની અદર એના ખાતાદારો પોતાની બાકી રકમ ભરી દેવામા ચૂકે તો તળાવના લાભાર્થે તેમની એ જમીન વેચી નાખવામા આવે, એમ તેમા ઠર્યું હતુ

નહેરોને માટે ખાનગી જમીનો વળતર આપીને ખરીદી લેવાની પૂર્ણ સત્તા ગ્રામસભાને હતી ચોલવશના એક શિલાલેખમા[૩૯૪] એમ કહ્યુ છે કે, નવીન બાધેલા તળાવના ભાઠામા જે ખેતરો આવી ગયા હતા તેમના બદલામા ગ્રામસભાએ નવીન જમીન તે ખેતરોના માલીકોને આપી હતી.

---

૩૯૨ ગ એ. રી, ૧૯૧૨, પૃ ૧૬, અક ૨૧૪.
૩૯૩ ગ એ ગી, ૧૮૯૮, અક ૬૧.
૩૯૪ ગ એ રી, ૧૯૦૭, અંક ૮૪.

આ વિવિધ કામો અલબત્ત "સરોવરની દેખરેખ માટેની સમિતિ"ની સીધી દેખરેખ નીચે કરવામા આવતા હતા.

[૧૨]

નહેરોની યોજના ગમે તેટલી સારી રીતે ઘડાઇ હોય તો પણ કોઇ પ્રસંગે તે નિષ્ફળ નીવડવાનો સંભવ રહે છે. આવું થતું હશે ત્યારે ગામડાઓ દુષ્કાળના અને અછતના પંજામાં સપડાતાં હશે. આવા પ્રસંગે ગ્રામસભા ઉપર ભારે જોખમદારી આવી પડતી; અને જે સાબીતી મળી આવે છે તે એમ બતાવી આપે છે કે, ગ્રામસભા હિંમતથી એ પ્રસંગો સાચવી લેતી.

રાજરાજના રાજકાળના છઠ્ઠા વર્ષના અલંગુદિના શિલાલેખમાં[૩૯૫] કહ્યું છે કે, એ લત્તામાં ભયંકર દુષ્કાળ પડયો હતો.

દુષ્કાળમાં રાહત. પોતાના પેટને માટે ડાંગર ખરીદવા સારૂ તેમ જ ખેતીને માટે બી તથા અન્ય જરૂરી ચીજો ખરીદવા સારૂ ગામલોકો પાસે કાંઈ ભંડોળ ન હતું. કેટલાંક કારણોને લીધે રાજ્યના ખજાનામાંથી દુષ્કાળપીડિત લોકોને દુઃખમાં કાંઇ મદદ મળવાની આશા ન હતી. આથી ગ્રામસભાએ સ્થાનિક મંદિરના ખજાનામાંથી મંદિરનાં ઘરેણાં અને વાસણો રૂપે અમુક જથ્થાનું સોનું તથા રૂપું ઊછીનું લીધું. એના બદલામાં ગ્રામસભાના સભાસદોએ દેવમંદિરને ૮ૢ 'વેલિ' જેટલી જમીન જૂદી કાઢી આપી. મંદિરમાંથી ઊછીના લીધેલા સોનારૂપાનું વ્યાજ એ જમીનના ઉત્પન્નમાંથી ભરવાનું ઠર્યું હતું.

ચોલવંશના એક શિલાલેખમા પણ એમ કહ્યું છે કે, "ખોટા વખત"ને લીધે તથા "દાણની અછત"ને લીધે ગ્રામસભાએ મંદિરના ખજાનામાથી અમુક રકમ ઊછીની લીધી હતી.[૩૯૬]

---

૩૯૫ ગ. એ. રી., ૧૮૯૯, પૃ. ૨૦, પરિચ્છેદ ૫૩
૩૯૬ ગ. એ. રી., ૧૯૧૪, પૃ. ૪૫, અંક ૩૯૭

ગ્રામસભા ઉપર કેટલી ભારે જોખમદારી રહેતી તે તથા ગ્રામ સભા પોતાની ફરજો કેટલી નિમકહલાલીથી બજાવતી તે સરકાર સારી રીતે સમજતી હતી આથી કરીને ગામની સ્થાનિક પરિસ્થિતિ ધ્યાનમા લઈને સરકારી મહેસુલનુ નિયમન કરવાની સત્તા કોઇક પ્રસગે સરકાર ગ્રામસભાને આપતી વીર રવિ કેરલવર્માના રાજ્યમ શાસ્ત્રના ૪૧૦ મા વર્ષના (શક ૧૧૫૬–૧૧૫૭ ના અથવા ઇ સ ૧૨૩૪–૧૨૩૫ ના) મનનિક્કરાઈના શિલાલેખમા આનો ઘણો સુદર દાખલો નોધાયેલો છે તેથી તેનો સાગશ નીચે આપ્યો છે —

" વેણાદમા અમન ભોગવતા જે વફાદાર સરદારોને અને કાઉન-રનુરની સભાના જે સભાસદોને તેમ જ ને ગામના જે લોકોને તથા જે મેદન લિરુનિક્કમનને સરકારી મહેસુન ઉઘરાવવાની સત્તા આપ વામા આવી હતી તે સૌએ પરસ્પર વાટાઘાટ કરી ત્યારપછી ૪૧૦ મા વર્ષમા નીચેનુ ફરમાન પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યુ છે આ વાટા-ઘાટ દરમ્યાન થયેલી સમજુતને અનુસરીને અમે એવુ ફરમાન કરીએ છીએ કે, સરકારી જમીન બદલ જે કર લેવાનો હોય તે ડાગરરૂપે (અમુક માપના) હિસાબે ઉઘરાવવો અનાવૃષ્ટિની અને પરિણામે પાક ન ઊગ્યો હોય તેવી ઋતુમા સભાના સભાસદો અને ગામલોકો જમીનો તપાસી જોશે અને કયી જમીનમા પાક થયો નથી ને કયી જમીનમા પાક થયો છે તે નક્કી કરશે જે જમીનમા પાક નહિ ઊગ્યો હોય તેના ઉપર ધારા મુજબના કરના ૧/૪ જેટલો કર નાખ વામા આવશે તે જ પ્રમાણે કરને પાત્ર હોય એવી તમામ જમીનોમા બીનકુન પાક ઊગ્યો ન હોય તો સભાના સભાસદોએ અને ગામલો કોએ આ કામના અમનદારોને નિવેદન કરવુ, એટલે જાતે તપાસ કરતા અદરનુ અમનદારની ખાતરી થશે તો, કુન ઉઘરાણાનો માત્ર ૧/૪ ઉઘરાવવામા આવશે સભાના સભાસદો અને ગામલોકો અદર અદર કબૂલ થશે, અને ભણુ તહકૂબ રાખવુ એ જ તેમનામાના મોટા ભાગના લોકોને માટે એક ને એક માર્ગ છે, એવી અરજ

સૌ મળીને ગુજાગે તો ગગકારને દાણુ ભરતી તમામ જમીનો ઉપર (પછીના પાકના વખતે ઊપગવાય એવી રીતે) આ ઊઘગણું (ધારા મુજબના દરનો ?) કાળવી નાખવામા આવશે, પણ તેના ઉપર બ્યાજ લેવામા આવશે નહિ "[૩૯૭]

[૧૩]

ઉપરની કલમ [૯] મા આપણે કહી ગયા છીએ કે, ગામડાની બંધકર્તી તમામ બાબતો ઉપર ગ્રામસભા સ્વતંત્ર અધિકાર ભોગવતી હતી, એવુ શિલાલેખો ઉપરથી સાબીત થાય છે.

ગામડાની જમીન અને ગામલોકો ઉપર ગ્રામસભાની સ્વતંત્ર સત્તા.

ગ્રામસભા ગામડાની જમીનના માલીક જેવી હતી, અને જમીન વેચવાની[૩૯૮] તથા જમીનને દાણમાથી મુક્ત કરવાની[૩૯૯] સત્તા ગ્રામસભાને હતી, એમ અનેક શિલાલેખો ઉપરથી સાબીત થયુ છે. એક પ્રસંગે તો રાણીએ પણ ગ્રામસભા પાસેથી જમીન ખરીદી હતી.[૪૦૦] ગ્રામસભા કર નાખી શકતી તેમ જ વિવિધ પ્રકારની લાગતો પણ ઊઘરાવી શકતી અને લોકોપયોગી કામો માટે નાણા વ્યાજે લઈ શકતી.[૪૦૧] ગ્રામસભા જુલમી થઈ શકતી નહિ, તેમ જ બંધારણુ મુજબના વહીવટનો અને બીજાં દબાણોનો દાબ તેના ઉપર રહેતો, એવું વિક્રમ ચોલના એક શિલાલેખથી સાબીત થાય છે.[૪૦૨] તિરુનૈયૂરની ગ્રામસભાના

---

૩૯૭ ઇ. ઍ., પુ. ૨૪, પૃ. ૩૦૮ અને આગળ

૩૯૮ ગ. એ. રી., ૧૯૦૪, પૃ. ૩૨, અંક ૩૮૬; ૧૯૦૭, પૃ ૧૬, અંક ૭૧; પૃ. ૩૨, અંક ૨૮૭, ૨૯૧; પૃ. ૩૩, અંક ૨૯૭.

૩૯૯ એ. ઇ., પુ. ૩, પૃ. ૨૮૫; ગ.એ. રી., ૧૯૧૯, અંક ૧૫૩.

૪૦૦ ગ. એ. રી., ૧૯૦૫, પૃ. ૩૨, અંક ૬૬૯.

૪૦૧ ગ. એ. રી., ૧૯૧૯, પૃ. ૬૭, અંક ૨૧૨; સરખાવો ગ. એ. રી., ૧૯૧૮, પૃ. ૧૪૩માનો ઉપર્યુક્ત ઉતારો.

૪૦૨ ગ. એ. રી., ૧૯૦૯, પૃ. ૯૬, પરિચ્છેદ ૪૬.

સભ્યોના હાથમા એ ગજાએ બસો નેવુ 'કાશુ' સોપ્યા હતા, અને મૂળ રકમ અકબંધ રહેવા દઇને તેના વ્યાજમાથી અમુક મદિરમા નૈવેદ્ય પૂરુ પાડવાની શરત તેણે કરી હતી આ (રકમ) માટે દર 'કાશુ'ના બે 'કલમ' લેખે દર વર્ષે વ્યાજ (તરીકે) ડાગરના પાયઓ ચાર 'કલમ' માપી આપવાની ફરજ ગ્રામસભાના સભાસદોને પડતી હતી આ (ઉત્પન્ન)માથી વિગતવાર ઠરાવેલા દર પ્રમાણે દહાડામા ચાર વાર નૈવેદ્ય ધરાવવાની તજવીજ રાજાના નોકરોએ તથા ગ્રામસભાના સભ્યોએ ભેગા મળીને કરવી પડતી

ગ્રામસભાના આવી જ જાતના કર્તવ્યના સત્તર દાખલા[૪૦૫] તાજોરના મદિરમાના ચોલરાજના શિલાલેખોમાથી મળી આવે છે. ગ્રામસભાને જે થાપણ સોપવામા આવતી તેના વ્યાજ તરીકે તેણે મદિરને નાણાની રકમ અથવા અમુક ઠરેલા વજનની ડાગર આપવી પડતી

તામિલભાષાના એક શિલાલેખમા કહ્યુ છે કે, સ્થાનિક મદિરમા દીવો બાળવાની શરતે ગ્રામસભાને અમુક જમીનનું દાન મળ્યુ હતુ[૪૦૬] એ દાન ઉપર દેખરેખ રાખવાનુ કામ 'સરોવરની દેખરેખ માટેની વાર્ષિક સમિતિ'ને સોપવામા આવ્યુ હતુ બીજા એક શિલાલેખમા[૪૦૭] કહ્યુ છે કે, દરરોજ પાચ બ્રાહ્મણોને જમાડવા માટે સોનાના ૭૫ 'કલજુ'નુ દાન ગ્રામસભાને મળ્યુ હતુ તિરુકોવાલુરના મદિરોમાના જે ચૌદ શિલાલેખો હુ'શે પ્રસિદ્ધ કરેલા છે તે[૪૦૮] પૈકીના ૭ શિલાલેખોમા એમ કહ્યુ છે કે, ગ્રામસભા અમુક ઠરાવેલા પરોપકારના કામ કરે એ શરતે તેને નાણાની અને ડાગરની થાપણ સોપવામા આવી હતી

---

૪૦૫ સા ઈ. ઈ., ૨, અક ૯ થી ૧૯, ૨૫ થી ૨૮, ૩૫, ૫૪.
૪૦૬ ગ એ. રી., ૧૯૦૫, પૃ ૩૩, અક ૬૮૫.
૪૦૭ ગ એ. રી, ૧૯૧૯, અક ૧૫૫.
૪૦૮ એ. ઇ, પુ ૭, પૃ. ૧૩૮ અને આગળ.

કોઈક પ્રસગે ગ્રામસભાને મુદતબધી થાપણ મળતી, અને તેના વ્યાજ તરીકે અમુક જમીન–ખાસ કરીને મદિરને લગતી જમીન–બદલના દાણની માફી તે આપતી આવી જાતના એક પ્રસગે એવી નોધ થઈ છે[૪૦૯] કે, સ્થાનિક મદિરના પૂજારીએ ફાળો ઉઘરાવીને ૧૬૦ 'કાશુ' ભેગા કર્યા હતા, અને મદિરના અગની જમીનને દાણમાથી મુક્ત કરવા માટે ગ્રામસભાને તે રકમ થાપણ તરીકે તેણે સોપી હતી એવાજ બીજા એક પ્રસગે [૪૧૦] બજારમા ઊભી કરેલી દુકાનો ઉપરનો કર ભેગો કરવાનો અધિકાર ગ્રામસભાએ સ્થાનિક મદિરને વેચી દીધો હતો

નિરનામન'લૂરમાના બે શિલાલેખોમા[૪૧૧] એમ કહ્યુ છે કે, સ્થાનિક મદિરમા દીવા બાળવા માટે ઘીનો અમુક ઠરાવેલો જથ્થો પૂરો પાડવાની શરતે ગ્રામસભાને ૧૦૦ "અમર (અને) અજર મોટા ઘેટા"ની ભેટ મળી હતી 'અજર' અને 'અમર' શબ્દનો અર્થ એવો લેવાનો છે કે, જે ઘેટા મરી જાય અગર વસૂકી જાય તેમના બદલામા દરમ્યાનમા ઊછરી આવેલા બીજા ઘેટા સભાને સોપવામા આવે

કોઈક પ્રસગે ગ્રામસભાએ સ્વીકારેલી થાપણમા ગામલોકના વધારાની મદદ આપતા ગગ્ગજ ચોલના એક શિલાલેખમા[૪૧૨] કહ્યુ છે કે, નાઈ એક વેપારીએ અમુક રકમનુ દાન કર્યું હતુ તેના વ્યાજમાથી તિરુવિદકડઈની ગ્રામસભાએ તથા તેના રહીશોએ દીવો કાયમને માટે બળતો રાખવા સારુ તેલ પૂરૂ પાડવુ, એવુ ઠર્યું હતુ કોઇક પ્રસગે આવા દાનની બાબતમા પેઢી તરીકે એવડો વ્યવહાર કરવો

૪૦૯ ગ. એ. રી., ૧૯૧૮, પૃ ૧૫૦.
૪૧૦ ગ. એ રી., ૧૯૧૧, પૃ ૩૨, અંક ૩૨૧.
૪૧૧ એ. ઈ, પુ. ૭, પૃ. ૧૩૭
૪૧૨ ગ. એ. રી., ૧૯૧૧, પૃ. ૨૭, આક ૨૬૧.

ધગાડો કરતી, અને કોઇક પ્રસગે તો મદિર તરફથી ઉત્પન્ન થવાનુ દાણુ તે તદ્દન માફ કરતી[૪૧૯] ચોલવશના એક શિલાલેખમા તો એવુ પણ ફરમાન છે કે, મદિરના અગની કાઈ પણ બાબત પરત્વે કાઇ લાગત ઊઘરાવવી નહિ[૪૨૦]

કેટલાક પ્રસગે મદિરને ફૂલમાળાઓ[૪૨૧] તથા અન્ય ચીજો[૪૨૨] નિયમિત રીતે પૂરી પડે તેટના માટે ગ્રામસભા જમીનનુ દાન કરતી વળી, સ્થાનિક મદિરોમા દીવા બાળવા માટે[૪૨૩] તથા કીર્તનો કરાવવા માટે[૪૨૪] પણ ગ્રામસભા વ્યવસ્થા કરતી બીજા અનેક શિલાલેખો ઉપરથી એમ પણ જણાય છે કે, મદિરમા નૈવેદ્ય ધરાવવાના કામે ગ્રામસભા પોતે જમીનનુ દાન કરતી અથવા તો ખાનગી વ્યક્તિઓને જમીન ખરીદવામા સગવડ કરી આપતી[૪૨૫]

વળી, વિદ્યાદાન સબધી તેમ જ ધર્માદાય સસ્થાઓ માટે પણ ગ્રામસભા તજવીજ કરતી ઘણુખરુ આવી સસ્થાઓ સ્થાનિક મદિરોના અગે રહેતી હતી રાજેન્દ્ર ચોલના સમય (આશરે ઇ સ ૧૦૨૫) ના

---

૪૧૯ ગ એ રી, ૧૮૧૯, આક ૪૨૯, ૫૩૮ (પૃ ૩૭), ૪૩૦ (પૃ ૩૭), ૫૦૮ (પૃ ૪૨), ૧૯૦૫, પૃ ૨૮, આક ૫૫૩, ૧૯૦૬, પૃ ૩૩, આક ૨૯૨ થી ૨૯૪

૪૨૦ ગ એ રી, ૧૯૧૫, આક ૧૩૩, પૃ ૨૧, ૯૭

૪૨૧ ગ એ રી, ૧૯૧૮, પૃ ૧૫૦

૪૨૨ ગ એ રી, ૧૯૦૭, પૃ ૧૩, આક ૪૩, પૃ ૪૦, આ ૪૨૨, ૧૯૦૮, પૃ ૪૪–૪૫, આક ૪૮૯ થી ૪૯૨

૪૨૩ ગ એ રી, ૧૯૦૮, પૃ ૨૫, આક ૩૪૬

૪૨૪ ગ એ રી, ૧૯૦૯, પૃ ૪૭, આક ૪૨૩, ૧૯૧૫, પૃ ૨૧, આક ૧૨૯

૪૨૫ ગ એ રી, ૧૮૧૧, પૃ ૩૨, આક ૩૧૪, ૩૭૫, ૩૭૮ થી ૩૮૦, સરખાવો ૧૯૧૮ નો આક ૪૦૫ અને ૧૯૧૯ નો આક ૩૦

એક શિલાલેખમા[૪૨૬] આ જાતની પ્રવૃત્તિનો સુંદર દાખલો નોધાયેલો છે. એમા એમ કહ્યું છે કે, રાજાને વિજય મળે તે હેતુથી રાજરાજ–ચતુર્વેદિ–મંગલમ્ ગામની સભાએ રાજરાજ–વિણ્ણગરના મંદિરમાંના ભગવાનને માટે નીચે પ્રમાણે તજવીજ કરી આપી હતી. વેદાભ્યાસ માટે વિદ્યાર્થીગૃહ અને પાઠશાળા નીભાવવાના મુખ્ય હેતુથી નીચેની વિગતે આવું દાન કરવામા આવ્યું હતું:—

નમૂનેદાર સંસ્થાનો દાખલો

(ક) મંદિરમા 'તિરુવાય્મોળિ' ના મંત્રો ઉચ્ચારવા માટે ચાર પંડિતો નીમવામા આવ્યા હતા, અને તેમાના દરેક પંડિતને દરરોજ ત્રણ 'કુરણિ' ડાગર મળતી. આ ખર્ચને પહોચી વળવા સારૂ અર્ધ 'વેલિ' અને બે 'મા' જેટલા વિસ્તારની જમીન આપવામા આવી હતી.

(ખ) એ જ મંદિરના અંગના 'મઠ'મા પચીસ શ્રી–વૈષ્ણવોને જમાડવા માટે એક 'વેલિ' અને ચાર 'મા' જેટલા વિસ્તારની જમીન આપવામાં આવી હતી.

(ગ) આનિ–અનુળમનો સપ્તાહ–મહોત્સવ જોવા સારૂ આવતા એક હજાર વૈષ્ણવોને અને પૂજારીઓ(दास)ને ખોરાક પૂરો પાડવાના હેતુથી સાઠ 'કલમ' ડાગર અને ત્રણ 'કલંજુ' સોના માટે પણ તજવીજ કરવામા આવી હતી.

(ઘ) દેવમૂર્તિને રથમા પધરાવી સવારીરૂપે ગામમા ફેરવવાના ખર્ચને માટે, તે પ્રસંગે ભીખારીઓને કપડા વહેચવાના ખર્ચને માટે, મૂર્તિને પહેરાવવાના વાઘા ખરીદવાના ખર્ચને માટે, નૈવેદ્ય અને સ્નાન તથા ફૂલમાળા બદલના ખર્ચને માટે, અમુક ક્રિયાઓ કરવા બદલના ખર્ચને માટે, અને એવા બીજા પરચુરણ ખર્ચને માટે અર્ધ 'વેલિ' અને બે 'મા' જેટલા વિસ્તારની જમીન તથા થોડું સોનું આપવામાં આવ્યાં હતા.

નીચેના વિદ્યાર્થીઓને જમાડવામાં આવતાઃ—

(क) ઋગવેદ ભણનારા ૭૫ ;

---

૪૨૬ ગ. એ. રી., ૧૯૧૮, પૃ. ૧૪૫ અને આગળ

(ख) યજુર્વેદ ભણનારા ૭૫ ;

(ग) છાંદોગ–સામ ભણનારા ૨૦ ;

(घ) તલવકાર–સામ ભણનારા ૨૦ ;

(ङ) વાજસનેય ભણનારા ૨૦ ;

(च) અથર્વ ભણનારા ૧૦ ;

(छ) બૌદ્ધાયનીય ગૃહ્યકલ્પ અને ગણ ભણનારા ૧૦.

એ રીતે ઉપર્યુક્ત ગ્રંથો ભણનારા ૨૩૦ બ્રહ્મચારીઓ હતા, અને તેમાં રૂપાવતારનો અભ્યાસ કરનારા ૪૦ વિદ્યાર્થીઓનો ઉમેરો કરતાં કુલ ૨૭૦ ની સંખ્યા થતી હતી. એ પૈકીના દરેક જણને દરરોજ ૭ 'નાળિ' ડાંગર મળતી.

તદુપરાંત નીચેના વિદ્યાર્થીઓ હતાઃ—

(ज) વ્યાકરણ ભણનારા ૨૫ ;

(झ) પ્રભાકર ભણનારા ૩૫ ; અને

(ञ) વેદાંત ભણનારા ૧૦.

આ ૭૦ વિદ્યાર્થીઓ પૈકીના દરેક જણને દરરોજ એક 'કુરુણિ' અને બે 'નાળિ' ડાંગર મળતી.

જે 'નંબિ' વ્યાકરણ શીખવતો તેને એક 'કલમ્' ડાંગર મળતી, અને પ્રભાકર શીખવનારને એક 'કલમ્' ડાંગર મળતી; અને વેદાંત શીખવનારને એક 'કલમ્' અને એક 'તુણિ' ડાંગર મળતી.

વેદો શીખવવા માટે નીચેની વિગતે દસ અધ્યાપકો નીમવામાં આવ્યા હતાઃ—

(૧) ઋગ્વેદ શીખવવા માટે ૩;

(૨) યજુર્ શીખવવા માટે ૩;

(૩) છાંદોગ શીખવવા માટે ૧;

(૪) તલવકાર–સામ શીખવવા માટે ૧;

(૫) વાજસનેય શીખવવા માટે ૧;

(૬) બૌદ્ધાયનીય ગૃહ્ય અને કલ્પ તથા કાઠક શીખવવા માટે ૧.

ઉપર્યુક્ત અધ્યાપકોને અપાતા પારિતોષિકની વિગત પણ આપવામાં આવેલી છે. એમ જણાય છે કે, આખા મહેકમના નીભાવને માટે જે ૬૧૩ૢ 'કલંજુ' સોનુ અને ડાંગર જરૂરનાં હતા તેને માટે મંદિરને ૪૫ 'વેલિ' જમીન સોપવામા આવી હતી.

કેટલાક પ્રસંગે બીજા લોકોએ સ્થાપેલી ધર્માદાય સંસ્થાનો નીભાવ ગ્રામસભા પોતે કરતી. એક શિલાલેખમા એમ કહ્યું છે કે, રાજેંદ્ર ચોલ રાજાના આરોગ્યના અર્થે તેના સેનાપતિએ મંદિરને જે દાન કરેલું તેના અંગની જરૂરિયાતોને પહોચી વળવા સારૂ ત્રિભુવન-મહાદેવી–ચતુર્વેદિ–મંગલમ્ ગામની ગ્રામસભાએ જમીન ખરીદી હતી.

(ક) મોટા પાયા ઉપર નૈવેદ્ય, પૂજા વગેરે કરવાની,
(ખ) મહોત્સવો ઊજવવાની અને વૈષ્ણવોને જમાડવાની,
(ગ) વેદ શીખવનારા ૧૨ આચાર્યોને જમાડવાની,
(ઘ) બીજા વિષયો શીખવનારા ૭ આચાર્યોને જમાડવાની,
(ડ) વેદ શીખનારા ૧૯૦ વિદ્યાર્થીઓને જમાડવાની, અને
(ચ) બીજા ૭૦ વિદ્યાર્થીઓને જમાડવાની

તજવીજ કરવાના હેતુથી વાર્ષિક ૧૨,૦૦૦ 'કલમ્' ડાંગરનું ઉત્પન્ન આપનારી ૭૨ 'વેલિ' જમીન ખરીદવામા આવી હતી. ઠરાવેલા ત્રણ કર સિવાયના બીજા તમામ કરમાથી એ જમીનને મુક્ત કરવામાં આવી હતી, અને અમુક રકમ ભરવાની તથા અમુક કર્તવ્યો બજાવવાની ફરજમાથી વિદ્યાર્થીઓને તથા આચાર્યોને મુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા.[૪૨૭]

શિલાલેખો ઉપરથી તો એમ પણ સાબીત થાય છે કે, સદાવ્રતનો નીભાવ કરવા માટે ગ્રામસભા જમીન વેચતી.[૪૨૮] આવી જાતના અનેક દાખલાઓ આપી શકાય તેમ છે; પરંતુ ગ્રામસભાની પરોપકારી પ્રવૃત્તિઓ દર્શાવી આપવા માટે ઉપર્યુક્ત દાખલાઓ બસ થઈ રહેશે.

---

૪૨૭ ગ. એ. રી., ૧૯૧૯, પૃ. ૯૬, પરિચ્છેદ ૧૮.
૪૨૮ ગ. એ. રી., ૧૯૧૯, પૃ. ૬૧, અંક ૧૫૧, ૧૫૨.

[૧૬]

ગામની સહીસલામતીને માટે ગ્રામસભા જોખમદાર ગણાતી, એમ માલૂમ કરનારા બે શિલાલેખો તિરુપ્પુતૂર ગામમાંથી મળી આવેલા છે.[૪૨૯] દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંના પોતાના કદાચ સૌથી પહેલા હુમલાના સમયે છાવણી નાખી પડેલા મુસલમાનોએ એ ગામમાંના મંદિરમાં મુકામ કર્યો આથી કરીને એ ગામના રહીશો અસ્વસ્થ થઈ ગયા એ અણીના પ્રસંગે વિશાલયદેવ નામના ઈસમે એ મંદિરની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી અને નૈતિક તથા ધાર્મિક અધોગતિમાંથી લોકોને તેણે બચાવ્યા દરેક જણ જે પાક લે તેમાંથી અનાજનો અમુક જથ્થો આપીને તથા મંદિરની બાબતમાં અમુક અધિકાર આપીને વિશાલયદેવ તરફનું પોતાનું ઋણ અદા કરવાનું ગામલોકોએ પોતે થઈને માંહોમાંહે ઠરાવ્યું બીજા શિલાલેખમાં એમ કહ્યું છે કે, તિરુપ્પુતૂરની ગ્રામસભાએ બે વર્ષ પૂર્વે માધવ-ચક્રવર્તિન્ નામના માણસને 'પાદિક્કાવલ'નો અધિકાર આપ્યો હતો. '(બહારના હુમલાથી) ગામનું રક્ષણ,' એવો આ શબ્દનો અર્થ થતો હશે, એમ લાગે છે મુસલમાન લોકોના હુમલાની બીકથી ગ્રામસભાએ આવું પગલું ભર્યું હોય, એ બનવા જોગ છે.

ગામના રક્ષક તરીકે ગ્રામસભા

ઇસ્વી સનની નવમી સદીથી માંડીને સત્તરમી સદી સુધીના મદકશિર તાલુકાના સંખ્યાબંધ શિલાલેખો એમ બતાવી આપે છે કે, પોતાના ગામના સ્વદેશાભિમાની વીર પુરુષો પ્રત્યે તેમ જ પોતાના ગામને માટે વીરતાથી તેમણે આપેલા ભોગો પ્રત્યે ગામલોકો હમેશાં બહુ માનની દૃષ્ટિથી જોતા હતા. એમાંના કેટલાક શિલાલેખોની વિગતો તો બહુ રમિક માહિતી પૂરી પાડે છે. હટ્ટિ ગામના કોઈ માણસે દુશ્મનોના ત્રણચાર વિનાશક હુમલાથી ગામનું રક્ષણ સફળતાથી કર્યું હતું તેથી તે ગામના મુખીએ તેને એક ખેતરની બક્ષીસ

---

૪૨૯ ગ. એ. રી., ૧૯૦૯, પૃ. ૮૨-૮૩, પરિચ્છેદ ૨૭.

આપી હતી આશરે ઇ સ ૯૬૬ મા અય્યપદેવના એરેગા નામના નોકરે ચોલ લોકો સાથે લડીને જીત મેળવી હતી તેથી પેન્જેરના તમામ લોકોએ તેના વખાણ કર્યા હતા કદાચ ગોઇ જાતિનુ કે ગોઇ ગામનુ રક્ષણ કરવા જતા લોહી રેડાયુ હશે તે સબધી દાણથી મુક્ત થયેલા દાનના બીજા પણ અનેક ઉલ્લેખો થયેલા જેનામા આવે છે[430] વળી, પહેલા ગજરાજના રાજકાળના આઠમા વર્ષના મરુદાકુના શિલાલેખમા એમ કહ્યુ છે કે, કનિપ્પેરમાણ નામના માણસે પોતાના ગામને વિનાશમાથી બચાવતા પોતાનો પ્રાણ ખોયો હતો પોતાના દેશને માટે પ્રાણાર્પણ કરનાર એ વીરપુરુષના પુણ્યાર્થે એ મુલકના ભલા ગામલોકોએ સ્થાનિક મદિરમા સાયમનો દીવો બળતો રાખવા માટે વ્યવસ્થા કરી આપી હતી[431]

તિરુમેયાનમ્ ગામના શિલાલેખમાથી[432] ગામલોકોની સઘશક્તિની ભાવના વિષે રસિક માહિતી મળી આવે છે નાલૂર ગામની ગ્રામસભા પોતાના ગામના આમલીના ઝાડ નીચે ભેગી થઈ, અને તેણે ઠરાવ્યુ કે, ગામલોકોએ પોતાના ગામના હિતથી વિરુદ્ધ અગર તો તિરુમેયાનમ્-ઉડૈયારના મદિરની વિરુદ્ધ અને એવી બીજી સસ્થાઓની વિરુદ્ધ કાઈ પણ પગલુ ભરવુ નહિ, અને જે લોકો તેમ કરશે તેમણે 'ગ્રામદ્રોહિન્'ને થતી શિક્ષાના જેવી શિક્ષા ભોગવવી પડશે, તેમ જ જે લોકો આ નિર્ણયથી વિરુદ્ધ વર્તન કરશે તેમને શિવલિંગનો સ્પર્શ કરવા દેવામા નહિ આવે, વગેરે, વગેરે

વિરોધી રાજાઓ પણ ગામના સઘાત્મક સ્વરૂપનો સ્વીકાર કરતા હતા દાખલા તરીકે, કુભકોણમ્ ગામના શિલાલેખમા કહ્યુ છે તેમ, પહેલા પરાતક રાજાએ મદુરા ગામ જીતી લીધુ ત્યારે કુભકોણમ્ ગામની ગ્રામસભાના સભાસદો ઉપર ૩૦૦૦ 'કલજુ'

---

૪૩૦ ગ એ રી, ૧૯૧૭, પૃ ૧૧૪, પરિચ્છેદ ૧૮
૪૩૧ ગ એ રી, ૧૯૧૩, પૃ ૯૬, પરિચ્છેદ ૨૧
૪૩૨ ગ એ રી, ૧૯૧૧, પૃ ૭૫, પરિચ્છેદ ૩૦

સોનાની ખંડણી નાખી, અને તે લોકોએ એ રકમ આપવાનું કબૂલ કર્યું[૪૩૩] પરંતુ કુલત્તુંગના રાજકાળના ૩૬મા વર્ષના તિરૂપત્તુરના શિલાલેખમાં[૪૩૪] કહ્યું છે કે, વંનુવનાડાલ્વાન નામના કોઈ માણસે તિરૂપત્તુર ગામ કબજે કર્યું તેણે અમુક દરખાસ્તો કરી તેનો સ્વીકાર કરવાનું ગ્રામસભાના સભાસદોને અને બે ખાનગી વ્યક્તિઓને તેણે કહ્યું એ લોકોએ તેમ કરવાની ના પાડી, અને ઘણા લોકો ગામ છોડીને ચાલ્યા ગયા ગ્રામસભાના જે સભ્યોને હાથ કરી શકાયા તેમને તેમ જ પેલી બે ખાનગી વ્યક્તિઓને આ પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરવાની ફરજ પાડવાના હેતુથી તેણે મંદિરમાં કેદ કરી દીધા પાછળથી રાજાએ બધી વાતનો નિવેડો આણ્યો પરંતુ હુમલો કરનાર માણસને પોતાની યોજનાનો સ્વીકાર કરાવવા માટે ગ્રામસભા ઉપર જુલમ કરવાની જરૂર પડી, એ જ એમ બતાવી આપે છે કે, ગામનું સંઘાત્મક સ્વરૂપ બંધારણનું એવું મહત્ત્વનું અંગ હતું કે, કોઈ મિત્ર કે શત્રુ તેની અવગણના કરે, એ અશક્ય હતું.

[૧૭]

પ્રાંતોના લોકોની સંઘરૂપ પ્રવૃત્તિ.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના નાના ગામોમાં ઉચ્ચ પ્રકારની વ્યવસ્થા ધરાવતી સંઘરૂપ સંસ્થાઓ હયાતી ધરાવતી તેના ઉપરાંત ત્યાંના પ્રાંતોના લોકોની સંયુક્ત પ્રવૃત્તિમાં પણ કેટલાક પ્રસંગે સંઘાત્મક ભાવના દેખા દેતી હતી પલ્લવવંશના એક શિલાલેખમાં[૪૩૫] આવિનર્ઈ નદીની ઉત્તર દિશાએ અને પેણ્ણઇની દક્ષિણ દિશાએ આવેલા દેશના રહીશો વચ્ચે થયેલા કરારની નોંધ થયેલી છે. વળી, રાજમહેલમાં મળેલી અને બીજા સભાસદોના ઉપરાંત 'આઠ પ્રાંતોના લોક' જણની બનેલી મોટી પ્રાંતિક સભાનો ઉલ્લેખ પણ થયેલો

૪૩૩ ગ. એ રી, ૧૯૧૨, પૃ. ૬૩, પરિચ્છેદ ૧૫.
૪૩૪ ગ એ રી, ૧૯૦૯, પૃ. ૮૩, પરિચ્છેદ ૨૮.
૪૩૫ ગ એ. રી., ૧૯૦૭, પૃ. ૧૮, આંક ૯૬.

છે.[૪૩૬] આવી મંડળરૂપ પ્રવૃત્તિઓના મૂળમા ઘણુખરું સર્વસાધારણ ધાર્મિક ભાવનાનુ દર્શન થતું હતું આનો સુન્દર દાખલો પહેલા કુલો-તુંગ રાજાના કુડુમિયામલૈના શિલાલેખમાથી મળી આવે છે. (ઇ. સ. ૧૦૦૫–૧૦૦૬).[૪૩૭] એમા એમ કહ્યુ છે કે, (કદાચ પુદુક્કોટ્ટૈ રાજ્યના મોટા ભાગરૂપ) રુદ્રપાદિક્કોડ–ચોલ–વલનાડુ નામના પ્રાતમા રહેતા લોકોએ બે માણસો (દેખીતી રીતે બ્રાહ્મણો) સાથે એવો કરાર કર્યો હતો કે, એ પ્રાતમા જે પાનની આયાત થાય તે બદલ દલાલી ઊઘરાવવી, અને તેથી જે ઉત્પન્ન આવે તેમાથી અમુક મંદિરને દર વર્ષે ૩,૦૦૦ સોપારી અને પાનના ૭૫૦ પડા પૂરા પાડવા. આ વ્યવસ્થા ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે એ પ્રાતના લોકોને તથા 'લશ્કર (पड्डइ)ના નિષ્કલક પાચસો માણસો'ને નીમવાના આવ્યા હતા.

આવા જ જાતના ઐક્યનો બીજો એક દાખલો જટાવર્મન્ વીર-પાડયના રાજકાળના દસમા વર્ષના કામગ્સવલ્લિ ગામમાના શિલા-લેખમાથી મળી આવે છે.[૪૩૮] એમા એમ કહ્યુ છે કે, ૭૯ પ્રાતોના ૧૮ મહાલોના રહીશો ભેગા થયા, અને વેપારની અમુક ચીજોમાથી તેમને જે આવક થતી તે મદિરના સમારકામ બદલના ખર્ચને પહોચી વળવા સારૂ તેમણે જૂદી કાઢી આપી.

આવી જાતની પ્રવૃત્તિના થોડાક વધુ દાખલા દક્ષિણ હિંદુસ્તા-નના શિલાલેખોમાથી મળી આવે છે. મનગોળિના શિલાલેખમા[૪૩૯] કહ્યુ છે કે, સ્થાનિક મદિરના જરૂરી ખર્ચની તથા રિવાજ મુજબની ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવાના ખર્ચની વ્યવસ્થા કરવા સારૂ અય્યાવોળેના પાચ સો 'સ્વામીઓ,' મણિગવળ્ળિના પાચ સો 'મહાજનો,' સ્થાનિક

૪૩૬ એ. ઇ., પુ. ૫, પૃ ૨૩.
૪૩૭ ગ એ. રી., ૧૯૦૫, પૃ. ૩૨, પરિચ્છેદ ૧૭,
૪૩૮ ગ. એ રી , ૧૯૧૫, પૃ. ૧૦૪, પરિચ્છેદ ૩૬.
૪૩૯ એ. ઈ., પુ. ૫, પૃ. ૨૩.

'શેટ્ટિયાઓ' (सेट्टि) નગર' તોકો, ગાન ભગવાન કામ કરનાર 'ગેટ્ટિયાઓ' (सेट्टि), પાનના ગાવિગ' લોગ, ઘાચીઓની શ્રેણી, તર્દવાડિ દજારના લાટ અને ગાર્ડ માટેનો મુદ્રાધિકારી, અનેક પ્રાંતોના 'ગવરે લો ા, મુમ્મુરિદ ' અને 'આઠ પ્રાંતોના ચોગ' જણ વગેરે ભેગા થયા હના હાયમન વીર વલ્લાળના શિલાલેખમાં[440] મદિરની જરૂરિયાતો માટે એગુગરે-નાડુના લોકોએ જમીનનુ દાન કરેલુ તેની નોંધ થયેલી છે રાજેદ્ર ચોળના એક શિલાલેખ[441] ઉપરથી આપણને એમ પણ સમજાય છે કે, ત્રણ પ્રાંતોના રહીશોએ મદિરના નો રને જમીન પટે લખી આપી હતી વળી, પહેના પગ તમના એક શિલાલેખમાં[442] એમ કહ્યુ છે કે, અમુક મદિરમા પૂજા થતી રહે તેટના માટે કાઈ પ્રાતના રહીશોએ ઐચ્છિક લવા જમ ભર્યું હતુ લવાજમની વિગત આ પ્રમાણે આપી છે – દરેક એન દીઠ કે 'પણમ', દરેક લગ્નના પ્રસગે વરરાજા તરફથી કે 'પણમ' અને વહુ તરફથી કે 'પણમ', વગેરે બીજા એક શિલાલેખમા[443] કહ્યુ છે તેમ, અમુક પ્રાતના રહીશોએ મડપમા ભેગા થઈને એવો કરાર કર્યો હતો કે, નદીની બાજુએ બધ બાધવાના હેતુથી અને મદિ ને પાણીના પૂરથી થતું નુકસાન અટકાવવાના હેતુથી દરેક ગામ પાસેથી એક 'માડઈ'નુ ઉઘરાણુ કરવુ પાડયવશના એક શિલાલેખમા[444] એવો ઉલ્લેખ થયેલો છે કે, ચાર પ્રાંતોના ખેડુતોએ સર્વાનુમતે અમુક મદિરને ડાગરના અમુક જથ્થાનુ દાન કરવાનો ઠરાવ કર્યો હતો

---

૪૪૦ ગ એ રી, ૧૯૦૭, પૃ ૪૨, આક ૪૪૪

૪૪૧ ગ એ રી, ૧૯૦૯, પૃ ૫૭, આક ૫૮૧

૪૪૨ ગ એ રી, ૧૯૧૧, પૃ ૬૯

૪૪૩ ગ એ રી, ૧૯૧૨, પૃ ૩૫, આક ૪૦૪

૪૪૪ ગ એ રી, ૧૯૧૨, પૃ ૪૭, આક ૧૨

પ્રાંતોના રહીશોએ ઠરાવ કર્યો હતો. બીજા એક શિલાલેખમાં[૪૪૮] એમ કહ્યું છે કે, અમુક જમીનના ક્ષેત્રફળમાં સુધારો કરવા માટે અઢાર મહાલોના રહીશો એકાંબરનાથરના પ્રમુખપણા નીચે એકઠા થયા હતા. બીજા એક શિલાલેખ[૪૪૯] ઉપરથી વધારામાં એમ જણાય છે કે, કૃષ્ણા નદીની બન્ને બાજુઓના અઢાર પ્રાંતોના વિવિધ રહીશોએ દરેક નૌકા દીઠ મહેસુલ તરીકે એક મહાન્ 'ફણમ્' આપવાનો ઠરાવ કર્યો હતો શિલાલેખમાં એવો દાખલો પણ નોંધાયો છે[૪૫૦] કે, કરનું ભારણ વધુ હતું તે બદલ પોતાનો વિરોધ જાહેર કરવાના હેતુથી ૧૨ ગામોના ખેડુતો પોતાના ખેતરો છોડીને ચાલ્યા ગયા હતા, અને તેના પરિણામે કરનું ભારણ રીતસરનું કરવામાં આવ્યું હતું

આ ગ્રંથના પૃ. ૧૩૨ ઉપર ગ્રામસભાના ન્યાયસંબંધી અધિકાર વિષે ચર્ચા કરેલી છે તેના અંગે આવી સહિયારી પ્રવૃત્તિઓના બીજા દાખલાઓ આપણે નોંધી ગયા છીએ.

[૧૮]

આવી ક્ષણિક સંઘાત્મક પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસ થતાં પ્રાંતોની સંઘરૂપ સંસ્થાઓ બંધાતી, એવું શિલાલેખોના આધારે કહી શકાય તેમ છે. એ ગ્રામસભાઓના કાયમના ઐક્યનો **પ્રાંતોની શ્રેણીઓ.** સ્પષ્ટ દાખલો ન દિવર્માના ઉદયેંદિરમ્‌ના તામ્રપત્રોના અંતમાં તામિલભાષામાં કરેલી નોંધમાંથી મળી આવે છે.[૪૫૧] એ નોંધ પહેલા પરાંતક રાજા (ઇ. સ. ની દસમી સદી)ના રાજકાળના ૨૬ મા વર્ષની છે, અને તેમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે –" અમે કાચિવયિલની ગ્રામસભા(ના સભાસદો)એ,

૪૪૮ ગ. એ. રી, ૧૯૧૩, પૃ. ૭૨, અંક ૨૮.
૪૪૯ એ ઈ, પુ ૩, પૃ. ૯૨.
૪૫૦ ગ. એ. રી., ૧૯૧૪, પૃ ૭૪, અંક ૨૬.
૪૫૧ એ ઈ., પુ. ૩, પૃ. ૧૪૪.

અને અમે ઉદય-ચંદ્ર-મંગલમ્‌ની ગ્રામસભા(ના સભાસદો)એ (આ પ્રમાણે કબૂલ કર્યું છે)—અમે આ બે ગામ(ના રહીશો) એકત્ર થયાથી (અને) એક થયાથી (આજ)ની (તારીખ)થી એક ગામ તરીકે આબાદ થઇશું."

ત્રીજા કુલોત્તુંગના રાજકાળ દરમ્યાનના તિરવરંગુલમ્‌ના શિલા-લેખમા આખા પ્રાતની સંસ્થાનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. દેશની અસ્વસ્થ સ્થિતિમા વલ્ર–નાડુ મહાલના રહીશોની સભાએ જાહેર કર્યું હતું કે, તે સમયથી તેઓ પવિત્ર તિરવરગુલમ્ ગામની તથા (તેના) 'દેવદાન' ગામડાની ચતુઃસીમામા વસતા ખેડુતોનુ રક્ષણ કરશે. આવા સંરક્ષણ દરમ્યાન સભાનો કોઇ સભ્ય ખેડુતોને લૂટતો કે ખેડુતોની ગાયો ચોરતો કે ખેડુતોને બીજી કોઈ જાતની કનડગત કરતો માલૂમ પડશે તો થયેલા ગુના બદલ દંડ તરીકે મંદિરને બે 'મા' પોતની જમીન ગ્રામસભા લખી આપશે.[૪૫૨] 'હગ્ગદે' (મુખી ?) અને 'સામંત' લોકોની પ્રાતિક સભાનો ઉલ્લેખ પણ એક શિલા-લેખમાં થયેલો છે.[૪૫૩] "પ્રાતના નિષ્કલંક પાચ સો (માણુસો)"નો અને "પ્રાતના મુખી"નો ઉલ્લેખ પણ એક સ્થળે થયેલો છે.[૪૫૪] આ બધા દાખલાઓના આધારે આપણે સ્વાભાવિક રીતે એવો નિર્ણય કરી શકીએ છીએ કે, નિદાન અમુક અમુક પ્રસંગે તો આખા મહાલની કે પ્રાતની અથવા એવા મોટા લોકસમૂહવાળા કોઇ વિસ્તારની કાયમની સંસ્થા હયાતી ધરાવતી હતી. બીજા પૃથિવીપતિના ઉદયેદિરમ્‌ના તામ્રપત્રોમા જમીનના દાન સંબંધે જેવાં કાયદાનાં સૂત્રો આપેલા છે તેવા સૂત્રોનો ખુલાસો આથી તુર્ત મળી રહે છે.[૪૫૫]

---

૪૫૨ ગ. એ. રી., ૧૯૧૫, પૃ. ૯૯, પરિચ્છેદ ૨૭, અને અંક ૨૭૧ તથા ૨૭૩, પૃ. ૩૧.

૪૫૩ ગ. એ. રી., ૧૯૧૯, પૃ. ૧૭, અંક ૨૦૯.

૪૫૪ સા. ઇ. ઈ., પુ. ૨, ભાગ ૩, પૃ. ૩૬૦.

૪૫૫ સદર, પૃ. ૩૮૯.

"પ્રાંત(નાડુ)(ના લોકો)ને એ રીતે એકત્ર કરીને, (દાનમાં આપેલી) જમીન(ની સીમાઓ) ઉપર (તેમને) ચલાવીને......., વગેરે વગેરે." દેખીતી રીતે આ લખાણમાંથી પ્રાંતના તમામ લોકોનો અર્થ કાઢી શકાય તેમ નથી, પણ તેમના પ્રતિનિધિઓનો જ અર્થ કાઢી શકાય તેમ છે. રાજરાજ ચોલના એક શિલાલેખમાં બાર 'નાડુ'ઓની મહાસભાનો ઉલ્લેખ થયેલો છે, અને પશ્ચિમ ચાલુક્યવંશના ત્રિભુવનમલ્લ રાજાના એક શિલાલેખમાં[૪૫૭] વિવિધ સ્થળોના ૨૭,૦૦૦ પ્રતિનિધિઓનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. અલબત્ત આ હકીકતથી કોઇ પ્રકારની સંઘરૂપ સંસ્થાનો ઉલ્લેખ થાય છે; પરંતુ તેના ખરા સ્વરૂપ વિષે ચોક્કસ માહિતી મળી શકતી નથી.

[૧૯]

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંની ગ્રામસંસ્થાઓની પ્રાચીનતા અને તેમનો વિસ્તાર.

અંતમાં, દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંની ઉક્ત સંઘરૂપ ગ્રામસંસ્થાઓની પ્રાચીનતા અને તેમના વિસ્તાર વિષે આપણે બે બોલ કહીશું. પલ્લવવંશના રાજા નંદિવર્માના કસુડિ તામ્રપત્રોના આધારે[૪૫૮] આપણે બેશક એમ કહી શકીએ કે, તે ગામમાં લોકોની સભા જેવી કોઇ જાતની વ્યવસ્થિત ભાવના હોવી જોઇએ; કેમકે જો ન હોત, તો જમીનના દાન વિષેના રાજાના ફરમાન વિષે ગામલોકોની અનુમતિ મંગાઇ ન હોત, અને ગામલોકોએ જાહેર રીતે ફરમાનને અનુમોદન આપીને એક રીતે તેને બહાલ રાખ્યું ન હોત. નંદિવર્મા રાજા ઈ. સ. ની આઠમી સદીના પ્રથમાર્ધમાં થઇ ગયો હોવો જોઇએ;[૪૫૯] અને તેથી, શિલાલેખોના આધારે,

૪૫૬ ગ. એ. રી., ૧૯-૯, પૃ. ૫૯, અંક ૬૦૦.

૪૫૭ ગ. એ. રી., ૧૯૧૯, પૃ. ૧૮, અંક ૨૧૪.

૪૫૮ સા. ઈ. ઈ., અંક ૭૪ પ ૩૬૦

૪૫૯ સા. ઈ. ઈ, ૧, પૃ.

વહેના તે સમય જેટલી જૂની ઉક્ત ગ્રામસંસ્થાઓ હોવી જોઇએ, એમ હાલ તુરત તો આપણે કહી શકીએ નવમી સદીમા પણ તે ચાલૂ રહી હતી, એમ કૃષ્ણવર્માના ઉદ્ધરના બે શિલાલેખો[૪૬૦] [અંક (૫) અને (૮)] તથા નરશુણુના બ્રહ્મસમુદ્રમના શિલાલેખ[૪૬૧] ઉપરથી કહી શકાય તેમ છે ઇ સ ની દસમી સદીમા અને ત્યારપછી ઉક્ત સસ્થાઓનો વિકાસ થયો હતો, એમ ઉપર્યુક્ત ચોલવંશના અને પંડ્યવંશના અનેક શિલાલેખો ઉપરથી તેમ જ ચાલુક્યવંશના બીજા ભીમ રાજાના મસુનિપત્તનના તામ્રપત્રો[૪૬૨] ઉપરથી સારી પેઠે સાબીત થાય છે મસુનિપત્તનના ઉક્ત તામ્રપત્રો ઉપરથી તો એમ પણ સાબીત થાય છે કે તેલુગુ પ્રદેશમા તેમ જ તેની દક્ષિણે તામિલ દેશમા એ સસ્થાઓ અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી. એમ જણાય છે કે આખા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમા આવી સસ્થાઓની, જાણે, જાળ જ પથરાઈ ગઈ હતી ચોલવંશના રાજરાજદેવ રાજાએ તાંજોરમા બંધાવેલા એક જ મંદિરના નીભાવના સબંધમા આવી સસ્થાઓ ધરાવનાર ૨૬૬ ગામોનો ઉલ્લેખ થયેલો છે,[૪૬૩] એ હકીકત આપણે ધ્યાનમા લઈશુ તો આવી સસ્થાઓ કેના મોટા વિસ્તારમા ફેલાઈ ગઈ હતી તેનો ખ્યાલ આપણને આવી શકશે

ગુજરાતમા પ્રાચીન કાળમા પણ મંદિરના નીભાવ માટે સમસ્ત નગર તથા ગ્રામના પંચ ઉપર કેવી ફરજ નાખવામા આવતી, તેનો ખ્યાલ સારંગદેવના પાલણપુરના શિલાલેખ ઉપરથી આવી શકે છે ×

---

[૪૬૦] સા ઈ ઇ, ૩, પૃ ૮

[૪૬૧] એ ઇ, પુ ૮, પૃ ૮૬

[૪૬૨] એ ઇ, ૫, પૃ ૧૩૮ અને આગળ

[૪૬૩] જુઓ પૃ ૧૭૨ અને પૃ ૧૭૪

× જુઓ પરિશિષ્ટ

"' પ્રાત(नाडु)(ના નીશો)ને એ રીતે એકત્ર કરીને, (દાનમાં આપેલી) જમીન(ની સીમાઓ) ઉપર (તેમને) ચલાવીને.... ... વગેરે વગેરે.'' દેખીતી રીતે આ લખાણમાંથી પ્રાતના તમામ લોકોનો અર્થ કાઢી શકાય તેમ નથી, પણ તેમના પ્રતિનિધિઓનો જ અર્થ કાઢી શકાય તેમ છે ગજગજ ચોલના એક શિલાલેખમાં[૪૫૬] બાર 'નાડુ'ઓની મહાસભાનો ઉલ્લેખ થયેલો છે, અને પશ્ચિમ ચાલુક્યવંશના ત્રિભુવનમલ્લ રાજાના એક શિલાલેખમાં[૪૫૭] વિવિધ સ્થળોના ૩૨,૦૦૦ પ્રતિનિધિઓનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. અલબત્ત આ હકીકતથી કોઇ પ્રકારની સંઘરૂપ સંસ્થાનો ઉલ્લેખ થાય છે, પરંતુ તેના ખરા સ્વરૂપ વિષે ચોક્કસ માહિતી મળી શકતી નથી.

[૧૯]

અતમાં, દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંની ઉક્ત સંઘરૂપ ગ્રામસંસ્થાઓની પ્રાચીનતા અને તેમના વિસ્તાર વિષે આપણે બે બોલ કહીશું.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંની ગ્રામસંસ્થાઓની પ્રાચીનતા અને તેમનો વિસ્તાર.

પલ્લવવંશના રાજા નંદિવર્માના કસકુડિના તામ્રપત્રોના આધારે[૪૫૮] આપણે બેશક એમ કહી શકીએ કે, તે ગામમાં લોકોની અમુક જાતની વ્યવસ્થિત ભાવના હોવી જોઇએ, તેમ ન હોત, તો જમીનના દાન વિષેના રાજાના ફરમાન વિષે ગામલોકોની અનુમતિ મંગાઈ જ ન હોત, અને ગામલોકોએ જાહેર રીતે તે ફરમાનને અનુમોદન આપીને એક રીતે તેને બહાલ રાખ્યું જ ન હોત. નંદિવર્મા રાજા ઈ. સ. ની આઠમી સદીના પ્રથમાર્ધમાં થઈ ગયો હોવો જોઈએ,[૪૫૯] અને તેથી, શિલાલેખોના આધારે, વહેલામાં

૪૫૬ ગ. એ. રી, ૧૯ ૯, પૃ. ૫૯, અંક ૬૦૦.
૪૫૭ ગ. એ રી, ૧૯૧૯, પૃ. ૧૮, અંક ૨૧૪.
૪૫૮ સા ઈ. ઈ., અંક ૭૪, પૃ. ૩૬૦.
૪૫૯ સા. ઈ. ઇ, ૧, પૃ ૧૧.

વહેલા તે સમય જેટલી જૂની ઉક્ત ગ્રામસંસ્થાઓ હોવી જોઇએ, એમ હાલ તુરત તો આપણે કહી શકીએ. નવમી સદીમાં પણ તે ચાલૂ રહી હતી, એમ કપવર્માના ઉકલના બે શિલાલેખો[૪૬૦] [અંક (૫) અને (૮)] તથા વરગુણના અંબસમુદ્રમના શિલાલેખ[૪૬૧] ઉપરથી કહી શકાય તેમ છે. ઇ. સ. ની દસમી સદીમા અને ત્યારપછી ઉક્ત સંસ્થાઓનો વિકાસ થયો હતો, એમ ઉપર્યુક્ત ચોલવંશના અને પાંડયવંશના અનેક શિલાલેખો ઉપરથી તેમ જ ચાલુક્યવંશના બીજા ભીમ રાજાના મસુલિપત્તનના તામ્રપત્રો[૪૬૨] ઉપરથી સારી પેઠે સાબીત થાય છે. મસુલિપત્તનના ઉક્ત તામ્રપત્રો ઉપરથી તો એમ પણ સાબીત થાય છે કે તેલુગુ પ્રદેશમા તેમ જ તેની દક્ષિણે તામિલ દેશમા એ સંસ્થાઓ અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી. એમ જણાય છે કે આખા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમા આવી સસ્થાઓની, જાણે, જાળ જ પથરાઈ ગઈ હતી. ચોલવંશના રાજરાજદેવ રાજાએ તાન્જોરમા બંધાવેલા એક જ મદિરના નીભાવના સંબંધમા આવી સંસ્થાઓ ધરાવનાર ૨૬૬ ગામોનો ઉલ્લેખ થયેલો છે,[૪૬૩] એ હકીકત આપણે ધ્યાનમા લઈશુ તો આવી સસ્થાઓ કેટલા મોટા વિસ્તારમા ફેલાઈ ગઈ હતી તેનો ખ્યાલ આપણને આવી શકશે.

ગુજરાતમા પ્રાચીનકાળમા પણ મદિરના નીભાવ માટે સમસ્ત નગર તથા ગ્રામના પંચ ઉપર કેવી ફરજ નાખવામા આવતી, તેનો ખ્યાલ સારંગદેવના પાલણપુરના શિલાલેખ ઉપરથી આવી શકે છે.×

---

૪૬૦ સા. ઇં. ઇ., ૩, પૃ. ૮.
૪૬૧ એ. ઇ., પુ. ૯, પૃ. ૮૬.
૪૬૨ એ. ઇ., ૫, પૃ. ૧૩૪ અને આગળ.
૪૬૩ જુઓ પૃ. ૧૭૨ અને પૃ. ૧૭૪.
× જુઓ પરિશિષ્ટ.

ત્રીજું પ્રકરણ.

રાજકીય જીવનમાં શ્રેણીઓની પ્રવૃત્તિઓ

(ભાગ બીજો.)

[૧]

બિન-રાજસત્તાક રાજ્યો.

રાજસત્તાક રાજ્યોમાં વસતા લોકોની સંઘરૂપ પ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન અત્યારસુધી આપણે કર્યું છે. રાજસત્તાને સહાયકારક થઇ પડતી તથા થોડાઘણા અંશે તેના તાબામાં રહીને કામ કરતી વિવિધ સભાઓ દ્વારા આવી પ્રવૃત્તિઓ થતી હતી. તદુપરાંત પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં બિન-રાજસત્તાક રાજ્યો પણ હયાતી ધરાવતાં હતાં, અને તેમાં એવી સંસ્થાઓને કામ કરવાને વધુ અવકાશ મળે તેમ જ વધુ સ્વાતંત્ર્યનું વાતાવરણ મળે, એ સ્વાભાવિક હતું. કમનસીબે તેવી સંસ્થાઓ વિષે આપણને જોઈએ તેટલી માહિતી મળી શકતી નથી. તેમ છતાં પણ સંઘાત્મક સંસ્થા તરીકે પ્રજા સર્વોપરિ સત્તા ભોગવતી તેની બિનચુક સાબીતી તેમના અસ્તિત્વથી જ મળી રહે છે. આ વિષયના પહેલા ભાગમાં રાજસત્તાક રાજ્યમાંના લોકોની સહિયારી પ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન આપણે કર્યું તેમાં આવી જાતની પ્રવૃત્તિઓના સ્વરૂપનો તેમ જ જે સંસ્થાઓ દ્વારા તે પ્રવૃત્તિઓ થતી તે સંસ્થાઓનો વિચાર આપણે કરવો પડયો હતો. આ બીજા ભાગમાં તો આપણે આવી પ્રવૃત્તિઓ કરનારી સંસ્થાઓનો જ વિચાર કરીશું; કારણ કે, રાજ્યવહીવટનાં તમામ ખાતાં સંબંધી બધી બાબતોમાં તેવી સંસ્થાઓનો હાથ હોવો જોઈએ.

વર્ષો પૂર્વે અધ્યાપક હ્રાઇસ ડેવિડ્ઝે બૌદ્ધ સાહિત્યમાંના કેટલાક ઉલ્લેખોના આધારે આવાં 'પ્રજાસત્તાક' રાજ્યોનું અસ્તિત્વ

સ્વીકાર્યું હતું.[૪૬૪] તેમની પછી શ્રીયુત કાલિપ્રસન્ન જયસ્વાલ "મૉડર્ન રીવ્યુ"ના અંકોમા [૪૬૫] અને અધ્યાપક દે. રા. ભાંડારકરે "કાર્માઇકલ લેક્ચર્સ" (પુ. ૧, પૃ. ૧૪૬ અને આગળ)માં આ વિષયને વધુ વિગતે ખેડયો છે. આ વિદ્વાનોની દલીલોને અન્ય વિદ્વાનોએ પૂર્ણાંશે ટેકો આપ્યો નથી તો પણ, પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં બિન–રાજસત્તાક રાજ્યો હયાતી ધરાવતા હતા, એવી તેમની મુખ્ય દલીલનો સ્વીકાર અત્યારસુધીમા માધારણતઃ થયેલો છે. આ ગ્રંથમાં 'શ્રેણી'ઓના વર્ણન પરત્વે જે પદ્ધતિ આપણે સ્વીકારેલી છે તે જ પદ્ધતિને અનુસરીને આવા રાજ્યોનું વર્ણન કરવાનો પ્રયત્ન હવે આપણે કરીશું.

વેદકાળમાં બિન–રાજસત્તાક રાજ્યો.

બિન–રાજસત્તાક તંત્રની પ્રાચીનતા વિષે એમ માનવાને કારણ મળે છે કે, વેદકાળમા પણ બિન–રાજસત્તાક રાજ્યો અજાણ્યા ન હતા. "ઋગ્વેદ"માની નીચેની ઋચામા[૪૬૬] અલ્પજનસત્તાક રાજ્યવહીવટનુ સ્પષ્ટ દર્શન ઝિમરને થાય છેઃ—

"રાજાઓ (**राजान**) સમિતિમા ભેગા થાય છે ત્યારે જે વૈદ્ય હોય છે, જે રોગનું નિવારણ કરે છે અને દૈત્યનો નાશ કરે છે તેનામા ઔષધિઓ (**ओषधी**) એકત્ર થાય છે."

ઝિમર એમ માને છે કે, રાજ્યવહીવટની જે પદ્ધતિમા રાજ્ય ઉપર એક જ પ્રતાપી રાજા રાજ્ય કરતો ન હોય પણ રાજકુટુંબની અનેક વ્યક્તિઓ એકત્ર થઈને રાજ્ય ભોગવતી હોય તે પદ્ધતિનો

---

૪૬૪ "બુદ્ધિસ્ટ ઇંડિયા", પૃ. ૧, ૨, તથા ૧૯ અને આગળ.

૪૬૫ "મૉડર્ન રીવ્યુ", ૧૯૧૩, પૃ. ૫૩૫ અને આગળ.

૪૬૬ ૧૦, ૯, ૧૬. મૅક્ડોનેલ આ ઋચાનો જૂદો અર્થ કરે છે. તેણે ઝિમરે કરેલા અર્થનો સ્વીકાર કર્યો નથી. તેમ છતા પણ તે એમ માને છે કે, આવી વસ્તુસ્થિતિ શક્ય તો હતી જ. (વે. ઇ., ૨, ૨૧૬.)

ઉલ્લેખ આ ઋચામાં થયેલો છે. તે એમ પણ કહે છે કે, રાજાની ચૂંટણીને લગતા "અથર્વવેદ"માના (ઉપર્યુક્ત) કેટલાક ફકરાઓમ અ'પજનસત્તાક રાજ્યના માણસે બીજા માણસો ઉપર આધિપત્ય મેળવવા માટે કરેલી હરીફાઈનો ઉલ્લેખ થયેલો છે પોતાની દલીલના સમર્થનમા દાખલા આપતા તે કહે છે કે, "અથર્વવેદ, ૧, ૯, ૩"મા "પોતાની જાતના લોકો (सजात) ઉપર" ઉમેદવારને આધિપત્ય અપાવવાને અગ્નિને પ્રાર્થના કરવામા આવી છે; "અથર્વવેદ, ૩, ૪, ૩"મા સફળ થયેલા ઉમેદવાર તરફથી એવી ઇચ્છા દર્શાવવામા આવી છે કે, "તારી પોતાની જાતના લોકો તારા તાબામા આવે"; અને "અથર્વવેદ, ૮, ૨૨, ૧-૨"મા "ક્ષત્રિયને પ્રજા-(**विश्**)નો સર્વસત્તાધીશ આગેવાન બનાવવાને" તથા "રાજકુટુંબના (**क्षत्रानाम्**) ઉપરિ રાજા તરીકે તેને સ્થાપવાને"[૪૬૭] ઇંદ્રને વિનતિ કરવામા આવી છે. ઝિમર કહે છે કે, પ્રાચીન જર્મન જાતિઓમાં —દાખલા તરીકે, ચેરશી પ્રજામા— જે જાતનુ અ'પજનસત્તાક રાજ્યતંત્ર હયાતી ધરાવતુ હતુ તે જાતનુ રાજ્યતંત્ર પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમા પ્રચલિત હતુ. (જર્મનીના ઉક્ત દાખલામા, પ્રથમ આર્મિનિયસ તથા તેનો સગાસબંધી રાજ્ય ચલાવતા હતા, અને તેઓ રાજાના ઇ'કાબથી ઓળખાતા હતા પરંતુ આર્મિનિયસ આખી પ્રજાનો એકાકી રાજા થવા માગતો હતો. છેવટે લડાઈ થઇ તેમા આર્મિનિયસ હારી ગયો હતો.)

"અવેસ્તા"મા અ'પજનસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો થયેલા છે તેથી ઝિમરના અભિપ્રાયને વધુ અનુમોદન મળે છે. સ્પીગલે[૪૬૮] "યશ્ન, ૧૯, ૧૮"માથી[૪૬૯] આ વાત પૂરવાર કરી

[૪૬૭] ઝિમર, પૃ. ૧૬૫.

[૪૬૮] પૃ. ૬૮૩.

[૪૬૯] ડૉ. આઇ. જે. એસ. તારાપોરવાળાએ આનું શબ્દશ. ભાષાંતર આ પ્રમાણે આપ્યુ છે.—

છે. એમા બે પ્રાંતોની રાજસત્તાની સરખામણી કરેલી છે. એ પૈકીની એક રાજસત્તામા ઝરથુસ્ત્રના ઉપરાંત ઘરના, શેરીના અને શહેરના આગેવાનોનો સમાવેશ થતો હતો; પરંતુ બીજા પ્રકારની રાજસત્તામા "દેશનો રાજા" ઉલ્લેખેલો છે તેનો ઉલ્લેખ એમા થયેલો નથી.

વેદકાળમાં બિન-રાજસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ હયાતી ધરાવતી હતી તેનો વધુ પૂરાવો શ્રીયુત કાલિપ્રસન્ન જયસ્વાલે આપેલો છે.[૪૭૦] તેઓ "ઐતરેય બ્રાહ્મણ"માના એક ફકરાનો ઉલ્લેખ કરે છે (૭, ૩, ૧૪). એમાં એમ કહ્યું છે કે, ઉત્તરકુરુઓમા અને ઉત્તરમદ્રોમાં આખી જાતિને રાજપદ અપાતું હતું, અને તેમના "વૈરાજ્ય" (રાજા વિનાના રાજ્યો) કહેવાતાં હતા.

આ મતની વિરુદ્ધમા બે મુદ્દા ઊઠે છે. પ્રથમ તો એ કે, "ઐતરેય બ્રાહ્મણ" ના એ જ ફકરામા એમ કહ્યું છે કે, એ બે જાતિઓ હિમાલયની પેલી મેર (**परेण हिमवंतं**) વસતી હતી; અને તેથી હિંદુસ્તાનમા પ્રચલિત હોય એવા પ્રકારનાં તરીકે તેમનાં રાજ્યનો સ્વીકાર થઈ શકે નહિ પરંતુ ઝિમરે[૪૭૧] સબળ

"(એ પાચ) નાયકો કોણ (છે)? ઘરનો (નાયક), શેરીનો (નાયક), શહેરનો (નાયક), દેશનો (નાયક), (અને) પાચમો ઝરથુસ્ત્ર જે દેશો જરથોસ્તી કાયદા તજેના દેશોથી જૂદા (છે) તેનો (નાયક છે).

"ઝરથુસ્ત્રનું રઘ (શહેર) ચાર નાયકોના તાબામા છે. (તેના) નાયકો કોણ (છે)?

"ઘરનો (નાયક), શેરીનો (નાયક), શહેરનો (નાયક) અને ચોથો ઝરથુસ્ત્ર (પોતે)."

૪૭૦ "મૉડર્ન રીવ્યુ", ૧૯૧૩, પૃ. ૫૩૮.

૪૭૧ આ. લે., પૃ. ૧૦૨.

વ્હિટનીએ એનો તરજુમો નીચે પ્રમાણે કર્યો છેઃ—

"જે એક હજાર ઉપર રાજ્ય ભોગવતા હતા, અને દસ હજાર હતા તે વૈતહવ્યો બ્રાહ્મણની ગાય મારી ખાવાથી નાશને પામ્યા." (વ્હિટનીકૃત "અથર્વવેદ," પૃ. ૨૫૧.)

ઝિમરે,[૪૭૩] મુરે અને બીજા વિદ્વાનોએ આનાથી જરા જૂદું પડતુ નીચેનુ ભાષાંતર કર્યું છે —

"વીતહવ્યના જે વંશજો એક હજાર માણસો ઉપર રાજ્ય ચલાવતા હતા, અને સંખ્યામા દસ હજાર હતા, તેમણે બ્રાહ્મણની ગાય મારી ખાધી ત્યારપછી તેમનો પરાભવ થયો "(મુરકૃત "ઓરીજિનલ સંસ્કૃત ટેક્સ્ટસ," ૧, ૨૮૫)

મતભેદ ગમે તેવો હોય તો પણ એટલી વાત તો ચોક્કસ છે કે, એક હજાર વૈતહવ્યો કોઈ પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય ભોગવતા હતા, અને તેથી અહીં અલ્પજનસત્તાક કે પ્રજાસત્તાક ગણતંત્ર અનુભવતી પ્રજાનો ઉલ્લેખ થયો છે એમ બેશક કહી શકાય તેમ છે.[૪૭૪] એટલુ પણ ધ્યાનમા રાખવા જેવુ છે કે, પાછળના સમયની બિન-રાજસત્તાક રાજ્યતંત્રવાળી પ્રજાની માફક એ પ્રજા પણ બ્રાહ્મણ-વિરોધી હતી.

[૨]

વેદકાળ પછીના સમયમા પ્રજાસત્તાક ગણતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતુ હતુ, એમ અનેક પુરાવાથી સાબીત કરી શકાય તેમ છે. કાલાનુક્રમે સૌથી પહેલુ પાણિનિકૃત વ્યાકરણ વિચારવાનુ આવે

૪૭૩ આ લે, પૃ. ૨૦૦.

૪૭૪ 'એક હજાર ઉપર રાજ્ય ચલાવતા એક હજાર લોકો,' એવો જે અર્થ મુરે અને ઝિમરે કર્યો છે તે આપણે માન્ય રાખીએ તો ગણતંત્ર પ્રજાસત્તાક હોવુ જોઈએ ૧,૦૦૦ની સંખ્યા અનબત્ત રૂઢિપ્રધાન સમજવી જોઈએ.

કારણો આપી એમ જણાવ્યુ છે કે, એ બન્ને જાતિઓ તળ હિંદુસ્તાનમા– કાશ્મીરમા અને તેની આસપાસના પ્રદેશમા– વસતી હતી. તે એમ પણ કહે છે કે, મધ્યદેશમા રહેનારા લોકોને કાશ્મીર '**परेण हिमवत**' લાગે એ સ્વાભાવિક છે.

બીજો મુદ્દો એ છે કે, જે "વૈરાજ્ય" શબ્દને શ્રીયુત કાશિપ્રસન્ન જયસ્વાલે "ગજા વગરના રાજ્યો"ના અર્થમાં લીધો છે તેને મૅકડોનેલે તથા કીથે[૪૭૨] કોઇ પ્રકારની રાજસત્તા દર્શાવનાર શબ્દ તરીકે ગણ્યો છે. ચાર દિશામાના રાજ્યતંત્રના સ્વરૂપનો ઉલ્લેખ કરનારા નીચેના ચાર વાક્યો આપણે સરખાવી જોઇશું તો એ બે વિદ્વાનોનો ઉક્ત અર્થ બંધ બેસતો નથીઃ—

"ये के च प्राच्यानां राजानः साम्राज्यायैव तेऽभिषिच्यते ॥"
"ये के च सत्वतां राजान भोज्यायैव तेऽभिषिच्यते ॥"
"ये के च नीच्यानां राजानः येऽपाच्यानां स्वराज्यायैव
तेऽभिषिच्यते ॥"
"ये के च परेण हिमवंत जनपदा उत्तरकुरव उत्तरमद्रा
इति वैराज्यायैव तेऽभिषिच्यते ॥"

છેલ્લા વાક્યમા "राजान."ના સ્થાને "जनपदा" શબ્દ મૂકયો છે તે કાઇ અચાનક બની આવેલું ગણી શકાય નહિ. એમા પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્રનો ઉલ્લેખ થયો છે, એવા શ્રીયુત જયસ્વાલના મતને આથી અનુમોદન મળે છે.

"અથર્વવેદ" માનો એક શ્લોક (૫, ૧૮, ૧૦) એમ ચોક્કસ પૂરવાર કરે છે કે, વેદકાળમા બિન–રાજસત્તાક રાજ્યતંત્રનુ અસ્તિત્વ હતું. બ્રાહ્મણની ગાયનો વધ થતા જે ગાળોનો વરસાદ વરસાવવામા આવેલો તેના અંગે એ શ્લોક લખાયેલો છે. એ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"ये सहस्रम् अराजन्नासन् दशशता उत ।
ते ब्राह्मणस्य गां जग्धा वैतहव्या पराभवन् ॥"

---

૪૭૨ વે. ઇ, ૨, પૃ. ૨૨૧.

વ્હિટનીએ એનો તરજુમો નીચે પ્રમાણે કર્યો છેઃ—

"જે એક હજાર ઉપર રાજ્ય ભોગવતા હતા, અને દસ હજાર હતા તે વૈતહવ્યો બ્રાહ્મણની ગાય મારી ખાવાથી નાશને પામ્યા." (વ્હિટનીકૃત "અથર્વવેદ," પૃ. ૨૫૧.)

ઝિમરે,[૪૭૩] મુરે અને બીજા વિદ્વાનોએ આનાથી જરા જુદું પડતું નીચેનું ભાષાંતર કર્યું છેઃ—

"વીતહવ્યના જે વંશજો એક હજાર માણસો ઉપર રાજ્ય ચલાવતા હતા, અને સંખ્યામા દસ હજાર હતા, તેમણે બ્રાહ્મણની ગાય મારી ખાધી ત્યારપછી તેમનો પરાભવ થયો."(મુરકૃત "ઓરીજિનલ સંસ્કૃત ટેક્સ્ટસ," ૧, ૨૮૫.)

મતભેદ ગમે તેવો હોય તો પણ એટલી વાત તો ચોક્કસ છે કે, એક હજાર વૈતહવ્યો કોઈ પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય ભોગવતા હતા; અને તેથી અહીં અલ્પજનસત્તાક કે પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્ર અનુભવતી પ્રજાનો ઉલ્લેખ થયો છે એમ બેશક કહી શકાય તેમ છે.[૪૭૪] એટલું પણ ધ્યાનમા રાખવા જેવું છે કે, પાછળના સમયની બિન–રાજસત્તાક રાજ્યતંત્રવાળી પ્રજાની માફક એ પ્રજા પણ બ્રાહ્મણ–વિરોધી હતી.

[૨]

વેદકાળ પછીના સમયમા પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતું હતું, એમ અનેક પૂરાવાથી સાબીત કરી શકાય તેમ છે. કાલાનુક્રમે સૌથી પહેલું પાણિનિકૃત વ્યાકરણ વિચારવાનું આવે

૪૭૩ આ. લે., પૃ. ૨૦૦.

૪૭૪ 'એક હજાર ઉપર રાજ્ય ચલાવતા એક હજાર લોકો,' એવો જે અર્થ મુરે અને ઝિમરે કર્યો છે તે આપણે માન્ય રાખીએ તો રાજ્યતંત્ર પ્રજાસત્તાક હોવું જોઈએ. ૧,૦૦૦ની સંખ્યા અલબત્ત રૂઢિપ્રધાન સમજવી જોઈએ.

પાણિનિકૃત વ્યાકરણમા મઘોના ઉલ્લેખ

છે એમા ગણ્જીય મઘરૂપ સસ્થાઓના અસ્તિત્વના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો થયેલા છે દાખલા તરીકે, "**सघे चानौत्तराधर्ये**"[४७५] સૂત્ર એમ બતાવી આપે છે કે, તે કાળમા સંઘરૂપ સસ્થાના સ્વરૂપનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ લેખકને હતો ખરો, કારણ અહીં નગ સમૂહથી 'સઘ'ને તદ્દન જૂદો ગણ્યો છે, અને તેથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, મઘની સ્પષ્ટ વ્યવસ્થા હતી, અને તે સસ્થા ધાગવોણથી બધાયેલી હતી

વળી અધ્યાપક દે ગ ભાડારકરે કહ્યુ છે[४७६] તેમ, બીજા એક સૂત્રના[४७७] આધારે પણ આ જ નિર્ણય થઈ શકે છે એ સૂત્રમા પાણિનિ કહે છે કે, જેમ '**सघात**' શબ્દ કેવળ સમૂહ સૂચવે છે તેમ '**सघ**' શબ્દ કેવળ સમૂહ સૂચવતો નથી તે તો 'ગણ' એટલે ખાસ પ્રકારનો સમૂહ અથવા 'સઘરૂપ સમૂહ' સૂચવે છે વળી, **सघाङ्क–लक्षणेष्वन्यञिनामण्**–એવા પાણિનિના સૂત્ર" તરફ શ્રીયુત કાશિપ્રસન્ન જયસવાલે આપણુ ધ્યાન ખેચ્યુ છે તેનો અર્થ એવો છે કે, "સઘના અક અને લક્ષણ પરત્વે (અર્થાત્, દર્શાવવાને) જે નામોના અતમા **ञ**, **यञ** કે **इञ** હોય તે નામને **अण** પ્રત્યય લાગે છે"[४७८] આથી સઘોની હયાતી સાબીત થાય છે એટલુ જ નહિ, પણ મઘના અક અને લક્ષણ પણ હતા એમ જણાઈ આવે છે એ 'લક્ષણ' પાછળના સમયના સસ્કૃતસાહિત્યમાના 'લાછન' ગણી શકાય, એમ શ્રીયુત જયસવાલ કહે છે[४७९]

અનેક સૂત્રોમા પાણિનિએ 'પૂગ'[४८०] 'વ્રાત'[४८१] અને 'આયુધજીવિસઘ'[४८२] નામના સઘરૂપ સસ્થાઓ ગણાવી છે 'પૂગ'નો

४७५ ३, ३, ४२ ४७६ "કાર્માઈકલ લેક્ચર્સ, ફર્સ્ટ સીરીઝ,' પૃ १४१-१४२
४७७ ३, ३, ३६ ४७८ જ બી ઓ રી સો, પુ ५, પૃ २७
४७९ જ બી ઓ રી સો, પુ ५, પૃ २७ ४८० ५, ३, ११२
४८१ ५, ३, ११३ ४८२ ५, ३, ११४

અર્થ આપણે પ્રથમ ચર્ચી ગયા છીએ 'વ્રાત'નો ખરો અર્થ કરાવવાનુ કામ અઘરુ થઇ પડે છે, અને એનો કોઈ ચોક્કસ અર્થ હજીસુધી અપાયેલો જાણ્યામા નથી "કાશિકાભાષ્ય"મા એની મમજુતી આ પ્રમાણે આપી છે –"नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सेधजीविन सघा व्राता ॥"[૪૮૩] આમાના પહેલા વિશેષણથી તે સામાજિક સસ્થાથી જૂદી પડે છે, અને બીજા વિશેષણથી તે ઔદ્યોગિક મસ્થાથી જૂદી પડે છે ત્રીજા વિશેષણનો અર્થ "વધ કરીને જીવતા" એમ થાય છે, એવુ શ્રીયુત રમેશચદ્ર મુઝુમદાર કહે છે આ અર્થ પ્રમાણે, 'વ્રાત' એટલે પાછળના સમયના 'ઠગી'ના જેવી 'લૂટારાની ટોળી' કાત્યાયનના[૪૮૪]"नानायुधधरा व्राता समवेतास्तु कीर्तिता"[૪૮૫] એ વાક્યથી આ મતને ટેકો મળે છે 'आयुधजीविसघ' એટલે 'લડાયક લોકોનો મઘ' "પાણિનિ, ૫, ૩, ૧૧૭ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, આ પક્તિમા યૌધેય લોકોનો સમાવેશ થતો હતો યૌધેય લોકોનો ઇતિહાસ હવેપછી વિગતવાર આપવામા આવશે, પરતુ આના દાખલાઓથી એમ બેશક સાબીત થાય છે કે, 'આયુધજીવિમઘ' શબ્દથી સ્વતત્ર રાજકીય સસ્થાઓનો અથવા તો બિન-રાજસત્તાક રાજ્યોનો ઉલ્લેખ થતો હતો

[૩]

ત્યારપછી બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્યમાથી આપણને કેટલીક

---

૪૮૩ "જૂદી જૂદી જાતિના, ગુજરાનના ચોક્કસ સાધન વિનાના, અને વધ કરીને જીવતા (લોકોનો) સઘ તે વ્રાત"

૪૮૪ "વીરમિત્રોદય," પૃ ૪૨૬ ઉપર ઉદ્ધૃત

૪૮૫ "પોતાના હાથમા વિવિધ હથિયારો ધારણ કરનાર લોકોનો સઘ 'વ્રાત' કહેવાય છે" 'ઉત્મેધ' એટલે પણ 'મઘ' હોવાથી, 'उत्सैधजीविन:' શબ્દથી વિવિધ પ્રકારના રોજિંદા મજુરોનો સઘ દર્શાવાતો હોય, એ સભવિત છે

નથી તેઓ તાવતિંસ દેવોની સભાના જેવી નિચ્છવીઓની આ સભા (परिसम्) નિહાળે, નિચ્છવીઓની આ સભા જુએ, નિચ્છવીઓની આ સભા સરખાવે "૪૯૧

બુદ્ધ ભગવાન પ્રજાસત્તાક ગણ્યતંત્રની બાબતમાં દેવદૂત જેવા હતા. ધર્મતંત્રની પોતાની પદ્ધતિમાં તેમણે પ્રજાકીય તત્ત્વોનો સ્વીકાર કર્યો હતો, અને જે શરતોએ વજ્જિયનો અવનત ન થતાં ઉન્નત થાય તે (ઉપર્યુક્ત) શરતો તેમણે પોતે વજ્જિયનોને બતાવી હતી.૪૯૨ એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે પોતાની જાતિના કલ્યાણને માટે પણ લગભગ એ જ શબ્દો વાપરીને એવી જ શરતો તેમણે દર્શાવી હતી.૪૯૩ દેખીતી રીતે જીવનના બે ભિન્ન ક્ષેત્રોમાં કામ કરી રહેલા આ બે બંધારણો વચ્ચેનું ગૂઢ સામ્ય તેઓ જોઇ શક્યા હતા, અને બન્ને બંધારણોમાં સમાન અવગુણો રહેલા હતા એમ સ્વાભાવિક રીતે તેઓ સમજી ગયા હતા.

જાતકકથાઓની પ્રાસ્તાવિક ઉપકથાઓમાંથી નિચ્છવી જાતિના લોકો વિષે કેટલીક માહિતી મળી આવે છે. દાખલા તરીકે, 'એકપણ્ણ જાતક' (અંક ૧૪૯, ૧, ૫૦૪) માં કહ્યું છે કે, વૈશાલિ નગરમાં "રાજ્ય ચલાવવાને હમેશાં સાત હજાર સાત સો ને સાત રાજાઓ હતા, અને તેટલા જ ઉપરાજો, સેનાપતિઓ અને ખજાનચીઓ હતા." 'ચુલ્લકાલિંગ-જાતક" (અંક ૩૦૧, ૩, ૧) માં થોડીક વધારે વિગત સાથે એવી જ માહિતી આપી છે – "દંતકથા કહે છે કે રાજકુટુંબના સાત હજાર સાતસો ને સાત નિચ્છવીઓ વૈસાલિમાં વસતા હતા અને તે તમામને દલીલ ને તકરાર કરવાની ટેવ પડી હતી." તદુપરાંત "ભદ્દસાલ-જાતક" (અંક ૪૬૫ ૪, ૧૪૯) માં "વૈસાલિ નગરમાંના જેતળાવમાંથી ગણ

૪૯૧ સે બુ ઈ, ૬ ૧૧, પૃ ૩૨ ૪૯૨ સે બુ ઈ, પૃ ૧૧, પૃ ૪
૪૯૩ સે બુ ઈ, પૃ ૧૧, પૃ અને આગળ

[આ પ્રમાણે આનંદને પ્રશ્ન કરતાકરતા અને તેના તરફથી જવાબ મેળવતામેળવતા છેવટે, જે બીજી શરતો પળાતા વજ્જિયનોની એકર્મપી પ્રજાનુ અવશ્ય કલ્યાણ થાય તે બુદ્ધ ભગવાને આ પ્રમાણે જણાવી —]

" હે આનંદ ! જ્યાસુધી વજ્જિયનો ઐક્યથી એકત્ર થશે અને પોતાના કામ ઐક્યથી પાર પાડશે, જ્યાસુધી રૂઢ ન હોય એવો કોઇ પણ કાયદો તેઓ ઘડશે નહિ, ઘડાયેલો કોઈ પણ કાયદો તેઓ રદ્દબાતલ કરશે નહિ, અને પૂર્વકાળમા સ્થાપિત થયેલી વજ્જિયનોની પ્રાચીન પ્રણાલિકા પ્રમાણે તેઓ વર્તશે, જ્યા સુધી તેઓ વજ્જિયન વૃદ્ધોને માન આપશે અને ચાહશે અને પૂજ્ય ગણશે અને મદદ આપશે, તથા તેમનુ કહ્યુ કરવુ એ પોતાની ફરજ છે એમ ગણશે ......ત્યાસુધી વજ્જિયનોની અવનતિ ન થતા ઉન્નતિ થશે એવી આશા રાખવી. "૪૯૦

આથી એમ સમજાય છે કે, આ બાબતમા પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્રમા સદ્દગુણો હતા તથા દુર્ગુણો પણ હતા. એક તરફથી જુવાન અને વૃદ્ધ સભાસદોની બનેલી, રાજ્યમા સર્વોપરિ સત્તા ધરાવતી, નવા કાયદા ઘડવાની સત્તા ધરાવતી અને જૂના કાયદા રદબાતલ કરવાની સત્તા ધરાવતી સામાન્ય સભા હયાતી ધરાવતી હતી, ત્યારે બીજી તરફથી સબળ રાજસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિમા સ્થિરતાનો જે ગુણ હોય છે તે તેમનામા ન હતો તેમ જ તેમના ઐક્યનો ભગ થવાનો તથા ક્રાંતિકારક ફેરફારો દાખલ કરવાની ઇચ્છા તેમનામા ઊભી થવાનો સભવ હમેશા રહેતો હતો. તેમ છતા પણ, એકંદરે સૌ લોકો તે સસ્થા તરફ માનની દૃષ્ટિથી જોતા, અને ખુદ બુદ્ધ ભગવાન પણ તેના વખાણ કરતા ભિક્ષુકીઓને ઉદ્દેશીને બુદ્ધ ભગવાને કહ્યું છે કે, " હે ભાઈઓ ! જે ભાઈઓએ તાવર્તિસ દેવોને કદિ જોયા

૪૯૦ સે. બુ ઈ, ૬, ૧૧, પૃ. ૩–૪.

- નથી તેઓ તાવર્તિંસ દેવોની સભાના જેવી લિચ્છવીઓની આ સભા (**પરિસમ**) નિહાળે, લિચ્છવીઓની આ સભા જુએ, લિચ્છવીઓની આ સભા સરખાવે."[૪૯૧]

બુદ્ધ ભગવાન પ્રજામત્તાક રાજ્યતંત્રની બાબતમા દેવદૂત જેવા હતા. ધર્મતંત્રની પોતાની પદ્ધતિમા તેમણે પ્રજાકીય તત્ત્વોનો સ્વીકાર કર્યો હતો, અને જે શરતોએ વજ્જિયનો અવનત ન થતા ઉન્નત થાય તે (ઉપર્યુક્ત) શરતો તેમણે પોતે વજ્જિયનોને બતાવી હતી.[૪૯૨] એટલું પણ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે કે પોતાની જાતિના કલ્યાણને માટે પણ લગભગ એ જ શબ્દો વાપરીને એવી જ શરતો તેમણે દર્શાવી હતી.[૪૯૩] દેખીતી રીતે જીવનના બે ભિન્ન ક્ષેત્રોમા કામ કરી રહેલા આ બે બંધારણો વચ્ચેનું ગૂઢ સામ્ય તેઓ જોઇ શકયા હતા, અને બન્ને બંધારણોમા સમાન અવગુણો રહેલા હતા એમ સ્વાભાવિક રીતે તેઓ સમજી ગયા હતા.

જાતકકથાઓની પ્રાસ્તાવિક ઉપકથાઓમાથી લિચ્છવી જાતિના લોકો વિષે કેટલીક માહિતી મળી આવે છે. દાખલા તરીકે, "એકપણ્ણ-જાતક" (અંક ૧૪૯, ૧, ૫૦૪) મા કહ્યું છે કે, વૈશાલિ નગરમા " રાજ્ય ચલાવવાને હમેશા સાત હજાર સાત સો ને સાત રાજાઓ હતા, અને તેટલા જ ઉપરાજો, સેનાપતિઓ અને ખજાનચીઓ હતા." "ચુલ્લકાલિંગ-જાતક" (અંક ૩૦૧, ૩, ૧) માં થોડીક વધારે વિગત સાથે એવી જ માહિતી આપી છેઃ- " દંતકથા કહે છે કે, રાજકુટુંબના સાત હજાર સાતસો ને સાત લિચ્છવીઓ વેસાલિમા વસતા હતા, અને તે તમામને દલીલ ને તકરાર કરવાની ટેવ પડી હતી." તદુપરાંત "ભદ્દસાલ-જાતક" (અંક ૪૬૫, ૪, ૧૪૯) મા "વેસાલિ નગરમાના જે તળાવમાથી રાજા-

---

૪૯૧ સે. બુ. ઈ., ૬ ૧૧, પૃ. ૩૨. ૪૯૨ સે. બુ. ઈ., પૃ. ૧૧, પૃ. ૪.
૪૯૩ સે બુ. ઈ, પૃ. ૧૧, પૃ. અને આગળ

ઓના કુટુંબો ધર્મક્રિયાર્થે સિંચન કરવા માટે પાણી લેતા હતાં તે તળાવ ” નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. તેમા એમ કહ્યું છે કે, “ એ તળાવની પાસે અંદરથી તેમ જ બહારથી મજબુત પહેરો ગોઠવવામા આવ્યો હતો, તેના ઉપર લોઢાની જાળી પાથરેલી હતી; અંદર પેસવાને પક્ષીને પણ અવકાશ મળતો નહિ. ” એ જ જાતકમાં એવી કથા કહી છે કે, કોસલના સેનાપતિએ પોતાની પત્નીને એ તળાવમા સ્નાન કરાવીને એ તળાવની પવિત્રતાનો ભંગ કર્યો તેથી ગુસ્સે થયેલા પાચ સો લિચ્છવી રાજાઓ તેની પાછળ પડયા હતા.

જાતકોની જે પ્રાસ્તાવિક ઉપકથાઓમાથી ઉપર્યુક્ત હકીકત અહીં આપી છે તે જે તે બનાવ બન્યા પછી વર્ષો વીત્યે, અલબત્ત, લખાયેલી છે તો પણ, આપણે તેમાની હકીકતને છેક જ અવિશ્વસનીય તો ન જ ગણી શકીએ. તેમા જે આકડાઓ આપેલા છે તેને આપણે ખાસ મહત્ત્વ ન આપીએ તો પણ તેમા જે સામાન્ય પદ્ધતિ વર્ણવી છે તે ખરેખરી વસ્તુસ્થિતિથી બહુ જૂદી પડતી નહિ હોય એમ આપણે ગણી લઇ શકીએ. દાખલા તરીકે, જે “ સાત હજાર સાત સો ને સાત ”ની સંખ્યા એમાં ગણાવી છે તેને રૂઢિપ્રધાન આપણે માનીએ તો પણ, એટલું તો આપણે સ્વીકારવું જોઇએ કે, રાજ્યની સર્વોપરિ સભામાં ઘણાઘણા સભાસદો રહેતા, અને તેથી તેને પ્રજાકીય સભા આપણે ગણવી જોઈએ. “ મહાપરિનિર્વાણ-સુત્ત ”માના બુદ્ધ ભગવાનનાં વચનમાંથી આપણે જે સારોદ્ધાર કર્યો છે તેની સાથે આ વાત બંધ બેસે છે. તમામ સભાસદોને દલીલ અને તકરાર કરવાની ટેવ પડી હતી, એવું જે કથન “ ચુલ્લકાલિંગ–જાતક ” મા કરેલું છે તેથી એમ કદાચ સાબીત થઈ શકે કે, પ્રજાપ્રતિનિધિસભા રાજ્યસંધારણનું કેવળ ઔપચારિક અંગ ન હતું, પણ તે પ્રવૃત્તિમાન અને બલિષ્ટ હતી અને રાજ્યતંત્રમાં ખરેખરી સત્તા ભોગવતી હતી. આવી સભાના સભાસદોનો દરજ્જો કેવો હતો, તેમ જ તેમણે કેવી જોખમદારીનું કામ કરવું

પડતુ, તેનો ખ્યાલ વૈશાલિમાના તળાવ વિષેની વિચિત્ર હકીકત ઉપરથી આપણને આવી શકે છે. એ આખી કથા ઉપજાવી કાઢ-વામા પ્રજાની કલ્પનાનો અંશ અલબત્ત હોવો જોઇએ, પરંતુ એમાથી કાઇક અંશે ઐતિહાસિક સત્ય આપણે ન મેળવી લઇએ તો પરી-ક્ષાત્મક ભાવનાની ખામી આપણામા છે એમ ગણાય. એમ જણાય છે કે, રાજ્યમા રાજાનો અભિષેક થાય છે તેમ ઉક્ત સર્વોપરિ સભાના દરેક સભાસદે અમુક રીતનો અભિષેક કરાવવો પડતો; અને વૈશાલિ નગરમા આ કામ માટે ખાસ વપરાતા તળા-વમા સ્નાન કરવું, એ અભિષેકની ક્રિયાનુ મહત્ત્વનુ અંગ મનાતુ. એ સભાના સભાસદોમા કેટલો બધો વિશ્વાસ રખાતો તેની, તેમ જ તેમના હોદ્દાના અંગે તેમના ઉપર કેટલી બધી જોખમદારી રહેતી તેની પુરેપુરી સાબીતી ઉક્ત પવિત્ર ધર્મક્રિયાથી જ આપણને મળી રહે છે.

હવે સ્વાભાવિક રીતે એવો પ્રશ્ન થાય છે કે, એ સભાસદોની પસંદગી કેવી રીતે થતી હશે? "એકપણ્ણ–જાતક" (૧, ૫૦૪) ઉપરથી એમ જણાય છે કે, સાત હજાર સાત સો ને સાત રાજાઓ હતા તેવા ને તેટલા ઉપરાજો, સેનાપતિઓ અને ખજાનચીઓ પણ હતા. આનો અર્થ એ થાય કે, રાજ્યવહીવટના કામે જરૂરના તમામ અમલદારો દરેક સભાસદ પાસે રહેતા હતા આથી એમ લાગે છે કે, સભાનો દરેક સભાસદ એકેક વહીવટી એકમનો ઉપરિ હતો. બીજી રીતે કહીએ તો, આખા રાજ્યમા અનેક વહીવટી એકમો રહેતા, અને તેમાનો દરેક એકમ નાનકડા રાજ્યના જેવો હતો તેમ જ તેમા સંપૂર્ણ વહીવટી તંત્ર જોવામા આવતું. આખા રાજ્યનું તંત્ર સભાના હાથે ચાલતુ. એ સભામા ઉક્ત નાનકડા રાજ્યોના ઉપરિઓ બેસતા. એ ઉપરિઓની પાસે તેમના મુખ્ય અમલદારો રહેતા. જે લોકો ઍથેન્સના નગરરાજ્યના ક્લીસ્થેનિયન બંધારણથી વાકેફગાર હશે તેમને વૈશાલિના નગરરાજ્યમા તેનો આબેહુબ નમુનો મળી આવ્યા વગર રહેશે નહિ; કેમ કે, ઍથેન્સમા પણ મધ્યસ્થ સભા રહેતી; 'ડેમીસ'

નામક નાનકડા સ્થાનિક એકમોના પ્રતિનિધિઓ એ સભામાં બેસતા, એ સ્થાનિક એકમો પોતપોતાની હદમાં પોતપોતાના કામો કરી લેતા, કેમ કે તેઓ "અમલદારો, સભાઓ અને સહિયારી મિલ્કત ધરાવનારી મધરૂપ સંસ્થાઓ" હતી

લિસ્ઝ્વીને 'ગણ' નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથના પૃ. ૧૨૪ ઉપર આપણે કહી ગયા છીએ કે, સ્મૃતિસાહિત્યમાં ગામડાની કે શહેરોની સંઘરૂપ સંસ્થાઓ માટે એ શબ્દ વપરાતો હતો.

ગણનું સ્વરૂપ

શિલાલેખોના તેમ જ સિક્કાઓના આધારે એમ પૂરવાર થઇ શકે છે કે, સ્વતંત્ર રાજકીય શ્રેણીઓ માટે પણ એ શબ્દ વપરાતો હતો. શિલાલેખોમાં માલવગણના અને યૌધેયગણના ઉલ્લેખો જોવામાં આવે છે. સમુદ્રગુપ્તના અલ્લાહાબાદના સ્તંભલેખમાં તેમને રાજ્યોથી સ્પષ્ટ રીતે જૂદા ગણેલા છે. તેમણે જે સિક્કાઓ પડાવેલા તે જોતાં એમ બેશક કહી શકાય છે કે, તેઓ સ્વતંત્ર સંઘાત્મક સંસ્થારૂપ હતા. વિજયગઢના સ્તંભલેખમાં ચોકખું કહ્યું છે કે, યૌધેયગણ પોતાના નાયકની પસંદગી કરતો, અને તે નાયક સેનાપતિ તરીકે પણ કામ કરતો.[૪૯૪]

"વીરમિત્રોદય" (પૃ. ૪૨૬) માં કાત્યાયનનું નીચેનું કથન ઉદ્દધૃત કર્યું છેઃ—

"कुलानां हि समूहस्तु गणः संपरिकीर्तित इति ॥"

'कुल्' ધાતુનો અર્થ 'એકત્ર થવું' થાય છે તેથી 'कुल'

---

૪૯૪ "यौधेयगणपुरस्कृतस्य महाराजमहासेनापतेः ॥" ફ્લીટે તેનું ભાષાંતર આમ કર્યું છેઃ–"યૌધેય ગણના નાયક બનાવેલા મહારાજાનો ને મહાસેનાપતિનો" (ગુ. ઈ., પૃ. ૨૫૨) આ ભાષાંતર વિષે વાંધો ન લઈ શકાય; કેમ કે શબ્દકોશમાં 'पुरस्कृत' નો અર્થ 'વરેલું' આપેલો છે.

શબ્દનો અર્થ 'સમૂહ' અથવા 'જાતિ' થાય છે[૪૯૫] આ અર્થ લેતા 'ગણ'નો અર્થ 'વિવિધ સમૂહોનો સંગ્રહ' અથવા 'વિવિધ જાતિઓનો સંગ્રહ' થાય જાતકકથાઓના આધારે લિચ્છવીઓની સર્વોપરિ સભાના બંધારણ વિષે ઉપર જે મત દર્શાવ્યો છે તેને આ વાત બંધ બેસે છે આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે આમાની દરેક જાતિ નાનકડા રાજ્યરૂપ હતી તથા અમલદારોનુ સંપૂર્ણ મહેકમ તેમા હતુ, અને આખા રાજ્યનો વહીવટ કરનારી સર્વોપરિ સભામા આ જાતિઓના નાયક બેસતા રાજ્યના નાનામા નાના વહીવટી એકમોના નાયકોની બનેલી મધ્યસ્થ સભાનો દાખલો "મહાવગ્ગ" (૫,૧) મા મગધના રાજ્યના સબંધમા નોધાયેલો છે, એ ધ્યાનમા લેવા જેવુ છે બિંબિસારના રાજકાળ દરમ્યાન સભા મળી હતી લિચ્છવીઓના જે બંધારણની ચર્ચા અહીં આપણે કરી રહ્યા છીએ તે એ જ સમયમા અસ્તિત્વ ધરાવતુ હતુ

મહાવીરના પરલોકવાસની રાત્રિએ પ્રકટેલી પ્રભાના સબંધમા જૈન "કલ્પસૂત્ર" આમ કહે છે—"**नव मल्लई नव लेच्छई कासी कोसलस्य अट्ठारस वि गणरायाणो**"[૪૯૬] આમાના '**नव गणरायाणो**'નો અર્થ ચોક્કસ નથી સર્વોપરિ સભાના પેના કહેવાતા ૭૭૦૭ લિચ્છવી રાજાઓ પૈકીના નવ રાજાઓનો ઉલ્લેખ એમા થયો હોય, એમ આપણે માનીએ, પરતુ એનો અર્થ એ થાય કે, લિચ્છવી ગણના બહુ જ મર્યાદિત ભાગમા જૈન સંપ્રદાય ફેલાયેલો હતો અને જૈન લેખક આવી હકીકત કબૂલ રાખે એ બનવાજોગ નથી એનો બીજો અર્થ

લિચ્છવી ગણના વહીવટી અમલદારો.

---

૪૯૫ શ્રીયુત દે રા ભાંડારકર 'કુલ'નો અર્થ 'કુટુંબ' કરે છે, અને ગણનુ બંધારણ જૂદી રીતે સમજાવે છે (જુઓ કા લે, પુ ૧, પૃ ૧૬૦ અને આગળ)

૪૯૬ જેકોબિ તરફથી સંપાદિત "કલ્પસૂત્ર", પૃ ૬૫

નામા બુદ્ધના પિતા શુદ્ધોદનને (જેને અન્યત્ર સાધારણ શાક્ય તરીકે શાક્ય શુદ્ધોદન કહેતા છે તેને) 'રાજ' કહ્યા છે ''

અધ્યાપક હાર્ડીસ ડેવિડ્ઝના અભિપ્રાય બદલ કેટલોક મહત્ત્વનો વિરોધ થયેલો છે. તેમના તરીક, પૉટર્મ એવો અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે, કપિલવસ્તુના અને તેની આસપાસના પ્રદેશનો સમાવેશ કોસલના રાજ્યમાં થતો હતો તેથી શાક્ય રાજ્યની કે શાક્ય રાજ્યની વાત આપણે કરી શકીએ નહિ[૪૯૯] આવો અભિપ્રાય બાંધવાનું મુખ્ય કારણ એ લાગે છે કે, " ભદ્દસાલ-જાતક " ની પ્રાસ્તાવિક ઉપકથામાં પોતાના પ્રદેશ વિષે ઉલ્લેખ કરતા શાક્યોએ પોતે જ કોસલ પરત્વે ' आणापवत्तिट्ठान શબ્દ વાપરેલો છે (જા ૪૬૫, ૪, ૧૪૫) આ શબ્દનો પૂર્ણ અર્થ ચોક્કસ નથી ઓલ્ડનબર્ગે તેનો અર્થ એવો કર્યો છે કે, કોસલ રાજ્યને શાક્યોનું કાંઈક માન્ય દેણ હતુ ગમે તેમ હો, પણ એ જ જાત મા સ્પષ્ટ રીતે જણાયુ છે કે, કપિલવસ્તુ કોસલ રાજાની સીમાની બહાર આવેલું હતુ વિડૂડભે શાક્યોનો નાશ કરવાનો ઠરાવ કર્યો ત્યારે બુદ્ધ ભગવાને કપિલવસ્તુની દિશામાં પ્રયાણ કર્યું, અને એ ગામની પાસે કોઈ એક ઝાડની નીચે તેઓ બેઠા " એ સ્થળની લગોલગ **વિડૂડભના રાજ્યની હદ** ઉપર જમરૂ અને ઘટાદાર વડનું ઝાડ ઊભુ હતુ "[૫૦૦] આથી એમ સાબીત થાય છે કે, શાક્યોનો પ્રદેશ કોસલ રાજ્યની હદની લગોલગ હતો, અને તે કોસલ રાજ્યની હકુમતની બહાર હતો

અધ્યાપક હાર્ડીસ ડેવિડ્ઝના અભિપ્રાય બદલ બીજો વિરોધ શાક્યોના રાજ્યબંધારણ પરત્વે છે શ્રીયુત દે રા ભાંડારકર એમ કહે છે કે, જેમ કોઈ પણ સાધારણ રાજ્ય ઉપર પરપરાગત રાજા રાજ્ય કરે તેમ શાક્યોના પ્રદેશ ઉપર વંશપરંપરાથી ઊતરી આવેલો

૪૯૯ "ઑન યવન ચગ" પૃ ૨, પૃ ૩
૫૦૦ "જાતક," ૪, પૃ ૧૫૨ " ततो अविदूरे विडूडभसस रज्जसीमाय . . '

શાક્ય ગણના રાજ્યતંત્રનું સ્વરૂપ.

હક્કદાર રાજા રાજ્ય કરતો હતો.[૫૦૧] અહીં એમ કહી શકાય કે, જાતકોની પ્રાસ્તાવિક ઉપકથાઓથી એમ સાબીત થાય છે કે, શાક્યોનું રાજ્યબંધારણ લિચ્છવીઓના રાજ્યબંધારણથી જૂદું પડતું ન હતું. " કુણાલ-જાતક " (અંક ૫૩૬, ૫, ૪૧૨ અને આગળ)માં શાક્યોની અને તેમના પાડોસી કોલિય ગણની વચ્ચે થયેલા ઝગડાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. એ આખા વર્ણનનો અભ્યાસ કાળજીપૂર્વક કરતા એમ બેશક કહી શકાય છે કે, જે સિદ્ધાંતો લિચ્છવીઓના રાજ્યતંત્રમા જણાતા તે જ સિદ્ધાતો શાક્યોના રાજ્યતંત્રમા જણાતા. દરેક ગણને નહેરના કામે રોહિણી નદી જોઇતી હતી એ નદીના સંબંધમા એ બન્નેની વચ્ચેનો ઝગડો ગંભીર સ્વરૂપે પહોચ્યો, ત્યારે આવા કામ કરવા નીમાયેલા અધિકારીઓ પાસે શાક્યો ગયા અને તેમણે તેમને બધી હકીકત કહી, અને તેમણે રાજાઓના સમૂહને (અથવા રાજકુટુંબને[૫૦૨]) આ હકીકતનુ નિવેદન કર્યું. દેખીતી રીતે એ રાજાઓએ ઠરાવ્યુ કે, એ બન્ને ગણે લડાઈ કરવી; અને તેથી શાક્યો એકત્ર થયા ને લડવાને તૈયાર થઈ ગયા. એ રાજાઓની સંખ્યા ચોક્કસ આકડાથી દર્શાવવામા આવી નથી તો પણ બુદ્ધ ભગવાનના અંગરક્ષકો તરીકે અઢીસો રાજકુમારો નીમાયા હતા, તે જોતા એ સંખ્યા ઘણી મોટી હોવી જોઈએ.

વસ્તુસ્થિતિના આ વર્ણનમા કોઇ વ્યક્તિગત રાજસત્તાનો ઉલ્લેખ થયો નથી એટલું જ નહિ, પણ શાક્યોના તમામ નાયકોને 'રાજાઓ' કહ્યા છે. એક સ્થળે બુદ્ધ ભગવાને આમ પ્રશ્ન કર્યો છે:–" હે બળવાન રાજાઓ ! તમે અહીં કેમ આવ્યા છો ? " વળી, અન્યત્ર આમ પણ કહ્યું છે:–" આસ્તિકો થઇને રાજાઓએ કહ્યું કે, વગેરે

૫૦૧ " કાર્માઇકલ લેક્ચર્સ, " પ્રથમ શ્રેણી, પૃ. ૧૬૧.
૫૦૨ " अजच्चा राजकुलानं कथेसु " (પૃ. ૪૧૩.)

વગેરે " "સમુદ્ર-વાણિજ-જાતક" (અંક ૪૬૬, ૪, ૧૫૮)માં દેવદત્તનો ત્યાગ શાક્યોના તમામ રાજાઓએ (**सक्यराज कुलेहिपि**) કર્યો હતો તેથી દેવદત્તે પોતે દિલગીરી જાહેર કરી છે તે જ પ્રમાણે "ભદ્દસાલ-જાતક" (અંક ૪૬૫, ૪, ૧૪૪ અને આગળ) ઉપરથી એમ જણાય છે કે, શાક્ય ગણની પુત્રીઓ પૈકીની એક પુત્રીનું માગું લગ્ન માટે કરવાના હેતુથી રાજા પસેનદિએ પોતાના એક દૂતને મોકલ્યો હતો એ સંદેશો મળતાં શાક્યો ભેગા થયા, અને તેમણે તે બાબતમાં વિચાર ચલાવ્યો અહીં પણ કોઇ રાજાને સંદેશો કહ્યાનો ઉલ્લેખ થયો નથી પરંપરાગત રૂઢિ પ્રમાણે તો એક રાજા બીજો કોઈ રાજા હોય તો તેના તરફ એલચીને મોકલે ઉપરના પ્રસંગે આમ થયું નથી તેથી એમ અવશ્ય માની શકાય છે કે, જે અર્થમાં આપણે રાજાને ઓળખીએ છીએ તે અર્થમાં શાક્યોનો કોઈ રાજા ન હતો દાસીથી અને મહાનામથી ઉત્પન્ન થયેલી 'વાસભ ખત્તિયા'ને કોસલના રાજાએ 'શાક્ય રાજાની પુત્રી' કહી છે, એ ખરૂં, પરંતુ અન્યત્ર (પૃ ૧૪૭ ઉપર) મહાનામને ફક્ત 'મહાનામ શાક્ય' કહ્યો છે, અને વાસભ ખત્તિયા પોતાના પુત્રને કહે છે કે, "હે પુત્ર! તારા બાપદાદા શાક્ય રાજાઓ છે" જુવાન શાક્યોને પણ 'રાજકુમારો' કહ્યા છે

ઉપરના પ્રમાણોથી શાક્યોના બંધારણનું વિગતવાર જ્ઞાન મેળવવામાં આપણને મદદ મળતી નથી તો પણ, શાક્યોનું રાજબંધારણ બિન-રાજસત્તાક હતું, એવો જે અભિપ્રાય અધ્યાપક હ્રાઈસ ડેવિડઝે દર્શાવ્યો છે તેને એનાથી પૂર્ણ અનુમોદન મળે છે 'શાક્ય-રાજ' તરીકે ઓળખાવવામાં આવેલા ભદ્દિયને વંશપરંપરાગત રાજા ગણવો જોઈએ, એવો જે અભિપ્રાય અધ્યાપક દે. રા ભાંડારકરે દર્શાવ્યો છે[૫૦૩] તેનો સ્વીકાર ભાગ્યે જ થઈ શકે તેમ છે. જાતકોમાંથી ઉપર આપેલા દાખલાઓથી એમ બેશક સાબીત થાય છે કે, લિચ્છવીઓને

૫૦૩ " કાર્માઇકલ લેકચર્સ," પ્રથમ શ્રેણી, પૃ ૧૧૧

માફક શાક્યોના કેટલાક રાજાઓ હતા, અને તેઓ રાજ્ય ચલાવનારી સર્વોપરિ સભાના કદાચ સભાસદો હતા વળી, 'ઉપરાજો' (उपराजानो[૫૦૪]) નામક અમલદારોના વર્ગની હકીકત આપણને મળે છે, અને તેથી એવો સંભવ રહે છે કે, લિચ્છવી રાજાઓની માફક શાક્ય રાજાઓ નાનકડા વહીવટી એકમના ઉપરિઓ પણ હતા આથી પ્રમાણોના આધારે તો એમ કહી શકાય છે કે, શાક્ય લોકોનું રાજ્યબંધારણ લિચ્છવીઓના રાજ્યબંધારણને અનેક અંશે મળતું આવતું હતું

બૌદ્ધ અને જૈન ગ્રંથોમાં જે બીજા ગણોનો ઉલ્લેખ થયેલો છે તેમના બંધારણ વિષે આપણને કાંઇ પણ વિગતવાર માહિતી મળતી નથી કદાચ એમના બંધારણો લિચ્છવીઓના અને શાક્યોના બંધારણને મળતા જ હશે એકંદરે જોતાં, આવા પ્રજાસત્તાક સિદ્ધાંતો અનુસાર જે રાજ્યોનો વહીવટ ચાલતો તેમની આબાદી પણ પુષ્કળ જણાતી અજાતશત્રુના મંત્રીઓને બુદ્ધ ભગવાને આપેલા જવાબ લિચ્છવીઓની નૈસર્ગિક શક્તિમત્તાનો સબળ પુરાવો છે "એકપણ્ણ-જાતક" (અંક ૧૪૯, ૧, ૫૦૪) ઉપરથી પણ એમ માલૂમ પડે છે કે, "તે સમયમાં વૈશાલિ અજબ આબાદી ભોગવતું હતું એ શહેરની આસપાસ ત્રેવડી દિવાલ હતી, અને એમાંની દરેક દિવાલ પરસ્પર ચાર ગાઉ દૂર હતી, અને પહેરેગીરો માટેના બુરજો ધરાવનારા ત્રણ દરવાજા (એ શહેરને) હતા ' લિચ્છવી લોકોના વખાણ બુદ્ધ ભગવાન કરતા હતા એ વાત આગળ આવી ગઇ છે બુદ્ધ ભગવાને કહ્યું છે તેમ, આવા રાજ્યોમાં પરસ્પર વિરોધનો દુર્ગુણ મુખ્ય હતો, અને વૈશાલિના નાયકો વચ્ચે વૈમનસ્ય પેદા કરીને અજાતશત્રુએ જે રીતે[૫૦૫] વૈશાલિનો કબજો લીધો હતો તે બીજા

૫૦૪ "જાતક," પુ ૫, પૃ ૪૧૩ લીટી ૧૫

૫૦૫ સરખાવો ટર્નરકૃત 'અટ્ઠકથા" નું ભાષાંતર જ એ સો બે, પુ ૭, પૃ ૯૯૪ અને આગળ

અનેક નન્યોના માથે આવી પડેલી અવદશાનો કદાચ આદર્શ નમૂનો પૂરા પાડે છે.

આમ બૌદ્ધ ગ્રથો સ્પષ્ટપણે સાબીત કરે છે કે, પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના કેટલાક નન્યોમા પ્રજાસત્તાક રાજ્યતન્ત્ર પ્રચલિત હતુ, સર્વોપરિ પ્રજાપ્રતિનિધિસભા તેની મુખ્ય ખાસિયત હતી; અને પાટનગરમાના 'સથાગાર'મા તે સભાની બેઠકો નિયમિત રીતે ભરાતી. આપણ પ્રથમ કહી ગયા છીએ કે, બુદ્ધ ભગવાને પોતાના ધર્મતન્ત્રમા પણ એવી જ પ્રજાતત્ત્વવાળી પદ્ધતિ દાખલ કરી હતી. સ્વાભાવિક રીતે બૌદ્ધ ગ્રથોમા ધર્મતન્ત્રના પ્રજાકીય તત્ત્વ વિષે વધારે વિગતે લખેલુ છે, અને તેથી ધાર્મિક સભાઓમા કયા ધોરણે કામકાજનો વહીવટ થતો તેનો ચોક્કસ ખ્યાલ આપણે બાધી શકીએ છીએ. વર્ષો પૂર્વે ઓલ્ડનબર્ગે[૫૦૬] આ કાર્યપદ્ધતિના કેટલાક ઉપયોગી તત્ત્વો નોધ્યા હતા. ત્યારબાદ શ્રીયુત કાશિપ્રસન્ન જયસ્વાલે આ વિષય પદ્ધતિસર છણ્યો છે એટલુ જ નહિ, પણ ભિન્ન-રાજસત્તાક રાજ્યોના બંધારણ વિષે મહત્ત્વની માહિતી ઉદ્દ્ધૃત કરી છે.[૫૦૭] તે કહે છે કે, "બૌદ્ધ સંઘની કાર્યપદ્ધતિ તેમના મૂળભૂત રાજકીય સંઘની કાર્યપદ્ધતિને ઘણા અંશે મળતી આવતી હતી, એમ આપણે ખુશીથી સ્વીકારી શકીએ." શ્રીયુત દે. ગ. ભાંડારકરે પણ આ મતનું સમર્થન કર્યુ છે;[૫૦૮] અને, 'ज्ञप्ति', 'પ્રતિજ્ઞા' જેવા વિશિષ્ટ શબ્દોનો અર્થ સમજાવવાને બુદ્ધ ભગવાન થોભ્યા નથી તેથી એ શબ્દો બુદ્ધકાળમા પ્રચલિત થયેલા અને સુવિદિત હોવા જોઈએ, એવો જે અભિપ્રાય

પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સર્વોપરિ સભાની બેઠકોની કાર્યપદ્ધતિ.

---

૫૦૬ "બુદ્ધ", પૃ. ૩૪૯.

૫૦૭ "મૉડર્ન રીવ્યુ", ૧૯૧૩, પૃ. ૬૬૪ અને આગળ.

૫૦૮ "કાર્માઇકલ લેક્ચર્સ," પ્રથમ શ્રેણી, પૃ. ૧૮૪.

જેઓએ કોઈ વિદ્વાન નિ'ણાન ભિક્ખુ સઘ સમક્ષ નીચેની જાહેરાત કર —

"'પૂજ્ય મહાશયો' સઘ મારૂ કહ્યુ સાભળો. આ ફલાણો-ફલાણો માણુસ પૂજ્ય અમુકઅમુક પાસેથી ઉપસપદાની દીક્ષા લેવાની ઇચ્છા રાખે છે...સઘ તૈયાર હોય તો અમુકઅમુકને ઉપજ્ઝાય નીમીને સઘ ફલાણાફલાણાને ઉપસપદાની દીક્ષા બક્ષે. **આ નત્તિ છે.**'

"'પૂજ્ય મહારાયો' સઘ મારૂ કહ્યુ સાભળે આ ફલાણો-ફલાણો માણુસ પૂજ્ય અમુકઅમુક પાસેથી ઉપસપદાની દીક્ષા લેવાની ઇચ્છા રાખે છે અમુકઅમુકને ઉપજ્ઝાય નીમીને સઘ ફલાણાફલાણાને ઉપસપદાની દીક્ષા આપે છે. અમુકઅમુકને ઉપજ્ઝાય નીમીને ફલાણાફલાણાને ઉપસપદાની દીક્ષા આપવાની તરફેણમા પૂજ્ય ભાઇઓ પૈકીના જેઓ હોય તેઓ ચૂપ રહે, અને જે ભાઈ તેની તરફેણમા ન હોય તે બોલે.'

"'બીજી વાર હું આપને આ પ્રમાણે વિદિત કરૂ છુ પૂજ્ય મહાશયો' સઘ મારૂ કહ્યુ સાભળો......' (પૂર્વવત્.)

"'ત્રીજી વાર હું આપને આ પ્રમાણે વિદિત કરૂ છુ પૂજ્ય મહાશયો' સઘ મારૂ કહ્યુ સાભળો......' (પૂર્વવત્.)

"અમુકઅમુકને ઉપજ્ઝાય નીમીને સઘે ફલાણાફલાણાને ઉપસપદાની દીક્ષા બક્ષી છે. સઘ તેની તરફેણમા છે તેથી તે ચૂપ છે. આમ હું સમજુ છુ" (સે બુ ઈ., ૧૩, પૃ. ૧૬૯–૧૭૦.)

અહીં વિધિનુ સપૂર્ણ વર્ણન આપેલુ છે. જે કોઈ માણસે પહેલવહેલુ તે સાભળ્યુ હશે તેને પણ તે તુર્ત સમજાયુ હશે બુદ્ધ ભગવાને તે સમયના પ્રચલિત ધારાધોરણનુ માત્ર અનુકરણ કર્યુ હોત તો તેમણે વધારે ટૂકાણમા પતાવ્યુ હોત. વળી, "મહાવગ્ગ, ૯, ૩" મા આપેલી નિયમાવલિથી એમ જણાય છે કે, બુદ્ધ ભગવાન કોઈ રાજકીય સંઘની વિધિનુ માત્ર અનુકરણ કરતા ન હતા પણ વિધિની આખી પદ્ધતિ નવેસર ઘડી કાઢતા હતા. આથી,

ઉપર્યુક્ત વિધિ તે સમયે પ્રચલિત હતી, અને પોતાની સંસ્થાઓમા ઉપસ્થિત થતા વિશિષ્ટ પ્રસંગો માટે કેવળ અનુકરણ રૂપે બુદ્ધ ભગવાને તે વિધિ દાખલ કરી હતી, એવું બુદ્ધ ભગવાનના ઉક્ત વિધિવર્ણન ઉપરથી કહી શકાય તેમ નથી. પોતાના મતના સમર્થનમા શ્રીયુત જયસ્વાલ એટલી જ દલીલ પોતાની કલ્પનાના આધારે કરે છે કે, બૌદ્ધ સંઘનુ બંધારણ રાજકીય સંઘ (પ્રજાસત્તાક રાજ્ય) ના બંધારણ ઉપરથી ઘડાયુ હતુ. પોતાનો ધર્મસંપ્રદાય સંસ્થાપિત કરવાના કામે બુદ્ધ ભગવાનને તે સમયના પોતાના પડોસના પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાથી પ્રેરણા મળી હતી, એમ સાધારણ રીતે આપણે માની શકીએ તો પણ, તેમણે બંધારણ ઘડવામા ખાસ કરીને અનુકરણ કર્યું હતુ અથવા તો દરેક બંધારણમાના પ્રજાસત્તાક સિદ્ધાંતો ઉપરાંત પણ કેટલીક બાબતોનો સ્વીકાર કર્યો હતો, એમ કહેવુ એ વધારેપડતુ ગણાય.

આથી, બૌદ્ધ સંપ્રદાયના વિગતવાર નિયમો મહાન પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની રાજકીય સભાની કાર્યવિધિને લાગૂ પાડી શકાય, એમ કહેવું એ જોખમભરેલુ ગણાય. તેમ છતા પણ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની કાર્યપદ્ધતિ કેટલા દરજ્જે વિકસિત થઈ હતી તેનો સામાન્ય ખ્યાલ બાંધવા સારૂ ઇતિહાસકાર એ નિયમોનો અભ્યાસ કરે તો તેને લાભ થાય તેમ છે. એ નિયમોનુ પૃથક્કરણ કાળજીપૂર્વક કરતા તેમાથી કેટલાક વિશિષ્ટ તત્ત્વો આપણને મળી આવે તેમ છે. પ્રજાસત્તાક સભાના કામકાજની સાથે એ તત્ત્વો એટલો બધો ગાઢ અને લગભગ અંગભૂત સંબંધ ધરાવે છે કે, માત્ર એક જ જીવનક્ષેત્રમા એ નિયમો જાણીતા થયા હતા, એમ માનવુ: એ મુશ્કેલ —અરે, લગભગ અશક્ય— થઈ પડે છે. મોટી સભાઓના કામકાજની સફળતાના સંબંધમા એ નિયમો એટલા બધા અનિવાર્ય થઈ પડે તેમ છે કે, એક જીવનક્ષેત્રમા એ નિયમો જાણીતા થયા હોય તો બીજા જીવનક્ષેત્રમા પણ તે જાણીતા થયા હોવા જોઈએ, એમ આપણે અવશ્ય માની

શકીએ. દાખલા તરીકે, સભા અમુક બાબત વિષે વિચારણા કરવાનું કામ સમિતિને સોંપી શકતી, એમ "ચુલ્લવગ્ગ, ૪, ૧૪, ૧૯ અને આગળ" માં આપણે વાચીએ છીએ ત્યારે આપણે અનાયાસ એમ માની શકીએ કે, પ્રાચીન સમયની આપણી ધાર્મિક કે રાજકીય સભાઓ ગૂંચવણભરેલા પ્રશ્નો વિષે વિચારણા કરવાનું કામ સમિતિને સોંપીને કામનો તુર્ત નિકાલ કરવા બાબતની હાલની પદ્ધતિથી અજાણી ન હતી સભાનું કામકાજ સફળતાથી થાય તેટલા માટે આ તત્ત્વ એટલું બધું આવશ્યક હતું, અને સાધારણ માણસને પણ તેની ઉપયોગિતા એટલી બધી સ્પષ્ટ હતી, કે મૂળે તે ધાર્મિક સભાના અંગે ઉપસ્થિત થઈ હોય કે રાજકીય સભાના અંગે ઉપસ્થિત થઈ હોય તો પણ, એકનું અનુકરણ બીજાએ અવશ્ય કર્યું હોવું જોઈએ એ જ ધોરણે આપણે દલીલ કરીએ, તો બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં કાર્યપદ્ધતિ સંબંધી જે નિયમો આપેલા છે તેના આધારે પ્રજાસત્તાક રાજ્યની પ્રજાપ્રતિનિધિસભાની નીચેની મહત્ત્વની ખાસિયતો આપણા ધ્યાનમાં આવે છે:–૫૦૯

(૧) સભામાં ઠરાવ મૂકવાના સંબંધમાં ચોક્કસ નિયમો ઠરેલા હતા (બૌદ્ધસંપ્રદાયમાંના દાખલા માટે જુઓ "ચુલ્લવગ્ગ", ૪, ૨, ૨, ૧૧, ૧, ૪)

(૨) સભાસદોની કાયદેસર કિમાન હાજરી બદલ નિયમ ઠર્યો હતો. (જુઓ, "મહાવગ્ગ", ૯, ૩, ૨.)

(૩) સભામાં મતભેદ થતાં બહુમતી ઉપરથી સભાનો અભિપ્રાય નક્કી થતો. મતની ગણતરી કરવાની બાબતમાં ધોરણ ઠરેલું હતું, અને મતપત્રિકાથી મત આપવાની પદ્ધતિ અજાણી ન હતી (જુઓ, "ચુલ્લવગ્ગ," ૪, ૯, ૪, ૧૪, ૨૬)

(૪) ગૂંચવણભરેલી બાબતોની વિચારણા કરવાનું કામ

---

૫૦૯ "મૉડર્ન રીવ્યુ," ૧૯૧૩, પૃ ૬૬૪ અને આગળ ઉપર પ્રસિદ્ધ થયેલો શ્રીયુત જાયસ્વાલનો લેખ સરખાવો.

સમિતિઓને સોંપાતુ, અને સમિતિમા તેનો નિર્ણય થઈ શકતો નહિ તો એ કામ પાછુ સભા તરફ નિર્ણયાર્થે જતું (જુઓ, "ચુ'લ્લવગ્ગ", ૪, ૧૪, ૨૪)

(૫) ગેરહાજર રહેના માણસના મત વિષે ચોક્કસ નિયમો ઠરેલા હતા (જુઓ "મહાવગ્ગ," ૯, ૩, ૫–૬) તેમ જ ગેરકાયદેસર સ્થપાયેલી સભાએ કામોને પાછળથી કાયદાનુ સ્વરૂપ આપવા વિષે પણ ચોક્કસ નિયમો ઠરવા હતા (જુઓ "ચુ'લ્લવગ્ગ," ૧૨, ૧, ૧૦)

[૪]

પ્રાચીન હિંદુસ્તાનનાં પ્રજાસત્તાક અને અલ્પજનસત્તાક રાજ્યો વિષે ગ્રીક લેખકોનો પૂરાવો.

પ્રસ્તુત વિષયના સબધમા બૌદ્ધ સાહિત્યમાથી જે માહિતી મળે છે તેના ઉપરાત ગ્રીક લેખકોના લખાણોમાથી પણ ઉપયોગી માહિતી આપણને પ્રાપ્ત થાય છે ઇ. સ. પૂર્વે ચોથી સદીના અતભાગમા મહાન્ મૌર્ય સામ્રાજ્યની ઘટના થઇ રહી હતી તે સમયે અમીરસત્તાક તેમ જ પ્રજાસત્તાક રાજ્યતત્રો – બિન–રાજ-સત્તાક રાજ્યતત્રો–હયાતીમા હતા, એમ એથી પૂરવાર થાય છે મેગૅસ્થેનીસ થોડા સમય સુધી હિંદુસ્તાનમા રહ્યો હતો એટલે અમીરસત્તાક અને પ્રજાસત્તાક રાજ્યતત્ર વચ્ચેનો તફાવત તેને સારી રીતે જાણીતો હોવો જોઈએ, એમ માની શકાય. આથી કરીને " તેના સમયમા ઘણાખરા શહેરોમા પ્રજાસત્તાક રાજ્યતત્ર પ્રચલિત હતુ " (મૅક્ક્રિન્ડલકૃત ભાષાતર, પૃ ૪૦), એવુ જે કથન થયેલુ છે તેનો સ્વીકાર કરવામા આપણે આનાકાની કરવી જોઇએ નહિ તે જ પ્રમાણે "માલ્ટેકોરે, સિંધે (અને અન્ય જાતિ) સ્વતત્ર છે અને તેમનો કોઇ રાજા નથી " (સદર, પૃ ૧૪૩–૧૪૪) તેમ જ " જે લોકો દરિયા પાસે વસે છે તેમનો કોઈ રાજા નથી " (સદર, પૃ ૧૫૬), એવુ જે કથન ઉક્ત લેખકે કરેલુ છે તેની સમજુતી પણ ઉપર્યુક્ત કથનના આધારે આપી શકાય તેમ છે

પરંતુ મેગૅસ્થેનીસના સમયમા પ્રજાસત્તાક રાજ્યો હતા તેનો સ્વીકાર ફિક નામક લેખકે કર્યો નથી. તેના અભિપ્રાય મુજબ, ઉક્ત ગ્રીક લેખકનો ભાવાર્થ ફક્ત એટલો જ હતો કે, મગધ જેવા મહારાજ્યના પડોસમા કેટલાક શહેરો અથવા નાના રાજ્યો પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જાળવી રહ્યા હતા; મહારાજ્યના રાજ્યતંત્રથી તેમનું રાજ્યતંત્ર જૂદું પડતુ હતુ, એવો તેના કથનનો ભાવાર્થ છે જ નહિ.[૫૧૦] ફિકનો આ અભિપ્રાય ગ્રાહ્ય રાખી શકાય તેમ નથી. તેનું એક કારણ તો એ કે, તેમણે પોતાના મતના સમર્થનમાં કાંઈ કારણો દર્શાવ્યા નથી; અને બીજું કારણ એ કે, પ્રજાસત્તાક અને અમીરસત્તાક રાજ્યતંત્ર જેવી જાણીતી સંસ્થાઓના સંબંધમાં ગ્રીસનો મુત્સદ્દી પુરૂષ ભૂલ કરે, એ માની શકાતું નથી. તદુપરાંત બીજા ગ્રીક લેખકોનાં કથનોથી મેગૅસ્થેનીસના વર્ણનને પુષ્ટિ પણ મળે છે. દાખલા તરીકે, એરિયન કહે છે કે, સૅન્ડ્રોકોટસના સમય પહેલાં ત્રણ વાર હિંદુસ્તાનમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્રની સ્થાપના થઈ હતી.[૫૧૧] આ બાબતોનું આધારભૂત જ્ઞાન ગ્રીક લેખકોને ન હોઇ શકે, એ ખરૂં; પરંતુ આ પ્રકારની પ્રણાલિકા પણ હિંદુસ્તાનના લોકોમાં પ્રચલિત હોય તે આ મુદ્દાની સાબીતીમાં બહુ મદદગાર થઇ પડે. વળી, દેખરેખ રાખનારા અધિકારીઓના વર્ગના સંબંધમાં એરિયન ભાર દઈને કહે છે કે "જ્યાં લોકોનો રાજા હોય છે ત્યાં તેઓ રાજાને બધી વાતનું નિવેદન કરે છે, અને જ્યાં લોકો સ્વારાજ્ય ભોગવતા હોય છે ત્યાં તેઓ ન્યાયાધીશોને બધી વાતનું નિવેદન કરે છે."[૫૧૨] અહીં એરિયને રાજસત્તાક અને પ્રજાસત્તાક રાજ્યો વચ્ચેનો ભેદ બતાવ્યો છે, એમાં તો કાંઇ જ શક નથી.

વળી, 'સૅબર્સે'નો ઉલ્લેખ કરતાં ક્વિટસ કર્ટિયસ કહે છે કે,

---

૫૧૦ ફિક, પૃ. ૯૦.

૫૧૧ "એરિયન્સ ઇંડિકા," મૅક્ક્રિંડલકૃત ભાષાંતર, પૃ. ૨૦૩

૫૧૨ "એરિયન્સ ઈંડિકા," મૅક્ક્રિંડલકૃત ભાષાંતર, પૃ. ૨૧૨

તેમાથી પસદ કરેલા સાગમા માગ ૧૦૦ માણસોને......તેની પોતાની સાથે મોકલવાની વિનતિ તેણે તેમને કરી."૫૧૪

વળી, એરિયન કહે છે કે, "હાઇકૅમિમની પેલી બાજુનો પ્રદેશ અત્યત ફળદ્રુપ ગણાતો હતો, અને નગરજનો માગ ખેડતો હતો, લડાઈ કરવામા બહાદૂર હતા, અને ઉત્તમ પ્રકારના આતરિક રાજ્યતત્ર તળે જીવન ગુજારતા હતા, કારણ કે, પ્રજા ઉપર અમીરો સત્તા ભોગવતા હતા, અને તે અમીરો ન્યાયપુરઃસર અને મિજાનસર સત્તાનો ઉપયોગ કરતા હતા.'૫૧૫ એ જ પ્રદેશના સબધમા સ્ટ્રૅબો પણ લખી ગયો છે કે, ત્યા "અમીરસત્તાક રાજ્યતત્ર છે, તેમા પાચસો સભાસદો છે, અને તેમાનો દરેક સભાસદ રાજ્યને એક હાથી આપે છે"૫૧૬

ગ્રીક લેખકોએ મૅલોઈ, ઍગ્ગ્રીડ્રેકેસ, ઝૅથ્રોઇ, ઍડ્રેઇસ્ટેઈ વગેરે બીજી વિવિધ જાતિઓનો ઉલ્લેખ પણ કરેલો છે. એ જાતિના લોકોનુ રાજ્યતત્ર બિન–રાજસત્તાક સ્વરૂપનુ (પ્રજાસત્તાક કે અમીરસત્તાક) હતુ, એમ લાગે છે એટલુ પણ ધ્યાનમા રાખવા જેવુ છે કે, જે હિંદી રાજ્યોની સાથે ઍલેક્ઝાડર સબધમા આવ્યો હશે તેમાના ઘણાખરા રાજ્યો આવા જ પ્રકારના હતા આથી એમ ખુશીથી માની શકાય કે, ઇ. સ. પૂર્વે ચોથી સદીમા પજાબની અદર રાજસત્તાક રાજ્યતત્રના કરતા બિન–રાજસત્તાક રાજ્યતત્ર વધારે પ્રચલિત હતુ

[૫]

ઇ સ પૂર્વે ચોથી સદીના બિન–રાજસત્તાક રાજ્યો વિષેના ગ્રીક લેખકોના વર્ણન સબધી યોગ્ય ટીકા મૌર્ય સામ્રાજ્યના સુપ્ર-

૫૧૪ મૅકક્રિંડલ, પૃ ૭૯–૮૧
૫૧૫ મૅકક્રિંડલ, પૃ ૧૨૧
૫૧૬ મૅગૅસ્થેનીસ—ઇંડિકા, પૃ ૬૭

સિદ્ધ સ્થાપિત કૌટિલ્યે લખેના "અર્થશાસ્ત્ર"-થી પૂરી પડે છે

"અર્થશાસ્ત્ર"માં બિન રાજસત્તાક રાજ્યો વિષે ચર્ચા

કૌટિલ્યે 'સંઘરૂપ સંસ્થાઓ' વિષે આખુ પ્રકરણ (પુ ૧૧, પ્રકરણ ૧) લખેલુ છે અને તેમના બે વર્ગો નીચે પ્રમાણે પાડેલા છે –

" कांभोज-सुराष्ट्र-क्षत्रिय-श्रेण्यादयो वार्ताशस्त्रोपजीविनः ॥"
" लिच्छिविक वृजिक-मल्लक-मद्रक-कुकुर-कुरु-पाचालादयो राजशब्दोपजीविन ॥" (પૃ ૩૭૬)

પહેલા વર્ગમા ક્ષત્રિય શ્રેણીઓનો સમાવેશ થતો હતો તેઓ વેપારનો, ખેતીનો અને લશ્કરી ધધો કરતી હતી શ્રેણીઓની ચર્ચા આપણે કરી ગયા છીએ તે વખતે આની હકીકત આવી ગઇ છે અહીં એટલુ જ કહીશુ કે, કૌટિલ્યના વખાણનો ભાવાર્થ એવો છે કે, મઇક સમગ્રે એ શ્રેણીઓ સ્વત ત્ર રાજકીય કારકીર્દિ ભોગવતી હતી

બીજા વર્ગમા લિચ્છવિઓનો, વૃજિઓનો, મલ્લોનો, મદ્રકોનો, કુકુરોનો, કુરુઓનો અને પાચાલોનો સમાવેશ થતો હતો તેઓ 'રાજ' શબ્દનો ઉપયોગ કરતા હતા ૫૧૭

---

૫૧૭ "राजशब्दोपजीविन" એ શબ્દનો અર્થ કરવામા મોટી મુશ્કેલી ઊભી થાય છે "રઘુવશ, ૩, ૩૫"મા "नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक्' એ વાક્ય છે તેમા જે 'युवराजशब्दभाक्' [અર્થાત્ 'રાજાની (તેના દરજ્જા મહ ?) પદવી' અથવા 'રાજાનુ બીરુદ'] છે તેની સાથે ઉક્ત શબ્દને સરખાવી શકાય તેમ છે પરતુ 'उपजीविनः' શબ્દનો જે સામાન્ય અર્થ થાય છે તે અહીં બધ બેસતો નથી શ્રીયુત શામાશાસ્ત્રીએ "એ સઘરૂપ સસ્થાઓ... 'રાજ'ના બીરુદથી જીવે છે" એવુ જે ભાષાતર કર્યુ છે તેનો કાંઈ અર્થ થતો નથી, કારણ કે, કોઈ પણ માણસ બીરુદથી શી રીતે જીવી શકે ? આપ્ટેકૃત સસ્કૃત શબ્દકોશમા "उपजीव" ધાતુનો અર્થ

લિચ્છાવકો 'રાજ' શબ્દનો ઉપયોગ કરતા, એ હકીકતને બૌદ્ધ સાહિત્યથી ટેકો મળે છે, એમ આપણે વાંચી ગયા છીએ. "અર્થશાસ્ત્ર"થી એમ સાબીત થાય છે કે, લિચ્છવીઓ અજાતશત્રુના હુમલામાથી બચી ગયા હતા; અને ઈ. સ. પૂર્વે ચોથી સદીના અંત સુધી અથવા તો ત્રીજી સદીના પ્રારંભ સુધી તેમનું પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્ર ચાલૂ રહ્યું હતું. લિચ્છવીઓના બંધારણનો કાંઇક ખ્યાલ આપણે મેળવી ગયા છીએ. આપણે એમ માની લઈ શકીએ કે, કૌટિલ્યના સમયમા તેમા કાંઈ બહુ ફેરફાર થયેલો નહિ; તેમ જ કૌટિલ્યે ગણાવેલી બીજી સંસ્થાઓનાં બંધારણ એ જ પ્રકારનાં હતા. આ બાબતમા કૌટિલ્યે બહુ માહિતી પોતાના ગ્રંથમાં આપેલી નથી; પરંતુ તેણે જે કાંઈ કહ્યું છે તે આ પ્રશ્નના સંબંધમાં આપણે જે અભિપ્રાય બાંધેલો છે તેને બરાબર બંધ બેસતું આવે છે.

શ્રેણીની સામાન્ય સભા રહેતી, અને વહીવટી અમલદારો (मुख्याः) તેના તાબામાં રહેતા, એમ નીચેના ફકરાથી સિદ્ધ થાય છેઃ—

" सती वा स्त्रीलोलुपं संघमुख्यं प्ररूपयेत्-" अमुष्मिन् ग्रामे दरिद्रकुलमपसृतं; तस्य स्त्री राजार्हा गृह्णाणेनाम्" इति। गृहीतायामर्धमासांतरं सिद्धव्यजनो दूष्यसंघमुख्यं मध्ये

"—નો ઉપયોગ કરવો" એમ આપેલો છે, અને તે અર્થના સમર્થનમાં "મહાભારત"માંથી આ વાક્ય તેમણે ઉદ્ધૃત કરેલું છેઃ— "तदेतद्भारतं नाम कविभिस्तूपजीव्यते॥" ઉપર્યુક્ત બન્ને શબ્દોને આ અર્થ બરાબર બંધ બેસે છે. "મહાભારત"માંના ઉપલા વાક્યમાં 'उपजीव्' ધાતુનો સૂચિત અર્થ એવો છે કે, કવિઓ "મહાભારત"નો ઉપયોગ કરે છે એટલું જ નહિ, પણ પોતાનાં લખાણો માટે તેમાંથી સાધનસામગ્રી પણ મેળવી લે છે. આથી એમ કહી શકાય કે, અહીંના પ્રસ્તુત પ્રસંગે પણ લિચ્છવીઓ 'રાજ' શબ્દનો ઉપયોગ કરતા એટલું જ નહિ, પણ એથી તેમને પોતાના સંઘાત્મક અસ્તિત્વ માટેનું સાધન અગર તત્ત્વ મળી રહેતું.

प्रक्रोशेत्–"असौ मे मुख्यां भार्यां स्नुषां भगिनीं दुहितरं वाऽधिचरति" इति। तं चेत् संघो निगृह्णीयात्, राजैनमुपगृह्य विगुणेषु विक्रमयेत् ॥" (પૃ. ૩૭૮.)

અહીં આપણે શ્રેણીની સામાન્ય સભા ગણી લેવી જોઈએ; કારણ કે, 'मध्ये'નો અર્થ 'સભાના મધ્યે' સિવાય બીજો કાંઈ હોઈ શકે નહિ. 'मुख्य' વિરુદ્ધની ફરિયાદો સાંભળવાનો અને તેમને શિક્ષા કરવાનો અધિકાર સભાને હતો તેથી 'मुख्य' એ સભાના તાબામા હોવો જોઈએ.

શ્રીયુત શામાશાસ્ત્રીએ 'मुख्य'નો અર્થ 'ગણનો નાયક' આપ્યો છે. (પૃ. ૪૫૭, ૪૫૮.) સર્વોપરિ આગેવાનનું અસ્તિત્વ આથી સૂચિત થાય છે, એમ ગણી શકાય. પરંતુ આવો અર્થ કરવાને કાંઈ આધાર નથી. 'संघमुख्यांश्च धर्मिष्ठान्" (પૃ. ૩૭૭), "भिक्षुकी वा प्रियभार्यं मुख्य ब्रूयाद् असौ ते मुख्य"...(પૃ. ૩૭૯) વગેરે લખાણોથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે અનેક 'मुख्य' હયાતી ધરાવતા હતા. આથી, 'मुख्याः' એટલે 'વહીવટી અમલદારો,' એમ સમજવું જોઈએ.

સભાના સભાસદો 'राज' કહેવાતા હતા. 'राजशब्दोपजीविनः' ઉપરથી તેમ જ 'राजशब्दिभिरवरुद्धमवक्षिप्तं वा' વગેરે વાક્યો ઉપરથી આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. દેખીતી રીતે સભાના હુકમથી જ માણસ અવક્ષિપ્ત (હદપાર) થઈ શકતો. આથી 'राजशब्दि' શબ્દ સભાના સભાસદો માટે વપરાતો હોવો જોઈએ. બીજી રીતે કહેતા, દરેક સભાસદ 'राज'નું બીરુદ ધરાવતો હતો. બંધારણના પ્રજાસત્તાક સ્વરૂપ વિષે નીચેના ફકરામાં કૌટિલ્યે બરાબર સૂચન કર્યું છેઃ—

"संघमुख्यश्च संघेषु न्यायवृत्तिर्हितः प्रियः।
दांतो युक्तजनस्तिष्ठेत् सर्वचित्तानुवर्तकः ॥" (પૃ. ૩૭૯)

અર્થાત્, સંઘે જે કર્મમાર્ગ મંજુર રાખ્યો હોય તેને 'સંઘમુખ્યે' અનુસરવો પડતો.

ગણોની ઉપર્યુક્ત યાદી ખરેખર બહુ સૂચક છે. હિંદુસ્તાનની પૂર્વદિશાના વૃજિકો, લિચ્છવિકો અને મલ્લકો, તેના મધ્યભાગના કુરુઓ અને પાચાલો, તેના વાયવ્યકોણના મદ્રકો અને તેના નૈર્ઋત્ય-કોણના કુકુરો તેમા ગણાવેલા છે આથી એમ જણાઈ આવે છે કે, મૌર્યકાળની શરૂઆતમા આખો ઉત્તર હિંદુસ્તાન આ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોથી છવાઈ ગયો હતો રાજાને લશ્કર, મિત્ર કે લાભ મળે તેના કરતા ગણની મદદ મળે તે વધારે સારુ ગણાય, એમ કહીને કૌટિલ્ય પોતે પણ કબૂલે છે કે, એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો પુષ્કળ સત્તા ભોગવતા હતા. આમ એ જ સમયના હિંદુસ્તાનનુ જે વર્ણન ગ્રીક લેખકોએ કરેલુ છે તેને કૌટિલ્ય અનુમોદન આપે છે તેમ તેમા વૃદ્ધિ કરે છે.

પરતુ ચક્રવર્તિવાદની પ્રગતિ થઈ રહી હતી એટલે સંઘરૂપ રાજકીય પ્રવૃત્તિઓના આ તમામ કેંદ્રસ્થાનો તેના સપાટામા આવી જાય, એ નિર્મિત જ હતુ. મહાન્ મૌર્ય સામ્રાજ્યના સંસ્થાપકના ખટપટી મત્રીએ પોતાના અવિચારી સિદ્ધાંતોથી વિનાશના બી રોપ્યા. સામ્રાજ્ય સંબધી તે જે વિચારો ધરાવતો હતો તેની સાથે સ્વતત્ર પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની હયાતીનો મેળ મળે તેમ ન હતુ; અને તેથી સારા કે નરસા ઉપાયો વડે એવા રાજ્યોની સત્તાનો નાશ કરવાનુ કામ એ મહામત્રીએ શરૂ કરી દીધુ

કૌટિલ્યકૃત "અર્થશાસ્ત્ર"માનુ 'સંઘ' વિષેનુ પ્રકરણ જે કોઈ વાચશે તેને તુર્ત લાગી આવશે કે, તેણે ભારે નિશ્ચયથી તથા સતત અને આગ્રહી પ્રયત્નથી આ કામ ચલાવ્યુ હતુ "સઘની શક્તિનુ તત્ત્વ તેના સભાસદોના ઐક્યમા રહેલુ છે," એવુ જે કથન ગૌતમ બુદ્ધે કરેલું તેનો ભાવાર્થ તે તુર્ત સમજી ગયેલો; અને તેથી એ સંઘોમા વિખવાદ ઊભો કરવાના હેતુથી જ તેણે પોતાના વ્યવહારુ મુત્સદ્દીપણાનો અને આબાદ યુક્તિઓ ખોળી કાઢ-

કૌટિલ્યનો ચક્રવર્તિવાદ, અને બિન-રાજસત્તાક રાજ્યો ઉપર તેની વિનાશક અસર.

વાની પોતાની અજબ શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો. તેણે એવો મુખ્ય સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત કર્યો છે કે, "આ સૌ સંઘોમા પ્રવેશ કરીને અને તેમનામા ઈર્ષા, તિરસ્કાર અને બીજાં ઝગડાના કારણો હોય તે ખોળી કાઢીને ગુપ્તચરોએ તેમનામા વ્યવસ્થિત વિખવાદના બી રોપવા જોઈએ." ગુપ્તચરો વિવિધ પ્રકારના રાખવાનુ તેણે ઠરાવ્યુ હતું; અને તેમણે માર્ગો તથા ઉપાયો પણ વિવિધ લેવા, એવું ઠરેલુ હતુ. "આ માણસ તમારી નિંદા કરે છે" એમ ખાનગીમા જેને તેને કહીને તેમણે પરસ્પર તિરસ્કાર ઊપજાવવો જોઇએ; વિજ્ઞાન, કળા, દ્યૂત કે રમતગમત પરત્વે અમુક બાબતમા તકરાર ઉપસ્થિત થાય તે પ્રસંગે તેમણે શિક્ષકના વેશે પરસ્પર વૈમનસ્ય ઊભું કરાવવું જોઇએ; દારૂની દુકાનોમા અને નાટકશાળાઓમા હલકા લોકોના વખાણ કરીને 'તામસી ગુપ્તચરો'એ સંઘોના નાયકો વચ્ચે લડાઈ જગાવવી જોઈએ, અને આ તમામ પ્રસંગે પેલો બેશરમ અને આપખુદ મંત્રી નીચ પક્ષને માણસોની તથા નાણાની મદદ ખાનગી રીતે આપે અને ઉચ્ચ પક્ષની સામે તેને ચઢાવે આટલેથી જ બસ ન હતુ. ચંદ્રગુપ્તના એ બ્રાહ્મણ મંત્રીએ પોતાનો હેતુ સાધવા માટે દારૂનો તથા સ્ત્રીજાતિનો ઉપયોગ છૂટથી કરવામા પણ પાછી પાની કરી ન હતી. દાખલા તરીકે, "કોઈ લડાઈના પ્રસંગે (**विक्रमकाले**) ગુપ્તચરોએ પીઠાવાળાનો વેશ લઈને પુત્રજન્મના કે લગ્નના કે મૃત્યુના બહાને મદનરસના ભેળવાળા દારૂના સેંકડો કટોરા ખુશાલીના ચિહ્ન (**नैषेचनिकं**) તરીકે છૂટથી વહેંચવા જોઇએ." સંઘોના નાયકના મનમા પ્રેમની લાગણી જાગૃત કરવાના હેતુથી મોહક યૌવન અને સૌંદર્ય ધરાવતી સ્ત્રીઓને પ્રદર્શિત કરવી જોઇએ, અને પછી એવી સ્ત્રીને પરપુરુષ પાસે જવાની ફરજ પાડીને અગર તો પરપુરુષે તેવી સ્ત્રીનુ હરણ બળાત્કારે કર્યું છે એવો ઢોંગ કરીને તેમણે તે સ્ત્રીના આશકો વચ્ચે ઝગડો કરાવવો જોઈએ; તેના પરિણામે જે લડાઈ થાય તેમા તામસી ગુપ્તચરોએ તેમાના એક જણને મારી

નાખવો અને કહેવું કે "પ્રેમના પરિણામમાં એ આમ માર્યો ગયો." સ્ત્રીસૌંદર્યથી મોહવશ કરીને પુરુષનો નાશ કરવા માટેની બીજી યુક્તિઓને તો આપણે જતી કરીશું; પણ તેમાંની એક યુક્તિની નોંધ લીધા વિના તો ચાલે તેમ નથી. એવી સૂચના થઈ છે કે બીજારાજના વેશમાં ગુપ્તચરે વઢ્યેલા ધણીને આમ કહેવું:—"યૌવનમદથી છકેલા આ (બીજા) નાયકે તમારી પત્નીને મોહવશ કરવા મને મોકલી છે... તેની સામે છૂપી રીતે પગલાં ભરવાં જોઈએ." આનું પરિણામ અલબત્ત દેખીતું છે.

[૬]

કૌટિલ્યના ચક્રવર્તિવાદમાંથી સંઘશક્તિની ભાવના બચી ગઈ.

"મારા ખુદાવંદ બાદશાહ તમામ સંઘોના એકાકી રાજા બની રહેવા જોઈએ" (પૃ. ૩૭૯), એવો પોતાનો મહાન્ આદર્શ સાધવાને કૌટિલ્યે આ અને આવી યુક્તિઓનો પ્રયોગ કર્યો હતો. એ આદર્શ કદાચ અનેક અંશે સધાયો પણ હતો; કેમ કે, મૌર્યકાળમાં આ પ્રબળ સંઘો હયાત રહ્યા હોય તેની કાંઈ ચોક્કસ સાબીતી મળી શકતી નથી. તેમ છતાં પણ જે સંઘશક્તિની ભાવનાને લીધે તેઓ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રહ્યા હતા તે એટલાં બધાં ઊંડાં મૂળ ઘાલી બેઠી હતી કે, એક ચક્રવર્તી રાજાના કેવળ ફરમાનથી એ ભાવના જડમૂળથી ઊખડી જઈ શકે તેમ ન હતું. ચંદ્રગુપ્તની શક્તિથી અને ચાણક્યની બુદ્ધિથી સ્થપાયેલી પ્રબળ અને એકહથ્થુ રાજસત્તાની પડતી થવાની સાથે સ્વતંત્ર રાજકીય સંઘોએ પોતાનું માથું ફરીથી ઊંચક્યું, અને કેટલાક સંઘો તો મહત્ત્વની ને કીર્તિની ટોચે પણ પહોંચી ગયા. સિક્કાઓના આધારે એમ સાબીત થાય છે કે, મૌર્ય સામ્રાજ્યની પડતી થઈ ત્યારપછીના સૈકાઓમાં યૌધેયોએ, માલવોએ, વૃષ્ણિઓએ, અર્જુનાયનોએ, ઔદુંબરોએ અને કૂણિંદોએ પોતાની સ્વતંત્રતા સ્થાપી દીધી હતી. પ્રજાસત્તાક રાજ્યો તરીકે લિચ્છિવિઓ,

વજિકો, કુરુઓ અને પાચાલો વિષે આપણા સાભળવામા કાંઈ આવતું નથી, એ વાત ખરી; પણ તેમના બદલામા માલવો, યૌધેયો, અર્જુનાયનો અને બીજા લોકો ઊભા થયા હતા. દેહ મરે છે પણ આત્મા જીવતો રહે છે, એ ખરેખર સત્ય છે. મગધની આસપાસના પ્રજાસત્તાક રાજ્યો સદાને માટે નાબૂદ થઇ ગયા, એ વાતની ના કહી શકાશે નહિ. તે પૈકીના ફક્ત લિચ્છવીઓ ઇતિહાસમા ફરીથી દેખા દે છે; પણ તેઓ તે સમયે નેપાળમા રાજસત્તાક ગણતંત્ર તળે જીવન ગુજારતા હતા. આમ કૌટિલ્યના સિદ્ધાંતોનો અમલ અજાયબી ઉપજાવે તેટલા પૂર્ણાંશે થવા પામ્યો હતો. તેમ છતા પણ ત્યારપછીના સમયમા રાજકીય વિચારોમા જબરો ફેરફાર થઇ ગયો. જે વિચારોથી કૌટિલ્યે પોતાનું લખાણ કર્યું હતુ તે વિચારો, થોડાક સૈકા સુધી ચક્રવર્તિવાદનો સ્વાદ ચાખ્યા પછી, હિંદુસ્તાનના લોકોને જૂના જમાનાના થઈ પડયા. કૌટિલ્યની અસર લાગવા ન પામે એવી રીતે રાજકીય સંપ્રદાયો સ્થપાયા, અને પ્રજાસત્તાક ગણ્યોના વિનાશને માટે કૌટિલ્યને જેટલી ધગશ હતી તેટલી જ ધગશ એ ગણ્યોના હિતને માટે, તેમની આબાદીને માટે તથા તેમના અવિરત અસ્તિત્વને માટે તેઓ ધરાવતા હતા. "મહાભારત"ના "શાંતિપર્વ"ના ૧૦૭મા કાંડમા તેમના લખાણોનો સુંદર નમૂનો જળવાઇ રહેલો છે.૫૧૮

૫૧૮ "મહાભારત"ના જૂદાજૂદા ભાગોનો સમય ચોકકસ પણ નક્કી કરવાનુ બની શકે એમ નથી તેમ છતા પણ, પ્રસ્તુત પ્રસંગે એ કામ પ્રમાણમા સહેલું થઈ પડે છે, કેમ કે, "મહાભારત"નો આ ભાગ કાલાનુક્રમે કૌટિલ્યનું 'સંઘ' વિષેનુ પ્રકરણ લખાયા પછી લખાયો હતો, એમ સાબીત કરવાને આપણી પાસે સ્વતંત્ર આંતરિક પૂરાવા છે. પાણિનિએ એ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે તે ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, પ્રથમ તો તમામ સંવાદાત્મક સસ્થાઓ માટે 'સંઘ' શબ્દ વપરાતો હતો. પછીથી બૌદ્ધ સપ્રદાયે એ શબ્દનો પ્રયોગ એકહથ્થુ કર્યો; અને સિક્કાઓના આધારે

ઉક્ત કાઢનો ખરો અર્થ સમજાવવાનુ તથા પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના પ્રજાસત્તાક ગણ્યો સાથેનો તેનો સંબંધ બતાવી આપવાનુ માન શ્રીયુત કાશિપ્રસન્ન જાયસ્વાલને ઘટે છે. પરંતુ તેઓ એટલુ ન સમજી શક્યા કે, એથી રાજકીય વિચારોનો નવો યુગ સ્થપાયો હતો, અને કૌટિલ્યના સંપ્રદાયના રાજકીય વિચારોના પ્રત્યાઘાતરૂપ એ યુગ હતો. પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના રાજકીય આદર્શોના તબક્કા કાલાનુક્રમે ગોઠવવાનુ ભાગ્યે જ બની શકે છે, અને તેથી જે થોડા પ્રસગે એ કામ આપણે સાધી શકીએ છીએ તેને ખાસ મહત્ત્વ મળે છે સ્વતંત્ર રાજકીય સઘોના સંબંધમા આપણે જોઈ ગયા છીએ કે, મહાન્ ગૌતમ બુદ્ધ તેમના પ્રત્યે માનની દૃષ્ટિથી જોતા હતા, અને તેમના સમયમા તેઓ આબાદી ભોગવતા હતા. પરંતુ મગધનો પ્રગતિમાન ચક્રવર્તિવાદ તેમનુ અસ્તિત્વ સાખી શક્યો નહિ; અને ગૌતમ બુદ્ધના જ સમયમા તેમનામાના વધારે મહત્ત્વના સઘો પૈકીના એક સંઘનો વિનાશ કરવાની શરૂઆત અજાતશત્રુના મત્રીએ કરી દીધી હતી. જે અવિચારી રીતે તેણે વજ્જિયનોમા કલહના બીજ રોપ્યા હતા તેનુ વિગતવાર વર્ણન "અટ્ઠકથા"મા આપેલુ છે,[૫૧૯] અને રાજનીતિશાસ્ત્રના સંપ્રદાયના જે વિચારોનો મહાન્ પ્રતિનિધિ કૌટિલ્ય થઈ પડ્યો હતો તે વિચારોનો વ્યવહારુ દાખલો તેનાથી પૂરો પડે છે, એમ આપણે ખુશીથી કહી શકીએ સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર એકસાથે કામ

બિન-રાજસત્તાક રાજ્યોની હયાતી ની તરફેણમાં નવા રાજકીય સિદ્ધાંતો

જણાય છે તેમ, મૌર્યકાળ પછીના રાજકીય સઘો જ 'ગણ' શબ્દનો એકહથ્થુ ઉપયોગ કરવા લાગ્યા. સઘાત્મક સસ્થા માટે કૌટિલ્યે ફક્ત 'સઘ' શબ્દ વાપર્યો છે, અને "શાંતિપર્વ"ના ૧૦૭મા કાંડમા ફક્ત 'ગણ' શબ્દ વાપર્યો છે. આથી "મહાભારત"નુ પ્રસ્તુત પર્વ કૌટિલ્યના પ્રસ્તુત પ્રકરણ પછી લખાયુ હતુ, એમ માની શકાય છે.

૫૧૯ જ. એ સો એ., ૭, પૃ. ૯૯૪માનું ટર્નૂરનુ ભાષાંતર.

કરી રહ્યા હતા, અને તેના પરિણામમાં મૌર્યસામ્રાજ્યની પ્રગતિની સાથે-સાથે એ રાજકીય સંઘોના ફનાફાતિયા થઈ ગયા હતા. મૌર્યોના સ્વદેશમા આવો વિનાશ એટલો બધો થઇ ગયો હતો કે, ત્યારપછીના અનેક યુગોમા કોઇ પણ પ્રસંગે રાજકીય સંઘનું નામ પણ આપણા વાચવામા આવતું નથી. પરંતુ જે ભાવનાથી એ રાજકીય સંઘો સ્થપાયા હતા તે ભાવના કાંઈ ઝટ નાબૂદ થઈ જાય તેમ ન હતુ. રાજકીય સંઘોની વૃદ્ધિ અને પ્રગતિ પરત્વે અનુકૂળ અભિપ્રાય ધરાવનાર નવીન રાજકીય સંપ્રદાયથી તેમ જ મૌર્યોની વજ્રમુષ્ટિ દૂર થવાની સાથે અનેક સંઘો પુનઃ સ્થાપિત થયા તેથી આ વાત સાબીત થાય છે

ભિન-રાજસત્તાક રાજ્યો અને તેમના કલ્યાણની શરતો વિષે "મહાભારત"માંનું અજબ વિવરણ.

"મહાભારત"ના "શાંતિપર્વ"નો ૧૦૭મો કાંડ રાજકીય વિચારોના ઉક્ત નવીન સંપ્રદાયનો નિદર્શક છે, એમ કહી શકાય. આ વિષયનુ મહત્ત્વ ધ્યાનમા લઈને એ આખો કાંડ અહીં અક્ષરશઃ ઊતારવામા આવ્યો છે, અને ત્યારપછી તેનુ ગુજરાતી ભાષાંતર પણ આપવામા આવ્યુ છે.

युधिष्ठिर उवाच—

गणानां वृत्तिमिच्छामि श्रोतुं मतिमतां वर ॥६॥
यथा गणाः प्रवर्धंते न भिद्यंते च भारत ।
अरींश्च विजिगीषंते सुहृदः प्राप्नुवंति च ।७॥
भेदमूलो विनाशो हि गणानामुपलक्षये ।
मंत्रसंवरणं दुःखं बहूनामिति मे मतिः ॥८॥
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं निखिलेन परंतप ।
यथा च ते न भिद्येरं स्तच्च मे वद भारत ॥९

भीष्म उवाच—

गणानां च कुलानां च राज्ञां भरतसत्तम ।

वैरसंदीपनावेतौ लोभामर्षौ नराधिप ॥१०॥
लोभमेको हि वृणुते ततोऽमर्षमनंतरम् ।
ततोह्यमर्षसंयुक्तावन्योन्यजनिताशयौ ॥११॥ ५२०
चारमंत्रबलादानैः सामदानविभेदनैः ।
क्षयव्ययभयोपायैः प्रकर्षंतीतरेतरम् ॥१२॥
तत्रादानेन भिद्यंते गणाः संघातवृत्तयः ।
भिन्नाः विमनसः सर्वे गच्छंत्यरिवशं भयात् ॥१३॥
भेदे गणा विनश्युर्हि भिन्नास्तु सुजयाः परैः ।
तस्मात् सघातयोगेन प्रयतेरन् गणाः सदा ॥१४॥
अर्थाश्चैवाधिगम्यंते संघातबलपौरुषैः ।
बाह्याश्च मैत्रीं कुर्वंति तेषु संघातवृत्तिषु ॥१५॥
ज्ञानवृद्धाः प्रशंसंति शुश्रुषंतः ५२१परस्परम् ।
विनिवृत्ताभिसंधानाः सुखमेधंति सर्वशः ॥१६॥
धर्मिष्ठान् व्यवहारांश्च स्थापयतश्च शास्त्रतः ।
यथावत् प्रतिपश्यतो विवर्धंते गणोत्तमाः ॥१७॥
पुत्रान् भ्रातॄन्निगृह्णंतो विनयंतश्च तान् सदा ।
विनीतांश्च प्रगृह्णंतो विवर्धंते गणोत्तमाः ॥१८॥
चारमंत्रविधानेषु कोषसंनिचयेषु च ।
नित्ययुक्ता महाबाहो वर्धंते सर्वतो गणाः ॥१९॥
प्राज्ञान् शूरान् महोत्साहान् कर्मसु स्थिरपौरुषान् ।
मानयंतः सदा युक्ता विवर्धंते गणा नृप ॥२०॥
द्रव्यवतश्च शूराश्च शस्त्रज्ञाः शास्त्रपारगाः ।
कृच्छ्रास्वापत्सु संमूढान् गणान् संतारयंति ते ॥२१॥
क्रोधो भेदो भय दंडः कर्षणं निग्रहो वधः ।

---

५२०. कलकत्तानी आवृत्तिमां "तौ क्षयव्ययसयुक्तावन्योन्यं च विनाशिनौ" छे, पण तेनो संतोषकारक अर्थ बेसतो नथी.

५२१. 'शुश्रुवतः' शब्द वांचवो.

नयत्यरिवशं सद्यो गणान् भरतसत्तम ॥२२॥
तस्मान्मानयितव्यास्ते गणमुख्या. प्रधानतः ।
लोकयात्रा समायत्ता भूयसी तेषु पार्थिव ॥२३॥
मन्त्रगुप्तिः प्रधानेषु चारश्चामित्रकर्षण ।
न गणाः कृत्स्नशो मन्त्र श्रोतुमर्हंति भारत ॥२४॥
गणमुख्यैस्तु सभूय कार्यं गणहितं मिथः ॥२५।
पृथग्गणस्य भिन्नस्य विततस्य ततोन्यथा ।
अर्था. प्रत्यवसीदति तथानर्था भवति च ॥२६॥
तेषामन्योन्यभिन्नानां स्वशक्तिमनुतिष्ठताम् ।
निग्रहः पंडितैः कार्य क्षिप्रमेव प्रधानतः ॥२७॥
कुलेषु कलहा जाताः कुलवृद्धैरुपेक्षिता ।
गोत्रस्य नाशं कुर्वंति गणभेदस्य कारकम् ॥२८॥

आभ्यंतरं भयं रक्ष्यमसार बाह्यतो भयम् ।
आभ्यतरं भय राजन् सद्यो मूलानि कृंतति ॥२९॥
अकस्मात क्रोधमोहाभ्यां लोभाद्वापि स्वभावजात् ।
अन्योन्यं नाभिभाषंते तत्पराभवलक्षणम् ॥३०॥

जात्या च सदृशाः सर्वे कुलेन सदृशास्तथा ।
न चोद्योगेन बुद्ध्या वा रूपद्रव्येन वा पुनः ॥३१॥
भेदाश्चैव प्रदानाच्च भिद्यंते रिपुभिर्गणाः ॥
तस्मात्संघातमेवाहुर्गणानां शरण महत् ॥३२॥

युधिष्ठिरे કહ્યું કે, "હે બુદ્ધિશાળી પુરુષોમાના ઉત્તમોત્તમ પુરુષ ! ગણોની વૃત્તિ સાભળવા હું ઇચ્છું છુ (૬), કેવી રીતે ગણો વૃદ્ધિ પામે છે અને તેમનામા ભેદ પડતો નથી; તેઓ દુશ્મનોને જીતી લે છે અને મિત્રો પ્રાપ્ત કરે છે (૭). ગણોનો નાશ મુખ્યતઃ ભેદને લીધે થાય છે, અને મારા મતે અનેક જણના વિચારો ગુપ્ત રાખવાનુ બહુ અઘરૂં છે (૮). આથી, હે દુશ્મનોને દમનાર ! (તેમના

વિ?) બધુ વિગતવાર સાભળવા ઇચ્છુ છુ અને ખાસ કરીને, હે ભારત ! તેઓમા કેવી રીતે ભેદ ન પડવા પામે તે મને કહો (૯)"

ભીષ્મે કહ્યુ કે 'હે રાજા ! ભરતોમાના સર્વોત્તમ ! ગણોમા, કુળોમા, અને રાજાઓમા લોભ અને અસહિષ્ણુના વૈર પેદા કરે છે (૧૦) જે માણસ લાભે લેવાય છે તે અસહિષ્ણુ થઈ પડે છે, અને આવા બે (માણસો) વચ્ચે અનિષ્ટ ભાવના જાગૃત થાય છે (૧૧) ગુપ્તચરો, મત્રીઓ અને લશ્કર વડે, સામ, દાન અને ભેદ વડે તથા માણસોના તથા નાણાના નુકસાનના ભય વડે અદરઅદર લડાઈ જાગે છે (૧૨) જેના અસ્તિત્વનુ તત્ત્વ ઐકય છે તે ગણોમા આ ઉપાયોથી ભેદ પડે છે, અને ભિન્ન તથા વિમનસ થયેલા તેઓ બીકથી દુશ્મનને વશ થાય છે (૧૩) ભેદથી ગણોનો વિનાશ થાય છે, ભિન્ન થયેલા તેઓને પારકા લોકો ઝટ જીતી જાય છે, તેથી ગણોએ ઐકય સાધવાને હમેશા પ્રયત્નો કરવા જોઇએ (૧૪) ગણો[૫૨૨] પોતાનુ બળ ને પોતાના પ્રયત્નો એકત્ર કરે તો દ્રવ્ય મેળવી શકાય તેમ છે, અને તેઓ ઐકય સાધે છે ત્યારે બહારના સત્તાધીશો પણ તેમની સાથે મૈત્રી બાધે છે (૧૫) જેઓ પરસ્પર સલાહ સાભળવા ઇચ્છે છે તેમને જ્ઞાનવૃદ્ધ લોકો વખાણે છે, જેઓ સ્વાર્થ છોડી દે છે તેમને સર્વ બાબતોમા સુખ મળે છે (૧૬) ધર્મિષ્ઠ લોકોને નીમીને, શાસ્ત્રને અનુસરીને વહીવટી નિયમો ઘડીને, તેમનુ પાલન યોગ્ય રીતે કરીને (૧૭), પુત્રોને અને ભાઇઓને (પણ) દડમા દઈને, તેમને હમેશા સૂચના આપીને અને તેઓ (સત્તાને) વિનીત થાય ત્યારે તેમનો સ્વીકાર કરીને ગણોમનો ઉત્તમોત્તમ ગણ વૃદ્ધિ પામે છે (૧૮) ગુપ્તચરોની અને મત્રીઓની નીમણૂક કરવા પાછળ તથા દ્રવ્યસચય કરવા પાછળ જે ગણો ધ્યાન આપે છે તેઓની સર્વત્ર વૃદ્ધિ થાય

---

૫૨૨ એક જ ગણના સભાસદોના ઐકયની ભલામણ થઇ છે કે અનેક ગણોનુ ઐકય સાધી ગણસમૂહ સ્થાપવાની ભલામણ થઇ છે, એ વિષે શકા રહે છે

છે (૧૯). હે રાજા ! જે ગણો ડાહ્યા પુરુષોને, વીર પુરુષોને, ઉત્સાહી પુરુષોને, કર્મમા સ્થિરતાથી પ્રયત્ન કરનાર પુરુષોને માન આપે છે તેઓ વૃદ્ધિ પામે છે (૨૦). જે દ્રવ્યવાળા, શૂરા, શસ્ત્રજ્ઞાનવાળા અને શાસ્ત્રવિશારદ હોય છે તેઓ સંમૂઢ લોકોને ગંભીર આફતમાંથી બચાવે છે (૨૧). હે ભારતોમાંના ઉત્તમોત્તમ પુરુષ ! ક્રોધ, ભેદ, ભય, દંડ, રીબામણ, સજા અને છેવટે વધ તુર્ત જ ગણોને દુશ્મનોને વશ કરે છે (૨૨). આથી ગણના નાયકોને માન આપવું જોઈએ; કારણ કે, હે રાજા ! (ગણોના) ઐહિક કામો મુખ્યત્વે કરીને તેમના ઉપર આધાર રાખે છે. (૨૩). હે ભારત ! ગુપ્તચર (ખાતુ) અને સલાહની ગુપ્ત વાત ગણના નાયકોને (સોપી દેવા જોઈએ); કેમ કે, આખો ગણ એ ગુપ્ત બાબતો સાભળે એ યોગ્ય નથી (૨૪). ગણના નાયકોએ તેમનાં કામો સાથે રહીને ખાનગીમા કરવા જોઇએ (૨૫); નહીતર[૫૨૩] ગણનું દ્રવ્ય નષ્ટ થાય છે અને તે ભયમા આવી પડે છે (૨૬). અન્યોન્ય ભિન્ન થયેલા તેઓ સ્વશક્તિ પ્રમાણે વર્તે તો મુખ્યત્વે કરીને પંડિતોએ તેમને દાબમા રાખવા જોઈએ (૨૭). કુળમા કલહો થાય તેના તરફ કુળના વૃદ્ધો ઉપેક્ષા રાખે તો ગોત્રોનો નાશ થાય છે, અને તેથી ગણમા ભેદ પડે છે (૨૮). હે રાજા ! આતરિક ભયથી જ રક્ષા કરવાની છે; બહારના ભયનું કાંઈ મહત્ત્વ નથી, પણ આંતરિક ભય તુર્ત જ મૂળને છેદે છે (૨૯). અકસ્માત્ ક્રોધથી, મોહથી કે સ્વાભાવિક લોભથી (સભાસદો) સમાન જાતિના ને કુળના હોવા છતા પરસ્પર બોલેચાલે નહિ તો તે પરાભવની ચોક્કસ નિશાની છે (૩૦–૩૧). ઉદ્યોગથી, બુદ્ધિથી કે રૂપદ્રવ્યથી નહિ, પણ ભેદ પાડીને અને લાચ-

---

૫૨૩. "पृथग्गणस्य भिन्नस्य वितत्तस्य ततोन्यथा" એ શબ્દોનો અર્થ સમજી શકાતો નથી, એમ શ્રીયુત રમેશચંદ્ર મુઝુમદાર કહે છે. હું ૨૬ મા શ્લોકનો અર્થ આમ કરું છું:–" ભિન્ન થયેલા અને અન્યથા જાહેર થયેલા છૂટકછૂટક ગણનું દ્રવ્ય નષ્ટ થાય છે અને તે ભયમાં આવી પડે છે." **ભરતરામ.**

રુશ્વત આપીને ગણોમા દુશ્મનો ભેદ પાડે છે; તેથી જ કહ્યું છે કે, ઐક્ય જ ગણોનું મોટું શરણ છે (૩૧-૩૨).

નવીન સંપ્રદાયના ઉપદેશનો સારાંશ.

આમ ઉક્ત નવીન સંપ્રદાય રાજકીય સંઘો પરત્વે ખરા દિલથી સહાનુભૂતિ ધરાવતો હતો, એમ જણાય છે. કૌટિલ્યના સંપ્રદાયની સાથે એની સરખામણી કરતા જે પરસ્પરવિરોધ જણાય છે તે આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. ગણોનો વિનાશ કરનારી અસ્પષ્ટ યુક્તિઓ સૂચવવાને બદલે જે ફંદામા ફસાવાનો ને જે ભયમાં આવી પડવાનો સંભવ તેમને રહેતો તેનાથી દૂર રહેવા માટે તે સંપ્રદાયે ભલી ભલામણો કરેલી છે. જે કુસંપ તથા કંકાસ ઉક્ત પ્રજાકીય રાજ્યતંત્રના કાયમના ભય રૂપ થઈ પડયા હતા તેમનાં દુષ્ટ પરિણામો તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચતાં તે કદિ પણ થાકયો નથી. તેના ખરા ઉપાય તરીકે તેણે સહિષ્ણુતા રાખવાની ભલામણ કરી છે. પ્રજાકીય રાજ્યતંત્રની બીજી ખામી એ હતી કે, મસલતની બાબતમાં મૌન જાળવવાનું કામ મુસ્કેલ થઈ પડતું. આ ખામી દૂર કરવાના હેતુથી એ સંપ્રદાયે નાનકડા મંત્રીમંડળ જેવી કોઈ સભા સ્થાપવાનું સૂચન કર્યું છે. એ મંત્રીમંડળ જ ગુપ્ત રાખવાની મસલતની બાબતો વિષે વિચારણા કરી શકે. આવા દાખલા તે સમયે મોજુદ હશે તે ઉપરથી જ આવી સૂચના થઈ હશે, એમ આપણે ખુશીથી માની શકીએ. તે સમયે અસ્તિત્વ ધરાવતા મહત્ત્વના ગણોના રાજ્યતંત્રમાં આવા મંત્રીમંડળની યોજના થઇ હોવી જોઈએ. વળી, કાયદાની સારી પદ્ધતિની સ્થાપના અને તેનો સુસ્ત અમલ, પુત્રો અને ભાઇઓ સુદ્ધાં સહુને માટે ન્યાયનો નિષ્પક્ષપાત ચુકાદો, ગુપ્તચરોની પદ્ધતિની યોજના, ખજિનામાં દ્રવ્યનો ઉત્તરોત્તર સંચય, આગળપડતા માણસો માટે યોગ્ય માન: એ સૌ ગણની આબાદી કરનારી બાબતો મનાતી હતી. એકંદરે બાહ્ય ભયના કરતાં આતરિક ભય વધારે ગંભીર મનાતો હતો; અને એમ મનાતું હતું કે, અંદરઅંદર કુસંપ ન હોય

તો ગમે તેવો સબળ દુશ્મન પણ જખ મારે છે વાચકને યાદ હશે કે, આ વિચાર ગૌતમ બુદ્ધના સમય જેટલો જૂનો છે અજાતશત્રુએ વૈશાલિની જીત મેળવી તે એનો સુદર દાખલો પૂરો પાડે છે અજાત શત્રુ જેવા પ્રતાપી રાજાએ પણ પોતાના મત્રીને ગુપ્તચર તરીકે વજ્જિયનો પાસે મોકલીને તેની મારફતે તેમનામા પરસ્પર અવિશ્વાસ અને કકાસ ઉપસ્થિત કર્યા નહિ ત્યાસુધી વજ્જિયનો ઉપર હુમલો કરવાની હિંમત કરી નહિ ઉક્ત નવીન સપ્રદાયે વિવિધ ગણોનું ઐક્ય જાળવવાની પણ ભલામણ કરેલી છે કદાચ એવી ગણતરી હશે કે, આવી રીતે ગણોનુ ઐક્ય થાય તો તેઓ પ્રબળ દુશ્મનની સામે વધારે સારી રીતે માથુ ઊંચકી શકે

'મહાભારત''માના બીજા શ્લોકોમા પણ રાજકીય ગણની કે સઘની આબાદી માટે એટલી જ ઉત્કટ દર્શાવેલી છે ભીષ્મે યુધિષ્ઠિરને કહેલી ' વાસુદેવ–નારદની જૂની વાત ' ('' શાંતિપર્વ '', અધ્યાય ૮૧) આનો દાખલો છે અધક, વૃષ્ણિઓ, કુકુરો અને ભોજો–એ ચારના સઘના સભાસદોમા ઊભી થયેલી મુશ્કેલી વાસુદેવે નારદને જણાવી છે એ મુખ્ય મુશ્કેલી એ લાગે છે કે, આગેવાન માણસોમા ફૂટ પડેલી તેથી એકબીજાનો મેળ ન પડે એવા એકડા બધાઇ ગયા હતા, અને તેમા પરસ્પર દુશ્મનાવટ તથા દોષારોપણ વધી પડયા હતા જવાબમા નારદે શ્રી કૃષ્ણને કહ્યુ કે, ઉગ્ર ઉપાયો લેવા એ એનો ખરો રસ્તો નથી, પણ સમાધાનની નીતિ જ તેનો ખરો ઉપાય છે.

" अनायसेन शस्त्रेण मृदुना हृदयच्छिदा।
जिह्वामुद्धर सर्वेषा परिमृज्यानुमृज्य च ॥ " ॥१९॥

'अनायसशस्त्र' વિના શ્રીકૃષ્ણના પ્રશ્નના જવાબમા ઉક્ત વિચારની વિશેષ માહિતી આમ આપેલી છે —

" शक्त्याऽन्नदान सततं तितिक्षार्जवमार्दवम्।
यथार्हप्रतिपूजा च शस्त्रमेतदनायसम् ॥२१॥

शातीतो वस्त्रसुक्षमाणां कटुकानि लघूनि च ।
गिरा रूणे हृदय वाच शमयस्व मनांसि च ॥२२॥
नामहापुरुषः कश्चिन्नानात्मा नासहायवान् ।
महतीं धुरमादत्ते तामुद्यम्योरसा वह ॥२३॥
सर्व एव गुरु भारमनड्वान् वहते समे ।
दुर्गे प्रतीक सुगवो भार वहति दुर्वहम् ॥२४॥
भेदाद्विनाशः सघानां संघमुख्योऽसि केशव ।
यथा त्वां प्राप्य नोत्सीदेद्‌य संघस्तथा कुरु ॥२५॥

છેલ્લા શ્લોકમા સઘ તરીકેના બધારણનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ થયેલો છે "સભાપર્વ"ના ૧૪ મા અધ્યાયમાથી આપણને તેની કેટલીક

બિન-રાજસત્તાક ગણોનો પુનરુદ્ધાર "મહાભારત"માં જ અખ્યાબંધ બિન રાજસત્તાક ગણોના નામ ગણાવેલા છે, જેમ કે, કિરાતો, દરદો, ઔદુંબરો, પારદો, બાહ્લિકો, શિબિઓ, ત્રિગર્તો, યૌધેયો, કેકયો, અબષ્ઠો, ક્ષુદ્રકો, માનવો, પૌંડ્રો, અંગો અને વંગો[૫૨૫] તેમને 'श्रेणिमत' અને 'शस्त्रधारिन्' કહેલા છે[૫૨૬] કૌટિલ્યે ઉલ્લેખેલી 'क्षत्रियश्रेणी'ની સાથે તથા પાણિનિએ ઉલ્લેખેલા 'आयुधजीविसंघ'ની સાથે તેમને સરખાવી શકાય ઉપર્યુક્ત ગણો પૈકીના યૌધેયો આ પ્રકારના હતા, એમ તો સ્પષ્ટ કરેલુ પણ છે. બાહ્લિકોના સંબંધમાં "મહાભારત"માં અન્યત્ર કહેલુ છે[૫૨૭] કે, "બાહ્લિક વીરો તમામ રાજાઓ હતા" આથી વળી કૌટિલ્યકૃત "અર્થશાસ્ત્ર"માં ઉલ્લેખેલ "राजशब्दोपजीवीन" યાદ આવી જાય છે તેમ જ 'બધા નિચ્છવીઓ રાજાઓ હતા' એવુ જાતકનુ કથન પણ સાંભરી આવે છે આનર્તો, કાનકૂટો, કુનિંદો વગેરે[૫૨૮] જાતિઓના ઉલ્લેખો પણ થયેલા છે, પણ તેમના રાજ્યતંત્રના સ્વરૂપની કશી માહિતી આપવામાં આવી નથી

"મહાભારત"ના જ આધારે આ જાતિઓના રાજ્યોનો ચોક્કસ ઐતિહાસિક સમય ઠરાવવાનું કામ અઘરૂ થઇ પડે છે પરંતુ અહીં સિક્કાઓનો પુરાવો આપણી મદદે આવે

મૌર્ય સામ્રાજ્યની પડતી પછીના તુર્તના સમયની સ્થિતિ. છે મૌર્ય સામ્રાજ્યની પડતી થઇ ત્યારપછી તુર્ત જ ઉપર્યુક્ત રાજકીય સંઘો પૈકીના ઘણાખરા સંઘો અસ્તિત્વમા આવ્યા હતા, એમ એથી સાબીત થાય છે એ પૈકીના દરેક સંઘ વિષે અહીં ટૂંકી ઐતિહાસિક નોંધ આપણે આપીશુ

---

૫૨૫ "સભાપર્વ", અધ્યાય ૫૨, શ્લોક ૧૩ થી ૧૬

૫૨૬ "સભાપર્વ" અધ્યાય ૫૨, શ્લોક ૧૭.

૫૨૭ "સભાપર્વ", અધ્યાય ૩૪, શ્લોક ૧૩ 'बाहिकाश्चापरे शूरा राजानः सर्व एव ते"

૫૨૮ "સભાપર્વ", અધ્યાય ૨૬, શ્લોક ૨૧ થી ૨૪.

(૧) **યૌધેયો:**—આપણે ઉપર વાંચી ગયા છીએ તેમ, પાણિનિના સમયમાં તેમનો "**आयुधजीत्रिसंघ**" હતો. તેમના વિષે આપણને સિક્કાઓના અને શિલાલેખોના આધારે માહિતી મળી શકે છે. કનિંગહામ કહે છે તેમ,[૫૨૯] તેમના જૂનામાં જૂના સિક્કાઓ આશરે ઇ. સ. પૂર્વે પહેલી સદીના છે. રૅપ્સન તેમની સાથે સંમત થાય છે[૫૩૦] અને તે આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ ની સાલના હોવાનું જણાવે છે. વિન્સેંટ સ્મિથ પણ તેમના મતને મળતા થાય છે.[૫૩૧] તેમના પ્રથમના સમયના સિક્કા ઉપર "**यौधेयन**" એમ લખેલું છે, અને તેમના પાછળના સમયના સિક્કાઓમાં થોડા ફેરફાર સાથે "**यौधेय-गणस्य जय**" એમ લખેલું છે. ગિરનારના શિલાલેખમાં "**सर्वक्षत्राविष्कृतवीरशब्दजातोत्सेकाविधेयानां यौधेयानां**" એમ લખેલું છે તે ઉપરથી યૌધેયોની શક્તિમત્તાનો અને સાધન-સંપન્નતાનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે. "તમામ ક્ષત્રિયોમાં પોતાના વીરશબ્દની જાહેરાત કર્યાથી ગર્વિષ્ઠ થયેલા યૌધેયોનાં" એવો એ વાક્યનો અર્થ થાય છે.[૫૩૨] શત્રુઓના હાથે આવી જાતનાં તેમનાં વખાણ થયાં છે, એ કાંઈ નાનીસૂની વાત નથી. "જીત મેળવવા માટેનો ગુપ્ત મંત્ર પોતે ધરાવતા હતા," એવું યૌધેયોનું પોતાનું સગર્વ કથન છે[૫૩૩] તેને આથી કાંઈક પુષ્ટિ મળે છે. ગિરનારના શિલાલેખમાં

થોડાંક નમૂનેદાર ભિન-રાજસત્તાક રાજ્યો.

---

૫૨૯ કૅા. એ. ઈ., પૃ. ૭૬.

૫૩૦ ઈં. ઈ. કૅા. પૃ. ૧૫.

૫૩૧ કૅ. કૅા. ઇ. મ્યુ., પૃ. ૧૬૫.

૫૩૨ એ. ઈ., ૮, પૃ. ૪૪-૪૭.

૫૩૩ કાર સ્ટીવનને લુધિયાણા પાસેથી માટીની મોટી મુદ્રા મળી આવી હતી તેમાં "**यौधेयानां जयमंत्रधराणां**" એવું

રુદ્રદામા "યૌધેયોને જડમૂળથી કાઢી મૂક્યા "નો ઉલ્લેખ સગર્વ કરે છે; પરંતુ સિક્કાઓથી તેમ જ શિલાલેખથી એમ સાબીત થાય છે કે, તેઓને લાગેલા આચકામાથી તેઓ બચી ગયા અને નિદાન ઇ. સ. ની ચોથી સદીના અંત સુધી બળવાન રાજકીય ગણ તરીકે ચાલૂ રહ્યા. મહાન્ ગુપ્તસમ્રાટ્ સમુદ્રગુપ્તને જે જાતિઓએ "તમામ પ્રકારના કર ભરેલા, (તેના) હુકમો ઉઠાવેલા અને (તેને) નમન કરેલું" તે જાતિઓ પૈકીની એક જાતિ તરીકે યૌધેયોનો ઉલ્લેખ સમુદ્રગુપ્તના અલાહાબાદના સ્તંભલેખમા થયેલો છે.[૫૩૪] પણ એ લેખમાના પૂર્વાપર સંબધ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, યૌધેયોનું રાજ્ય ગુપ્તોના તાબાના મુલકના એક ભાગરૂપ ન હતુ પણ સીમાત ઉપર આવેલા રાજ્ય જેવુ હતુ અને ગુપ્તોને કર ભરતું તથા તેમનું ઉપરિપણું સ્વીકારતુ[૫૩૫]

યૌધેયોના તાબાનો પ્રદેશ તેમના સિક્કાઓના અને શિલાલેખોના આધારે નક્કી કરી શકાય તેમ છે તેમનો એક શિલાલેખ ભરતપુર રાજ્યમાના વિજયગઢમાથી મળી આવ્યો હતો, અને તેમની માટીની મુદ્રાઓ લુધિયાણા પાસેના સોનૈતમાથી મળી આવી હતી. તેમના સિક્કાઓ સહરાનપુર પાસેના બેહતમાથી,[૫૩૬] "સતલજની પશ્ચિમ-દિશાએ દેપલપુરમાથી, સાતગઢમાથી, અજુધનમાથી, કહરોડમાથી, અને મુલતાનમાથી તથા પૂર્વદિશાએ ભાતનેરમાથી, અબોરમાથી, સિરસામાથી, હાસીમાથી, પાણીપતમાથી અને સોનપતમાથી" મળી આવ્યા હતા.[૫૩૭] યૌધેયોના સિક્કાઓ સાધારણ રીતે પંજાબના

લખેલું હતુ તે ઉપરથી આમ કહી શકાય છે. (પ્રો. એ. સો. બેં, ૧૮૮૪, પૃ. ૧૩૮-૧૩૯.)

૫૩૪ કૉ. ઇ. ઈ ૩, પૃ. ૧૪.

૫૩૫ મીન્વન લેવીકૃત "લ નેપાળ", પુ. ૨, પૃ. ૧૧૫-૧૧૬.

૫૩૬ પ્રિન્સેપકૃત નિબંધો, પુ. ૪, પૃ. ૧૧-૧૨.

૫૩૭ કૉ. એ. ઈ, પૃ. ૭૭.

પૂર્વભાગમાથી તથા સતલજ અને જમના નદી વચ્ચેના પ્રદેશમાથી મળી આવે છે. દિલ્હી અને કર્નાલ વચ્ચે સોનપતમાથી સિક્કાઓના બે મોટા જથ્થા મળી આવ્યા હતા,[૫૩૮] કાગડા પ્રાતમાથી ચાર સિક્કાઓ મળી આવ્યા હતા,[૫૩૯] અને પંજાબના પૂર્વભાગમાંના જોગધેરી નામના સ્થળેથી અસખ્ય સિક્કા મળ્યા હતા.[૫૪૦] કોઈ પણ જાતિના સિક્કાઓ જે સ્થળોએથી મળી આવ્યા હોય તેના આધારે તે જાતિના મુલકની બાબતમા જે પૂરાવો મળે તે ખાસ સંતોષકારક ગણાય નહિ. તેમ છતા પણ આપણો નિર્ણય સામાન્ય શક્યતાની વિરુદ્ધ જતો ન હોય તેમ જ ખરી હકીકતના આધારે તેનો વિરોધ થતો ન હોય તો પછી જે સ્થળોમાથી સિક્કાઓ મળ્યા હોય તેમના આધારે તેના મુલકનો સાધારણ અડસટ્ટો આપણે કાઢી શકીએ. યૌધેયોની બાબતમા આવું જ છે. તેમના સિક્કાઓ જે સ્થળોમાથી મળી આવેલા છે તે સ્થળોના આધારે તેમ જ માટીની મુદ્રાઓના અને શિલાલેખોના આધારે એમ જણાઈ આવે છે કે, આપણે પશ્ચિમે ભાવલપુરથી સતલજની અને બિયાસની કોરેકોરે કાંગડા સુધી લીટી દોરીએ, ઈશાનખૂણે કાગડાથી સહરાનપુર સુધી સીધી લીટી દોરીએ, પૂર્વે સહરાનપુરથી પાણીપત તથા સોનપત થઈને ભરતપુર સુધી લીટી દોરીએ, અને દક્ષિણે ભાવલપુરથી સુરતગઢ, ભાતનેર અને સિરસા થઈને ભરતપુર સુધી લીટી દોરીએ તો યૌધેયોના મુલકની ચતુઃસીમા અડસટ્ટે બાધી શકાય.

એટલું ધ્યાનમા રાખવા જેવું છે કે, અલ્લાહાબાદના સ્તંભ-લેખમા એક તરફથી મદ્રાસ અને બીજી તરફથી માલવો અને અર્જુનાયનો વચ્ચે યૌધેયોના મુલકને ગણાવ્યો છે એટલે આપણે ઠરાવેલી ઉપર્યુક્ત ચતુઃસીમાની સાથે તેનો મેળ મળે છે. યૌધેયો

૫૩૮ કૉ. એ. ઈ., પૃ. ૭૬.
૫૩૯ કૉ. એ. ઇ., પૃ. ૭૯.
૫૪૦ કૅ. કૉ. ઈ. મ્યુ., પૃ. ૧૬૫.

પોતાના અસ્તિત્વની પુરેપુરી મુદત દરમ્યાન ઉપર્યુક્ત વિશાળ પ્રદેશ ઉપર અમલ ભોગવતા હતા, એવું અનુમાન કરી શકાય નહિ. તેમની સત્તાના વધારેમા વધારે વિસ્તારના સમયે આટલો વિશાળ પ્રદેશ કદાચ તેમના તાબામા હશે, એમ માની શકાય.

(૨) **માલવો:**—સ્વ. રા. ગો. ભાંડારકરે કરેલા અર્થ મુજબ, માલવો પંજાબમા લડાઇનો ધંધો કરી જીવન ગાળતા હતા, એવું કહેવાનો પાણિનિનો ભાવાર્થ છે.[૫૪૧] ઍલેક્ઝાંડરે જે મલ્લોઇ જાતિને જીતી લીધી હતી તે જ માલવોની જાતિ હશે. જયપુરના મહારાજાને ખંડણી ભરતા ઉનિયારના રાજાના પ્રદેશમા આવેલા હાલના નાગર ગામમાથી એક જૂના ખંડિયેરમાથી માલવોના આશરે ૭ હજાર સિક્કાઓ મળી આવ્યા હતા.[૫૪૨] એ સિક્કાઓ ઉપર **'मालवाह्न जय,' 'मालवानां जय'** અને **'मालव–गणस्य जय'** એમ લખેલું છે. કેટલાક સિક્કાઓ ઉપર 'મપય', 'મજુપ', 'મગજસ' વગેરે નામો કોતરેલા છે તે માલવ જાતિના મુખ્ય પુરુષોના નામ હશે, એમ સાધારણ રીતે મનાય છે. જે માલવોએ આ સિક્કાઓ પડાવ્યા હતા તે પાણિનિએ ઉલ્લેખેલી પંજાબમાની એ જ નામની જાતિના લોકો હતા કે તેમને મળતા આવતા લોકો હતા, એ ચોક્કસ થયુ નથી.

આ સિક્કાઓની પ્રાચીનતા વિષે કેટલોક મતભેદ છે. કાર્લીલે તેમ જ કનિંગહામે તેમનો સમય આશરે ઇ. સ. પૂ. ૨૫૦ નો કહ્યો છે;[૫૪૩] પણ રૅપ્સને તથા વિન્સેંટ સ્મિથે તેમનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ નો ગણાવ્યો છે.[૫૪૪] નિદાન પ્રસિદ્ધ થયેલા સિક્કાઓ પરત્વે તો ઇ. સ. પૂ. ૧૫૦ નો સમય સ્વીકાર્ય લાગે છે; કેમ કે, અશોક-

૫૪૧ ઇ. ઍં., ૧૯૧૩, પૃ. ૨૦૦.

૫૪૨ આ. સ. રી., ૬, પૃ. ૧૬૨.

૫૪૩ આ. સ. રી., ૬, પૃ. ૧૮૨.

૫૪૪ કૅ. કૅા. ઈ. મ્યુ., પૃ. ૧૬૨.

કાળના જેટલા પ્રાચીન મમય ા લખાણો એ પણ મિમ્મા જેવામા આવતા નથી, એ તો ચોક્કસ છે

નહપાનનો જમાઇ ઉસવદાત પોતાના નાશિ ના શિનાલેખો પૈકીના એક શિનાલેખમા માનવોને હગવ્યાનો ગર્વ કરે છે[૫૪૫] પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના મખ્યાગર શિનાલેખો ઉપરથી એમ માલૂમ થાય છે કે, પ્રાકૃત ભાષામા 'य' અને 'व' એકબીજાને માટે ઘણુખરૂ વપરાતા હતા આથી એવુ અનુમાન થઈ શકે છે કે, ઉક્ત માનયો પ્રસ્તુત માનવો જ હોવા જોઇએ[૫૪૬] પ્રસ્તુત પ્રસગે માનયોને હગાવ્યા પછી ઉષવદાત પુષ્કર સરોવર તરફ ગયેલો, એ હકીકત ઉપલી વાતને પુષ્ટિ આપે છે, કારણ કે સિક્કાઓના આધારે નક્કી થયા પ્રમાણે માનવોનુ વસતિસ્થાન નાગર પુષ્કર સરોવરની પાસે જ આવેલુ છે

ઉસવદાત પોતાના શિનાલેખમા આમ કહે છે –" ચોમાસાની ઋતુમા માનયોએ ઉત્તમભદ્રોના નાયક ઉપર ઘેરો ઘાલેલો તેને છોડાવવા માટે ખુદાવદના ફરમાનથી હુ ગયો, અને (મારા આગમનના) અવાજથી માલયો, જાણે કે, નાઠા અને ઉત્તમભદ્રોએ તેમને કેદી કર્યા '[૫૪૭] આથી એમ જણાય છે કે, જે સીથિયન ટોળાઓએ માલવો ની આસપાસના પ્રદેશ ઉપર ઇ સ ની પહેલી સદીના અતમા ચઢાઈ કરેલી અને પોતાના આગેવાન નહપાનની સરદારી નીચે સુસ્થાન સ્થાપેલુ તેમની સાથે યૌધેયોની માફક માનવો પણ વૈરભાવ ધરાવતા હતા સ્વાભાવિક રીતે એવુ અનુમાન જાય કે, લડાઇની શરૂઆત નહપાને કરી હશે પરતુ તેમ ન હતુ, એમ લાગે છે, કારણ કે, નહપાનના કદાચ ખડિયા ગણાતા ઉત્તમભદ્રોનો પક્ષ સીથિયન સરદારે લીધો તેના પહેલા માનયોએ ઉત્તમભદ્રો ઉપર હલ્લો કર્યો હતો

---

૫૪૫ લ્યુડર્સ, અક ૧૧૩૧
૫૪૬ કૅા ગ, ૧, પૃ ૨૮, રૅપ્સનકૃત આ કૅા, પૃ ૫૬
૫૪૭ એ ઇ, પુ ૮, પૃ ૭૯

પાછળના સમયના શિલાલેખોમા વિક્રમ સવતની તારીખો દર્શાવવા માટે વપરાયેલા કેટલાક વાક્યો માલવોના ઇતિહાસ ઉપર થોડોક પ્રકાશ પાડે છે એ વાક્યો નીચે પ્રમાણે છે —

(ક) **मालवाना गणस्थित्या ।** ૫૪૮

(ખ) **मालवगणस्थितिवशात् ।** ૫૪૯

(ગ) **श्री मालवगणाम्नाते प्रशस्ते कृतसञ्ज्ञिते ।** ૫૫૦

ડૉ. થૉમસ અને સ્વ ર ગો ભાડારકર૫૫૧ 'गण' શબ્દનો અર્થ 'સઘ અર્થાત્ 'શ્રેણી'' કરે છે અને ઉક્ત વાક્યો ઉપરથી એવુ અનુમાન કરે છે કે, ઇ સ પૂ ૫૮ નો શક "માલવોની જાતીય સ્વતત્રતાની સ્થાપના'થી, અથવા સ્વ ર ગો ભાડારકર આગળ વધીને કહે છે તેમ 'ગણ અથવા સઘ તરીકે માલવોની સ્થાપના થી શરૂ થાય છે પરતુ ડૉ. ફ્લીટ ૫૫૨ અને શ્રીયુત દે રા ભાડારકર૫૫૩ એમ માને છે કે, માલવ ગણ તરફથી એ શક ઉતરી આવેલો છે અથવા તેમનામા એ શ પ્રચલિત હતો, એટલુ જ એ વાક્યો ઉપરથી સમજી શકાય છે

'ગણ' શબ્દ સઘાત્મકસ્થાને માટે વપરાયેલો છે, એવો ડૉ. થૉમસનો અને સ્વ ર ગો ભાડારકરનો અભિપ્રાય શ્રીયુત રમેશચદ્ર મુઝુમદારે

---

૫૪૮ કૉ ઇ ઈ, ૩ પૃ ૮૩, ૮૭

૫૪૯ કૉ ઈ ઇ, ૩, પૃ ૧૫૪, ૧૫૮

૫૫૦ ઇ ઍ, ૧૯૧૩, પૃ ૧૬૧

૫૫૧ ઈ ઍ, ૧૯૧૩, પૃ ૧૯૮

૫૫૨ આ બાબતમા ડૉ. ફ્લીટ અને ડૉ. થૉમસ વચ્ચે જે લાબી ચર્ચા ચાલી તેને માટે જુઓ જ રૉ એ સો, ૧૯૧૪, પૃ ૪૧૩ થી ૪૧૪, ૭૪૫ થી ૭૪૭, ૧૦૧૦ થી ૧૦૧૩, જ રૉ એ સો, ૧૯૧૫, પૃ ૧૩૮ અને આગળ, ૫૦૨ અને આગળ

૫૫૩ ઈ ઍ, ૧૯૧૩, પૃ ૧૬૨

સ્વીકાર્યો છે, પણ શકની ઉત્પત્તિ વિષના તેમના અભિપ્રાયથી તેઓ જૂદા પડે છે આ મતને અનુમોદન આપે એવુ કશુ પણ એ વાક્યોમા લખ્યુ નથી તેમના આધારે માત્ર એટલો જ નિર્ણય કરી શકાય તેમ છે કે જે પ્રાંતમા માલવો છેવટે વસી ગયા તે પ્રાંતને તેમણે પોતાનુ નામ આપ્યુ તેમ તેઓ જે શક વાપરતા હતા તેનુ નામ પણ તેમના નામ ઉપરથી પડ્યુ શકની ઉત્પત્તિ તેમનાથી થઈ હતી કે નહિ, એ પ્રશ્નને તો અત્યાર અનિશ્ચિત સ્વરૂપે જ આપણે રહેવા દઈશુ

નિદાન ઇ સ ની ચોથી સદી સુધી માલવો મહત્ત્વના રાજકીય સઘ તરીકે ચાલૂ રહ્યા હતા સમુદ્રગુપ્તે તેમને વશ કર્યા હતા, અને ગુપ્ત સામ્રાજ્યમા તેમનો દરજ્જો યૌધેયોના દરજ્જાના જેવો હતો

(૩) અર્જુનાયનો—'**अर्जुनायनान**'ના લખાણવાળા કેટલાક સિક્કા મળી આવેલા છે એ સિક્કા ઈ સ પૂ પહેલી સદીના હોવા જોઇએ [૫૫૪] એ સિક્કાઓ કયા સ્થળેથી જડી આવેલા તે નોધાયુ નથી

સમુદ્રગુપ્તના અલ્લાહાબાદના સ્તંભલેખ ઉપરથી અર્જુનાયનો સુપ્રસિદ્ધ થયેલા છે એ ગુપ્ત સમ્રાટે તેમને હરાવ્યા હતા, અને તેમનો દરજ્જો યૌધેયોના અને માલવોના દરજ્જાના જેવો હતો

તેમના સિક્કાઓ ક્યાક્યા સ્થળેથી મળી આવેલા તેની નોધ રહેલી નથી તેથી તેમનો મુલક નક્કી કરવાનુ કામ અઘરૂ થઈ પડે છે સમુદ્રગુપ્તના અલ્લાહાબાદના સ્તંભલેખમા જે નામોનો સગ્રહ કરેલો છે તેના જ આધારે આ હકીકત નક્કી થઈ શકે તેમ છે ઉક્ત શિલાલેખ ગદ્યમા લખાયેલો છે, અને તેના લેખકે પદ્યની ગરજ રાખી નથી, તેથી એવુ અનુમાન કરવામા આવ્યુ છે કે, તેમા સીમાત ઉપરના રાજ્યોની ગણના ભૌગોલિક સ્થિતિના અનુક્રમે કરવામા આવેલી છે [૫૫૫] માલવો, યૌધેયો અને મદ્રો પરત્વે તો આ વાત તદ્દન

---

૫૫૪ ઇ ઍં, પૃ ૧૧

૫૫૫ જ રૉ. એ સો, ૧૮૯૭, પૃ ૮૮૬, ઇં. એ. ઈ, પૃ. ૯૦.

—માચી છે, એટલે, "मालवार्जुनायनयौधेयमद्रक", એ સમાસમાના ચાર નામો પૈકીના બાકીના 'अर्जुनायन' નામ પરત્વે પણ એ વાત સાચી હોવી જોઈએ, એવુ અનુમાન અવશ્ય થઇ શકે છે આ અનુમાન ખરૂ હોય તો અર્જુનાયનો માનવોની અને યૌધેયોની વચ્ચે આવે, એટલે આપણે તેમના મુલક બદલ ભરતપુર અને નાગર વચ્ચે તપાસ કરવી જોઇએ વિન્સેટ સ્મિથે હાલના ભરતપુર અને અલવર રાજ્યના પ્રદેશને અર્જુનાયનોનો પ્રદેશ ગણાવ્યો છે ૫૫૬ પરતુ વિજયગઢના શિલાલેખની સાથે આનો મેળ પડતો નથી ઉત્તરે આવેલા અલવરની વાત તો આઘી રહી, પણ ભરતપુરના દક્ષિણ-ભાગમા યૌધેયો વસી ગયા હોવા જોઈએ, એમ એ શિલાલેખમા કહ્યુ છે

(૪) ઔદુંબરો:—ઔદુબરોનો અને તેમના પ્રદેશનો ઉલ્લેખ પાણિનિએ કરેલો છે પાછળના સમયની તેમના વિષેની માહિતી માત્ર સિક્કાઓના આધારે જ આપણને મળી શકે છે એના સિક્કાઓના ત્રણ વર્ગ પાડી શકાય તેમ છે —

(ક) જે સિક્કાઓ ઉપર જાતિનુ 'ओदुंबर' નામ જ છે તે,

(ખ) જે સિક્કાઓ ઉપર રાજાનુ તેમ જ જાતિનુ નામ છે તે, અને

(ગ) જે સિક્કાઓ ઉપર રાજાનુ નામ છે પણ જાતિનુ નામ નથી તે

શ્રીયુત રાખાલદાસ બેનરજીએ લિપિશાસ્ત્રના આધારે એ સિક્કાઓને ઇ સ પૂ પહેલી સદીના ઠરાવેલા છે ૫૫૭ કૅમને તેમને ઇ. સ પૂ. આશરે ૧૦૦ ની આસપાસના ઠરાવ્યા છે૫૫૮ તેની સાથે આનો મેળ પડે છે આથી એ સિક્કાઓનો સમય ઇ સં પૂ પહેલી સદીની શરૂઆતનો ગણી શકાય

કનિંગહામે જે સિક્કાઓનુ વર્ણન કર્યુ છે તે ઉત્તર પજાબમા લાહોરની પેલી બાજુએથી મળી આવ્યા હતા તેમાનો એક સિક્કો

---

૫૫૬ જ. રૉ. એ સો , ૧૮૯૭, પૃ ૮૮૬.
૫૫૭ જ એ સો. બે , ૧૯૧૪, પૃ ૨૪૯.
૫૫૮ ઇ કૉ , પૃ ૧૧

જ્વાલામુખી પાસેના એક ખેતરમાથી જડયો હતો, અને તેમાના થોડાક સિક્કા પઠાણકોટ પ્રાન્તમાથી જડયા હતા [૫૫૯] શ્રીયુત ગખનદાસ બૅનરજીએ વર્ષે વેના ૩૬૩ સિક્કાઓનો જથ્થો પજાબના કાગડા પ્રાતમાના દહ્ન તહસીલમાના કગિપન ગામમાથી જડી આવ્યો હતો [૫૬૦] હોશ્યારપુર પ્રાતમાના મનસ્વાનના ઉન્ચમમભૂપ્રદેશમાથી પણ આવા સિક્કાઓ મળી આવે છે [૫૬૧] એ રીતે ઉત્તરે અને પશ્ચિમે રાવી સુધીના, દક્ષિણે કાગડા સુધીના અને પૂર્વે કુનુ સુધીના પ્રદેશ માથી એવા સિક્કાઓ જડી આવે છે એ ભૂભાગને ઔદુબરોના મુલક તરીકે સ્વીકારી શકાય "બૃહત્સહિતા", "માર્કંડેય પુરાણ" અને "વિષ્ણુ પુરાણ" જે વર્ણન કર છે તેની સાથે આનો મેળ બરાબર પડે છે એમા ઔદુબરોને કપિસ્થલો, ત્રૈગર્તો અને કુલિદો સાથે ગણાવેલા છે [કપિસ્થલો હાલના અબાલાની દક્ષિણદિશાએ આવેલા કૈથલોના પૂર્વજો હતા ત્રૈગર્તોનો મૂળ સ્વદેશ કાગડા પાસે હતો, અને કુલિદો અથવા કુણિદો સતલજની બન્ને બાજુએ વસતા હતા]

(૫) કુણિંદો:—કેટલાક સિક્કાઓમા આ જાતિનુ માત્ર 'कुणिंद' નામ જોવામા આવે છે, પણ બીજા કેટલાક સિક્કાઓમા જાતિનુ તેમ જ રાજાનું નામ જોવામા આવે છે બીજી કેટલીક જાતના સિક્કાઓ પણ મળેલા છે, પરતુ તેમની હકીકત અહીં આપવાની જરૂર નથી એ બે પૈકીના પૂર્વોક્ત પ્રકારના સિક્કાઓ પહેલાના સમયના હોવા છે [૫૬૨] કનિંગહામે ઉત્તરોક્ત પ્રકારના સિક્કાઓનો સમય ઇ સ પૂ ૧૫૦ ના અરસાનો ઠરાવ્યો છે,[૫૬૩] અને રૅપ્સને તેમનો સમય ઇ સ પૂ આશરે ૧૦૦ ની સાલનો ઠરાવ્યો છે [૫૬૪]

---

૫૫૯ કૅા એ ઇ, પૃ ૬૬
૫૬૦ જ એ સો બે, ૧૯૧૪, પૃ ૨૪૭
૫૬૧ કે કૅ ઈ મ્યુ, પૃ ૧૬૧
૫૬૨ કૅ એ ઇ, પૃ ૭૧
૫૬૩ આ. સ રી, ૧૪, પૃ ૧૩૪
૫૬૪ ઈ કૅા, પૃ ૧૨

આથી પૂર્વોક્ત સિક્કાઓને ઇ. સ. પૂ. બીજી સદીના ઠરાવી શકાય.

પૂર્વે ગંગા નદીની હદ, દક્ષિણે તથા નૈઋર્ત્યખૂણે હસ્તિનાપુર તથા સહરાનપુર અને અંબાલા ગામને જોડનારી લીટીની હદ, ઉત્તરે તથા ઇશાનખૂણે હિમાલયના ઢોળાવની હદ અને વાયવ્યખૂણે અંબાલા ગામને હિમાલયના ઢોળાવ સાથે જોડનારી લીટીની હદ: એ અડ-સટ્ટાની ચતુઃસીમાની વચ્ચે આવેલા પ્રદેશમાથી કુણિંદોના સિક્કાઓ જડેલા છે.[૫૬૫] આ ક્ષેત્રફળને કુણિંદોના મુલક તરીકે ખુશીથી ગણાવી શકાય. આ બાબતમા તો ટૉલેમીના સ્વતંત્ર પૂરાવાથી અનુમોદન મળે છે. તેણે પોતાના ગ્રંથમા બિયાસ અને ગંગા નદી વચ્ચેના આખા પ્રદેશને 'કુલિંદ્રિને' કહ્યો છે. "વિષ્ણુપુરાણ" મા કુલિંદોને અથવા કુણિંદોને '**कुलिंदोपत्यक**' બીરુદ અપાયેલું છે તેથી એમ પણ સાબીત થાય છે કે તેઓ પર્વતોની તળાટીમા વસતા હતા.

(૬) વૃષ્ણિઓ:—વૃષ્ણિઓના ગણનું નામ માત્ર એક જ સિક્કાથી જળવાઈ રહેલું છે. તેના ઉપરનું લખાણ કનિંગહામે[૫૬૬] પ્રથમ આ પ્રમાણે વાચ્યું હતું:-"**वृष्णिराजज्ञागणस्य भुभरस्य.**" શ્રીયુત રમેશચંદ્ર મુઝુમદારે કનિંગહામની ઉક્ત સિક્કાની છબી પ્રથમ તપાસી ત્યારે તેમને એમ લાગ્યું કે ઉક્ત લખાણમાંનો '**भुभरस्य**' શબ્દ કદાચ '**भ्रतरस्य**' હોય. પાછળથી એમને એમ માલૂમ પડ્યું કે બર્નીએ આવો જ સુધારો સૂચવ્યો હતો અને રૅપ્સને તેનો સ્વીકાર કર્યો હતો.[૫૬૭] બર્નીએ એ લખાણ આમ વાંચ્યું છેઃ-" **वृष्णिर-(रा)ज्ञज्ञागणस्य भ्र(त्र)तरस्य.**" બર્નીએ અને રૅપ્સને સૂચવ્યું છે

---

૫૬૫ એ સિક્કા જે સ્થળેથી જડેલા તેની વિગતો માટે જુઓ પ્રિન્સેપ-કૃત નિબંધો, પુ. ૧, પૃ. ૮૪, ૨૦૪; કૅ. એ. ઇ., પૃ. ૭૧; આ. સ. રી., ૧૪, પૃ. ૧૩૪ થી ૧૩૮.

૫૬૬ કૅ. એ. ઇ, પૃ. ૭૦, ચિત્ર ૪.

૫૬૭ જ. રૉ. એ. સો., ૧૯૦૦, પૃ. ૪૧૬, ૪૨૦.

તેમ, 'राजन्य' એટલે 'ક્ષત્રિય' થાય છે. આમ એ સિક્કો વૃષ્ણિ ક્ષત્રિયોના ગણે પડાવ્યો હતો.

વૃષ્ણિનું જાતીય નામ "હર્ષચરિત"મા જોવામા આવે છે.[૫૬૮] વળી, 'વૃષ્ણિસંઘ'(વૃષ્ણિઓના ગણ)નો ઉલ્લેખ કૌટિલ્યે પણ કરેલો છે.[૫૬૯] [પરંતુ અહીં કૃષ્ણની જાતિના નામનો ઉલ્લેખ થયો હોય, એ વધુ સંભવિત છે.]

લિપિશાસ્ત્રના આધારે એ સિક્કાનો સમય ઇ. સ. પૂ. પહેલી કે બીજી સદીનો ગણી શકાય.

(૭) શિબિઓ:—ઇ. સ. ૧૮૭૨ માં કાર્લાઇલે ચિતોડની ઉત્તરદિશામા આઠેક ગાઉ દૂર 'તબાવતી નાગરી' નામના પ્રાચીન નગરના ખંડેરો શોધી કાઢયા હતા. તેને કેટલાક અતિપ્રાચીન સિક્કાઓ જડી આવેલા તેનુ વર્ણન "આ. સ. રી., ૬, પૃ. ૨૦૦" ઉપર તેણે કર્યું છે. અતિપ્રાચીન પ્રકારના આશરે ૧૧૭ વેધાકી (punch-marked) સિક્કાઓ એ સ્થળેથી મળી આવેલા, એ જ એમ સિદ્ધ કરે છે કે એ સ્થળ બહુ પ્રાચીન હતું. પરંતુ જે સિક્કાઓ ઉપર "मझमिकाय सिबिजनपदस" (અથવા કનિંગહામ કહે છે તેમ, "मझिमिकाय सिबिजनपदस") એવું લખાણ છે તે વધારે મહત્ત્વના છે.

'जनपद' શબ્દના સ્વીકૃત અર્થો પૈકીનો એક અર્થ 'જાતિ' છે.[૫૭૦] આ અર્થવાળો એ શબ્દ "યાજ્ઞવલ્ક્ય, ૧,૩૬૧"માં વપરાયો છેઃ—

> "कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणान् जानपदांस्तथा।
> स्वधर्मचलितान् राजा विनीय स्थापयेत् पथि॥"

૫૬૮ કૉવેલનું ભાષાંતર, પૃ. ૧૯૩.
૫૬૯ "અર્થશાસ્ત્ર", પૃ. ૧૧.
૫૭૦ સેંટ પીટર્સબર્ગનો શબ્દકોશ.
૫૭૧ પ્રિન્સેપકૃત નિબંધો, ૧, પૃ. ૧૧૨.

આથી ઉક્ત લખાણનો અર્થ આમ કરી શકાયઃ—"મઝમિકાની શિબિ જાતિનુ." યાજ્ઞવલ્ક્યે ગજાના તાબાના 'જનપદ'ની વાત કરી છે; પણ શિબિ જાતિએ સિક્કા પડાવેલા, એ વાત એમ બનાવી આપે છે કે, તેમનો રાજકીય સંઘ સ્વતંત્ર હતો.

સિક્કાઓ એમ બનાવી આપે છે કે, 'શિબિઓ મધ્યમિકાના હતા.' પતંજલિ કહે છે કે, ગ્રીક લોકોએ એ શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો હતો. પ્રજાના નામ તરીકે 'મધ્યમિકાય'નો ઉલ્લેખ "મહાભારત"મા અને "બૃહત્સંહિતા"મા થયેલો છે. સિક્કાઓના પૂરાવાના આધારે 'મધ્યમિકા તે જ તંબાવતી નાગરી' એમ સંભવિત લાગે છે. એ વાત ખરી કે, સ્ટેસીને ચિતોડમાથી આ પ્રકારના સિક્કાના નમૂના મળ્યા હતા. ૫૭૧ પરંતુ સ્ટેમી કહે છે કે તેણે એ સિક્કા ચિતોડ-ગઢમાથી વેચાતા લીધા હતા, અને કાર્લીલ કહે છે કે આસપાસના પ્રદેશમાના બીજા કેટલાક સ્થળેથી ખેડૂતો ચિતોડમા જૂના સિક્કા લઈ આવતા હતા ૫૭૨ આથી, સ્ટેમીને મળેલા સિક્કા તેમ જ કાર્લી-લને ચિતોડમાથી જડેલ સિક્કો એ જ સ્થળના હતા કે કેમ, એ વિષે શંકા રહે છે. પરંતુ આ પ્રકારના સિક્કા તંબાવતી નાગરીમાથી મળી આવ્યા હતા, એ બાબતમા તો શંકાને સ્થાન નથી, કારણ કે, કાર્લીલે પોતે જ એ પ્રાચીન સ્થળના ખંડેરોમાથી એ સિક્કા ખોળી કાઢ્યા હતા.૫૭૩ તદુપરાત એ ખંડેરોમાથી વેધાણી સિક્કાઓ જડી આવેલા, એ વાત પણ તે સ્થળની પ્રાચીનતા સાબીત કરે છે.

લિપિશાસ્ત્રના આધારે શિબિઓના સિક્કાઓનો સમય ઇ. સ. પૂ. પહેલી કે બીજી સદીનો કહી શકાય છે.

આ વિસ્તૃત ઐતિહાસિક નોંધોથી એમ પૂરવાર થાય છે કે, મૌર્ય સામ્રાજ્યની પડતી થઈ ત્યારપછીના એક સૈકાની અંદર હિંદુસ્તાનમા યૌધેયો, માલવો, અર્જુનાયનો, ઔદુમ્બરો, કુણિંદો, વૃષ્ણિઓ અને

---

૫૭૨ આ. સ રી., પૃ ૨૦૭.

૫૭૩ સરખાવો આ.સ રી; ૧૯૧૫ –૧૯૧૬, પૃ. ૧૫

શિબિઓ જેવા બિન-રાજસત્તાક રાજ્યો અથવા તેમના જેવા રાજકીય સંઘો સંખ્યાબંધ વધી પડયા હતા [૫૭૪] રાજાના નામથી નહિ પણ જાતિના નામથી સિક્કાઓ પડાવવામા આવ્યા હતા તેથી, તેમ જ કેટલાક પ્રસંગે જાતિના નામની સાથે 'ગણ' શબ્દ વપરાતો હતો તેથી આ બાબતમા શંકાને અવકાશ રહેતો નથી સિક્કાઓ ઉપરના જાતિના નામનુ ખરૂ મહત્ત્વ ઔદુંબરોના અને કુણિંદોના શરૂઆતના સિક્કાઓથી સ્પષ્ટ થાય છે. પાછળના સમયના સિક્કાઓમા રાજાનુ નામ જોવામા આવે છે. આથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, પ્રજાસત્તાક રાજ્ય બદલાઇને પાછું રાજસત્તાક રાજ્ય બન્યુ હતુ. આ ગ્રંથના પૃ. ૨૪૫ ઉપર ઔદુંબરોના જે બીજા પ્રકારના સિક્કાઓ ગણાવ્યા છે તે કદાચ વચગાળાની સ્થિતિ–અર્થાત્, પ્રજાસત્તાક ભાવના અને રાજસત્તાના વધતા જતા હક્ક વચ્ચેના સમાધાનની સ્થિતિ– દર્શાવતા હશે. એથી જ રાજાના નામની સાથે સાથે જાતિનુ નામ લખવાની ચીવટ હમેશા રહેતી જોવામા આવે છે. પરંતુ આગળ જતા રાજસત્તા પૂર્ણાંશે વિજયી બની ગઈ એટલે લખાણોમાથી જાતિના નામનો સદતર લોપ થઈ ગયો. શિબિઓની હકીકત, ગ્રીક લેખકોએ વર્ણવેલા નાઈસા (જુઓ પૃ. ૨૧૯)ની માફક, નગરરાજ્યના રાજકીય સંઘનો દાખલો ઘણું કરીને પૂરો પાડે છે.

બિન-રાજસત્તાક

આપણે જોઇ ગયા છીએ કે આમાંના કેટલાક રાજકીય સંઘો મહાન્ સત્તા અને સાધનસંપન્નતા ધરાવતા અને વિશાળ પ્રદેશ ઉપર અમલ ભોગવતા. યૌધેયોએ મહાન્ રાજકીય સત્તા તરીકે પોતાની કીર્તિ ફેલાવી હતી, અને

---

૫૭૪ આ ગ્રંથના પૃ. ૧૯૮ ઉપર "અવદાનશતક"માનો ફકરો ઉલ્લેખેલો છે તેનાથી પણ આ વાત સાબીત થાય છે. એ ગ્રંથ આશરે ઈ. સ. પૂ પહેલી સદીમા લખાયો હતો એટલે મૌર્ય સામ્રાજ્યની પડતી થઇ ત્યારપછીની હિંદુસ્તાનની રાજકીય સ્થિતિનું વર્ણન તેમા કર્યું હોય એમ ગણી શકાય.

રાજ્યોના અંતિમ નાશનાં કારણો. પંજાબના મોટા ભાગ ઉપર તેમનો અમલ ચાલતો હતો. માલવો પણ એટલુ બધું મહત્ત્વ ધરાવતા હતા કે તેમણે વિશાળ પ્રાંતની સાથે પોતાનુ નામ જોડી દીધુ હતુ. સીથિયન ક્ષત્રપો જેવા પરદેશી ચઢવૈયાના ધસારા સામે એ બન્ને પ્રજાઓએ કિલ્લાની ગરજ સારી હતી. એ લડાઈ કદાચ લાંબા સમય સુધી ચાલી હશે; કેમ કે, આપણે જોઇ ગયા છીએ તેમ, માલવો નહપાનના લશ્કર સાથે લડયા હતા અને યૌધેયો રુદ્રદામાના લશ્કર સાથે લડયા હતા. એ બન્ને પ્રસંગે પરદેશીઓએ જીત મેળવી હતી. બીજા રાજકીય સંઘો પણ આ પરદેશી ચઢવૈયા સામે થયા હોય અને તેમની પણ એ જ દશા થઈ હોય, એ બનવાજોગ છે. એ સંઘોનો વિનાશ થયો, તથા તેમનામાંના કેટલાક પાછા રાજસત્તાક રાજ્યો બની ગયા, તેનુ આ જ કારણ હોવુ જોઈએ. એટલુ તો સૌ જાણે છે કે, રાષ્ટ્રીય ઊથલપાથલના સમયમા સબળ પરાક્રમી પુરુષ સૌની સત્તા છીનવી લઇ શકે છે અને ધીમેધીમે સૌના ઉપર પોતાની સત્તા જમાવી દઈ શકે છે. ગુપ્તસત્તાની ચઢતી પણ વિચારવા જેવી બાબત છે. આપણે જોઇ ગયા છીએ કે, અજાતશત્રુના સમયથી માંડીને સામ્રાજ્યના સંસ્થાપકોએ આવા રાજકીય સંઘોનો સદંતર નાશ કરવાનો બનતો પ્રયત્ન કરેલો છે. ગુપ્ત સમ્રાટો આ નિયમના અપવાદરૂપ ન હતા. અલ્લાહાબાદના સ્તંભલેખ ઉપરથી જણાય છે તેમ, યૌધેયોના તથા માલવોના અને અર્જુનાયનોના પ્રતાપી સંઘે પણ સમ્રાટ્ સમુદ્રગુપ્તને કર ભરવા પડયા હતા તેમ જ નમતુ આપવુ પડ્યુ હતુ.

આમ, બહારના લોકોની ચઢાઇથી તેમ જ અંદરના ભાગે સામ્રાજ્યોની વૃદ્ધિથી ઉક્ત રાજકીય સંઘોની પુરેપુરી પડતી થઈ. એક બાજુએ ઍલેક્ઝાંડરના સમયથી અને બીજી બાજુએ અજાતશત્રુના સમયથી એ સંઘો આવી કસોટીએ ચઢી રહ્યા હતા. તેમ છતાં પણ છેક ગુપ્તોના સમય સુધી તેઓ વિશિષ્ટ રાજકીય સંસ્થા-

ઓ તરીકે ચાલુ રહ્યા હતા. એ સમયે રાજકીય સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદિત કરનારા વિચારકોમા એ સઘોની બાબતમા મતભેદ હતો. ચક્રવર્તિવાદનુ પ્રતિપાદન કરનારા રાજનીતિજ્ઞો એવા સંઘોનો વિનાશ કરવાનો અભિપ્રાય ધરાવતા હતા અને તે કામે માર્ગો સૂચવતા હતા, ત્યારે બાકીના રાજનીતિજ્ઞો તેમને માટે મહાનુભૂતિની વૃત્તિ ધરાવતા હતા અને તેમની ઉન્નતિ માટેના નિયમો તેમણે ઘડયા હતા. ઇ. સ.ની પાંચમી સદી પછીથી હિંદુસ્તાનના રાજનીતિશાસ્ત્રના મહત્ત્વના અંગ તરીકે તેમનુ અસ્તિત્વ રહ્યુ નહિ. ઇતિહાસમા તેમના અસ્તિત્વનો એક પણ દાખલો મળી આવતો નથી, અને રાજકીય સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદિત કરનારા રાજનીતિજ્ઞો તો તેમની છેક જ અવગણના કરે છે. પુરાણોમા કે ધર્મશાસ્ત્રોમા તેમનુ નામનિશાન પણ જોવામા આવતુ નથી. એ ગ્રંથોના પ્રયોજકો તો રાજસત્તાક રાજ્યતંત્ર જ શક્ય હોઇ શકે એમ માનતા હોવા જોઈએ, એવું લાગે છે. "શુક્રનીતિ"ના લેખક જેવા રાજનીતિશાસ્ત્રના સિદ્ધહસ્ત લેખકે પણ એવા સઘો વિષે એક શબ્દ પણ લખ્યો નથી. ધીમેધીમે વસ્તુસ્થિતિ એવી આવી પડી છે કે, જે સંસ્થાઓને પાશ્ચાત્ય દેશોમાથી ઉપસ્થિત થયેલી માનવાને આપણે ટેવાઈ ગયા છીએ તે સંસ્થાઓ હિંદુસ્તાનમા યુગોના યુગો પૂર્વે પ્રચલિત હતી તેની પૂરતી સાબીતી મળી આવતી હોવા છતા પણ તે વાત મહામહેનતે આપણે માની શકીએ છીએ.

ચોથું પ્રકરણ.

ધાર્મિક જીવનમાંની શ્રેણીઓની પ્રવૃત્તિઓ.

[૧]

સાધારણ રીતે સૌ લોકો એટલું તો જાણે જ છે કે, ગૌતમ બુદ્ધના અનુયાયીઓએ ધાર્મિક સંઘની સ્થાપના કરી હતી. એના

બૌદ્ધકાળની પહેલાંના સમયના ધાર્મિક સંઘો.

જેટલો સંપૂર્ણ ધાર્મિક સંઘ કોઇ યુગમા કે દેશમા દૃગ્ગોચર થતો નથી. અત્યારની સ્થિતિએ તો એ સંઘને હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમા અપૂર્વ માનવા તરફ વલણ રહે છે; પરંતુ જે ધર્મનું એ બાહ્ય ચિહ્ન હતુ તે ધર્મની માફક તેના મૂળ પણ હિંદુસ્તાનની ભૂમિમા ઊંડા ઘલાયેલા હતાં.

હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસમા 'સાધુ' બહુ જાણીતી વ્યક્તિ હતી. 'સંન્યાસાવસ્થા' જીવનની નિયમસર અવસ્થા ઠરેલી હતી, અને તેને લગતા વિશિષ્ટ ધારાધોરણો પણ ઠર્યા હતા.[૫૭૫] શાસ્ત્રોમા જણાવેલી તમામ અવસ્થાઓમા થઇને દરેક વ્યક્તિ અવશ્ય પસાર થતી નહિ તો પણ, અનેક વ્યક્તિઓ તમામ અવસ્થાઓમા થઈને પસાર થતી, એમા તો કાંઈ જ શક નથી. અનેક સન્યાસીઓ આશ્રમોમા ભેગા રહેતા, એવું એટલા બધા પ્રસંગે આપણે સાભળીએ છીએ કે, પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના જીવનના અગત્યના અંગ તરીકે તેને લેખ્યા વગર આપણો છૂટકો થતો નથી.[૫૭૬]

સંન્યાસીઓના આવા સઘોના અસ્તિત્વ વિષે બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથોમાથી સાબીતી મળી આવે છે. દાખલા તરીકે, "વિનયપિટક"મા[૫૭૭]

૫૭૫ સરખાવો ગૌ. ધ., પ્રકરણ ૩; આ. ધ., ૨, ૯, ૨૧ થી ૨૩.

૫૭૬ "મહાભારત"ના શરૂઆતના શ્લોકોમાં જે પરપરાગત હકીકત ઉલ્લેખી છે તે એકસાથે રહેતા આ સાધુઓના સંયુક્ત સઘને લગતી છે. દાખલા તરીકે, નૈમિષારણ્યમા રહેતા સાધુઓનો મોટો સંઘ ગણાવ્યો છે ("મહાભારત," ૧, ૧, ૯) તેનો 'કુલપતિ' સૌનક હતો. 'કુલપતિ'નો અર્થ 'દસ હજારને નિભાવનાર' એમ આપેલો છે ('મહાભારત", ૧, ૧, ૧ અને નીલકંઠની ટીકા).

૫૭૭ સે. બુ. ઈ., ૧૩, ૧૧૮.

કહ્યું છે કે, ગૌતમ બુદ્ધના સમયમા ઉરુવેલની અંદર ઉરવેલ કસ્સપ, નદી કસ્સપ અને ગયા કસ્સપ નામક ત્રણ જટિલો વસતા હતા, અને તેઓ અનુક્રમે પાચસો, ત્રણસો અને બસો જટિલોના નાયકો હતા. એ જટિલો બ્રાહ્મણ 'વાનપ્રસ્થો' હતા, એમા તો કાંઈ શંકા હોઈ શકે નહિ[૫૭૮] વળી, એ જ ધર્મગ્રથોમા કહ્યું છે કે, સંજય રાજગૃહમા અઢીસો 'પરિવ્રાજકો'નો નાયક હતો.[૫૭૯] તદુપરાંત 'નિર્ગ્રંથો' અને 'આજીવકો' વિષે અનેક પ્રસગે ઉલ્લેખો થયેલા જોવામા આવે છે.

બૌદ્ધ સંઘ ઉપર થયેલી પ્રાચીન ધાર્મિક સંઘોની અસર.

આ પુરાવાઓથી એમ બેશક સાબીત થાય છે કે, બુદ્ધ ભગવાનના સમયના પહેલા ઘણા કાળ પૂર્વે સંખ્યાબંધ સંન્યાસીઓ કોઈ પ્રકારની વ્યવસ્થા જાળવીને એકત્ર જીવન ગાળતા હતા. તેમની આવી વ્યવસ્થાને લગતાં ધારાધોરણો પણ હતા તેની સાબીતી એ કે, ધર્મસૂત્રોમા તે જાતના શાસનો છે, અને બૌદ્ધ સઘને તેના પોતાના વિશિષ્ટ ધારાધોરણો તેમાથી મળી આવ્યા હતા. દાખલા તરીકે, 'ઉપોસથ'નો વિધિ[૫૮૦] અને 'ચાતુર્માસનો એકાતવાસ': એ બૌદ્ધ સાધુઓના સંઘજીવનના બે વિશિષ્ટ લક્ષણો બુદ્ધ ભગવાનના સમયમા હિંદુસ્તાનમા રહેતા સાધુઓમા પ્રચલિત હતા જ, અને તેમનુ અનુકરણ કરીને બુદ્ધ ભગવાને પોતાના સંઘમા તે બન્ને બાબતો દાખલ કરી હતી.[૫૮૧]

---

૫૭૮ સદર, પાદલેખ ૧.

૫૭૯ સે. બુ. ઈ., ૧૩, ૧૪૪, ૧૪૮.

૫૮૦ "ધમ્મ"નુ પારાયણ કરવાને અમુકઅમુક દિવસે મળતી સાધુઓની સામાન્ય સભા. વિગતો માટે નીચે જુઓ.

૫૮૧ સે. બુ. ઇ., ૧૩, ૨૩૯, ૨૯૮; વળી સરખાવો ગૌ. ધ., ૩, ૧૩ અને ચુલ્લવગ્ગ, ૧૦, ૩.

આથી એમ કહી શકાય છે કે, બુદ્ધ ભગવાનના સમયમા હિંદુસ્તાનના સમાજજીવનમા ધાર્મિક સઘો બહુ સારી રીતે જાણીતા થયેલા હતા બુદ્ધ ભગવાનનો સુપ્રસિદ્ધ સંઘ

પ્રાચીન હિંદુસ્તાન-માંના ધાર્મિક સંઘોના સૌથી વધારે સુધરેલા નમૂના તરીકે બૌદ્ધ સંઘ.

નવેસર સ્થાપિત થયેલો ન હતો; પણ પ્રચલિત સઘનુ માત્ર સુધરેલુ સ્વરૂપ તે હતુ એવા પ્રચલિત સઘોનો અભ્યાસ કરવા માટે આપણી પાસે અત્યારે પૂરતા સાધનો નથી પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાના ધાર્મિક સઘોના સૌથી વધારે સુધરેલા નમૂનારૂપ બૌદ્ધ સઘનુ વિસ્તૃત વર્ણન અહીં આપણે કરીશુ તો હિંદુસ્તાનના લોકોના ધાર્મિક જીવનમાની અહિયારી પ્રવૃત્તિઓનો સાગમા સારો ખ્યાલ આપણે મેળવી શકીશુ

બૌદ્ધ સપ્રદાયની બાબતમા આપણે નીચેના ચાર લક્ષણો વિષે વિચાર કરીશુઃ—

(૧) સભાસદની લાયકી
(૨) સપ્રદાયનુ જીવન
(૩) વ્યવસ્થા
(૪) સહિયાગ સ્વરૂપના વિશિષ્ટ વિધિઓ.

[૨]

સૌ કોઈ બૌદ્ધ સપ્રદાયના સભાસદ થઈ શકતા, અને તેમા વર્ણભેદને બીલકુલ સ્થાન ન હતુ બ્રાહ્મણોના ગ્રથોમા તમામ ઉચ્ચ વર્ણોને માટે સાધુનુ જીવન વિહિત ગણ્યુ છે,

બૌદ્ધ સંઘનુ વિગતવાર વર્ણન.

પણ સૌથી નીચલા વર્ણના શૂદ્રોને એવો અધિકાર પહોંચતો હતો કે કેમ તેનો ખુલાસો તેમાથી મળી આવતો નથી આથી બુદ્ધ ભગવાને આ બાબતમા એકદમ જબરો ફેરફાર કરી નાખ્યો નહિ તો પણ પ્રથમના કરતા એક ડગલુ વધારે આગળ વધીને તેમણે

શદ્રોને પોતાના સંપ્રદાયમા સ્થાન આપ્યુ.[૫૮૨]

તેમ છતા પણ આ સર્વસાધારણ સિદ્ધાતને કેટલાક અપવાદ રાખેલા હતા. નીચે જણાવેલા લોકો બૌદ્ધ સંપ્રદાયના સભાસદ થઈ શકતા નહિ —[૫૮૩]

બૌદ્ધ સંપ્રદાયના સભાસદ માટેની નાલાયકી.

(૧) સુકો કોઢ, ગૂમડા, લીલો કોઢ, ક્ષય અને આકડી: એ પાચ રોગ જેને થયા હોય તે ("મહાવગ્ગ", ૧, ૩૯). (૨) ગજાની નોકરી જે કરતો હોય તે ("મહાવગ્ગ", ૧, ૪૦) (૩) સિદ્ધહસ્ત લુટારો ("મહાવગ્ગ", ૧, ૪૩) અથવા જે કેદખાનામાથી નાસી છૂટયો હોય તે ("મહાવગ્ગ", ૧, ૪૨) અથવા પોતે કરેલા કામના નિશાન જેના શરીરે હોય તે ("મહાવગ્ગ", ૧, ૪૧)- (૪) જેને ચાબુકના ફટકા માગ્વાની શિક્ષા થઈ હોય તે ("મહાવગ્ગ", ૧, ૪૪), અથવા જેને ડામ દેવાની શિક્ષા થઈ હોય તે ("મહાવગ્ગ", ૧, ૪૫). (૫) દેવાદાર ("મહાવગ્ગ", ૧, ૪૬). (૬) ગુલામ (મહાવગ્ગ", ૧, ૪૭). (૭) પદર વર્ષ કરતા ઓછી ઉમ્મરનો માણસ ("મહાવગ્ગ", ૧, ૫૦).[૫૮૪] (૮) હીજડો ("મહાવગ્ગ" ૧, ૬૧).

---

૫૮૨ આ વિષય સંબંધી બૌદ્ધ વિચારો માટે હવેપછીના પ્રકરણમાના ઊતારા જુઓ. વળી સરખાવો ફિક, પૃ. ૩૯ અને આગળ.

૫૮૩ આ પ્રમાણે બાતલ રાખવા માટેના કારણો ધર્મગ્રથોમાં વિગતવાર જણાવેલા છે. દરેક પ્રકારની નાલાયકી બદલ કૌસમા જે મૂળસાધન ઉલ્લેખેલુ છે તે જોવાથી વિગત સમજાશે.

૫૮૪ અહીં 'પવ્વજ્જા'ની સાધારણ દીક્ષાની વાત કરી છે. પંદર વર્ષ કરતા ઓછી ઉમ્મરના ભરવાડના છોકરાને એ દીક્ષા આપી શકાતી ("મહાવગ્ગ", ૧, ૫૧). વીસ વર્ષ કરતા ઓછી ઉમ્મરના કોઈ પણ માણસને 'ઉપસંપદા'ની દીક્ષા આપી શકાતી નહિ ("મહાવગ્ગ," ૧,૪૯).

(૯) જેના શરીરે ખોડખાપણ હોય અથવા જેનુ કોઈ અગ કપાઈ ગયુ હોય તે ("મહાવગ્ગ", ૧, ૭૧)

નાલાયકીના ઉપર્યુક્ત પ્રકારોમાથી[૫૮૫] જે માણસ મુક્ત જણાતો તે માણસને 'पब्बज्जा' ની અને 'उपसंपदा' ની દીક્ષા આપીને બૌદ્ધ સપ્રદાયમા દાખલ કરી શકાતો[૫૮૬] દીક્ષાનુ જૂનામા જૂનુ સ્વરૂપ બહુ જ સાદુ હતુ જેઓ દીક્ષા લેવા ઇચ્છતા તેઓ બુદ્ધ ભગવાનની સમક્ષ જતા, અને "હે ભિક્ખુ! આવો, સિદ્ધાત સારી રીતે શીખવાયો છે, દુ ખના સપૂર્ણ નિવારણને ખાતર પવિત્ર જીવન ગાળજો" ("મહાવગ્ગ", ૧, ૬, ૩૨) એટલું બોલીને બુદ્ધ ભગવાન તેમને 'પબ્બજ્જા'ની ને 'ઉપસપદા'ની દીક્ષા આપતા પછી સઘનો વિસ્તાર વધી ગયો એટલે બુદ્ધ ભગવાને નવા સભાસદોને દીક્ષા આપવાનો અધિકાર ભિક્ખુઓને આપ્યો દીક્ષાના સ્વરૂપમા પણ મોટો ફેરફાર કરવામા આવ્યો જે માણસ દીક્ષા લેવા માગતો તે પોતાના વાળ ને પોતાની દાઢી બોડાવી નાખતો પછી તે પીળા વસ્ત્રો પહેરતો, એક ખભો ઢકાય એવી રીતે ઉપલું વસ્ત્ર ગોઠવતો, ભિક્ખુઓના ચરણમા પોતાનુ માથુ નમાવતો અને પગાઠી વાળીને બેસતો પછી "હુ બુદ્ધનુ શરણ લઉં છુ, હું ધમ્મનું શરણ લઉં છુ, હું સઘનુ શરણ લઉં છુ". એમ ત્રણ વાર તે ઉચ્ચારતો

એ પ્રકારની દીક્ષા.

પાછળથી 'ઉપસપદા'ની દીક્ષા માટે નવીન સ્વરૂપ યોજાયુ એ નવીન પદ્ધતિમા જે 'ઉપજ્ઝાય'ની[૫૮૭] પાસેથી 'સદ્ધિવિહારિક'

૫૮૫ આ ધારાધોરણો ધીમેધીમે દાખલ થયા હતા શરૂઆતના ચેલાઓને તે લાગૂ પડતા નહિ

૫૮૬ 'પબ્બજ્જા'ની દીક્ષા ઊતરતા પ્રકારની હતી એથી માણસની ફક્ત સન્યાસાવસ્થા દર્શાવાતી 'ઉપસંપદા'ની દીક્ષા અપાયાથી જ બૌદ્ધ સપ્રદાયમા દાખલ થઇ શકાતુ

૫૮૭ ઉપાધ્યાય અને શિષ્ય કેટલાક પ્રસગે 'આચરિય' અને '

ઉપસંપદાની દીક્ષા.

(નવીન ચેલો) દીક્ષા લેતો તે મહત્ત્વનો ભાવ ભજવતો. એવો 'ઉપજ્ઝાય' વિદ્વાન, નિષ્ણાત ભિક્ખુ હોવો જોઈએ, અને પોતે 'ઉપસંપદા'-ની દીક્ષા લીધા પછી દસ વર્ષ પૂરાં કર્યાં હોવાં જોઈએ. 'ઉપજ્ઝાય'ની પસંદગી કરવાની બાબતમાં આ પ્રમાણેનો વિધિ ઠરેલો હતોઃ-" (જે 'ઉપજ્ઝાય'ની પસંદગી કરવા માગતો હોય) તે એક ખભો ઢંકાય એવી રીતે પોતાનું ઉપલું વસ્ત્ર ગોઠવે, (ધારેલા ઉપજ્ઝાયના) ચરણમાં વંદન કરે, પલાંઠી વાળીને બેસે, બે હાથ જોડીને ઊંચા કરે અને આમ (ત્રણ વાર) કહેઃ- 'પૂજ્ય મહાશય! મારા ઉપજ્ઝાય બનો.' (પેલો માણસ એવો જવાબ આપે કે) 'ઠીક' અથવા 'અવશ્ય' અથવા 'સારું' અથવા 'બહુ સારું' અથવા '(તમારું કામ) મિત્રભાવથી (મારા પ્રત્યે) ચાલૂ રાખો' અથવા તે (શરીરના) ચાળાથી કે બોલીને અથવા ચાળાથી અને બોલીને પોતાના મનની વાત દર્શાવે તો એ ઉપજ્ઝાય પસંદ થયો ગણાય." પોતાના 'સદ્ધિવિહારિક'ને માત્ર 'ઉપજ્ઝાય' 'ઉપસંપદા'ની દીક્ષા[૫૮૮] આપી શકતો; પણ 'સદ્ધિવિહારિક'માં અમુક ધોરણ સુધીની કેળવણી હોવી જોઈએ, અને અમુક પ્રકારનું નૈતિક ધોરણ પણ તેનામાં હોવું જોઈએ, એવું ઠરેલું હતું.[૫૮૯] કેટલાક ઔપચારિક વિધિ પણ કરવા

વાસિક' કહેવાયેલા છે. ઓલ્ડનબર્ગ કહે છે તેમ, 'આચરિય' અને 'ઉપાધ્યાય' વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવવાનું કામ લગભગ અશક્ય છે. (સે. બુ. ઈ., ૧૩, પૃ. ૧૭૮, પાદલેખ ૧.)

૫૮૮ સંઘ કે તેનો કોઈ ભાગ ઉપજ્ઝાય તરીકે કામ કરી શકતો નહિ; પણ કોઈ વ્યક્તિ ઉપજ્ઝાય તરીકે કામ કરી શકતી. અનેક પ્રકારના માણસો ઉપજ્ઝાય તરીકે કામ કરી શકતા નહિ. "મહાવગ્ગ", ૧, ૬૮ માં તેમનું વિગતવાર વર્ણન આપેલું છે.

૫૮૯ "મહાવગ્ગ", ૧, ૩૬, ૨ અને આગળ ઉપર વિગતો

પડતા. 'સદ્ધિવિહારિકે' દીક્ષા માટે રીતસર માગણી કરવી પડતી અને ભિક્ષાપાત્ર તથા વસ્ત્રો વસાવવાં પડતા. પછી ભિક્ખુઓની સભા સમક્ષ તેને રીતસર પ્રશ્નો પૂછીને નક્કી કરવું પડતુ કે, તેનામા નાલાયકીના ઉપર્યુક્ત દુર્ગુણો છે કે કેમ, તેમ જ નવીન પ્રકારના જીવનને સ્વીકાર કરવા બદલ તેના માબાપે તેને પરવાનગી આપી છે કે કેમ ? આવા ઔપચારિક પ્રશ્નોના જવાબ કેવી રીતે આપવા, તે બાબતમા કોઈ વિદ્વાન અને નિષ્ણાત ભિક્ખુ એવા ઉમેદવારને પ્રથમથી શિક્ષણ આપી રાખતો.[૫૯૦] સૂચના આપવાનુ કામ પૂરૂ થઈ રહેતુ ત્યારપછી સૂચના આપનાર માણસ ઓછામા ઓછા દસ[૫૯૧] ભિક્ખુઓની સભા સમક્ષ દાખલ થતો અને ઉક્ત ઉમેદવારને અંદર આવવા દેવા બદલ નીચેના શબ્દો વાપરીને સભાની રીતસર પરવાનગી માગતોઃ—

"પૂજ્ય મહાશયો ! સંઘ મારું કહ્યું સાભળો. ફલાણોફલાણો માણસ પૂજ્ય અમુકઅમુક પાસેથી ઉપસંપદાની દીક્ષા લેવા ઇચ્છે છે; મેં તેને સૂચનાઓ આપી છે. સંઘ તૈયાર હોય તો ફલાણોફલાણો અંદર આવે." પરવાનગી મળતા ઉમેદવાર સભા સમક્ષ હાજર થતો, એક ખભો ઢંકાય એવી રીતે પોતાનુ ઉપલુ વસ્ત્ર ગોઠવતો, ભિક્ખુઓના ચરણમા પોતાનું માથુ નમાવતો, પલાઠી વાળીને બેસતો, પોતાના બે હાથ ઊંચા કરતો અને ત્રણ વાર આમ ઉચ્ચારતો:— "પૂજ્ય મહાશયો ! હું ઉપસંપદાની દીક્ષા માટે સંઘ પાસે માગણી કરૂ છું. પૂજ્ય મહાશયો ! મારી દયા ખાઇને સંઘ મને (પાપી દુનિયામાથી) ખેંચી લે."

આપેલી છે. શીખાઉ માણસને દીક્ષા આપવાની બાબતમા પણ આવું જ ધોરણ જરૂરનુ ગણાતુ

૫૯૦ વિગતો માટે સરખાવો "મહાવગ્ગ", ૧, ૭૬.

૫૯૧ સીમાત ઉપર આવેલા પ્રદેશોમા ચાર ભિક્ખુઓ અને એક પ્રમુખ મળીને સભા બની શકતી. ("મહાવગ્ગ", ૫, ૧૩, ૧૧.)

પછી કોઈ વિદ્વાન અને નિષ્ણાત ભિક્ખુ નીચેનો ઠરાવ (**ત્તિ**) રજૂ કરતોઃ–" પૂજ્ય મહાશયો ! સંઘ મારું કહ્યું સાંભળો. આ ફલાણોફલાણો માણસ પૂજ્ય અમુકઅમુક પાસેથી ઉપસંપદાની દીક્ષા લેવા ઇચ્છે છે. સંઘ તૈયાર હોય તો નાલાયકીની બાબતમાં હું ફલાણાફલાણાને પ્રશ્ન કરું." પરવાનગી મળતાં તે પેલા ઉમેદવારને આમ કહેતોઃ—

" ફલાણાફલાણા ! તમે સાંભળો છો ? આ સમયે તમારે સત્ય બોલવાનું છે અને જે હોય તે કહેવાનું છે. જે હોય તે વિષે સભા સમક્ષ હું તમને પૂછું ત્યારે તેમ હોય તો તમારે 'એમ છે' એવો જવાબ આપવો જોઈએ; તેમ ન હોય તો 'એમ નથી' એવો જવાબ તમારે આપવો જોઈએ."

ત્યારપછી આ પ્રશ્નો તેને પૂછાતાઃ–" લીલો કોઢ, ગૂમડાં, સૂકો કોઢ, ક્ષય અને આંકડી–એ દર્દોથી તમે પીડાઓ છો ? તમે માણસ છો ? તમે મરદ છો ? તમે સ્વતંત્ર માણસ છો ? તમને દેવું નથી ? તમે રાજાની નોકરીમાં નથી ? તમારાં માબાપે તમને સંમતિ આપી છે ? તમે પૂરાં વીસ વર્ષની ઉમ્મરના છો ? તમારું ભિક્ષાપાત્ર અને તમારાં વસ્ત્રો સારી સ્થિતિમાં છે ? તમારું નામ શું છે ? તમારા ઉપજ્ઝાયનું નામ શું છે ?"

સંતોષકારક જવાબો અપાઈ જતા ત્યારપછી કોઇ વિદ્વાન અને નિષ્ણાત ભિક્ખુ નીચેનો ઠરાવ (**ત્તિ**) સંઘ સમક્ષ મૂકતોઃ–" પૂજ્ય મહાશયો ! સંઘ મારું કહ્યું સાંભળો. આ ફલાણોફલાણો માણસ પૂજ્ય અમુકઅમુક પાસેથી ઉપસંપદાની દીક્ષા લેવા ઇચ્છે છે; તે નાલાયકીના દુર્ગુણોથી મુક્ત છે; તેનું ભિક્ષાપાત્ર અને તેનાં વસ્ત્રો સારી સ્થિતિમાં છે. અમુકઅમુકને ઉપજ્ઝાય નીમીને ઉપસંપદાની દીક્ષા અપાવવા ફલાણોફલાણો સંઘને વિનંતિ કરે છે. સંઘ તૈયાર હોય તો અમુકઅમુકને ઉપજ્ઝાય નીમીને સંઘ ફલાણાફલાણાને ઉપસંપદાની દીક્ષા આપે.

" પૂજ્ય મહાશયો ! સઘ મારૂ કહ્યુ સાભળો. આ ફલાણોફલાણો માણસ પૂજ્ય અમુકઅમુક પાસેથી ઉપસપદાની દીક્ષા લેવા ઇચ્છે છે અમુકઅમુકને ઉપજ્ઝાય નીમીને સઘ ફલાણાફલાણાને ઉપસપદાની દીક્ષા આપે છે અમુકઅમુકને ઉપજ્ઝાય નીમીને ફલાણા-ફલાણાને ઉપસપદાની દીક્ષા આપવાની તરફેણમા પૂજ્ય ભાઇઓમાના જે કોઈ હોય તે ચૂપ રહે, અને જે તેની તરફેણમા ન હોય તે બોલે

" બીજી વાર હુ આ પ્રમાણે કહુ છુ પૂજ્ય મહાશયો ! સઘ મારૂ કહ્યુ સાભળો.... .વગેરે વગેરે (પૂર્વવત્)

" ત્રીજી વાર હું આ પ્રમાણે કહું છુ પૂજ્ય મહાશયો ! સઘ મારૂ કહ્યુ સાભળો..... વગેરે વગેરે (પૂર્વવત્)

" અમુકઅમુક ઉપજ્ઝાય નીમાઇને સઘ તરફથી ફલાણાફલાણાને ઉપસપદાની દીક્ષા અપાઇ છે સઘ તેની તરફેણમા છે તેથી ચૂપ છે આમ હું સમજુ છુ "

સપ્રદાયના સભાસદ તરીકેની દીક્ષા મેળવતા પહેલા બે પ્રકારના માણસોએ નિયમનની વચગાળાની સ્થિતિમાથી પસાર થવુ પડતુ એ બે પ્રકારના માણસો આ હતા -(૧) જે માણસો પ્રથમ પાખડ (**तित्थिय**) સપ્રદાયના હોય તે, અને (૨) જે માણસો ૧૫ વર્ષની ઉમ્મરથી ૨૦ વર્ષની ઉમ્મર સુધીના હોય તે

જે માણસ પ્રથમ પાખડસપ્રદાયનો હોય તે શરણુ લેવા વિષેનુ સુપ્રસિદ્ધ નિવેદન ત્રણ વાર કરતો ત્યારપછી ધર્માનુશાસનના[૫૯૨] ઔપચારિક વિધિ મુજબ ચાર મહિના સુધી તેની કસોટી (**परिवास**) કરવામા આવતી[૫૯૩] પોતાના ચારિત્ર્યથી અને વર્તનથી[૫૯૪] તે આ

---

૫૯૨ અર્થાત્, ઉપસપદાની દીક્ષા વિષે ઉપર વિગતે વર્ણવેલી પદ્ધતિ

૫૯૩ 'અગ્નિપૂજો', 'જટિલો' અને શાક્ય કુળમા જન્મેલા પાખડ-સપ્રદાયના માણસો પરત્વે અપવાદ કરવામા આવ્યો હતો તેમને માટે કસોટી (**परिवास**)ની મુદત ઠરી ન હતી તેઓને સીધેસીધી ઉપસપદાની દીક્ષા આપી શકાતી ("મહાવગ્ગ,"૧,૩૮,૧૧)

૫૯૪ "મહાવગ્ગ", ૧, ૩૮, ૫ થી ૭ મા આની વિગતો આપેલી છે

મુદત દરમ્યાન ભિક્ખુઓને સંતોષી શકતો નહિ તો તેને ઉપસંપદાની દીક્ષા આપવાની ના પાડવામા આવતી.

પવ્વજ્જાની દીક્ષા. જે માણસ ૧૫ વર્ષની ઉમ્મરથી ૨૦ વર્ષની ઉમ્મર સુધીનો હોય તે શરણુ લેવાને લગતું નિવેદન ત્રણ વાર કરે ત્યારપછી માત્ર 'પવ્વજ્જા'ની દીક્ષા લઇ શકે, એવું ઠરેલું હતુ વીસ વર્ષની ઉમ્મર થતા સુધી તેણે 'ઉપસંપદા'ની દીક્ષાને માટે રાહ જોવી પડતી. આ વચગાળાની સ્થિતિમા તે શીખાઉ (**समणेर**) કહેવાતો. એ સ્થિતિમા તેણે 'ઉપજ્ઝાય'ના હાથ નીચે સખ્ત નિયમનનુ જીવન ગાળવુ પડતુ (૧) પ્રાણીનો વધ ન કરવો; (૨) ચોરી ન કરવી; (૩) અશુદ્ધ ન રહેવુ, (૪) જૂઠુ ન બોલવુ; (૫) દારૂ ન પીવો; (૬) અવિહિત સમયે ન ખાવુ; (૭) નાચ, ગાનતાન વગેરે ન કરવા; (૮) હારતોરા, અત્તર વગેરે ન વાપરવા, (૯) ઉચ્ચ શય્યાનો ઉપયોગ ન કરવો, અને (૧૦) સોનાનુ કે રૂપાનુ ગ્રહણ ન કરવુ : એ દસ આજ્ઞાઓનુ પાલન તેણે કરવુ પડતુ. ("મહાવગ્ગ", ૧, ૩૬.) પહેલી પાચ આજ્ઞાઓ પૈકીની કોઇ આજ્ઞાનુ ઉલ્લંઘન તે કરતો, અગર તો બુદ્ધ, ધર્મ કે સંઘ વિરુદ્ધ તે બોલતો, અથવા તો તે ખોટા સિદ્ધાંતોનુ સેવન કરતો, અગર તો ભિક્ખુણીઓ સાથે તે સંભોગ કરતો તો તેને સંપ્રદાયમાથી બરતરફ કરવામા આવતો. ("મહાવગ્ગ", ૧, ૬૦) બાકીની પાચ આજ્ઞાઓના ઉલ્લંઘન બદલ તેને શિક્ષા થતી ("મહાવગ્ગ", ૧, ૫૭) 'ઉપજ્ઝાય'ની સંમતિથી કોઈ પણ ભિક્ખુ એવી શિક્ષા કરી શકતો ("મહાવગ્ગ", ૧, ૫૮)

[૩]

દીક્ષાનો વિધિ પૂરો થઈ રહેતા એટલે તુર્ત જે જીવન જીવવાનું તેનુ ભાન નવા ભિક્ખુને કરાવવામા આવતુ ભાવિ જીવનની ચિંતાઓ

બૌદ્ધ સંપ્રદાયની ચાર સાધનસંપત્તિનું નિવેદન.

અને મુશ્કેલીઓ માટે તે પોતે તૈયાર થઈ રહે તેટલા માટે બૌદ્ધ સંપ્રદાયની ચાર સાધનસપત્તિનુ નિવેદન તેને કરવામા આવતુ બુદ્ધ ભગવાને કહ્યુ છે કે, "હે ભિક્ખુઓ ' જે માણસ (કોઈ ભિક્ખુને) ઉપસંપદાની દીક્ષા આપે તે તેને નીચેની ચાર સાધનસંપત્તિનુ નિવેદન કરે :—

"'ધાર્મિક જીવનની સાધનસપત્તિ ભિક્ષામા મળેલા ખોરાકના કોળિયા છે........'

"'ધાર્મિક જીવનની સાધનસપત્તિ ધૂળના ઢગમાથી લીધેલા ચીથરાનુ વસ્ત્ર છે........'

"'ધાર્મિક જીવનની સાધનસપત્તિ ઝાડના થડ પાસેનો વાસ છે........'

"'ધાર્મિક જીવનની સાધનસપત્તિ કોહવાતા મૂત્રની દવા છે...'

"નવા ભિક્ખુએ જીવનભર આમ જીવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; વખતોવખત વધારે સારા અન્ન, વસ્ત્રો વગેરેનો ઉપભોગ કરવાનુ નસીબમા લખ્યુ હોય તો તેને ફક્ત વિશેષ લાભ (**अतिरेकलाभो**) ગણવો જોઇએ " ("મહાવગ્ગ," ૧, ૭૭)

જે ચુસ્ત નીતિમય જીવન તેણે ગાળવુ પડે તેમ હતું તેનો ખ્યાલ પણ નીચેના ચાર મનાઈહુકમોના રૂપમા તેને આપી દેવામા આવતો હતો:—

"જે ભિક્ખુએ ઉપસપદાની દીક્ષા લીધી હોય તેણે પ્રાણી સાથે પણ સંભોગ ન કરવો જોઈએ.

"જે ભિક્ખુએ ઉપસપદાની દીક્ષા લીધી હોય તેણે જે તેને ન અપાયુ હોય તે ન લેવું જોઈએ અને ઘાસના દર્ભની પણ ચોરી ન કરવી જોઇએ.

"જે ભિક્ખુએ ઉપસંપદાની દીક્ષા લીધી હોય તેણે કીડા કે કીડી જેવા જીવની હિંસા પણ જાણીજોઇને કરવી ન જોઇએ.

"જે ભિક્ખુએ ઉપસમ્પદાની દીક્ષા લીધી હોય તેણે પોતાની બાબતમા કોઈ દેવી સ્થિતિ કલ્પવી ન જોઇએ ("મહાવગ્ગ", ૧,૭૮)

નવો ચેલો આ નવા વિચારોથી તથા આ નવી ટેવોથી ટેવાઈ જાય તેટના માટે તેને ખાસ કેળવણી મળે, એ જરૂરનુ હતુ આથી, એવુ ઠર્યુ હતુ કે, નવા ચેનાએ પટેના દસ

નિયમનનો સમય- વર્ષ સુધી પોતાના 'ઉપજ્ઝાય'ના અથવા
ઉપજ્ઝાય સાથે 'આચરિય' ના સમ્પૂર્ણ તાબામા રહેવુ
દસ વર્ષનો નિવાસ. જોઇએ[૫૯૫] "વિનયપિટક" ("મહાવગ્ગ", ૧, ૨૫, ૭ અને આગળ, ૧, ૩૧, ૧ અને

આગળ)મા એ બન્ને વચ્ચેના સમ્બન્ધની સપૂર્ણ વિગતો આપેલી છે ગૌતમ બુદ્ધે દગવેના નીચેના સામાન્ય ધોરણ ઉપરથી એનો કાઈક ખ્યાલ આવી શકશે —

"હે ભિક્ખુઓ! ઉપજ્ઝાયે સદ્ધિવિહારિકને પુત્રસમાન ગણવો જોઈએ સદ્ધિવિહારિકે ઉપજ્ઝાયને પિતાસમાન ગણવો જોઈએ આમ આ બે જણ પરસ્પર માનથી, શ્રદ્ધાથી અને જીવન-વ્યવહારથી સયુક્ત રહીને પ્રગત થશે, વૃદ્ધિગત થશે અને આ સિદ્ધાતમા તથા નિયમનમા ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોચશે" (મહાવગ્ગ", ૧, ૨૫, ૬)

સદ્ધિવિહારિક એટલે ચેનાએ પોતાના ઉપજ્ઝાયના અગત સેવક તરીકે કામ કરવુ પડતુ "સવારમા તે તેને દાતણ અને પાણી

---

૫૯૫ સામાન્ય નિયમ આવો હતો ("મહાવગ્ગ", ૧, ૩૨, ૧), પણ પાછળથી એમ ઠર્યુ હતુ કે, વિદ્વાન નિષ્ણાત ભિક્ખુએ ફક્ત પાચ વર્ષ સુધી અને અવિદ્વાન ભિક્ખુએ જિદગી સુધી (પોતાના આચરિયના અને ઉપજ્ઝાયના) તાબામા રહેવુ પડતુ ("મહાવગ્ગ', ૧, ૫૩, ૪) કેટલાક પ્રસગે નિસ્સય વગર (અર્થાત્ આચરિયના અને ઉપજ્ઝાયના તાબામા નહિ, એવી રીતે) રહેવાનો અધિકાર ભિક્ખુને મળતો હતો ("મહાવગ્ગ", ૧, ૫૩, ૫ અને આગળ)

ચેલાની (સદ્ધિવિહારિકની) ફરજો. (મોઢું ધોવા માટે) આપશે તથા નાસ્તો કરાવશે ભિક્ષા માટેની ફેરણીમાં તે તેની સાથેસાથે ફરશે, તેને પીવાનું પાણી આપશે, તેને માટે સ્નાનની વ્યવસ્થા કરશે, તેના વસ્ત્ર સૂકવશે, તેનું નિવાસસ્થાન સાફ કરશે વગેરે વગેરે તે મીરમ અને મદદનીશ તરીકે પણ કામ કરશે " "ઉપજ્ઝાય જે શબ્દો બોલે તેને લીધે તે પોતે ભયમાં આવી પડે એવો સભવ હોય તો (સદ્ધિવિહારિક) તેને અટકાવે " "ઉપજ્ઝાય કોઈ ગભીર ગુના બદલ ગુનેગાર થયો હોય અને 'પરિવાસ'ની, 'માનત્ત'ની અથવા તો શિક્ષણીય નિયમનની શિક્ષાને પાત્ર થયો હોય તો સઘ એ શિક્ષા તેને કરે તે સદ્ધિવિહારિકે જોવું જોઈએ." વળી, 'તજ્જનિય કમ્મ' અન્વયે (અથવા "ચુલ્લવગ્ગ"ના પહેલા ભાગમાં જણાવેના અન્ય નિયમનમધી વહીવટ અન્વયે) સઘ પોતે ઉપજ્ઝાય ઉપર કામ ચલાવવા ઇચ્છતો હોય તો સઘ ઉપજ્ઝાય ઉપર કામ ન ચલાવે તેટના માટે અથવા કામ ચલાવવાની વાત શાત પાડે તેટના માટે સદ્ધિવિહારિકે પોતાથી બનતું કરવું જોઈએ સઘે તેની સામે કામ ચલાવ્યું હોય તો ઉપજ્ઝાય યોગ્ય વર્તન રાખે, નમ્ર જીવન ગાળે અને નિર્દોષ ઠરવાની ઉમેદ રાખે તેટલા માટે તેમ જ સઘ તેને કરેલી શિક્ષા પાછી ખેચી લે તેટલા માટે સદ્ધિવિહારિકે પોતાથી બનતું કરવું જોઈએ " ("મહાવગ્ગ", ૧, ૨૫)

ઉપાધ્યાયની ફરજો. ઉપજ્ઝાયની પણ આવી જ ફરજો ઠરેલી હતી પોતાના સદ્ધિવિહારિકના આધ્યાત્મિક અને શારીરિક કલ્યાણની બાબતમાં તેણે કાળજી રાખવી પડતી, દાખલા તરીકે આમ કહેલું છે –"હે ભિક્ખુઓ' સદ્ધિવિહારિકને બોધ આપીને, તેને પ્રશ્ન પૂછીને, તેને શીખામણ આપીને તથા તેને શિક્ષણ આપીને ઉપજ્ઝાય તેને (આત્મિક) મદદ આપે ને તેની અભિવૃદ્ધિ કરે ઉપજ્ઝાયની પાસે ભિક્ષાપાત્ર

(અથવા ભિકખુનાં આવશ્યક વસ્ત્રો કે અન્ય સાધનો) હોય અને સદ્ધિવિહારિક પાસે તે ન હોય તો ઉપજ્ઝાય સદ્ધિવિહારિકને તે આપે અગર તો તે તેને મળે તે એ જુએ. સદ્ધિવિહારિક માંદો હોય તો ઉપજ્ઝાય વખતસર ઊઠે અને તેને દાતણ આપે તથા મોઢું ધોવા માટે પાણી આપે (તથા એવીએવી, સદ્ધિવિહારિકને માટે ઠરેલી, બીજી ફરજો બજાવે.).'' અયોગ્ય વર્તન[૫૯૬] બદલ સદ્ધિવિહારિકને તેનો ઉપજ્ઝાય બરતરફ કરી શકતો; પણ સદ્ધિવિહારિક માફી માગતો તો ઉપજ્ઝાય તેને માફી આપી શકતો.[૫૯૭] ઉપજ્ઝાય જતો રહેતો, પુનઃ ગૃહસ્થાશ્રમી બની જતો, મૃત્યુ પામતો અથવા તો ધર્મભેદથી પડેલા તડમા જોડાઈ જતો તો સદ્ધિવિહારિકોએ 'આચરિય'ને પસંદ કરવો પડતો, અને તેમની સાથેનો તેનો સંબંધ તેમની સાથેના ઉપજ્ઝાયના સંબંધના જેવો જ રહેતો.

બૌદ્ધ સંપ્રદાયનું જીવન.

કોઇ ભિકખુ પોતાના ઉપજ્ઝાયના તાબામાં રહીને નિયમનની મુદત પૂરી કરતો ત્યારપછી તે બૌદ્ધ સંપ્રદાયનો સભાસદ પૂર્ણાંશે ગણાતો. તે સમયથી તેનું વ્યક્તિગત અસ્તિત્વ બંધ પડતું અને તે મહાન્ ધાર્મિક સંઘનો અંશ લેખાતો. ઝીણામાં ઝીણી વિગત પરત્વે પણ તેનું વર્તન વિશિષ્ટ વિધાનોને અનુસરીને જ રહેતું, અને તેમાં જરાપણ ક્ષતિ થતી તો તે બદલ તેને યોગ્ય શિક્ષા થતી. એ વિધાનોની વિગતો આપવા બેસીએ તો કંટાળો આવે; પણ એટલું જ કહેવું બસ થશે કે, ભિકખુએ કેવાં વસ્ત્ર પહે-

૫૯૬ અયોગ્ય વર્તન કોને ગણવામાં આવતું તેની વિગતો "મહાવગ્ગ", ૧, ૨૭, ૬થી ૮ મા આપવામાં આવેલી છે.

૫૯૭ "મહાવગ્ગ", ૧, ૨૭. કેટલાક પ્રસંગે સદ્ધિવિહારિકને બરતરફ કરવાનું અને તેને મૂળ સ્થિતિમાં પુનઃસ્થાપિત કરવાનું ફરજિયાત ગણાતું હતું.

રવા,[૫૯૮] તેણે કેવા કામળા ઉપર સૂવું,[૫૯૯] તેણે કેવા આસન ઉપર બેસવું,[૬૦૦] તેણે કેવું ભિક્ષાપાત્ર વાપરવું,[૬૦૧] તેણે કેવો ખોરાક ખાવો,[૬૦૨] અને તેણે કેવી રીતે નાહવું[૬૦૩]–એવી એવી નાની-નાની બાબતોના પણ વિધાનો ઠરેલા હતા. એવા વિધાનોનું સ્વરૂપ કેવું હતું તથા ભિક્ખુના જીવન ઉપર તે કેટલા અંશે અસર કરતા હતા, તેનો કાંઇક ખ્યાલ મેળવવાને આપણે એટલુંજ યાદ કરીશું તો બસ થશે કે, નીચે જણાવેલી નજીવી બાબતો સંબંધી તકરારને લીધે જ બૌદ્ધ સંપ્રદાયમાં સૌથી પહેલી ફાટફૂટ પડવા પામી હતી:—

(૧) શૃંગપાત્રમાં મીઠું સંઘરી રાખવાની છૂટ ભિક્ખુને ખરી કે કેમ? (૨) મધ્યાહ્ન પછી સૂર્યની છાયા બે આંગળની પહોળાઇની હોય તે વખતે મધ્યાહ્નનું ભોજન લઇ શકાય કે કેમ? (૩) જેણે મધ્યાહ્નનું ભોજન કરી લીધું હોય તેનાથી દહીં ખાઇ શકાય કે કેમ? (૪) કામળાને કિનાર ન હોય તો તે ઠરેલા મર્યાદિત કદનો હોવાની જરૂર છે કે કેમ? (૫) સોનું અને રૂપું સ્વીકારવાની છૂટ હતી કે કેમ? વગેરે વગેરે.

આથી એમ ચોક્કસ કહી શકાય કે, આવા ધારાધોરણો ભિક્ખુઓના સમગ્ર જીવન ઉપર અસર કરતા હતા, અને બૌદ્ધ સંપ્રદાયના સિદ્ધાંત અન્વયે, ચોક્કસ કાયદેસર મંજુરી ન મળી હોય

---

૫૯૮ પાતિમોક્ખ (નિસ્સગ્ગિયા પાચિત્તિયા ધમ્મા, ૧–૧૦, ૨૪–૨૯; પાચિત્તિયા ધમ્મા, ૫૮–૬૦), "મહાવગ્ગ", ૮, ૧૩, ૪, અને આગળ.

૫૯૯ નિસ્સગ્ગિયા પાચિત્તિયા ધમ્મા (૧૧–૧૫).

૬૦૦ પાચિત્તિયા, ૧૪.

૬૦૧ પાચિત્તિયા, ૩૧–૪૬.

૬૦૨ સે. બુ. ઇ, ૧૧, પૃ. ૧૧૨.

૬૦૩ નિસ્સગ્ગિયા પાચિત્તિયા ધમ્મા, ૨૧–૨૨.

ત્યાંસુધી કોઈ પણ સાધુથી નજીવામાં નજીવું કામ તેમ જ દેખીતી રીતે જરૂરીમા જરૂરી કામ પણ થઇ શકે નહિ, એ સિદ્ધ હતું "ચુલ્લવગ્ગ" (૫, ૧૪, ૨)માનો નીચેનો ફકરો આનો દાખલો પૂરો પાડે છે —

"હવે તે વખતે ભિક્ખુઓ મઠના મંડપની ઊંચીનીચી જમીન ઉપર આમતેમ ફરવા લાગ્યા; અને તેમના પગને વાગ્યું.

તેમણે પરમાત્માને આ વાત કહી.

'હે ભિક્ખુઓ ' તેને સપાટ કરવાની પરવાનગી હું તમને આપું છુ.'

મંડપનુ ભોયતળિયુ નીચુ હતું, અને તેમા પાણી ફરી વળ્યુ હતુ.

તેમણે પરમાત્માને આ વાત કહી.

'હે ભિક્ખુઓ ' તેને ઊંચા ભોયતળિયાવાળો બનાવવાની પરવાનગી હું તમને આપુ છુ.'

ભોયતળિયાની કોર ભાગી પડી

'હે ભિક્ખુઓ ' ત્રણ પ્રકારની કોર—ઇટની કોર, પત્થરની કોર અને લાકડાની કોર-વાપરવાની પરવાનગી હું તમને આપુ છુ'

ઊંચે ચઢીને મંડપમા દાખલા થવા બદલ તેમને મુશ્કેલી પડી.

'હે ભિક્ખુઓ ! ત્રણ પ્રકારની નીસરણી—ઇંટની નીસરણી, પત્થરની નીસરણી અને લાકડાની નીસરણી—વાપરવાની પરવાનગી હું તમને આપુ છુ.'

તેઓ ઉપર ચઢતા હતા એટલામા ગબડી પડયા.

'હે ભિક્ખુઓ ' કઠેરાનો ઉપયોગ કરવાની પરવાનગી હું તમને આપુ છુ.'

હવે એ વખતે મઠના મંડપમા આમતેમ ફરતાફરતા ભિક્ખુઓ પડી ગયા.

તેમણે પરમાત્માને આ વાત કહી.

એકલા ધારાશાસ્ત્રી તરીકે ગૌતમ બુદ્ધ

તેઓ એવા જ ગણાતા હતા અલબત્ત, બૌદ્ધ સમ્પ્રદાયનો એ મુખ્ય સિદ્ધાંત હતો કે, બૌદ્ધ સંઘ માટે ધારાધોરણ ઘડવાનું કામ એ સમ્પ્રદાયના સંસ્થાપક સિવાય બીજા કોઈથી થઈ શકે નહિ બીજા લોકો એ ધારાધોરણની સમજુતી આપી શકે તેમ તે વિષે ઉપદેશ કરી શકે, પણ તેઓ પોતે કોઇ નવીન ધારાધોરણ ઘડી શકે નહિ આવો વિચાર છેક શરૂઆતના સમયમા જ પ્રચલિત થયેલો લાગે છે અને પરંપરાગત હકીકત ઉપરથી જણાય છે તેમ, રાજગૃહમા ભરાયેલી સભામા સંઘે પસાર કરેલા સર્વાનુમતે ઠરાવથી એ સિદ્ધાંત છેવટને માટે સ્વીકારાયો હતો બુદ્ધ ભગવાને આનંદને કહ્યું હતુ કે, "હે આનંદ ! મારી હયાતી ન હોય તે વખતે સંઘ ઈચ્છે તો ભલે નાનીનાની આજ્ઞાઓ રદબાતલ કરે" "આ પ્રમાણે સંઘને અપાયેલી પરવાનગી વિષે રાજગૃહની સભામા વિચાર કરવામા આવ્યો ત્યારે નાની નાની આજ્ઞાઓ કયી ગણવી તે વિષે પુષ્કળ મતભેદ થયો. તે ઉપરથી મહાકસ્સપની દરખાસ્ત અન્વયે સભાએ 'બુદ્ધ ભગવાનના જીવનકાળ દરમ્યાન થયેલી તમામ આજ્ઞાઓને વળગી રહેવાનો ઠરાવ કર્યો',[૬૦૪] 'જે ધોરણ ઠર્યું હોય તે ધોરણ ન ઠરાવવુ, અને જે ધોરણ ઠર્યું હોય તે રદબાતલ ન કરવુ '"[૬૦૫]

સ્થાનિક સંઘો; મધ્યસ્થ તંત્રનો અભાવ.

પહેલા તો બૌદ્ધ સમ્પ્રદાયના બે ભાગ હતા -(૧) વિવિધ સ્થાનિક સંઘો અથવા ભિક્ખુઓનો સંઘ, અને (૨) મધ્યસ્થ સત્તા તરીકે તેમનુ ઐક્ય સાધનાર મહાન્ ગૌતમ બુદ્ધ ભગવાન વિવિધ સ્થાનિક સંઘોનુ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા કોઈ મધ્યસ્થ તંત્રનો અભાવ ધ્યાન ખેંચે તેવો હતો એ તંત્રની ખામીઓ દેખીતી હતી, અને બુદ્ધ ભગવાનના જીવનકાળ દરમ્યાન

૬૦૪ પાચિત્તિયા, ૫૭

૬૦૫ "ચુલ્લવગ્ગ', ૧૧, ૧, ૯

પણ તે ખામીઓ અનુભવાતી હતી કૌશાબીમા ઘોષિતારામની અદર જે પ્રસગ બનેલો તે એનો સુદર દાખલો પૂરો પાડે છે ("મહાવગ્ગ", ૧૦, ૧–૫) ત્યાના સ્થાનિક સઘે અમુક ભિક્ખુને સઘમાથી બરતરફ કરવાનુ ઠરાવ્યુ પેલા ભિક્ખુનો પક્ષ લેનારા લોકોએ તેના વર્તન બદલ બચાવ કર્યો, અને તેઓ એકત્ર થઇને ઉક્ત નિર્ણયની સામે થયા બુદ્ધ ભગવાનને આ હકીકતના ખબર મળ્યા ત્યારે તેઓ આમ બોલી ઊઠ્યા "ભિક્ખુસઘ ભિન્ન થયો! ભિક્ખુસઘ ભિન્ન થયો!" તુર્ત જ તેઓ વિરોધી પક્ષો કને દોડી ગયા તેમણે તેમના મતભેદનુ સમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમને આવો જવાબ મળ્યો—"પ્રભુ, સુખાત્મા, સત્યરાજ ધીરજ ધરે! પ્રભુ, સુખાત્મા આ જીવનમા જે સુખ પામી ચૂકયા છે તે સુખેથી ભોગવે! આ ખટગગ અને વાદવિવાદ બદલની, આ કુસપ અને કજીઆ બદલની જવાબદારી કેવળ અમારા ઉપર રહેશે" ફરીફરીને બુદ્ધ ભગવાને તેમને ઠેકાણે લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ દર વખતે તેમને એ જ જવાબ મળ્યો, એટલે કટાળીને તેઓ તે સ્થળેથી ચાલ્યા ગયા

ઉક્ત પ્રસગથી બૌદ્ધ સપ્રદાયના ઉકત તત્રના ગુણાવગુણનો સુદર ખ્યાલ આવી શકે છે ભિક્ખુઓને સ્થાનિક સ્વાતત્ર્ય અપાયેલું, એ અલબત્ત સારી વાત હતી, અને તેથી આખા તત્રનુ બળ જમાવવામા ઘણા અશે મદદ થઈ હશે પરતુ મધ્યસ્થ સત્તા એટલી બધી નરમ હતી કે, પોતાના તાબાના સઘોના હાથે પોતાનો નિર્ણય સ્વીકારાવવાનુ સપ્રદાયના હિતને ખાતર ઇષ્ટ જણાતું ત્યારે પણ તેમ કરવાનુ કોઈ સાધન તેની પાસે ન હતુ જેનામા સાધારણ ડહાપણ અને અગમબુદ્ધિ હોય તેને એમા [illegible] સપ્રદાયની પડતીના બીજનુ દર્શન થયા વગર રહે તેમ ન હતુ

તંત્રની દેખીતી ખામીઓ.

ગૌતમ બુદ્ધનુ અવસાન થવાની સાથે પ્રથમથી જ [illegible] રહેતી આવેલી મધ્યસ્થ સત્તા તદ્દન નષ્ટ થઇ હતી, [illegible]

ભગવાને પોતાના કોઈ અનુયાયીને પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે નીમ્યો નહિ,[૬૦૬] તેમ જ કોઈ ચોક્કસ તંત્ર સ્થાપિત કરવા બદલ કોઈ યોજના પણ કરી નહિ બૌદ્ધ સમ્પ્રદાયના ભાગલા પડી જઈ સ્વચ્છાચારી સ્વતંત્ર સ્થાનિક સંઘો ઊભા થાય, એવો મોટો ભય આવી પડ્યો પરંતુ અમુક પરિસ્થિતિને લીધે આવી આફત ઊભી થતી અટકી પડી

તંત્રની ખામીઓના ઉપાયો.

પહેલું તો એ કે, એ સ્થાનિક સંઘોમાંથી સ્વચ્છાચારી સ્વમર્યાદિત સમૂહો કોઈ પણ પ્રકારે ઊભા થઈ શકે તેમ ન હતું, કારણ કે, સ્થાનિકના કારણે સ્થાનિક સંઘનો કોઈ પણ સભ્ય બીજા સંઘમાં છૂટથી દાખલ થઈ શકતો હતો બૌદ્ધ ભિક્ષુઓને રખડપટ્ટી કરવાની ટેવ હતી તેથી એમ ખુશીથી માની લઈ શકાય છે કે, સભ્યોની આવી ફેરફારી ઘણુંખરું બનવા પામતી હશે જ, અને તેથી સ્થાનિક સ્વાતંત્ર્યની ભાવના ઉપર ઘણા અંશે કાબુ રહેવા પામ્યો હોવો જોઈએ

બીજું એ કે, મહાન્ બૌદ્ધ સમ્રાટો બૌદ્ધ સમ્પ્રદાયના ઉપરિઅધિકારી ગણાતા હોવા જોઈએ મહાન્ મૌર્ય સમ્રાટ્ અશોક આવી

---

૬૦૬ કર્ન કહે છે તેમ, બુદ્ધ ભગવાને મહાન કાશ્યપને પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે નીમવાની ધારણા રાખી હતી, પરંતુ "મહાપરિનિર્વાણ-સુત્ત"માંનું બુદ્ધ ભગવાનનું નીચેનું વચન વધારે પ્રસ્તુત છે —"હે આનંદ 'મહાપ્રભુની વાણીનો અંત આવ્યો, હવે અમારા બીજો કોઈ સદ્ગુરુ રહ્યો નહિ !' એવો વિચાર તમારામાંના કેટલાક જણને કદાચ આવે પરંતુ, હે આનંદ ! તમારે એવું ગણવું ન જોઈએ તમારા બધાને માટે સમ્પ્રદાયના જે સત્યો અને ધારાધોરણો મેં ઠરાવેલા છે તે મારા અવસાન પછી તમારા સદ્ગુરુ તરીકે બની રહે" (સે બુ. ઈ., ૧૧, પૃ ૧૧૨)

રીતે ધર્મસંસ્થાનો સર્વોપરિ અધિકારી બની ગયો હતો, એ તો જાણીતી વાત છે.

ત્રીજું એ કે, વખતોવખત સામાન્ય સભા બોલાવવામા આવતી તે મધ્યસ્થ સત્તા તરીકે કામ કરતી અને અવિભક્ત સંપ્રદાયની પ્રણાલિકાને સજીવન રાખતી. તે સમયની પરિસ્થિતિ જોતા, મહાન્ બૌદ્ધ સંપ્રદાયનું ઐક્ય જાળવી રાખવા માટે એ સારામા સારી પદ્ધતિ હતી. પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના લોકોમા સંઘશક્તિની ભાવના કેટલા અંશે ફેલાયેલી હતી, તે પણ એથી જણાઇ આવે છે. એક દરે ચાર સામાન્ય સભાઓ બોલાવાયેલી, એવું આપણા જાણવામા આવે છે. તે પૈકીની વૈશાલિમાની સામાન્ય સભા નમૂના તરીકે ગણી શકાય. એનુ વર્ણન આપણને કાઇક વિગતે મળેલુ છે.[૧૦૭]

---

૧૦૭ "વિનયપિટક"ના "ચુલ્લવગ્ગ"ના બારમા ખંધકમા આ વર્ણન જળવાઇ રહેલું છે. કર્ને તેનો સારાશ આ પ્રમાણે આપ્યો છે:—"મહાપ્રભુના પરિનિર્વાણ પછી એક સૈકો વીત્યે વૈશાલિમાના વૃજિવંશના ભિક્ખુઓએ નીચેની દસ આજ્ઞાઓ વિહિત ગણી. (એ દસ આજ્ઞાઓની વિગતો માટે જુઓ પૃ. ૨૬૨.) તે વખતે કાકંડકનો પુત્ર સ્થવિર યશસ્ વૈશાલિમા ગયો, અને મહાવનમા રહેતા રહેતા તેણે વૃજિવંશના ભિક્ખુઓનુ ગેરકાયદેસર વર્તન જોયુ. ગૃહસ્થાશ્રમીઓને આ વાત કરીને તેણે ઉક્ત ધર્મબંધુઓની અધમતાનો અંત આણવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરતુ પોતાના અધમ આચરણમાથી ન ચળતા તેમણે અપમાન પામેલા ગૃહસ્થાશ્રમીઓની માફી તેની પાસે મંગાવી. યશસે વાંધો ઊઠાવ્યો ને એવી માગણી કરી કે, તેની પોતાની સાથે દૂત તરીકે આવે એવો કોઈ જોડીદાર નીમી આપવો, એટલે તેને પોતાને કરવામા આવેલા નુકસાનનો બદલો માગવાનો પ્રસંગ તેને પોતાને મળી શકે. તેની માગણી પ્રમાણે વ્યવસ્થા થઈ એટલે તે પોતાના જોડીદાર સાથે વૈશાલિમા દાખલ થયો, અને ત્યાના આસ્તિક ગૃહસ્થાશ્રમીઓ આગળ તેણે પોતાની બધી હકીકત કહી.

પરન્તુ ચીતમર ઐકય સાધવા માટે આવા ઉપાયો પૂરતા ન હતા તેનુ પહેલુ કારણ તો એ કે, વખત જતા ફાટફૂટ પડવા તરફ જે વલણ રહેતુ ગયુ હોવુ જોઈએ તેને પહોચી

એવા ઉપાયોમાંનુ વળવાને પ્રથમ પ્રકારનો ઉપાય બસ થઈ રહે

તેણે પોતાનો બચાવ ઝટાદાર રીતે કર્યો એટલે સ્વાભાવિક રીતે તે જીત્યો પણ ખરો, કેમ કે, તેનુ કહેવુ સાભળીને પેલા ગૃહસ્થાશ્રમીઓએ તેને લાયક શ્રમણ અને શાકયપુત્ર ગણ્યો. વૃજિવશના ભિક્ખુઓ પોતાની જક પકડી રહ્યા, અને તેમણે યશસને સઘમાથી બહિષ્કૃત કર્યો પરન્તુ યશસ્ કૌશાબીમા ગયો, અને પશ્ચિમના પ્રદેશમા, અવન્તિમા તથા દક્ષિણના પ્રદેશમા વસતા ભાઈઓ કને દૂતો મોકલીને તેણે તેમની સભા બોલાવી તેના આમત્રણનો સ્વીકાર કરીને એ પ્રદેશોમાના આશરે ૭૦૦ બૌદ્ધ ભિક્ખુઓ એકત્ર થયા. આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાને ન્યાયસભા મળી ત્યારે રેવતે એવો ઠરાવ રજુ કર્યો કે, જે સ્થળે આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત હોય તે સ્થળે (અર્થાત્ વૈશાલિમા) તેનો નિર્ણય સઘે કરવો એ ઠરાવ પસાર થયો એટલે બધા ભાઇઓ વૈશાલિમા જઈ પહોન્ચા. ત્યારપછી સઘની જે સભા મળી તેમા કામકાજ ફતેહમદ નીવડયુ નહિ તે ઉપરથી રેવતે સભા સમક્ષ એવી દરખાસ્ત મૂકી કે, આ પ્રશ્ન એક સમિતિને સોપવો. આથી પૂર્વદિશાના ચાર અને પશ્ચિમદિશાના ચાર મળીને આઠ ભિક્ખુની એક સમિતિ તેણે પસદ કરી વનિકારામ નામનુ શાત અને એકાત સ્થળ એ સમિતિની બેઠક માટે ઠરાવવામા આવ્યુ

એ સમિતિનુ કામકાજ આવી રીતે ચાલેલુઃ—રેવત પ્રશ્નો રજુ કરતો, અને સવ્વકામિન્ પોતાના સપ્રમાણ જવાબ આપતો. દસેદસ આજ્ઞાઓને નિયમવિરુદ્ધની ઠરાવવામા આવી, અને એ રીતે વૃજિવશના ભિક્ખુઓને દૂષિત ઠરાવવામા આવ્યા.
(કર્નકૃત "મૅન્યુઅલ ઓફ ઇડિયન બુદ્ધિઝમ", પૃ ૧૦૩ થી ૧૦૫)

અશૂરાપણું   એમ ભાગ્યે જ ધારી શકાય. તેનું બીજું કારણ એ હતું કે, બીજા પ્રકારનો ઉપાય અનિશ્ચિત સ્વરૂપનો હતો અને તેના ઉપર ભાગ્યેજ આધાર રાખી શકાય તેમ હતું. ખરું જોતાં એક હજાર વર્ષના લાંબા ગાળામાં અશોક, કનિષ્ક અને હર્ષ નામક ત્રણ રાજાઓ જ આના સંબંધમાં આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. છેવટે તેનું ત્રીજું કારણ એ હતું કે, સામાન્ય સભા બોલાવવાની પદ્ધતિ અત્યંત અસરકારક ગણાય તો પણ એકંદરે બંધારણમાંની ખામીઓ દૂર કરવા માટેના, સાહજિક ઉપાય તરીકે જ તેને ગણી શકાય, અને તેનું સ્વરૂપ જ એવું હતું કે ખાસ જરૂરના અને અપવાદરૂપ પ્રસંગે જ એ ઉપાય યોજી શકાય.

આવી પરિસ્થિતિનું પરિણામ એ આવ્યું કે, સંપ્રદાયની અંદર ઉપરાછાપરી ફાટફૂટ પડતી ગઈ અને સામાન્ય સભાનું પ્રતિનિધિરૂપ તત્ત્વ મહત્તા પરત્વે ઉત્તરોત્તર ઘટતું ગયું. તેમ છતાં પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે, એક સાર્વલૌકિક બૌદ્ધ સંપ્રદાય સંબંધી ભાવના સિદ્ધાંતદૃષ્ટિમાથી કે આચારદૃષ્ટિમાથી કદિ પણ નાબૂદ થવા પામી ન હતી. અલબત્ત, વ્યાવહારિક રીતે જોતાં સ્થાનિક સંઘો જ ખરેખરું વ્યક્તિત્વ ભોગવતા હતા, એમ કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી.

બૌદ્ધ સંપ્રદાયનું આ બે પ્રકારનું સ્વરૂપ શિલાલેખોમાં પણ દૃગોચર થાય છે. દાખલા તરીકે, કેટલાક શિલાલેખોમા ભિક્ખુઓના સ્થાનિક અગર વિશિષ્ટ સંઘને કરેલા દાનના ઉલ્લેખો થયેલા છે[૧૦૮] ત્યારે બીજા કેટલાક શિલાલેખોમા સમસ્ત બૌદ્ધસંઘને (**સંઘસ ચાતુદિસસ**) દાન કર્યાના ખાસ ઉલ્લેખો થયેલા જોવામા આવે છે.[૧૦૯]

૧૦૮ લ્યુડર્સ, અંક ૯૮૭, ૧૦૧૮, ૧૦૯૯, ૧૧૦૦, ૧૧૦૫, ૧૧૨૩ થી ૧૧૨૬, ૧૧૭૫, ૧૨૪૮ અને ૧૨૫૦.

૧૦૯ લ્યુડર્સ, અંક ૫, ૧૨ ग, ૧૪ क, ૯૯૮, ૯૯૯, ૧૦૦૬, ૧૦૦૭, ૧૦૧૬, ૧૦૨૦, ૧૦૨૪, ૧૧૦૬, ૧૧૨૭, ૧૧૩૧, ૧૧૩૩, ૧૧૩૭, ૧૧૩૯, ૧૧૪૦, ૧૧૪૬. “ ગુપ્તવંશના શિલાલેખો,” અંક ૫, ૧૨.

[૫]

સ્થાનિક સંઘોનું તંત્ર ખરેખર પ્રજાસત્તાક સિદ્ધાંતોને અનુસરીને ચાલતું હતું. ભિક્ખુઓની સામાન્ય સભા સર્વોપરિ સત્તાનું કેન્દ્રસ્થાન ગણાતી, અને તેના કામકાજની પદ્ધતિને લગતી ઝીણીઝીણી વિગતો યોગ્ય સ્વરૂપે ઠરેલી હતી.[૬૧૦]

સ્થાનિક સંઘોનું અતિશય પ્રજાસત્તાક બંધારણ

પુરેપુરી દીક્ષા પામેલા, સંઘના તમામ ભિક્ખુઓ સામાન્ય સભાના સભાસદ ગણાતા હતા. કોઈ ગુના બદલ દંડ તરીકે નાલાયક ઠર્યો ન હોય એવો દરેક સભાસદ મતાધિકાર ધરાવતો હતો. મતાધિકાર ધરાવનાર તમામ સભાસદો હાજર ન હોય, અગર ગેરહાજર રહ્યા છતાં પોતાની સંમતિ રીતસર ન આપે, ત્યાંસુધી કોઈ પણ બેઠક કાયદેસર ગણાતી નહિ.[૬૧૧] થયેલું કામકાજ કાયદેસર ગણી શકાય તેટલા માટે ઓછામાં ઓછા કેટલા સભાસદોની હાજરી આવશ્યક ગણાતી, તેનું ધોરણ “મહાવગ્ગ”, ૯, ૪–માં ઠરેલું છે. સરકારી કામોના વિવિધ પ્રકારોને માટે આવી સંખ્યા જૂદીજૂદી ઠરેલી હતી. દાખલા તરીકે, કેટલાક કામો માત્ર ચાર સભાસદોની હાજરીથી પણ કાયદેસર રીતે થઇ શકતા હતા, અને કેટલાક કામો ઓછામાં ઓછા વીસ સભાસદોની હાજરી વગર કાયદેસર રીતે થઈ શકતા નહિ. હાજર રહેલા કોઈ સભાસદને એમ લાગતું કે, સભાનું બંધારણ કોઈ રીતે નિયમવિરુદ્ધ છે, તો તે એ બાબતમાં વાંધો ઊઠાવી શકતો.

સામાન્ય સભા, અને તેનું બંધારણ.

સભા રીતસર મળતી ત્યારપછી ઠરાવ મૂકવા ઇચ્છનાર પોતે કયો ઠરાવ રજુ કરવા ધારે છે તે તમામ ભિક્ખુઓને તેણે જાહેર

૬૧૦ “મહાવગ્ગ”, ૯, ૩.

૬૧૧ ગેરહાજર રહેલા સભાસદોની રીતસર સંમતિ ‘છન્દ’ કહેવાતી.

સભાની બેઠકના કામકાજની પદ્ધતિ. કરવું પડતું. આ જાહેરાત **'नत्ति'** કહેવાતી. એ જાહેરાત થઈ જતી ત્યારપછી હાજર ભિક્ખુઓને પ્રશ્ન **(कम्मवाचा)** કરવામાં આવતો કે 'મારો ઠરાવ આપ સૌ મંજુર કરો છો?' આવો પ્રશ્ન એક વાર પૂછાતો તેમ ત્રણ વાર પણ પૂછાતો. પહેલો પ્રકાર **'नत्तिदुतिय कम्म'** કહેવાતો, અને બીજો પ્રકાર **'नत्तिचतुथ्थ कम्म'** કહેવાતો.[૬૧૨] પહેલા પ્રકારનાં ને બીજા પ્રકારનાં કામ ક્યાં કયા ગણાય તેનું ધોરણ વિગતવાર ઠરેલું હતું. આ કાયમના સ્વરૂપના વિધિમા જરા પણ ક્ષતિ થતી તો થયેલું કામ ગેરકાયદેસર ગણાતું. દાખલા તરીકે, "મહાવગ્ગ", ૯, ૩, ૩માં આમ કહ્યું છે:–"હે ભિક્ખુઓ! કોઈ માણસ એક **'नत्ति'**થી **'नत्तिदुतिय कम्म'** કરે અને **'कम्मवाचा'** ન કરે, તો એવું કામ ગેરકાયદેસર ગણાય. હે ભિક્ખુઓ! કોઇ માણસ બે **'नत्ति'**થી **'नत्तिदुतिय कम्म'** કરે અને **'कम्मवाचा'** ન કરે...એક **'कम्मवाचा'** કરે અને **'नत्ति'** કરે નહિ...બે **'कम्मवाचा'** કરે અને **'नत्ति'** કરે નહિ... તો એવું કામ ગેરકાયદેસર ગણાય."

આવો ઠરાવ કાયદા મુજબ એક વાર કે ત્રણ વાર સંઘ સમક્ષ રીતસર રજુ થતો ત્યારપછી હાજર સભાસદો ચૂપ રહેતા તો તે એની મેળે પસાર થયેલો ગણાતો. કોઈ સભાસદ તેની વિરુદ્ધમા બોલતો અને તેથી મતભેદ પડતો તો બહુમતી પ્રમાણે અમલ થતો. રીતસર મત લેવાતા, અને આ કામે સંઘ તરફથી મત નોંધનાર અમલદાર રીતસર નીમાતો.[૬૧૩]

તકરારનો વિષય ગંભીર પ્રકારનો અને ગૂંચવણભરેલો જણાતો

---

૬૧૨ સે. બુ. ઇ., પુ. ૧૩, પૃ. ૧૬૯, પાદલેખ ૨. આ સ્વરૂપના વ્યવહારૂ દાખલા માટે આ ગ્રંથના પૃ. ૨૫૯ ઉપર વર્ણવેલો દીક્ષાનો વિધિ જુઓ.

૬૧૩ "ચુલ્લવગ્ગ", ૪, ૯.

તો વધારે મખ્યાવાળા ભિક્ખુઓના બીજા સ્થાનિક સઘને તે વિષે વિચાર કરવાનુ કામ સોપી શકાતુ આને લગતો વિધિ "ચુલ્લવગ્ગ", ૪ ૧૪ ૧૭ અને આગળ ઉપર વિગતે વર્ણવવામા આવેલો છે આની રીતે જે સઘને ગામની સુપરત કરવામા આવતી તે પોતાનો નિર્ણય છેવટનો ગણાય એવી બાહેધરી માગીને મેળવી લેતો ત્યાર પછી લગભગ ઉપર્યુક્ત પદ્ધતિથી જ એ સઘના સભ્યો પ્રસ્તુત પ્રશ્ન વિષે વિચાર કરતા પ્રસ્તુત પ્રશ્ન ગૂચવણભરેલો જણાતો અને ચર્ચા દરમ્યાન અપ્રસ્તુત ભાષણો થતા તો તે પ્રશ્નના નિકાલનુ કામ નાની મમિતિને સોપવામા આવતુ ૬૧૪ આવી સમિતિઓ માટે પ્રખ્યાતમા પ્રખ્યાત ભિક્ખુઓની જ પસદગી થતી, અને સપ્રદાયના રીતસર ફરમાનથી તેમની નીમણૂક થતી એવી સમિતિ પ્રસ્તુત પ્રશ્ન વિષે કાઈ નિર્ણય કરી શકતી નહિ તો એ પ્રશ્ન ફરી પાછો સમસ્ત સઘ સમક્ષ રજુ થતો, અને તેમા બહુમતી પ્રમાણે તેનો નિકાલ થતો

સાધારણ રીતે તકરારના વિષયનો નિકાલ બહુમતીને અનુસરીને થતો તો પણ એ સાધારણ નિયમનુ પાલન સર્વત્ર એકસરખી રીતે કરવામા આવતુ નહિ, એમ બૌદ્ધ ગ્રથો પૂરતી રીતે સાબીત કરે છે દાખલા તરીકે, "ચુલ્લવગ્ગ", ૪, ૧૦, ૧મા કહ્યુ છે કે, જેઓના મત કાયદાને અનુસરીને નથી તેઓના વધુ મત થશે અથવા થવાનો સભવ રહેશે, એવુ મત લેનાર માણસ જાણતો હોય ત્યારે મત નોધાવવા, એ ગેરકાયદેસર ગણાય વળી, મત નોધવા માટેની છૂપી રીતો પણ પ્રચલિત હતી, અને "જેઓનો અભિપ્રાય ધમ્મ-વિરુદ્ધ હોય તેઓની વધુમતી છે, એમ મત લેનાર માણસને ચોક્કસ લાગે તો મત ખોટી રીતે લેવાયાનુ ગણીને તેણે તેને રદ કરવા

૬૧૪ પ્રશ્નનો નિકાલ કરવાનુ કામ સમિતિને સોપવાની પદ્ધતિ સારી પેઠે રૂઢ થઈ ગયેલી લાગે છે વૈશાલિમા મળેલી સભામા એ જ પદ્ધતિને અનુસરવામા આવી હતી ("ચુલ્લવગ્ગ", ૧૨, ૨, ૭)

જોઇએ "૬૧૫ ધાગાધોગણોની સામાન્ય પ્રજામત્તાક ભાવના ધ્યાનમા લેતા આ પ્રણાલિકાભગની સમજુતી આપવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે બહુમ તીના નિર્ણયને ર્દબાતન કરવામા આવે તો આવી બાબતમા તી રીતે નિર્ણય કરવો, એ વિષે બૌદ્ધ ગ્રથોમા કાઇ કહ્યું નથી એકદરે આવા ધોરણો પરત્વે એવો છૂપો ભેદ વર્તી રહેલો છે કે અત્યારે તો તેની સ્પષ્ટતા કરવાનું કામ અશક્ય થઇ પડે છે

મઠનુ આવશ્યક વ્યાવહારિક કામકાજ રીતસર નીમેલા અમુક-અમુક અમલદારોની મારફતે સ્થાનિક ભિક્ખુઓનો સઘ ચલાવ્યે રાખતો આવા અમલદારોની નામાવલિ અને

મઠનુ વ્યાવહારિક કામકાજ.

સઘ્યા જૂદાજૂદા સ્થળો પરત્વે સ્વાભાવિક રીતે જૂદીજૂદી રહેતી પરતુ સૌથી વધારે મહત્વના અમલદારો આ પ્રમાણે રહેતા —

(૧) ફળો, ભાતની ગળડી, વગેરે ખોરાક પૂરો પાડનાર અમલદાર, (૨) ભડાર સંભાળનાર અમલદાર, (૩) મકાનની વ્યવસ્થા રાખનાર અમલદાર, (૪) વસ્ત્રો સભાળી લેનાર અમલદાર, (૫) વસ્ત્રો સોપી આપનાર અમલદાર, (૬) વરસાદમા વાપરવાના ઝભ્ભા તથા સ્નાન માટેના વસ્ત્રો સભાળનાર અમલદાર, (૭) ભિક્ષાપાત્રો સાચવનાર અમલદાર, અને (૮) બાગવાનો ઉપર દેખરેખ રાખનાર અમલદાર [૬૧૬] અનબત્ત સઘમાના ભિક્ખુઓમાથી જ આવા અમલદારો ચૂટી કાઢવામા આવતા, અને તેમનામાના જેઓ અતિશય પ્રખ્યાત જણાતા તેમને જ આવા મહત્વના કામો સોપવામા આવતા

વ્યક્તિગત ભિક્ખુઓ ઉપર સ્થાનિક સઘ સંપૂર્ણ સત્તા વગવતો હતો, અને તેમના ગુના બદલ વિવિધ પ્રમાણની શિક્ષા તેમને તે કરી શકતો હતો. આવી શિક્ષાના થોડાક

વ્યક્તિગત સભાસદ ઉપરની સંઘની

પ્રકાર આ પ્રમાણે હતા —(૧) 'तज्जनिय कम्म' (ઠપકાનું નામ), (૨) 'निस्सय कम्म'

૬૧૫ "ચુલ્લવગ્ગ," ૪, ૧૪, ૨૬. ૬૧૬ ઠર્ન, પૃ ૮૩.

સત્તા. (પાલ્ય ગણવાનું કામ), (૩) 'पव्वजनिय कम्म' (બહિઃકારનું કામ)', (૪) 'पतिसरणिय कम्म' (ગૃહસ્થવર્ગને બદલો વાળવાનું કામ), અને (૫) 'उक्खेपनिय कम्म' (મોકુફીનું કામ). જે ગુનાઓ બદલ આમાંની કોઈ શિક્ષા લાયક ગણાતી તેમનું વિગતવાર વર્ણન તથા જે રીતે એવી શિક્ષા કરવામાં આવતી તેનું વર્ણન "ચુલ્લવગ્ગ"ના પહેલા ખંધકમાં આપેલું છે તદુપરાંત કસોટી (परिवास) અને પશ્ચાત્તાપ (मानत्त) માટેની પદ્ધતિ પણ ઠરેલી હતી, અને તેનું વર્ણન બીજા તથા ત્રીજા ખંધકમાં અતિશય વિગતે આપેલું છે. છેવટે, બૌદ્ધ કાયદાથી ઠરેલી, સંપ્રદાયમાંથી બહિઃકૃત કરવાની મોટામાં મોટી શિક્ષા પણ કરવામાં આવતી, અને આની શિક્ષાને યોગ્ય ગુના "પાતિમોક્ખ"ના 'પારાજિક' વિભાગમાં ગણાવેલા છે.

ભિક્ખુણીઓનો સંઘ. બૌદ્ધ સંપ્રદાયમાં ભિક્ખુણીઓનો જૂદો સંઘ હતો જે ધારાધોરણો ભિક્ખુસંઘને લાગૂ પડતાં તે જ ધારાધોરણો ભિક્ખુણીસંઘને લાગૂ પડતાં, તેમ છતાં પણ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ ભિક્ખુણીસંઘ ભિક્ખુસંઘના તાબામાં ગણાતો હતો. ભિક્ખુસંઘમાં ભિક્ખુને જે રીતે દીક્ષા અપાતી તે જ રીતે ભિક્ખુણીસંઘમાં ભિક્ખુણીને દીક્ષા અપાતી તો પણ ભિક્ખુસંઘે ભિક્ખુણીસંઘની દીક્ષા બહાલ રાખવી પડતી. બૌદ્ધ કાયદાનું સામાન્ય વલણ ભિક્ખુણીની સ્થિતિ ઊતરતા દરજ્જાની રાખવા તરફ રહેલું હતું. કારણ કે બુદ્ધ ભગવાનનો અભિપ્રાય એવો હતો કે, બૌદ્ધ સંપ્રદાયમાં ભિક્ખુણીઓને પ્રવેશ કરાવતાં સંપ્રદાયની શુદ્ધિનો નાશ થવાનો સંભવ રહે છે આવું થવા ન પામે તેટલા માટે રક્ષણને લગતા અનેક ઉપાયો લેવામાં આવ્યા હતા પરંતુ ભિક્ખુસંઘને જે મુખ્ય સિદ્ધાંતો લાગૂ પડતા તે ભિક્ખુણીસંઘને તેટલા જ અંશે લાગૂ પડતા "ચુલ્લવગ્ગ", ૧૦, ૩ માં બુદ્ધ ભગવાને આનંદને આપેલા

ઉત્તર ઉપરથી એમ જણાય છે કે, બીજા ધાર્મિક સપ્રદાયો પણ પોતાના ક્ષેત્રમા સ્ત્રીઓને દાખલ કરતા હતા[૬૧૭]

[૬]

બૌદ્ધ સપ્રદાયનુ ઉપર્યુક્ત વર્ણન એ સસ્થાના સઘાત્મક સ્વરૂપનો સાધારણ ખ્યાલ આપી શકે તેમ છે એ સસ્થાની આ ખાસિયત આબેહુબ રૂપે દર્શાવી આપે એના તેના કેટનાક વિશિષ્ટ લક્ષણો વિષે હવે આપણે વિચાર કરીશુ

સૌથી પહેલા તો એટલુ ધ્યાનમા રાખવા જેવુ છે કે, આપણે પ્રથમ કહી ગયા તેમ, બૌદ્ધ સપ્રદાયની **વ્યક્તિગત ભિક્ખુ અને બૌદ્ધ સંઘ વચ્ચેનો સંબંધ.** વ્યક્તિ સઘમા એકાકાર થઈ ગયેલી ગણાતી હતી વ્યક્તિને કોઈ પણ જાતની સ્વતત્રતા ન હતી, અને ઝીણામા ઝીણી બાબતોમા પણ તેનુ જીવન સઘે પ્રવર્તાવેલા ફરમાનોને અનુસરીને ઘડાતુ એકદર વસ્તુસ્થિતિનો ખ્યાલ મેળવવાને અહીં આપણે થોડાક નમૂના ટાંકીશુ —

(૧) માંદો ન હોય એવો કોઈ ભિક્ખુ ગરમાવો લાવવાની ઇચ્છાથી દેવતા સળગાવે અગર દેવતા સળગાવડાવે, અને તેને માટે પૂરતુ કારણ ન હોય, તો તે **'पाचित्तिय'** (પ્રાયશ્ચિત્તને લાયક ગુનો) ગણાય (સે બુ ઈ, ૧૩, પૃ ૪૪)

(૨) યોગ્ય પ્રસગ સિવાય કોઈ ભિક્ખુ પખવાડિયા કરતા ઓછી મુદતના આતરે સ્નાન કરે તો તે **'पाचित्तिय'** ગણાય (સે બુ ઈ, ૧૩, પૃ ૪૪)

(૩) કોઇ ભિક્ખુ કોઈ ઘેર ગયો હોય, ને ત્યાના લોકો તેની મરજીમા આવે તેટલી મીઠાઇ અને પૂરીઓ લેવાનુ તેને કહે, અને તેની તેવી ઈચ્છા થાય, તો પોતાનુ પાત્ર બે કે ત્રણ વાર ભરીને

૬૧૭ ભિક્ખુણીસઘની વિગતો માટે સરખાવો "ચુલવગ્ગ", ૧૦ તથા "ભિક્ખુણી પાતિમોક્ખ"

તે તે લઈ શકે એનાથી વધારે તે લે તો તે '**पाचित्तिय**' ગણ
(સે બુ ૪, ૧૩, પૃ ૩૮)

(૪) કોઈ ભિક્ખુ રેશમના અગનાળી કામળી કે આદડી પોત પાસે રાખે તો તે '**पाचित्तिय**' ગણાય, અને તે વસ્તુ જપ્ત કર પાત્ર ગણાય (સે બુ ૪, ૧૩, પૃ ૨૪)

(૫) કોઈ ભિક્ખુએ નવી કામળી ..ગવી હોય તો તેણે છ સુધી તે વાપરવી જોઈએ એ છ વર્ષ દરમ્યાન જૂની કામળી ફેક પાડીને કે પાડયા વગર, સઘની પરવાનગી વગર નવી કામળી બનાવડાવે તો તે '**पाचित्तिय**' ગણાય, અને તે વસ્તુ જપ્ત કર પાત્ર ગણાય[૬૧૮]

બૌદ્ધ સપ્રદાયના કાયદા અન્વયે, કોઈ પણ વસ્તુ વ્યક્તિ ભિક્ખુની માલીકીની ન ગણાય પણ સઘની માલીકીની ગણાય, ર ભિક્ખુને જે વસ્તુ આપવામા આવી હોય તે જ વસ્તુ તે પોત પાસે રાખી શકે આવી સાધારણ માન્યતા પણ વ્યક્તિ અને સ વચ્ચેનો સબધ દર્શાવી આપે છે એવો નિયમ ઠરેલો હતો ભિક્ખુની પાસે ફક્ત એક ભિક્ષાપાત્ર રહી શકે, અને નિદાન પ ઠેકાણે તે ભાગ્યુ હોય ત્યારે જ તે તેના બદલામા નવુ ભિક્ષાપ લઈ શકે આ નિયમનો ભગ કરીને કોઈ ભિક્ખુ નવુ ભિક્ષાપ

૬૧૮ છે વ્રુ પરવાનગીનુ તત્ત્વ શા માટે દાખલ કરેલુ તેનો ખુલાસો : વાર્તા વડે વિભગ આપે છે –" કોઈ એક માદા ભિક્ખુને (સગાવહાલાએ ઘેર આવવાનુ કહ્યુ, કેમકે તેઓ તેની સાર કરી શકે તેના જવાબમા તેણે જણાવ્યુ કે તે પોતે અતિ માદો હોવાથી તેનાથી પોતાની કામળી ઊચકાય નહિ, કામ વગર તેનાથી ચલાવી લેવાય નહિ, ને ૭ વર્ષ દરમ્યાન • કામળી તેનાથી બનાવડાવાય નહિ આ ઉપરથી બુદ્ધ ભગ- મૂળ નિયમનો આ અપવાદ દાખલ્યો " (સે બુ ૬, પૃ અને પાદલેખ)

લે, તો સંઘ તેને જપ્ત કરી લે અને જે ભિક્ખુની પાસે ખરાબમાં ખરાબ ભિક્ષાપાત્ર હોય તેને તે નવું ભિક્ષાપાત્ર આપી દે.[૬૧૯] વળી, સાધારણ રીતે કોઈ ભિક્ખુ પોતાની પાસે સોનું કે રૂપું રાખી શકે નહિ; તેમ છતા પણ કોઈ ભિક્ખુને સોનું કે રૂપું મળે, અથવા તો તે બીજા કોઈની મારફત તે પ્રાપ્ત કરે, અથવા તો પોતાને માટે તે બીજા કોઇની પાસે એ અનામત રખાવે, તો સંઘના ઉપયોગને માટે તે તેણે આપી દેવું પડે.[૬૨૦] ભિક્ખુના અંગત ઉપયોગને માટે જે વસ્તુઓ આપવામાં આવતી તે પણ સંઘની માલીકીની ગણાતી.[૬૨૧] એ જ સિદ્ધાંત અન્વયે, કોઈ ભિક્ખુનું મૃત્યુ થતું ત્યારે સંઘ તેની મિલ્કતનો માલીક થતો:–[૬૨૨]

"હે ભિક્ખુઓ ! કોઈ ભિક્ખુનું મૃત્યુ થાય ત્યારે સંઘ તેના ભિક્ષાપાત્રનો અને તેનાં વસ્ત્રોનો માલીક બને. પણ, હવે, જેઓ માંદાની માવજત કરતા હોય તેઓ બહુ કામના છે. હે ભિક્ખુઓ ! હું એમ ઠરાવું છું કે, જેમણે માંદાની માવજત કરી હોય તેમને એ વસ્ત્રો અને ભિક્ષાપાત્ર સંઘે આપી દેવા જોઈએ. ભિક્ખુની જરૂરિયાતની વસ્તુઓ પૈકીની જે કાંઈ મિલ્કત અગર થોડીક ચીજો (તે વખતે) રહી હોય તે ત્યા હાજર રહેલા સંઘે વહેંચી લેવી જોઇએ; પણ ભિક્ખુની જરૂરિયાતની વસ્તુઓ પૈકીની જે મોટી મિલ્કત અગર જથાબંધ ચીજો (તે વખતે) રહી હોય તે કોઇને આપી દેવી ન

૬૧૯ સે. બુ. ઇ., ૧૩, પૃ. ૨૭.

૬૨૦ સે. બુ ઇ., ૧૩, પૃ. ૨૬ અને પાદલેખ.

૬૨૧ "કોઈ પણ ભિક્ખુ પોતાના વસ્ત્રો બદલ અલાહેદી અંગત માલીકી ધરાવી શકતો નહિ. તે તેના પોતાના ઉપયોગ માટે' નામનાં આપવામાં આવ્યાં હોય અને ખરેખર તેનાં હોય, તો પણ નિયમો અન્વયે ખરૂં જોતાં તે આખા સંઘની માલીકીનાં ગણાય." (સે. બુ. ઇ., ૧૩, પૃ. ૧૮, પાદલેખ ૧.)

૬૨૨ "મહાવગ્ગ", ૮, ૨૭, ૫.

જોઈએ અને ભાગે પડતી વહેંચી આપવી ન જોઇએ પણ **સમસ્ત સંઘની (સઘસ ચાતુદ્દિસસ)**—જેઓ આવી પહોચ્યા હોય તેમની અને ન આવી શક્યા હોય તેમની—માલીકીની થવી જોઈએ "

સમસ્ત સઘ મિલ્કતનો માલીક ગણાય, એ સિદ્ધાન્તનો સુદર દાખલો નીચની વાર્તાથી પૂરો પડે છે —

"હવે તે વખતે જે ભિક્ખુઓ આવસ્થિથી થોડે દૂર કોઇ ગામડામા વસતા હતા તેઓ (ગામડામાથી) આવતા ભિક્ખુ મુસાફરો માટે તેમના સૂવા માટેની ચીજોની વ્યવસ્થા કરવી પડતી હોવાના કારણે કટાળી ગયા હતા એ ભિક્ખુઓએ આમ વિચાર કર્યો '(આવુ હોવાથી) સઘની માલીકીની સૂવા માટેની તમામ ચીજો (આપણામાના) એકને આપણે સોપી દઈએ અને તેની માલીકીની ચીજો તરીકે આપણે તે વાપરીએ ' પછી તેમણે (તેમ કર્યું)

"પછી મુસાફરીએ આવેલા ભિક્ખુઓએ તેમને કહ્યું કે, 'મહાશયો ' અમારે માટે સૂવા માટેની ચીજોની વ્યવસ્થા કરો '

" 'મહાશયો' સઘની માલીકીની એક પણ પાથરી નથી અમારામાના એકને તે તમામ અમે સોપી દીધી છે '

" 'મહાશયો' શુ કહ્યુ ? સઘની મિલ્કતની અફરાતફરી તમે કરી છે ?'

" ' મહાશયો ' હા, એમ જ છે.'

"વિનીત ભિક્ખુઓ બબડયા, વગેરે વગેરે, અને તેમણે એ વાત મહાપ્રભુને કહી

" ' હે ભિક્ખુઓ ' પેલા લોકો કહે છે તેમ, ભિક્ખુઓ સઘની મિલ્કતની અફરાતફરી કરે છે, એ વાત ખરી ?'

" ' મહાપ્રભુ ' એ વાત ખરી છે.'

"પછી મહાપ્રભુએ તેમને ઠપકો આપ્યો, વગેરે વગેરે, અને ભિક્ખુઓને કહ્યુ કે, ' હે ભિક્ખુઓ ' આ પાચ ચીજો પરહસ્તદત્ત કરી શકાય નહિ, અને સઘે અથવા બે કે ત્રણ ભિક્ખુઓના ગણે કે

[૭]

બૌદ્ધ સંપ્રદાયની વિશિષ્ટ સંસ્થાઓ અને ક્રિયાઓ.

બૌદ્ધ સપ્રદાયની અનેક સસ્થાઓ સભાસદોના મગજમા સઘશક્તિની ભાવના હમેશા તાજી રાખતી સૌથી પહેલા આપણે સ્થાનિક ભિક્ખુઓની નિયમિત સભાનો ઉલ્લેખ કરીશુ પ્રથમ તો એવુ ઠર્યું હતુ કે, દરેક પખવાડિયાના આઠમા, ચૌદમા અને પદરમા દિવસે ભિક્ખુઓએ એકત્ર થવુ જોઈએ અને ધમ્મનુ પારાયણ કરવુ જોઈએ[૬૨૪] ચૌદમા કે પદરમા દિવસે 'ઉપોસથ'ની ક્રિયા થતી અને 'પાતિમોક્ખ'નુ પારાયણ થતુ[૬૨૫] આ કામ બહુ મહત્ત્વનુ ગણાતુ, અને એ ક્રિયા યોગ્ય રીતે કરવા માટેના વિસ્તૃત નિયમો ઠરેલા હતા

(૧) નિયમિત મુદતબધી સભાઓ.

જે તે સ્થળના સમસ્ત સઘે એ ક્રિયા કરવી પડતી આ કામે સ્થાનિક કર્તવ્યક્ષેત્રની ચતુસીમાઓ સપ્રદાયના રીતસર ફરમાનથી ઠરેલી હતી[૬૨૬] તેનો વિસ્તાર અતિશય મોટો ન હોવો જોઈએ, તેમ જ તેમા કોઈ કુદરતી અડચણો હોવી ન જોઈએ, જેમ કે, વચમા કોઈ નદી આવેલી હોય તો તેની બન્ને બાજુએ રીતસર વ્યવહાર થઈ શકે તેટલા માટે નાવ વગેરે સાધનો રાખેલા હોવા જોઈએ તમામ સભાસદો હાજરી આપી શકે તેટલા માટે આવી સાવચેતી લેવામા આવતી, એ સ્પષ્ટ છે પ્રથમથી જાહેર થયેલા અમુક દિવસે ખાસ નિયત થયેલા ચોક્કસ સ્થળે માત્ર એક 'ઉપોસથ'ની ક્રિયા થઈ શકતી

---

૬૨૪ "મહાવગ્ગ", ૨, ૧, ૩

૬૨૫ "મહાવગ્ગ', ૨, ૩, ૨, ૩, ૨, ૪, ૨

૬૨૬ કોઈ ખાસ હદ ઠરાવવામા આવતી નહિ, તો જે ગામમા કે શહેરમા ભિક્ખુઓ વસતા હોય તેની હદ 'ઉપોસથ'ની ક્રિયા માટેની હદ તરીકે સ્વીકારાતી ("મહાવગ્ગ", ૧૧, ૧૨, ૭)

તમામ ભિક્ખુ ભાઇઓ ભેગા થઇ જતા ત્યારપછી 'पातिमोक्ख'નુ પારાયણ[૬૨૭] સભાની પરવાનગીથી કોઈ વિદ્વાન અને નિષ્ણાત ભિક્ખુ તરફથી કરવામા આવતું.[૬૨૮]

'पातिमोक्ख'નું પારાયણ.

પારાયણ ચાલતું હોય તે વખતે, દરેક પ્રકારના ગુનાના વર્ણનના અતે, સભામાના સૌ ભિક્ખુઓને એવો પ્રશ્ન પૂછવામા આવતો કે, "આ બાબતમા સૌ અણીશુદ્ધ છો ?" એ પ્રશ્ન ત્રણ વાર પૂછવામા આવતો; અને સભા ચૂપ રહેતી, તો પારાયણ ચાલૂ રાખવામા આવતુ; કારણ કે, એવી ચૂપકીદી નિર્દોષતા સૂચવનારી ગણાતી[૬૨૯] પરંતુ સભામાનો કોઇ ભિક્ખુ એવા ગુના બદલ ગુનેગાર હોય તો તેણે પોતાનો ગુનો કબૂલ કરવો પડતો, અને પછી ધારાધોરણોને અનુસરીને તેનો નિકાલ કરવામા આવતો. 'पातिमोक्ख'નુ પારાયણ પૂરૂ થતુ ત્યારપછી સંપ્રદાયને લગતા વિવિધ વિષયો સભામા ચર્ચાતા,[૬૩૦] અને કોઈક પ્રસગે તો સરકારી કામો પણ તેમા કરવામા આવતા.[૬૩૧] સાધારણ રીતે વૃદ્ધમા વૃદ્ધ ભિક્ખુ ક્રિયાનો આચાર્ય બનતો; પણ તે અભણ હોય અને 'पातिमोक्ख'નુ પારાયણ કરી શકે તેમ ન હોય તો જે ભિક્ખુ સૌથી વધારે વિદ્વાન અને નિષ્ણાત હોય તે તેનુ સ્થાન લઇ શકે, એવુ ઠરેલુ હતુ કોઈ સ્થળના તમામ ભિક્ખુઓ અભણ હોય તો તેમણે પડોશના સઘ કને કોઈ ભિક્ખુને તુર્ત મોકલવો જોઇએ.

---

૬૨૭ 'पातिमोक्ख' (વિવિધ ગુનાઓ અને તેમને લાયક શિક્ષા વિષેની વર્ગીકૃત યાદી) નુ પારાયણ સાધારણ રીતે સાદ્યંત કરવામા આવતુ; પરંતુ સંકટસમયે તેનો સારાશ ઉચ્ચારી શકાતો. ("મહાવગ્ગ", ૧૧, ૧૫).

૬૨૮ "મહાવગ્ગ", ૨, ૩, ૩.

૬૨૯ "મહાવગ્ગ", ૨, ૩.

૬૩૦ "મહાવગ્ગ", ૨, ૧૫, ૫ થી ૧૧.

૬૩૧ "મહાવગ્ગ", ૨, ૨૩.

અને '**पातिमोक्ख**'નો ભાગશ શીખીને અગર સમગ્ર '**पातिमोक्ख**' શીખીને પાછા આવવાની સૂચના તેને તેમણે કરવી જોઇએ, એવું ઠર્યું હતું તેનાથી તેમ ન થઇ શકતુ તો '**उपोसथ**'ની ક્રિયા કરવાને અને '**पातिमोक्ख**'નુ પારાયણ કરવાને તમામ ભિક્ખુઓએ પડોશના સંઘ કને જવુ પડતુ

તમામ સભાસદો ક્રિયામા હાજરી આપે તેને માટે ખાસ આગ્રહ રાખવામા આવતો માંદગીના કારણે કોઈ સભાસદને ગેર-હાજર રહેવાની ફરજ પડતી, તો તેણે પોતાની '**परिसुद्धि**' (અર્થાત્, '**पातिमोक्ख**'મા જણાવેલા ગુનામાથી પોતે મુક્ત છે, એવી પ્રતિજ્ઞા) બીજા કોઇ ભિક્ખુને સુપરત કરવી જોઇએ તેની સાથેસાથે સભામા કરવાના કામકાજ બદલની પોતાની અનુમતિ પણ તેણે જાહેર કરવી પડતી [૬૩૨] માંદા ભિક્ખુથી પોતાની '**परिसुद्धि**' પહોચાડી શકાતી નહિ, તો તેની પોતાની પથારીમા કે ખુરશીમા તેને રાખીને સભામા તેને લઈ જવો પડતો. એવા માંદા માણસની માવજત કરનારા લોકોને એમ લાગતુ કે, તેને ખસેડવાથી તેના દર્દમા વધારો થશે અગર તો તેનુ મૃત્યુ થશે, તો સમસ્ત સંઘે એવા માંદા માણસની પાસે જવુ પડતુ અને ત્યા '**उपोसथ**'ની ક્રિયા કરવી પડતી. પરંતુ સભા અપૂર્ણ હોય તેવી સ્થિતિમા કોઈ પણ પ્રસંગે એની ક્રિયા થઇ શકતી નહિ તે જ પ્રમાણે, **उपोसथ**'ના દિવસે કોઈ ભિક્ખુને તેના સગાસબંધીઓએ કે રાજાએ કે લૂટારાઓ વગેરેએ પકડયો હોય તો પ્રથમ તો તે '**उपोसथ**'ની ક્રિયામા હાજર રહી શકે તેટલા માટે ભિક્ખુઓએ થોડા વખતને માટે તેનો છૂટકારો કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એમ પણ ઠર્યું હતુ તેઓ તે પ્રમાણે ન કરી શકતા, તો '**उपोसथ**'ની ક્રિયા દરમ્યાન તેવા ભિક્ખુને નિયુક્ત હદની બહાર લઇ જવાની વિનતિ તેમણે તેને પકડનારા લોકોને કરવી પડતી, એટલે પછી એક રીતે સંઘ સંપૂર્ણ ગણી શકાય આમ પણ ન

૬૩૨ "મહાવગ્ગ," ૨, ૨૩.

થઈ શકે તો પછી સભા અપૂર્ણ હોય તેવી સ્થિતિમાં 'उपोसथ'ની ક્રિયા ન કરતા તે તદ્દન બંધ રાખવી જોઈએ, એવું ઠરેલું હતું. વળી. કોઇ ભિક્ખુ ગાંડો થઈ જતો, તો તેની ગેરહાજરીમાં 'उपोसथ'ની ક્રિયા કરતા પહેલાં સંપ્રદાયના રીતસર ફરમાનથી તેને 'उम्मत्तकसम्मति' (ગાંડા માણસને આપવાની રજા) આપવી પડતી. આમ, તમામ સભાસદોએ હાજર રહેવું જોઈએ, એવો આગ્રહ રાખવામાં આવતો તેથી, તેમ જ સૌએ ગુનાની કબૂલત પરસ્પર કરવી પડતી તેથી બૌદ્ધ ભિક્ખુઓની સંઘાત્મક ભાવના દૃગ્ગોચર થાય છે એટલું જ નહિ, પણ એ ભાવનાને મળતા ભારે ઉત્તેજનની પણ ઝાંખી અલબત્ત થાય છે.[૧૩૩]

બૌદ્ધ સાધુઓમાં સંઘશક્તિની ભાવના વિકસિત કરનારી બીજી સંસ્થા 'वस्स' (ચાતુર્માસમાં એકાંતવાસ) હતી. એવું ઠરેલું હતું કે, દર વર્ષે ચોમાસાની ઋતુમાં આષાઢ વદિ પડવાથી અથવા શ્રાવણ વદિ પડવાથી ત્રણ માસ સુધી ભિક્ખુઓએ સ્થાયી મુકામ રાખવો જોઇએ.[૧૩૪] આ મુદત દરમ્યાન તેઓ "મહાવગ્ગ ૩" માં જણાવેલા આકસ્મિક પ્રસંગો સિવાય કોઇ પણ કારણે સ્થળાંતર કરી શકતા નહિ. આમ ત્રણ મહિના સુધી સંખ્યાબંધ ભિક્ખુઓ પરસ્પર ઐક્ય જાળવીને રહેતા હતા. કેટલાક ભિક્ખુઓ જે જીવન ગાળતા તેના નીચેના વર્ણન ઉપરથી એનો કાંઈક ખ્યાલ આવી શકે છેઃ—" જે માણસ ગામમાં ભિક્ષાની યાત્રા પૂરી કરી સૌથી પહેલો આવતો તે આસનો તૈયાર કરતો, પગ ધોવા માટે પાણી તૈયાર રાખતો, બાજઠ તૈયાર રાખતો, અંગલૂછો તૈયાર રાખતો, મેલું પાણી રાખવા માટેની કથરોટ સાફ કરી તૈયાર રાખતો,

(૨) ચાતુર્માસમાં એકાંતવાસ.

---

૧૩૩ "મહાવગ્ગ", ૨માંથી આ વર્ણન લીધેલું છે.

૧૩૪ વર્ષના બાકીના ભાગમાં ભિક્ખુઓ સાધારણ રીતે એક ગામથી બીજા ગામે મુસાફરી કરતા.

અને પેય (પાણી) તથા ભોજન તૈયાર કરી રાખતો. જે માણસ ગામમા ભિક્ષાની યાત્રા કરી સૌથી છેલ્લો પાછો આવતો તે (બીજા ભિક્ખુઓના ખોરાકમાથી) કાઇ અવશેષ રહેતો તો, ને તેની મરજી થતી તો, તે ખાતો, અને તેને (તે ખાવાની) મરજી ન થતી તો જે સ્થળે ઘાસ ઊગ્યુ ન હોય તે સ્થળે તે નાખી દેતો અથવા તો જે પાણીમા કાઇ જીવાતો ન હોય તેમા તે રેડી દેતો, પગ ધોવા માટેનું પાણી તથા બાજઠ તથા અગલૂછો આઘા મૂકી દેતો, મેલુ પાણી રાખવા માટેનું વાસણુ સાફ કરીને તે આઘુ મૂકી દેતો, પાણી તથા ખોરાક આઘા કરી દેતો અને જમણુ માટેનો ઓરડો ધોઈ નાખતો, વગેરે વગેરે.''૬૩૫

'वस्स' (ચાતુર્માસનો એકાતવાસ) પૂરો થતા એકત્રિત ભિક્ખુઓ 'पवारणा'ની ક્રિયા કરતા. તેમા ''હાજર રહેલો દરેક ભિક્ખુ સંઘને વિનંતિ કરતો કે કોઇ ગુના બદલ

(૩) पवारणा. —જે ગુનો થયેલો જોયો કે સાભળ્યો હોય કે થયો હોવાની શંકા હોય તે બદલ—સંઘ પોતે તેને ગુનેગાર ગણતો હોય તો તેના પોતાના ઉપર સંઘ તે વિષે આરોપ મૂકે, એટલે તે બદલ તે પોતે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે.''૬૩૬

'पवारणा'ની ક્રિયા પૂરી થઈ રહેતી ત્યારપછી તુર્ત સ્થાનિક સઘની માલીકીના વસ્ત્રો તેના સભાસદોમા વહેંચી આપવામા આવતા. આ 'કઠિન' ક્રિયા કહેવાતી. 'કઠિન' એટલે

(૪) 'કઠિન' ક્રિયા. પછીના વર્ષમા સંઘે ઉપયોગમા લેવાના વસ્ત્રો તૈયાર કરવા માટે ભાવિકે પૂરો પાડેલો કનો જથ્થો.' સપ્રદાયના રીતસર ફરમાનથી કોઇ ભિક્ખુને એ વસ્ત્રો રંગવાનુ તથા સીવવાનુ કામ સોપવામા આવતુ નવા વસ્ત્રો પહેરવા માટે તૈયાર થતા ત્યારે એક વસ્ત્ર તે પોતાને માટે પસંદ કરી લેતો, હાજર

૬૩૫ ''મહાવગ્ગ', ૪, ૫૭.

૬૩૬ 'મહાવગ્ગ', ૪ મા આ ક્રિયાની વિગતો અને તેના અંગના ઉપચારો આપેલા છે.

રહેલા ભિક્ખુઓને બાકીનાં વસ્ત્રો બતાવતો, અને સંપ્રદાયના મોટી ઉમ્મરના સભ્યો માટે કયા વસ્ત્રો તેને પોતાને યોગ્ય લાગતા તથા નાની ઉમ્મરના સભ્યો માટે કયા વસ્ત્રો તેને પોતાને યોગ્ય લાગતા તે તેમને એ કહી બતાવતો. છેવટે પોતે સ્વીકારેલી પદ્ધતિ બદલ અનુમતિ આપવાનું સંઘને તે વીનવતો. આવી રીતે અનુમતિ મળતી ત્યારપછી ભિક્ખુઓ પોતપોતાના વસ્ત્રો લઇ લેતા, અને એ ક્રિયાનો અંત એ રીતે આવતો.[૬૩૭]

[૮]

બૌદ્ધ સંઘ ઉપરાંતની ધાર્મિક સંસ્થાઓ.

જે બૌદ્ધ સમ્પ્રદાયનું ટૂંકું વર્ણન આપણે ઉપર આપી ગયા તેને પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાની ધાર્મિક સસ્થાઓના નમૂના તરીકે ગણી શકાય. તદુપરાંત જૈન સંપ્રદાય વિષે જ કાંઈક વિગતે માહિતી આપણને મળેલી છે. જૈન સંપ્રદાય પણ આવી જ જાતનો હતો.[૬૩૮] બાકીની ધાર્મિક સંસ્થાઓ વિષે આપણને નહિ જેવી માહિતી મળેલી છે. તેમ છતા પણ એટલું તો બેશક કહી શકાય કે, આવી ધાર્મિક સસ્થાઓ હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન સમાજના મહત્ત્વના અંગ તરીકે લેખાતી હતી. આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ કે, જે સમયે બુદ્ધ ભગવાનના બૌદ્ધ સંપ્રદાયની ઉત્પત્તિ થઈ તે સમયે આવી અનેક સંસ્થાઓ અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી ત્યારપછીના સમયમા પણ તેઓ ચાલૂ રહી હતી, એમ ધર્મશાસ્ત્રો તથા શિલાલેખો સાબીત કરે છે. દાખલા તરીકે શ્રેણીના ધારાધોરણો ગણાવનારા જે શ્લોકો આ ગ્રથના પૃ ૨૭ ઉપર "યાજ્ઞવલ્ક્યસંહિતા" માથી ઊતારેલા છે તેમા '**પાષણ્ડિ**'- (પાખંડી ધર્મસપ્રદાય)નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. "નારદસંહિતા"માના નીચેના શ્લોકોમા પણ '**પાષંડિ**'ના સંઘનો ઉલ્લેખ થયેલો છેઃ—

૬૩૭ સે. બુ. ઈ., પુ. ૧૭, પૃ. ૧૪૮ થી ૧૫૨ અને પાદલેખો.

૬૩૮ જગ્યાના અભાવે જૈન સંપ્રદાય વિષે વિગતવાર વર્ણન અહીં આપવામાં આવ્યુ નથી.

" पापंडिनैगमादीनां स्थिति समय उच्यते ।
समयस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम् ॥
पापंडिनैगमश्रेणी पूगव्रातगणादिषु ।
संरक्षेत् समयं राजा दुर्गे जानपदे तथा ॥" (१०, १, २)

ઇસ્વી સનની બીજી સદીના એક શિલાલેખમા ચગ્ડા-કદાચ 'બ્રાહ્મણ સાધુઓની અમુક વિશિષ્ટ જાતિ'[૬૩૯]-ની સસ્થા (पर्षद्)ને આપવામા આવેલા દાનનો ઉલ્લેખ થયેલો છે, અને બીજા એક શિલાલેખમા અપરાજિતોની પવિત્ર સભાનો ઉલ્લેખ થયેલો છે[૬૪૦]

હિંદુ યુગના હિંદુસ્તાનના છેલ્લામાં છેલ્લા સમય સુધી તેમની હયાતી.

હિંદુ યુગના છેવટના ભાગમા ખાસ કરીને વિવિધ વૈષ્ણવ અને શાક્ત સંપ્રદાયની ધાર્મિક સસ્થાઓ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમા મોટા અંશે હયાતી ધરાવતી હતી દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના શિલાલેખોમા મદિરોના ઉલ્લેખો ઘણાખરા થયેલા છે, અને તેથી અલબત્ત એમ જણાઈ આવે છે કે, વધુઓછા અંશે નિશ્ચિત સ્વરૂપની આવી સ્થાનિક ધાર્મિક સસ્થાઓ એવા મદિરો સાથે સબધ ધરાવતી હતી. એવા મદિરો, અલબત્ત, પ્રાચીન બૌદ્ધ મઠોને અમુક અંશે મળતા આવતા હતા; પરતુ બૌદ્ધ મઠોનુ સવરૂપ તત્ર જેટલા અંશે વિકસિત થયેલુ હતુ તેટલા અંશે એવા મદિરોનુ તત્ર વિકસિત થયેલુ ન હતુ એવી સસ્થાઓનુ વિગતવાર વર્ણન હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસના અભ્યાસીને ગમે તેટલુ રસિક જણાય તો પણ આ ગ્રથના કામે અનાવશ્યક જ ગણાય ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાની એવી જાતની સસ્થાઓ પરત્વે પણ આવુ જ કહી શકાય તેમ છે

---

૬૩૯ એ ઇ પુ ૮, પૃ ૭૯ તદુપરાત સરખાવો અશોકના અને દશરથના ગુહાદાન વિષેના ગુહાલેખો.

૬૪૦ લ્યુડર્સ, અક ૧૧૬૨

પાંચમું પ્રકરણ.

સામાજિક જીવનમાંની શ્રેણીઓની પ્રવૃત્તિઓ.

[૧]

હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન લોકોની સંઘરૂપ પ્રવૃત્તિઓ તેમના સામાજિક જીવનમાં અદ્‌ભુત રીતે દૃગ્ગોચર થતી હતી. એ પ્રવૃત્તિઓ એટલી બધી ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચેલી હતી કે દુનિયામા તેનો જોટો જોવો જડે તેમ નથી. 'વર્ણ' અગર 'જાતિ' તરીકે ઓળખાતી સંસ્થા એ પ્રવૃત્તિઓનો આબેહુબ આવિર્ભાવ કરે છે, અને વધારેમા વધારે વિકસિત રૂપે તે ઇતિહાસમાં જાણીતો થયેલો સામાજિક સંઘનો સારામાં સારો નમૂનો પૂરો પાડે છે.

સામાજિક જીવનમાંની, સંઘાત્મક પ્રવૃત્તિના આબેહુબ આવિર્ભાવ તરીકે વર્ણવ્યવસ્થા.

એકંદર વર્ણવ્યવસ્થાની ઉત્પત્તિ અને પ્રગતિ વિષે આ સ્થળે વિવેચન કરવાનો આપણો હેતુ નથી; કેમ કે, એ વિષય તો એટલો બધો વિશાળ છે કે, તેની બાબતમાં સ્વતંત્ર ગ્રંથમાં વિવેચન કરવું પડે તેમ છે. અહીં તો તેનાં જે મુખ્ય લક્ષણોને લીધે તેને સંઘ તરીકે ઓળખાવી શકાય તેમ છે તેમ જ તેનું શ્રેણીમય સ્વરૂપ આગળ તરી આવે છે તે મુખ્ય લક્ષણો વિષે જ આપણે વિચાર કરીશું.

હિંદુસ્તાનના ઈતિહાસના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સમયથી-"ઋગ્‌વેદ"ના સમયથી—આપણે શરૂઆત કરીશું. એ યુગના લોકોને વર્ણવ્યવસ્થાની માહિતી હતી કે કેમ ? એ પ્રશ્ન અનેક પ્રસંગે ચર્ચાયો છે. પરંતુ પ્રાચીન ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ વચ્ચે આ બાબતમાં ભારે મતભેદ છે. ઑફ્રે, એન્ડ્રી, મ્યૂલર, મૂર, રૉથ, વેબર અને ઝિમર એવો અભિપ્રાય

વર્ણવ્યવસ્થાની ઉત્પત્તિ અને પ્રાચીનતા.

ધરાવતા હતા કે, પાછળના સમયમાં બ્રાહ્મણોની જે સામાજિક વ્યવસ્થા ઊભી થઈ હતી તેની માહિતી વેદકાળના લોકોને ન હતી સનાર્ત, મૅકડૉનેલ, મ્યૂરે અને ફીગીએ એ મતને સમર્થન આપ્યુ હતુ બીજી તરફથી હૉગે, કર્ન અને ત્સુકિગે એ મતનો વિરોધ કરેલો છે, અને ઓલ્ડનબર્ગે તથા ગેલ્નરે તેમને અનુમોદન આપેલુ છે.[૬૪૧] એમાના દરેક વિદ્વાને જે દલીલો રજુ કરી છે તેમની વિગત તેમા અહીં ઊતરવામા કાઈ અર્થ નથી એ વિદ્વાનોએ જે મુખ્ય મુદ્દા રજુ કર્યા છે તેમનો તપાસ અહીં આપણે કરીશુ તો બસ થઈ રહેશે

"ઋગ્વેદ"માના સુપ્રસિદ્ધ "પુરુષસૂક્ત"મા જ સમાજના ચાર વર્ગોનો ઉલ્લેખ થયેલો છે પરતુ એ સૂક્ત પાછળથી ઉદ્ભૂત થયુ હતુ, એ તો સૌ કોઈ સ્વીકારે છે, એટલે

"ઋગ્વેદ"ના સમયમાં વર્ણવ્યવસ્થા સંબંધી અજ્ઞાન. પ્રાચીનતમ સમયની વસ્તુસ્થિતિની સાબીતી તરીકે તેને સ્વીકારી શકાય નહિ પ્રાચીનમા પ્રાચીન હિંદી-આર્યો એવા ચાર વિભાગથી અજાણ્યા ન હતા, એમ માનનારાને કેટલાક

લાગે છે "પુરુષસૂક્ત"મા જે ચાર વર્ગો ગણાવેલા છે તેમને મળતા ચાર વર્ગો (**વિષ્ણ**) જૂનામા જૂના ભાગની સમાજમા પણ પડેલા હતા તે પૈકીના 'અગ્ર' તે બ્રાહ્મણો, 'રથએસ્ત્ય'(લડવૈયા) તે ક્ષત્રિયો, 'વાસ્ત્રિયસ્ ફ્રૂયત' (કુળના મુખી) તે વૈશ્યો અને 'હુઇતિ' (મજુરો) તે શૂદ્રો[૬૪૨] ત્સુકિગની નીચેની દલીલ કાઇક અશે સબળ લાગે છે –"ઋગ્વેદ"માના ધાર્મિક વિચારો જે સમયે ઈરાનીઓ અને

૬૪૧ આ અભિપ્રાયોના સારાશ માટે જુઓ આ લે, પૃ ૧૮૬ અને વે ઇ, ૨, પૃ ૨૪૭ અને આગળ

૬૪૨ સરખાવો ત્સુકિગકૃત "ડેર ઋગ્વેદ", ૩, પૃ ૨૪૩–૨૪૪, સેનાર્તકૃત "લ કાસ્તે દા લ ઇંદે," પૃ-૧૪૦ અને આગળ

આર્યો સાથે રહેતા હતા તે સમયના છે, એટલે એ ધાર્મિક વિચારોને એ જ સમયના પ્રતિનિધિ તરીકે ગણવાનો હક આપણને મળે છે, તેમ જ, "ઋગ્વેદ"ના સમયમા એવા વર્ગભેદ ન હતા, એમ આપણે માનીએ તો આપણે એમ માની જ લેવુ પડે કે, આર્યોના સમાજમા મૂળે એવા વર્ગભેદ હતા, પણ પાછળથી તે નાબૂદ થયા, અને વળી ભવિષ્યમા કોઈ કાળે તે પાછા ઊભા થયા[૧૪૩]

"ઋગ્વેદ"માંના વર્ગભેદ વર્ણભેદથી જૂદા છે.

આથી એમ સ્વીકારી શકાય છે કે, "પુરુષસૂક્ત"મા સમાજના જે ચાર વર્ગો ગણાવેલા છે તે "ઋગ્વેદ"ના સમયમા જાણીતા હતા પરંતુ એ ચાર વર્ગો ચાર વર્ણો દર્શાવનારા હતા, એવુ દર્શાવનારો કાંઈ પણ આધાર મળી આવતો નથી સંસ્કૃતિમા આગળ વધેલી દરેક પ્રજાના એવા ચાર (કે વધારે) વર્ગો પાડી શકાય તેમ છે દાખલા તરીકે, અંગ્રેજ પ્રજાના એવા ચાર વર્ગો આમ પાડી શકાય છે –(૧) પાદરીઓ, (૨) અમીરો, (૩) મધ્યમ વર્ગના લોકો, અને (૪) મજુરો "ઋગ્વેદ"ના સમયમા પ્રજાના જે ચાર વર્ગો હતા તે ઇંગ્લાંડની પ્રજાના આ ચાર વર્ગો કરતા વધારે ચુસ્ત હતા, એવુ દર્શાવનારો કાંઇ પૂરાવો મળી આવતો નથી ઇંગ્લાંડના વંશપરંપરાગત અમીરો હિંદુસ્તાનના લગભગ વંશપરંપરાગત પુરોહિતોના યોગ્ય પ્રતિબિંબ જેવા હતા એવી દલીલ કરી શકાય કે, હિંદુસ્તાનના પાછળના સમયના સાહિત્યમા એ ચાર વર્ગોને ચુસ્ત વર્ણો તરીકે વર્ણવેલા છે, એટલે વિરુદ્ધ પૂરાવાના અભાવે આપણે "ઋગ્વેદ"ના સમયની બાબતમા પણ એવી જ વસ્તુસ્થિતિ માની શકીએ આ હકીકત તર્કશાસ્ત્રના નિયમથી વિરુદ્ધ છે એ વાત બાજુએ રાખતા, ઇરાની સમાજનો દાખલો એમ સ્પષ્ટ રીતે સાબીત

---

૧૪૩ "ડેર ઋગ્વેદ", ૩, ૨૪૪, સેનાર્ત, પૃ ૧૪૨; સ્પીગલ, ૨, પૃ ૫૫૧ અને આગળ

કરે છે કે, ઉપર્યુક્ત વર્ગભેદ કાંઇ વર્ણભેદ દર્શાવતા નથી એટલું જ નહિ, પણ એ વર્ગભેદમાથી વર્ણભેદ ઉત્પન્ન થાય એમ પણ કાંઈ નથી

એ વર્ગો મઘના સ્વરૂપના હતા કે કેમ? તેઓ તેવા હતા તો કેટલા અંશે તેવા હતા? એ પ્રશ્નોનો વિચાર હવે આપણે કરીશુ પ્રજાના વર્ગો ધધારૂપી, સામાજિક દરજ્જારૂપી કે બીજા કોઈ કારણ રૂપી સાકળથી સકળાયેલા હોય ત્યારે જ તેને સઘનુ નામ આપણે આપી શકીએ "ઋગ્વેદ"ના ઉક્ત સૂક્તમા જે ચાર વર્ગોનો ઉલ્લેખ થયેલો છે તે વર્ગો ધધાદારી મઘ કે સામાજિક એકમ રૂપ હતા, એવો પૂરાવો જરા પણ મળી આવતો નથી બ્રાહ્મણો અને શૂદ્રો પરત્વે અપવાદ ગણી શકાય એવી દલીલ થઇ શકે કે, પુરોહિતો ધધાદારી મઘ રૂપે હતા,[૬૪૪] અને શૂદ્રો અથવા દાસો વિશિષ્ટ જાતિના સઘ રૂપે હતા પરતુ પુરોહિતનો ધધો અમુક ચોક્કસ લોકોનો જ એકહથ્થુ ધધો હતો, એવુ બતાવનારો પૂરાવો મળી આવતો નથી, તેમ જ એવો ધધો કરનારા લોકોનો વ્યવસ્થિત સામાજિક સઘ હતો કે તેમના તેવા મઘો હતા, એવુ દર્શાવનારી સાબીતી પણ મળી આવતી નથી શૂદ્રો અથવા દાસો જાતિ તરીકે આર્યોથી જૂદા હતા તો પણ, તેમની જાતિ સવર્ણ હતી એમ માનવાને કાંઇ કારણ નથી તેઓ તો વિવિધ જગલી જાતોના બનેલા હતા, અને આર્યોએ હિંદુસ્તાનમા વસવાટ કરતા તેમની સામે થવુ પડયુ હતું આથી એકદરે એમ કહી શકાય કે, શરૂઆતના વેદકાળમા આર્યોના અનેક વર્ગો હતા તો પણ વર્ણનો પ્રશ્ન તે સમયે ઉપસ્થિત થયો ન હતો [૬૪૫]

[૨]

ત્યારપછી પાછળના વેદકાળનો વિચાર આપણે કરીશુ એ સમયના સાહિત્યમા વર્ણ સબધી જે માહિતી આપેલી છે તેનો ખાસ

૬૪૪ મૂર, ૧, ૨૫૯
૬૪૫ સેનાર્ત, પૃ. ૧૪૯ અને આગળ

પાછળના વેદકાળમાં વર્ણ.

અભ્યાસ કરનાર વેબર એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે, એ સમયમાં વર્ણવ્યવસ્થા સંપૂર્ણ રીતે વિકસિત થઈ હતી, તેમ જ એ જ પદ્ધતિને પાછળથી "મનુસ્મૃતિ"માં આદર્શ તરીકે આગળ ધરવામાં આવી હતી. અલબત્ત તેણે એટલું તો કબૂલ કરેલું છે કે, એ પદ્ધતિમાં અહીંતહીં શિથિલતા જોવામાં આવે છે ખરી.[૬૪૬] વર્ણવ્યવસ્થાના વિકાસ વિષેનો આ અભિપ્રાય ભૂલભરેલો છે, એ વાત તો હવે સૌ સ્વીકારે છે.[૬૪૭] આ પ્રશ્નની વિગતમાં ન ઊતરતાં, બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો, અને શૂદ્રો કેટલા અંશે શ્રેણીના સ્વરૂપના હતા તે જાણવા સારૂ આપણે તેમની બાબતમાં પૃથક્પૃથક્ ચર્ચા કરીશું.

બ્રાહ્મણ :— બ્રાહ્મણનો દરજ્જો, અલબત્ત, ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચેલો છે. "કૌશિતકી"માં તો તેમને 'દેવો' અને 'દેવોના દેવો' પણ કહેલા છે (પૃ. ૩૫).[૬૪૮] બ્રહ્મ સાથેનું

બ્રાહ્મણના અધિકારો અને તેનાં કર્તવ્યો.

તેમનું ઐક્ય પણ સ્વીકારાયેલું છે (પૃ. ૩૭). હવનમાં હોમેલો હવિ ફક્ત દેવો સ્વીકારી શકે. આ ચાર અધિકાર ભોગવવાનો હક તેઓ ધરાવે છેઃ– (૧) અર્ચા (સન્માન); (૨) દાન

પ્રજાના એક વર્ગ તરીકે બીજા કોઇને આ અધિકારો અને કર્તવ્યો મળેલા નથી, એટલે બ્રાહ્મણોને વિશિષ્ટ અધિકૃત વર્ગ તરીકે ગણવા જોઇએ. તદ્દુપરાંત બીજાં ધારાધોરણો પણ બ્રાહ્મણના વર્તન બદલ ઠરેલા હતા; જેમ કે,

(૧) તેણે શસ્ત્રો રાખવા ન જોઇએ (પૃ. ૯૬). ("કૌશિતકી," ૯૩, ૧૦૪.)

(૨) તેણે અશ્લીલ ભાષા વાપરવી ન જોઇએ (પૃ. ૯૭).[૬૫૦]

(૩) તેણે પોતાના પુત્રને અમુક ઉમ્મરે દીક્ષા આપી દેવી જોઇએ (પૃ. ૧૦૧).

(૪) તેણે ભોજનને લગતા વિશિષ્ટ નિયમો પાળવા જોઈએ

(૫) તેણે બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઇએ (પૃ. ૧૦૨).

તે આ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરતો તો તેને પ્રાયશ્ચિત્તની શિક્ષા થતી, અને કોઇક પ્રસંગે તો તેને જ્ઞાતિબહાર પણ મૂકવામાં આવતો. તેમ છતાં પણ 'બહિષ્કૃત' માણસ અમુક પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને પોતાની જ્ઞાતિમાં પાછો દાખલ થઈ શકતો (પૃ. ૧૦૨).

આથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, બ્રાહ્મણો લાંબા સમયથી શ્રેણીનું સ્વરૂપ ધરાવતા હતા. આથી હવે એમના સંઘના સ્વરૂપનો વિચાર આપણે કરવો ઘટે છે.

બ્રાહ્મણ સંઘની શરૂઆત. કોઈ પણ માણસને સૌથી પહેલાં તો એમ જણાઈ આવશે કે, બ્રાહ્મણોનો સંઘ તે સમયે હજી ઘડાઈ રહ્યો હતો, અને તેને વધુ ને વધુ સંપૂર્ણ બનાવવાનો પ્રયત્ન અંતઃકરણપૂર્વક થઈ રહેલો દેખાતો હતો.

' કર્તવ્યો પૈકીના દરેક અધિકારના અને કર્તવ્યના વિગતવાર વર્ણન માટે જુઓ ઈ. સ્ટ., પુ. ૧૦, પૃ. ૪૧-૧૬૦.

૬૫૦ "શતપથબ્રાહ્મણ," ૩, ૨, ૧, ૨૪.

પહેલો પ્રશ્ન તો એ થાય છે કે, એ સઘનો પાયો કયો હતો? જે લોકસમૂહ બ્રાહ્મણ તરીકે ઓળખાતો હતો તે જન્મની આકળથી સકળાયેલો ન હતો પાછળના સમયમા બ્રાહ્મણના પુત્ર સિવાયનો કોઈ પણ માણસ બ્રાહ્મણ ગણી શકાતો નહિ તેમ તે સમયે પણ હતુ, એવુ બતાવનારો પુરાવો બીજતક મળી આવતો નથી

અલબત્ત એવુ ધોરણ ઠરેલુ હતુ કે, જે માણસ પોતે ("કૌશિતકીસૂત્ર"ના કથન પ્રમાણે) ઋષિઓથી ત્રણ પેઢીએ અથવા ("લાટયાયનસૂત્ર"ના કથન પ્રમાણે) ઋષિઓની દસ પેઢીથી ઊતરી આવેલો હોવાનુ સાબીત ન કરી શકે તેનાથી યાજ્ઞિક તરીકે કામ કરી શકાય નહિ (પૃ ૭૦) પરતુ એ જ નિયમ એમ સ્પષ્ટ રીતે સાબીત કરે છે કે, બ્રાહ્મણવશની અખડ પરપરા તે વખતે કેવળ આદર્શરૂપી હતી, પણ સિદ્ધ વાત ન હતી દૃઢતર સઘ સિદ્ધ કરવાના જે જિગરના પ્રયત્ન વિષે ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પણ એના આધારે જણાઈ આવે છે

તેમ છતા પણ આપણો સિદ્ધાત સ્થાપિત કરવાને માટે આપણે કેવળ નકારાત્મક પુરાવા ઉપર આધાર રાખવાનો નથી આધારભૂત પ્રાચીન ગ્રથો ભાર દઈને કહે છે કે, વશપરપરાથી નહિ પણ જ્ઞાનથી બ્રાહ્મણ બને છે દાખલા તરીકે, "શતપથબ્રાહ્મણ," ૧૧, ૬, ૨, ૧૦ એમ કહે છે કે, યાજ્ઞવલ્ક્યના ઉપદેશથી જનક રાજા બ્રાહ્મણ બન્યા હતા "તૈત્તિરીયસહિતા," ૬, ૬, ૧, ૪ આમ કહે છે – "एष वै ब्राह्मण ऋषिरार्षेयो य शुश्रुवान्," અર્થાત્ "જેને જ્ઞાન છે તે બ્રાહ્મણ ઋષિ છે" વળી, 'કાઠક,' ૩૦, ૧ તથા "મૈત્રાયનીયસહિતા," ૪૮, ૧, ૧૦૭, ૯ આમ કહે છે –

"किं ब्राह्मणस्य पितरम् किम् उ पृच्छसि मातरम्।
श्रुत चेद् अस्मिन् वेद्यम् स पिता स पितामहः॥"

"બ્રાહ્મણ પિતા વિષે શુ પૂછે છે? બ્રાહ્મણ માતા વિષે શુ

પૂછે છે ? જે વેદ જાણતો હોય તે પિતા છે, પિતામહ છે.'' આ અને આવા ફકરાથી એમ જણાઈ આવે છે કે,

સંઘનો પાયો જન્મ નથી પણ જ્ઞાન છે. બ્રાહ્મણ તરીકે કોઈનો સ્વીકાર થવામાં જ્ઞાનની જ મુખ્ય લાયકી ગણાતી હતી, અને વંશપરંપરાની તો કાંઈ જ કિંમત અંકાતી ન હતી.[૬૫૧]

આમ વેદપૂજા માટે જરૂરના જ્ઞાન ઉપર જ બ્રાહ્મણત્વનો આધાર મુખ્યતઃ હતો તો પછી એવું જ્ઞાન મેળવવા માટેની ખાસ પદ્ધતિ પ્રચલિત થઈ હોવી જોઈએ. સુભાગ્યે "કૌશિતકી," ૫૫ માં એ પદ્ધતિનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. તેના આધારે એમ સમજાય છે કે, કોઇ શિષ્ય પુરોહિતનો ધંધો સ્વીકારવાની ઇચ્છા ધરાવતો, અને તેનામા તે માટેની શક્તિ હોવાનું ગુરુને લાગતું, તો તેવા શિષ્યને બ્રાહ્મણત્વ (**आर्षेयम्**) બક્ષવાનો અધિકાર તેવા ગુરુને હતો.[૬૫૨] "ઐતરેયબ્રાહ્મણ"માંથી મૂરે ઉદ્ધૃત કરેલો એક ફકરો (૭, ૧૯) આનો સુંદર દાખલો પૂરો પાડે છે.[૬૫૩] તેમાં એમ કહ્યું છે કે, "ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર પાસેથી યજ્ઞ નાઠો અને બ્રહ્મન્ પાસે ગયો. આથી હજી પણ બ્રહ્મન્ ઉપર, બ્રાહ્મણ ઉપર યજ્ઞનો આધાર છે. પછી ક્ષત્રે બ્રહ્મનને અનુસરીને કહ્યું કે, 'આ યજ્ઞમાં (ભાગ લેવાને) મને (પણ) આમંત્ર.' બ્રહ્મે જવાબમાં કહ્યું કે, 'ભલે; તો પછી તારાં પોતાનાં શસ્ત્રો (બાણ, તીર વગેરે) આઘાં મૂકીને બ્રહ્મનનાં શસ્ત્રો સાથે, બ્રહ્મનના રૂપે અને બ્રહ્મન્ બનીને યજ્ઞમાં આવ.' ક્ષત્રે જવાબ આપ્યો કે, 'ભલે'; અને તેનાં પોતાનાં શસ્ત્રો આઘાં મૂકીને બ્રહ્મનનાં શસ્ત્રો લઇ, બ્રહ્મનના રૂપે અને બ્રહ્મન્ બનીને તે યજ્ઞમાં ગયો. આથી હજી પણ યજ્ઞ કરવાના સમયે ક્ષત્રિય પોતાનાં શસ્ત્રો આઘાં મૂકીને બ્રહ્મનનાં શસ્ત્રો લઇ, બ્રહ્મનના રૂપે અને બ્રહ્મન્

---

૬૫૧ ઇ. સ્ટ્ડ., પૃ. ૭૦.

૬૫૨ વિવિધ વિગતો માટે જુઓ ઇ. સ્ટ્ડ., ૧૦, પૃ. ૭૧-૭૨.

૬૫૩ મૂરકૃત સે. ટે., પુ. ૧, પૃ. ૩૬૮.

બનીને યજ્ઞ કરવા બેસે છે." આમ ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણ વચ્ચે કાંઈ જાતનો નૈસર્ગિક ભેદભાવ ન હતો, અને જીવનક્રમમા તથા ધંધામા ફેરફાર કરીને ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણ થઇ શકતો અને બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય થઇ શકતો. "ઐતરેયબ્રાહ્મણ," ૭, ૨૩૧ મા આવો જ વિચાર દર્શાવેલો છે.- "તે રાજા દીક્ષમાણ થાય છે ત્યારે બ્રાહ્મણની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે." તે જ પ્રમાણે "શતપથબ્રાહ્મણ" (૩, ૨, ૧, ૩૯ અને આગળ) પણ આવો અભિપ્રાય દર્શાવે છે. આવી જાતના આધારો ઉપરથી વેબરે આવો નિર્ણય કરેલો છે.- "આમ દરેક રાજન્ય અને વૈશ્ય દીક્ષાથી યજ્ઞની મુદતને માટે બ્રાહ્મણ બને છે, અને તેને તે રીતે સબોધવામા આવે છે." (પૃ. ૧૭.) વળી, "શતપથબ્રાહ્મણ" (૧૩, ૪, ૧, ૩)મા આમ કહ્યું છે:- "જે કોઈ યજ્ઞ કરે છે તે જાણે કે બ્રાહ્મણ થયા પછી તેમ કરે છે." તે જ પ્રમાણે "શ્રૌતસૂત્ર" ૬, ૪, ૧૨ મા કાત્યાયન આમ કહે છે:- "વૈશ્યને તેમ જ રાજન્યને ઉદ્દેશીને 'બ્રાહ્મણ' શબ્દ ઉચ્ચારવાનો છે." અને તેના સબધમા ભાષ્યકાર આવી ટીકા કરે છે:- "વૈશ્યના તેમ જ રાજન્યના યજ્ઞના સમયે પણ 'આ બ્રાહ્મણને દીક્ષા અપાઈ છે' એ સૂત્ર ઉચ્ચારવાનુ છે-'આ રાજન્યને કે આ વૈશ્યને દીક્ષા અપાઈ છે' એવું સૂત્ર ઉચ્ચારવાનુ નથી."[૬૫૪]

સંઘનો પાયો શોધવાનો પ્રયત્ન આપણે કરી રહ્યા છીએ તે બદલની ચાવી કદાચ "કૌશિતકી", ૫૫ માના ઉક્ત ફકરાથી આપણને મળી રહે છે. પુરોહિતના કર્તવ્ય માટે આવશ્ય જ્ઞાન, એ જ ઉક્ત પાયો છે. આથી કરીને તે સમયે બ્રાહ્મણસમાજ પુરોહિતોનો સંઘ હતો, એમ કહી શકાય. જે પ્રમાણે ધંધાની શ્રેણીમા અમુક ઠરેલી પદ્ધતિથી જ નવા સભાસદને દાખલ કરી શકાતો (જુઓ પૃ. ૩૭) તે જ પ્રમાણે ગુરુની પાસે અમુક મુદત સુધી શિક્ષણ લીધા પછી જ શિષ્યથી પુરોહિતસંઘમા દાખલ થઇ શકાતું સૂત્રોના લેખકોએ આ

૬૫૪ સરખાવો મૂરકૃત સે. ટે., પુ. ૧, પૃ. ૩૬૯ અને પાદલેખ

વાત ખાસ દર્શાવવી જોઈએ દાખલા તરીકે, આપસ્તંબ આમ કહે છે - "તે (આચાર્ય) તેને (શિષ્યને) પવિત્ર જ્ઞાન(ના દાન)થી બીજી વાર જન્મ લેવડાવે છે (આ ધ સૂ ૧, ૧, ૧ ૩), તેમ જ "આ (બીજો) જન્મ ઉત્તમોત્તમ છે 'પિતા અને માતા તો માત્ર દેહ ઉત્પન્ન કરે છે" (આ ધ સૂ ૧ ૧ ૧ ૩) વળી, "જેના પિતા અને પિતામહ દીક્ષિત ન હોય તે (અને તેના બે પૂર્વજો) બ્રાહ્મણનો વધ કરનારા કહેવાય છે તેમની સાથે વ્યવહાર, ભોજન અને પરસ્પર લગ્ન ન કરવા જોઈએ" (આ ધ સૂ ૧, ૧, ૧ ૫) "યજ્ઞોપવીતનું ધારણ કર્યા પહેલા કોઈ (બાળક)થી કોઈ પણ ધાર્મિક ક્રિયા થઈ શકે નહિ, કારણ કે, વેદમાંથી તેનો (નવો) જન્મ થતા પહેલા તે શૂદ્ર સમાન છે' (આ ધ સૂ ૧, ૨, ૧ ૧૦) આમ બ્રાહ્મણત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટે દીક્ષા આવશ્યક હતી, પણ જન્મસ્થિતિ આવશ્યક ન હતી ગુરુ અને શિષ્ય વચ્ચેના સંબંધનું નિયમન કરનારા વિસ્તૃત વિધિઓનો યથાયોગ્ય ખુલાસો એ રીતે આપણને મળી રહે છે

શ્રેણી સાથેની સરખામણીમા આપણે વધુ એક કદમ આગળ વધી શકીએ જેમ વણકરો, લુહારો કુંભારો અને ધાત્રીઓ જેવા ધંધાદારીઓની શ્રેણીઓ છેવટે 'વર્ણ' રૂપે પરિવર્તન પામી હતી તેમ પુરોહિતસંઘ પણ અંતે 'બ્રાહ્મણવર્ણ' રૂપે પરિવર્તન પામ્યો હતો પ્રાચીન કાળમા એ ધંધાદારીઓની 'શ્રેણીઓ વિષે આપણા વાંચવામા આવે છે, અને હાલના જમાનામા તેમના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમના 'વર્ણો આપણા જોવામા આવે છે પ્રાચીન શ્રેણીઓના સભાસદ થવા માટેની લાયકી જન્મને અનુસરીને ગણાતી હતી એવું કથન આપણા ગળે ઊતરી શકે તેમ હોય તો પછી પ્રાચીન બ્રાહ્મણ વર્ગની બાબતમા પણ તેમ આપણે માની શકીએ

આપણા મગજમા પૂર્વગ્રહ બંધાયો હોય તે દૂર કરવો, અને પ્રાચીન પરિસ્થિતિની સાથે અર્વાચીન વિચારોની સેળભેળ કરતા સંભાળવુ, એ જરૂરનુ છે વળી, આપણા દૃષ્ટિકોણને પણ જરા

બદલવાની જરૂર રહે છે 'બ્રાહ્મણો જ પુરોહિતો થઈ શકે', 'બ્રાહ્મણો જ વેદો શીખવી શકે', એવુએવુ કહેવાની ટેવ આપણને પડી ગઈ છે પરંતુ 'જેઓ વેદનુ જ્ઞાન ધરાવતા હોય અને પુરોહિતનુ કામ કરી શકતા હોય તેઓ જ બ્રાહ્મણ કહેવાય' એવુ આપણે કહેવુ જોઇએ જે વેદનો અભ્યાસી હોય ને પુરોહિત હોય તે બ્રાહ્મણ ગણાય, પણ બ્રાહ્મણ જ વેદનો અભ્યાસી ને પુરોહિત હોઈ શકે, એમ ન ગણાય વળી, તે સમયના બ્રાહ્મણો માત્ર પુરોહિતનુ જ કામ કરતા નહિ આપણે જોઈ ગયા છીએ તેમ, કેટલાક બ્રાહ્મણો વડાયક ધધો પણ કરતા, અને બીજા બ્રાહ્મણો બીજા ધધા પણ કરતા જ હોવા જોઇએ પરતુ શસ્ત્રો રાખવાની બધી "કૌશિતકી"મા ઉ રેખેલી છે તે આ બાબતમા ધીમેધીમે મૂકાયેલા બધનનો દાખલો પૂરો પાડે છે, એમ માની શકાય અહીં પણ દૃઢતર મત સિદ્ધ કરવાના ઉપર્યુક્ત જિગરના પ્રયત્નની ઝાખી થાય છે

તે સમયે પણ સંઘ ચુસ્ત ન હતો.

તે સમયે પણ 'પુરોહિતપદ'મા બીજા કોઈથી દાખલ થઈ શકાય નહિ, એવો સામાજિક નિષેધ ઉદ્ભૂત થયો ન હતો તેમના વંશજોનુ તો તે ખાસ લક્ષણ થઈ પડ્યુ છે, એમ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે તે સમયના પુરોહિતો તમામ પ્રકારના લોકો સાથે લગ્નનો વ્યવહાર છૂટથી રાખતા શૂદ્રની કન્યાને પણ તેઓ પરણતા અલબત્ત, "ગૌભિલ", ૩, ૨, ૪૨ વગેરેના તથા વત્સની વાર્તા ઈત્યાદિના આધારે કહી શકાય છે તેમ, શૂદ્રો સાથેના લગ્નવ્યવહાર બદલ અણગમો જાહેર થતા પણ તેવા લગ્ન બદલ સ્પષ્ટ નિષેધ તો થયો જ ન હતો (પૃ ૭૩–૭૪) તમામ હકીકતનો વિચાર કરીને છેવટે વેબરે એવો નિર્ણય કર્યો છે કે, જે 'રક્તશુદ્ધિ'ની બાબતમા પાછળના સમયમા અનેક બધનો, નિષેધો ઇત્યાદિ નખાયેલા હતા તે રક્તશુદ્ધિના સબધમા તે સમયે સખ્ત નિયમ કરેલો ન હતો ૬૫૫

૬૫૫ ઇ સ્ટુ, પુ ૧૦, પૃ ૭૫

આમ, પુરોહિતમંઘ એટલો ચુસ્ત ન હતો કે, તેમા બીજો કોઈ પણ માણુસ દાખલ ન થઈ શકે તેને ચુસ્ત બનાવવાના પ્રયત્ન થયેલા આપણા જોવામા અવશ્ય આવે છે, પણ એ બાબતના જે નિયમો હરેના હતા ને સૌને અવશ્ય બંધનકર્તા ન હતા; અને તેમનો અમલ બળજબરીથી કરાવવામા આવતો પણ નહિ રૂઢિથી ઠરેલા કર્તવ્યોનો ભગ થયેલો જણાતો તો તે બદલ કાઈક પ્રાયશ્ચિત કરાવવામા આવતુ ઠરેલી ફરજો બજાવવામા બેદરકારી ચાલૂ રહેતી જોવામા આવતી તો પછી જ્ઞાતિબહાર મૂકવાની શિક્ષા પણ કરવામા આવતી તો પણ ફરીથી જ્ઞાતિમા દાખલ થવા માટેની રીતિ અતિશય સરળ રખાયેલી હતી ૬૫૬

અત્યારસુધીમા આપણે 'પુરોહિતમંઘ' કહેતા આવ્યા છીએ. પણ ખરૂ જોતા આપણે 'પુરોહિતમંઘો' કહેવું જોઈએ, કારણ કે, દેશના વિવિધ ભાગોમાના તમામ બ્રાહ્મણોનો એક જ સંઘ હતો, એમ આપણાથી માની શકાતુ નથી. તેમના ઉદ્દેશોમા, તેમના કર્તવ્યોમા અને તેમના જીવનની રહેણીકરણીમા સાધારણતઃ કાઇક મળતાપણુ હશે તો પણ, વધારે સંયુક્ત પ્રકારની સંસ્થામા તો અમુક-અમુક અનુકૂળ સભ્યોનો જ મેળ પડી શકે, એ સ્પષ્ટ છે. ખરૂ જોતા એમ જણાય છે કે, તે સમયે બ્રાહ્મણોના અનેક સમ્પ્રદાયો પ્રચલિત હતા; જેમ કે, યજુર્વેદી, માધ્યદિન, મૈત્રાયણી, ઋગ્વેદી, આપસ્તબ, આપસ્તબ હિરણ્યકેશી, વગેરે વગેરે. આ નામો જ એમ બતાવી આપે છે કે, વેદના જે વિધાનો વિષે તેમને વિશ્વાસ હતો તેમની સાથે આ ભેદમૂલક તત્ત્વો સંબધ ધરાવતા હતા. પુરોહિતમંઘનો પાયો પુરોહિતની વશપરપરા નથી પણ તેનુ જ્ઞાન છે, એવો જે સિદ્ધાત પ્રથમ આપણે પ્રતિપાદિત કરી ગયા તેને ઉપર્યુક્ત હકીકતથી એક રીતે અનુમોદન મળે છે શાખા અને ચરણ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોમા ભેદ પડવાની પદ્ધતિ ઉપરથી પણ આવો જ નિર્ણય થઈ શકે છે.

---

૬૫૬ ઈ. રહ, પુ. ૧૦, પૃ. ૧૦૨.

ક્ષત્રિયો:— વેબરે "ઈ. સ્ટુ.," ૧૦, પૃ. ૨૬ થી ૩૫ સુધીમાં જે મૂળ ઉતારાઓ આપેલા છે તેથી એમ ખાતરી થાય છે કે, ક્ષત્રિયોનો પોતાનો પણ વર્ગ બંધાયેલો હતો. બ્રાહ્મણોની સાથેસાથે ક્ષત્રિયો પણ બીજા વર્ગોના અધિકારથી જૂદી જાતના અધિકાર ભોગવતા હતા, એમ અનેક સ્થળે લખાયેલું છે. અલબત્ત, તેઓ ઉમરાવવર્ગના—પ્રાચીન જાતિઓના નાયકોના વંશજો—હતા; પણ તેમના વાડામાં કોઈ દાખલ થઈ શકતું નહિ, અથવા તેવી જાતનો સામાજિક નિષેધ તેમનામા પ્રચલિત હતો, એવું માનવાને કાઇ કારણ નથી. અલબત્ત, દરજ્જાની સાકળથી તેઓ સંઘ રૂપે ગંઠળાયેલા હતા; પણ તેમનો સંઘ બ્રાહ્મણોના સંઘની પેઠે તે સમયે પણ સુસ્ત બની રહેલો ન હતો. બ્રાહ્મણો પ્રગત થતા ગયા તેમતેમ તેઓ પણ પ્રગત થતા ગયા હતા; અને, પછીથી આપણે જોઈશું તેમ, સર્વોપરિતા પ્રાપ્ત કરવાની બાબતમા તેઓ બ્રાહ્મણોની સાથે લાબા વખત સુધી હરીફાઇ કરી રહ્યા હતા. આ બે વર્ગોની પ્રગતિ લગભગ એકસરખી ધાટીએ થયેલી છે, એટલે ક્ષત્રિયોની બાબતમા અલાહેદું વિગતવાર વર્ણન અહીં આપવાની જરૂર રહેતી નથી.

વૈશ્યો :— સામાન્ય જનસમૂહ વૈશ્યોનો બનેલો ગણાતો, અને તેમાથી ઉપલા બે વર્ગો બંધાતા હતા.[૬૫૭] ઉપલા બે વર્ગોની અને તેમની વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવનારા પરચુરણ નિયમો ઠરેલા હતા. નમૂના તરીકે એમાના થોડાક નિયમો અહીં આપણે ઉતારીશું.

(૧) યજ્ઞના સ્થાનમા બ્રાહ્મણને 'एहि' શબ્દથી તથા વૈશ્યને અને ક્ષત્રિયને 'आगहि' તથા 'आद्रव' શબ્દથી ઉદ્દેશવામા આવે છે ("શતપથબ્રાહ્મણ," ૧, ૧, ૪, ૧૨).

૬૫૭ સરખાવો 'શતપથબ્રાહ્મણ," ૧૧, ૨, ૭, ૧૬; ૧૨, ૭, ૩, ૮ તેમ જ "સા. ડૉ. મૉ. ગે.", પુ. ૫૧, પૃ. ૨૮૦ ઉપરનો ઓલ્ડનબર્ગનો લેખ; સેનાર્ત, પૃ. ૧૫૩; ફિક, પૃ. ૧૬૩.

(૨) બ્રાહ્મણ ત્રણ પત્ની કરી શકે, ક્ષત્રિય બે પત્ની કરી શકે અને વૈશ્ય એક જ પત્ની કરી શકે (પૃ. ૨૧).

(૩) વિદ્યાર્થીજીવનની શરૂઆત કરવા માટેની ઉમ્મર બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય બદલ અનુક્રમે ૮, ૧૧ અને ૧૨ વર્ષની છે. (સદર.)

(૪) બ્રાહ્મણની સાવિત્રી 'ગાયત્રી' છે; ક્ષત્રિયની સાવિત્રી 'ત્રિષ્ટુભ્' છે; વૈશ્યની સાવિત્રી 'જગતિ' છે. (પૃ. ૨૨.)

(૫) બ્રાહ્મણનો 'ઉપનયન' સંસ્કાર વસંતઋતુમાં થાય છે; ક્ષત્રિયનો ઉપનયનસંસ્કાર ગ્રીષ્મઋતુમાં થાય છે; વૈશ્યનો ઉપનયન-સંસ્કાર શરદ્‌ઋતુમા થાય છે. (પૃ. ૨૨.)

(૬) ભિક્ષા માગવાના પ્રસંગે ઉચ્ચારના અનુક્રમે પ્રારંભમાં તથા મધ્યમા તથા અંતમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વિદ્યાર્થી '**ભવંત**' શબ્દ વાપરે છે. (પૃ. ૨૨.)

(૭) બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય માટે મકાનની જગ્યા અનુક્રમે ધોળી, લાલ અને પીળી જમીન છે.

(૮) બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વિદ્યાર્થીના ઉપલા વસ્ત્ર, પવિત્ર કટિબંધ (**મેખલા**) અને દંડ માટે બનાવટનાં વિવિધ સાધનો ઠરેલાં છે.

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય અનુક્રમે શ્વેતવર્ણી, રક્તવર્ણી અને પીતવર્ણી ગણાય છે, એવી માન્યતામાં સ્થૂળ સત્ય નથી તેમ આ અને આવાં બીજાં ભેદદર્શક લક્ષણોમાં પણ સ્થૂળ સત્ય કદાચ નહિ હોય! (બીજા કેટલાક આધારભૂત લેખકો કહે છે કે, વૈશ્યો અને ક્ષત્રિયો અનુક્રમે શ્વેતવર્ણી અને શ્યામવર્ણી છે!)[૬૫૮] ઉક્ત ત્રણ

૬૫૮ આની સાબીતીની જરૂર હોય તો તે "આપસ્તંબ-ધર્મસૂત્ર"માંથી મળી આવે છે. બ્રાહ્મણે, ક્ષત્રિયે તથા વૈશ્યે વાપરવા યોગ્ય ચીજોનું વર્ણન કરીને પછી આપસ્તંબ કહે છે કે, "વર્ણનો કાંઈ પણ ઉલ્લેખ કર્યા વગર કેટલાક લેકો કહે છે કે, (યજ્ઞસમયે

વર્ગો વચ્ચે અંતરાય ઊભા કરવા બદલનો બ્રાહ્મણલેખકોનો પ્રયત્ન એ નિયમોમા દૃગ્ગોચર થાય છે, પણ તેની સાથેસાથે એમ પણ સ્પષ્ટ રીતે સાબીત થાય છે કે, તે વખતના પ્રચલિત ભેદ અતિદૃઢ ન હતા.

પરંતુ સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ તેમ જ અનેક અંગે વ્યવહારની દૃષ્ટિએ વૈશ્યોને બ્રાહ્મણોથી તથા ક્ષત્રિયોથી જૂદા પાડવામા આવ્યા હતા તો પણ, તેમનો સઘ સવર્ણ હતો, એમ માનવાને કાંઈ કારણ નથી. તેમની સંખ્યા એટલી મોટી હતી, અને તેમના વિભાગો એટલા વિવિધ હતા, કે તેમનુ સઘાત્મક સ્વરૂપ સચવાઈ રહી શકે નહિ; અને જન્મના કારણે તેઓ શૂદ્રથી જૂદા પડતા હતા તો પણ, વિવિધ ધધા કરનાર અને વિવિધ રહેણીકરણીવાળા લોકોના વિવિધ સમૂહોના સંઘ તરીકે તેઓ ચાલૂ રહ્યા હતા. પાછળના સમયમા જ એ વિવિધ સમૂહોને સઘાત્મક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયુ હતું. આ બાબતની ચર્ચા હવેપછી કરવામા આવશે.

શૂદ્રો:—શરૂઆતના સમયમા આર્ય અને દાસ વચ્ચે જે સ્પર્ધા ચાલી રહેલી હતી તે પાછળના પ્રસ્તુત સમયમા આર્ય અને શૂદ્ર વચ્ચે ચાલી રહી હતી. (આવી સ્પર્ધા સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપનાર ઊતારાઓ માટે તેમ જ શૂદ્ર અને આર્ય વચ્ચેના લાક્ષણિક કલહના વર્ણન માટે જુઓ "ઈ. સ્ટુ.," ૧૦, પૃ. ૫ અને આગળ.) એ બેની વચ્ચેના મતભેદને વર્દ્ધિગત કરવાના વિશિષ્ટ પ્રયત્નો થયેલા જણાય છે. એવું ઠરેલુ જણાય છે કે, પવિત્ર અગ્નિ પાસે જવાનો (અર્થાત્, યજ્ઞ કરવાનો) કે પવિત્ર ધર્મગ્રથો વાચવાનો અધિકાર

વાપરવા યોગ્ય ગણાય એવો) વિદ્યાર્થીનો દંડ ઝાડના લાકડાનો બનાવેલો હોવો જોઈએ." (સે. બુ. ઈ., ૨, પૃ. ૯.) વળી, "ગોચર્મ તમામ વર્ણના લોકો માટે પહેરવા યોગ્ય છે." (સે. બુ. ઈ., ૨, પૃ. ૧૦.)

શૂદ્રોનો નથી. (સદર, પૃ. ૧૧.) તેમ છતા પણ શરૂઆતના ગ્રંથોમાં આવો હક્ક સ્થાપિત કરનારા ઉલ્લેખો જોવામાં આવે છે. (સદર, પૃ. ૧૨.) ભાષ્યકાર એવી ટીકા કરે છે કે, આવા ઉલ્લેખોમાંનો 'શૂદ્ર' શબ્દ 'રથકાર'ના અર્થમાં લેવાનો છે. વેબર કહે છે તેમ, શૂદ્રનો આ મર્યાદિત અર્થ ગૌણ પ્રકારનો છે અને ઉપર્યુક્ત પ્રયત્નોનો પુરાવો પૂરો પાડે છે. વળી, મૃતદેહને અગ્નિસંસ્કાર કરવાનો અધિકાર શૂદ્રોને આપેલો નથી. તેમ છતાં પણ બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો તેમ જ શૂદ્રો પરત્વે મૃતદેહ ઉપરના ચણતરના માપ પ્રાચીન ગ્રંથોમા ઠરેલા જોવામા આવે છે. અહીં રથકારનો અર્થ સમજવાનો છે, એવો જ ખુલાસો ભાષ્યકારો આપે છે, એટલું જ નહિ પણ તેઓ એક ડગલું આગળ વધીને હિંમતથી જણાવે છે કે, શૂદ્રના મૃતદેહ ઉપરના ચણતરનું માપ આમ ઉલ્લેખાયેલું છે :– "**परिमाण-प्रसंगात्**" (માપને ખાતર)! આપણે કહી ગયા છીએ કે, શૂદ્ર સાથેના લગ્ન બદલ ધીમેધીમે નિષેધ દાખલ થતો ગયો હતો.

આર્યો પૈકી એક તરફથી બ્રાહ્મણો તથા ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો તથા બીજી તરફથી શૂદ્રો વચ્ચેનું અંતર વધતું જતું હતું, એમ આથી જણાઇ આવે છે. શૂદ્રો કહેવાતો પચરંગી જનસમૂહ સંઘના સ્વરૂપનો ન હતો તેમ એકંદર આર્ય પ્રજા પણ તેવા સ્વરૂપની ન હતી, એમ કહી શકાય.

[૩]

પાછળના સમયમાં બ્રાહ્મણો અને શૂદ્રો વ-

આર્યો અને શૂદ્રો વચ્ચેના સામાજિક અંતરાય પાછળના સમયમા વધતા ગયા. પ્રથમ તો આપણે ખોરાકની વાત કરીશું. "આપસ્તંબધર્મસૂત્ર" માં કહ્યું છે કે, "(વિશ્વદેવના કામે વપરાતો ગૃહસ્થાશ્રમીનો) ખોરાક પહેલા ત્રણ વર્ણોના લોકોની દેખરેખ નીચે શૂદ્ર તૈયાર કરી શકે."[૧૫૯] એમ સ્પષ્ટ રીતે

૧૫૯ સે. બુ. ઇ., ૨. પૃ. ૧૦૪.

એનો ભેદ ધીમે-ધીમે વધતો ગયો. કહેલું છે કે, "આવો ખોરાક દેવાને માટે લાયક છે," તેમ જ "કુટુંબના પતિ અને પત્ની, ધણી અને ધણિયાણી" તે ખાતા. આથી એમ જણાઈ આવે છે કે, પહેલાના વખતમાં બ્રાહ્મણો શૂદ્રોએ આપેલો ખોરાક છૂટથી ખાતા. પરંતુ એ જ ગ્રંથમાં આવું ધોરણ ઠરાવેલું છે:– "કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે કોઈ પણ વર્ણના, શૂદ્રો સિવાયના (જે લોકો) પોતાને માટે ઠરેલા ધોરણોને અનુસરતા હોય (તેમણે આપેલો ખોરાક) ખાઈ શકાય."[૬૬૦] તેમ છતાં પણ જૂના રિવાજનો અવશેષ "ગૌતમધર્મસૂત્ર", ૧૭ મા જળવાઈ રહેલો છે[૬૬૧] તેમાં એમ કહ્યું છે કે, "ગુજરાનના સાધન બીજી રીતે (મળી) શકે નહિ તો શૂદ્ર પાસેથી (તે લઈ શકાય)" બ્રાહ્મણો અને શૂદ્રો વચ્ચે ધીમેધીમે કેવો સખ્ત અંતરાય નાખવામાં આવતો રહ્યો હતો તેનો ખ્યાલ આવા નિયમો ઉપરથી આવી શકે છે શરૂઆતમાં જે બાબતની પૂરતી છૂટ અપાયેલી હતી તે બાબતમાં પાછળથી ખાસ જરૂરી પ્રસંગે જ છૂટ અપાતી થઈ હતી, અને એવી છૂટ ધીમેધીમે સદંતર બંધ કરવા તરફ સ્વાભાવિક રીતે વલણ રહેતું સ્પષ્ટ જણાતું હતું સ્પર્શાસ્પર્શનો સિદ્ધાંત પણ ધીમેધીમે

વેલું છે કે, સ્નાતકે "શૂદ્રે આપેલું પાણી મોએ અડાડવું પણ ન જોઈએ."[૬૬૪]

ત્યારપછી લગ્નનો પ્રશ્ન આપણે વિચારીશું. આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ કે, આવા લગ્ન બદલ સ્પષ્ટ નિષેધ ન હતો તો પણ સાધારણ રીતે લોકોને તે બદલ વિરોધ હતો. પરંતુ પાછળથી ધીમેધીમે આ બાબતમા સ્પષ્ટ નાલાયકીઓ ઠરતી ગઈ. "જેની એકાકી પત્ની શૂદ્ર સ્ત્રી હોય" તેને શ્રાદ્ધના પ્રસંગે જમાડી શકાય નહિ.[૬૬૫] તે જ ગ્રંથના આધારે, મરણ પામેલો જે બ્રાહ્મણ પોતાની પાછળ (બીજો) પુરુષ સંતાન મૂકતો ગયો ન હોય તેની (મિલ્કતમાંથી) માત્ર ગુજરાનનું સાધન તેની શૂદ્ર પત્નીથી થયેલા તેના પુત્રને મળી શકે. આખરે આવાં લગ્ન સદંતર બંધ થઈ ગયાં. વસિષ્ઠ કહે છે કે,

"કેટલાક લોકો કહે છે કે, તે (અન્ય બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય સ્ત્રીની) માફક શૂદ્ર વર્ણની સ્ત્રીને પણ વેદોચ્ચાર વગર (દ્વિજ પરણી શકે). તેણે એમ ન વર્તવું જોઈએ; કારણ કે, આવા (લગ્ન) ના પરિણામમાં કુળની અવનતિ અવશ્ય થવા પામે છે, અને મૃત્યુ પછી સ્વર્ગ મળતું નથી."[૬૬૬]

મનુ પણ આવું જ કહે છેઃ– "બ્રાહ્મણની કે ક્ષત્રિયની પત્ની[૬૬૭] તરીકે શૂદ્ર સ્ત્રીનો ઉલ્લેખ કોઈ (પ્રાચીન) વાર્તામાં પણ કરવામાં આવેલો નથી; તેઓ (ભાગ્યે જ ભારે) દુઃખી જીવન ગાળતાં. જે દ્વિજો ભૂલથી અધમ (શૂદ્ર) વર્ણની સ્ત્રીને પરણે છે તેઓ પોતાના કુટુંબોને તેમ જ સંતાનોને શૂદ્રોની સ્થિતિમા અવનત કરે છે.

---

૬૬૪ સદર, પૃ. ૨૨૦. ૬૬૫ ગૌતમ, ૧૫, ૧૯; સે. બુ. ઈ., ૨, ૨૫૮.

૬૬૬ સે. બુ. ઈ., પુ. ૧૪, પૃ. ૫–૬.

૬૬૭ ભાષાંતરકારે આ શબ્દની પહેલાં 'પ્રથમ' શબ્દ ઉમેર્યો છે; પણ મૂળ લખાણમાંથી આને માટે કાંઇ આધાર મળતો નથી.

"અત્રિ અને અતથ્યનો પુત્ર (ગૌતમ) કહે છે તેમ, જે શૂદ્ર સ્ત્રીને પરણે છે તે, સૌનકના કહેવા પ્રમાણે, પુત્રજન્મ થતા, અને ભૃગુના કહેવા પ્રમાણે જેને (શૂદ્ર સ્ત્રીથી)[૬૬૮] (પુરૂષ) સંતાન થાય છે તે, જ્ઞાતિબહિષ્કૃત થાય છે. જે બ્રાહ્મણ શૂદ્ર પત્ની સાથે સૂશે તે (મૃત્યુ પછી) નરકમા પડશે; તેનાથી તેને સંતાન થશે તો તે બ્રાહ્મણ-પદમાથી ચ્યુત થશે. મુખ્યત (શૂદ્ર પત્નીની) મદદથી દેવોના, પિતૃઓના અને અભ્યાગતોના માનમા જે માણસ વિધિ કરશે તેનો હવિ પિતૃઓ અને દેવો આરોગશે નહિ, અને આવો (માણસ) સ્વર્ગે જશે નહિ. શૂદ્ર (સ્ત્રી)ના હોઠની ભીનાશનુ પાન જે (માણસ) કરે, તેના શ્વાસથી જે અભડાય, અને તેનાથી જેને પુત્ર થાય, તેને માટે કોઈ પણ જાતનુ પ્રાયશ્ચિત્ત ઠરેલુ નથી."[૬૬૯]

આમ બ્રાહ્મણોએ પોતાની અને શૂદ્રોની વચ્ચે અભેદ્ય અંતરાયો ઊભા કર્યા હતા. શૂદ્રની સાથે લગ્ન કરી શકાય નહિ તેમ જ તેમણે રાંધેલો ખોરાક પણ ખાઇ શકાય નહિ. તેમને અડકવામા પણ અશુદ્ધિ ગણાય. આમ સામાજિક દૃષ્ટિએ અતડા રહેવાનુ બ્રાહ્મણોએ ઠરાવ્યુ તેમા પણ આગળ વધીને અંતરાયો વધારતાવધારતા છેવટે તેઓ હાલ જોવામા આવતા ચુસ્ત સંઘના રૂપમા ફેરવાઈ ગયા જે સિદ્ધાંતોને અનુસરીને તેઓ શૂદ્રોથી એકદમ અલગ પડી ગયા તે જ સિદ્ધાંતો બીજા વર્ગોને (ક્ષત્રિયોને અને વૈશ્યોને) ધીમેધીમે લાગુ પાડવામા આવ્યા. આખરે તેઓ પોતાને અપૂર્વ પ્રકારના માણસો ગણવા લાગ્યા અને એવો સિદ્ધાંત હિંમતથી ઠોકી બેસાડવા લાગ્યા કે, "જન્મથી જ બ્રાહ્મણ બનાય છે, અને બીજા કોઈ વર્ણના કે પણ માણસથી તેમા દાખલ થઈ શકાય નહિ." આ જ બ્રાહ્મણોને અંતિમ વિજય કરાવનાર આ મહત્વની બાબતનો વિચાર હવે આપણે કરીશું

[૪]

બ્રાહ્મણોના ઈલાખામાં ક્રમશઃ વૃદ્ધિ; સંઘના પાયા તરીકે જન્મ.

જન્મથી જ બ્રાહ્મણ બનાય છે, એ સિદ્ધાંત ધીમેધીમે વૃદ્ધિગત થયો હતો. વેદમાં - બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં આવો કોઈ સિદ્ધાંત જણાતો જ નથી. આપણે પ્રથમ કહી ગયા તેમ, કેટલાક ગ્રંથો તો એમ જ કહે છે કે, આ બાબતનું નિર્ણાયક તત્ત્વ જન્મ નથી પણ જ્ઞાન છે. આ બાબતના વિચારોમાં ફેરફાર કેવી રીતે થયો તે વિશ્વામિત્રની અને જનકની વાત મતંગની વાત સાથે સરખાવતાં સારી રીતે સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રાચીન સાહિત્યમાં લખ્યું છે કે, વિશ્વામિત્ર અને જનક બન્ને રાજન્યવર્ગના હતા તો પણ તપથી અને વિદ્યાથી બ્રાહ્મણ બન્યા હતા.[૧૭૦] મતંગની વાત[૧૭૧] એમ સ્પષ્ટ કરે છે કે, બીજા વર્ગોના લોકો બ્રાહ્મણ થવા માટે ગમે તેટલા ભારે પ્રયત્ન કરતા તો પણ, તેઓ તેમાં ફાવી શકતા નહિ. વાર્તામાં ઈંદ્રના મુખમાંથી આવા શબ્દો નીકળેલા છે – "એક હજાર જન્મ લીધા પછી જ ચંડાલ શૂદ્ર થઇ શકે, તેનાથી ત્રીસ ગણી મુદતે જ શૂદ્ર વૈશ્ય થઈ શકે; તેનાથી સાઠ ગણી મુદતે જ વૈશ્ય રાજન્ય થઇ શકે; તેનાથી સાઠ ગણી મુદતે જ રાજન્ય બ્રાહ્મણ થઈ શકે, વગેરે વગેરે." આ શબ્દોની બાબતમાં મ્યૂર આવી ટીકા કરે છેઃ—

"જન્મો પછી જન્મો લીધા વગર ક્ષત્રિયથી બ્રાહ્મણ થઇ શકાય નહિ, એ સૂત્ર વિશ્વામિત્ર, વીતહવ્ય વગેરેની વાતોનો ઠેઠ વિરોધ કરે છે."

આ સિદ્ધાંત ધીમેધીમે આગળ ધપ્યો, અને પછી એમ ઠર્યું કે, સંતાનને બ્રાહ્મણ ગણી શકાય તેટલા માટે તેનાં માબાપ પણ બ્રાહ્મણ હોવાં જોઈએ. મિશ્ર લગ્નના સિદ્ધાંતનો મેળ આ સિદ્ધાંતની

---

૧૭૦ વિગતો માટે જુઓ મ્યૂરકૃત સે. ટે., પુ. ૧, પૃ. ૩૩૭–૪૩૦.
૧૭૧ મઝર, પૃ. ૪૪૦ અને આગળ.

સાથે કેવી રીતે પડી શકતો, તે સમજવું મુશ્કેલ થઇ પડે છે. દાખલા તરીકે, જે બાળકનો બાપ બ્રાહ્મણ હશે અને જેની મા ક્ષત્રિય હશે તે બાળકની શી સ્થિતિ થતી હશે ? સિદ્ધાતગ્રથોને આવા પ્રશ્નોનો જવાબ આપવામા કાઇ મુશ્કેલી નડે તેમ નથી જેમ મિશ્ર લગ્નથી ઉત્પન્ન થયેલા દરેક બાળકને માટે તેઓ જૂદો વર્ણ ઠરાવે છે તેમ આ બાબતમા પણ તેઓ ઠરાવે છે (સરખાવો ગૌતમ, ૪, ૧૬ વગેરે) પરતુ આવા મનમાન્યા સિદ્ધાતોને માટે પુરાવાનો આધાર મળતો નથી દાખલા તરીકે, યવનોને ક્ષત્રિય પિતાથી શૂદ્ર માતાને થયેલા સતાનો તરીકે ગણાવેલા છે ' (ગૌતમ, ૪, ૨૧)

ખરી વાત એમ છે કે, આ બાબતમા પણ બ્રાહ્મણોનો ઇલાખો વધતો ગયા હતો. "મહાભારત"માના એક શ્લોકમા એમ કહ્યું છે કે, કોઇ પુત્રની માતા ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય વર્ણની હોય તો પણ તેનો પિતા બ્રાહ્મણ હોય તો તે બ્રાહ્મણ ગણાય (૧૩, ૪૭, ૧૭) પણ "મનુસહિતા" (૧૦, ૬)મા એમ કહ્યુ છે કે, "પોતાથી ઊતરતા વર્ણની પત્નીથી દ્વિજ પુરુષને થયેલા પુત્રો (તેમના પિતા) જેવા (પણ) તેમની માતામાની કુદરતી ખોડને લીધે દૂષિત ગણાય છે"૬૭૨ જે સિદ્ધાતથી છેવટે આવા સતાનોને પિતાની પદવી મળતી બધ થઈ તેની પ્રગતિનુ આ પહેલુ પગથિયુ હતુ બ્રાહ્મણોના આ ઇલાખા જે વિચિત્ર રીતે ક્રમશ સ્થપાયા તેનો ઉત્તમોત્તમ દાખલો "ગૌતમ, ૪, ૨૨, ૨૩" પૂરો પાડે છે ટીકાકારે સમજુતી આપી છે તેને અનુસરીને આ ફકરાઓનો પૂર્ણ સાર અહીં આપણે આપીશુ (સે બુ ઈ, ૨, પૃ ૧૯૯) – "બ્રાહ્મણની ક્ષત્રિય પત્નીથી જન્મેલી સવર્ણ સ્ત્રી બ્રાહ્મણને પરણે, અને તે જ પ્રમાણે સાત પેઢી સુધી તેની સ્ત્રીના વંશની સ્ત્રીઓ લગ્ન કરે, તો તેની સાતમી પેઢીની સ્ત્રીને તેના બ્રાહ્મણ પતિથી જે સતાન થાય તે બ્રાહ્મણના વર્ણ સમાન વર્ણનુ ગણાય તેવી જ રીતે ક્ષત્રિય પત્નીથી બ્રાહ્મણને થયેલો

૬૭૨ સે બુ ઇ, પુ ૨૫, ૧૦, ૬,

સવર્ણ પુત્ર પાછો ક્ષત્રિય સ્ત્રીને પરણે, અને તે જ પ્રમાણે સાત પેઢી સુધી તેવા પુરુષના વંશજો લગ્ન કરે, તો તેવો સાતમી પેઢીનો વંશજ ક્ષત્રિય વર્ણનો ગણાય. ક્ષત્રિય વર્ણના પુરુષોને વૈશ્ય વર્ણની સ્ત્રીથી થયેલા સંતાનોને, તેમ જ વૈશ્ય વર્ણના પુરુષોને શૂદ્ર વર્ણની સ્ત્રીથી થયેલા સંતાનોને એ જ સિદ્ધાંત લાગૂ કરવો જોઈએ." ગૌતમ એમ પણ કહે છે કે, બીજા આચાર્યોના કથન પ્રમાણે, પાંચમી પેઢીએ આવા વર્ણભેદ સિદ્ધ થાય છે. શૂદ્ર બ્રાહ્મણની પદવી પ્રાપ્ત કરે, અને બ્રાહ્મણ શૂદ્રની પદવીએ અવનત થાય, એવી જાતના આ વર્ણભેદનો ઉલ્લેખ "મનુસંહિતા, ૧૦, ૬૪–૬૫"માં પણ થયો છે.

આમ ઉત્ક્રાંતિની પાયરીઓનું સંપૂર્ણ ચક્ર અહીં સિદ્ધ થાય છે. એટલું બેશક કહી શકાય છે કે, સૌથી પહેલા ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય કે શૂદ્ર સ્ત્રીથી બ્રાહ્મણને થયેલો પુત્ર બ્રાહ્મણવર્ણનો ગણાતો; પછી તેની એ પદવી ચાલૂ રહી તો પણ તેની સ્થિતિ ઊતરતા પ્રકારની ગણાવા લાગી; ધીમેધીમે આ બાબતમાં પણ સંપૂર્ણ નિષેધ દાખલ થયો. અલબત્ત, પુરુષના કે સ્ત્રીના વંશજોમાં પાંચ પેઢી સુધી બ્રાહ્મણનું લોહી વહેતું રહેતું તો તેનાથી મૂળ વર્ણમાં પાછા દાખલ થઈ શકાતું. ત્યારબાદ સાત પેઢીનું ધોરણ દાખલ થયું, અને છેવટે આ ધોરણને પણ એકદમ રદબાતલ કરવામાં આવ્યું. આમ, (૧) બ્રાહ્મણના પુત્ર સિવાયનો કોઈ પણ પુરુષ બ્રાહ્મણ હોઈ શકે નહિ, અને (૨) બ્રાહ્મણ પિતાના અને બ્રાહ્મણ માતાના પુત્ર સિવાયનો કોઈ પણ પુરુષ બ્રાહ્મણ થઈ શકે નહિ એ બે બરોબરિયા સિદ્ધાંતો ક્રમશઃ સ્થાપિત થયા તેના પરિણામમાં છેવટે જેને 'બ્રાહ્મણ જાતિ' કહી શકાય તે ચુસ્ત સામાજિક સંઘ સ્થપાયો.

[૫]

બ્રાહ્મણવર્ણની આ ક્રમિક ઉત્ક્રાંતિની બાબતમાં કાલક્રમની નોંધ સુભાગ્યે જળવાઈ રહેલી છે. પાલિ ત્રિપિટકો (બૌદ્ધ સંપ્રદાયની

ધારાપોથીઓ) આ પ્રશ્નની બાબતમા ગમિક
ાર્ણવ્યવસ્થાની માહિતી પૂરી પાડે છે, અને એ ગ્રથો કયા
ાગતિ વિષે બૌદ્ધ સમયે લખાયેલા તે અદાજે નક્કી કરવાનુ સુદર
ાહિત્યનો પૂરાવો માધન આપણને મળી રહે તેમ છે. આથી
પ્રસ્તુત પ્રશ્નના સમધમા આ માહિત્ય શુ કહે
છે તે ડાઇક વિગતે આપણે તપાસીશુ મહત્ત્વના ગ્રથોનો ટૂક સાર
શરૂઆતમા આપણે નોધીશુ

જાતકો:— (૧) "ભદ્દસાલ-જાતક"ની લાબી પ્રસ્તાવનામા એવી વાર્તા આપી છે કે, કોઈ શાક્ય અમીરને ગુલામની સ્રીથી થયેલી વાસભખત્તિયા નામની પુત્રી સાથે કોસલનો રાજા પરણ્યો, અને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે રાણીને તેમ જ તેના પુત્રને તેમની પદવી ઉપરથી ઊતારી પાડવામા આવ્યા. બુદ્ધ ભગવાન ગામમા આવ્યા ત્યારે રાજાએ આ વાત તેમને કહી, એટલે બુદ્ધ ભગવાને આમ કહ્યુ —

"હે રાજા ! શાક્યોએ કાઈ ખોટુ કર્યું નથી તેઓ કોઈ સ્ત્રી આપના માગના હતા તો તેમણે પોતાના બોટીની કોઈ કન્યા આપવી જોઇતી હતી પણ, હે રાજા ! હુ આમ કહુ છુ -વામભખત્તિયા રાજાની પુત્રી છે, અને અમીર રાજાના ઘરમા તેને વિધિસર સિંચન થયેલુ છે, વિડુડભ પણ અમીર રાજાથી ઉત્પન્ન થયો હતો. જૂના જમાનાના ડાહ્યા પુરુષોએ કહ્યુ છે કે, માતાના જન્મની શી ગણતરી છે ? પિતાનો જન્મ જ માપ છે,[૬૭૩] અને લાકડા વીણનારી ગરીબ પત્નીને તેમણે રાણીની પદવી આપી, અને તેનાથી જન્મેલો પુત્ર બાર યોજનના વિસ્તારવાળા વારાણસીનો મર્વસત્તાધીશ થયો અને લાકડા ઊંચકી લઈ જનારો રાજા કુદવાહન થયો " ("જાતક", અક ૭, ૧, ૧૩૩ અને આગળ ઉપર આ વાર્તા વિગતે આપેલી છે)

---

૬૭૩ મરખાવો "મહાભારત," અનુશાસન પર્વ, પ્ર ૮૦,
શ્લોક ૧૭

"કોસલના રાજાએ આ બાપણ માભળ્યુ ત્યારે તે ખુશ થયો, અને 'પિતાનો જન્મ માણુમનુ માપ છે' એમ મનમા વિચારી. તેણે માતા તથા પુત્ર માથે યોગ્ય વર્તન પાછુ રાખ્યુ."[૬૭૪]

(૨) "કુમ્માસપિંડ-જાતક" ની પ્રસ્તાવનામા કહ્યુ છે કે, શ્રાવસ્તિના બાગવાનોના મુખીની પુત્રી મલ્લિકાને કોસલના રાજાની પટરાણી બનાવવામા આવી હતી. (૩, ૪૦૫).

(૩) "ઉદ્દાલક-જાતક" (૪, ૨૯૩)મા કહ્યું છે કે, વારાણસીના રાજાનો બ્રાહ્મણ ઉપાધ્યાય કોઇ વંઠેલ સ્ત્રીના પ્રેમપાશમા પડ્યો, અને તેમને ઉદ્દાલક નામનો પુત્ર પ્રાપ્ત થયો. એ છોકરો મોટો થયો ત્યારે પોતાના બાપની કને ગયો, અને તે છોકરાની માને તેણે પોતે આપેલી મુદ્રાના આધારે તે છોકરાની પાકી ઓળખાણ તેને પડી એટલે તુરત જ તેણે ઉદ્દાલકને બ્રાહ્મણ તરીકે સ્વીકાર્યો, અને પોતાના તાબામા ઉપાધ્યાય તરીકે તેની નીમણુક તેણે કરાવી.

(૪) (ક) "માતગ-જાતક" માં કહ્યુ છે કે, ચંડાલનું એઠું ખાધા બદલ સોળ હજાર બ્રાહ્મણોને બાકીના બ્રાહ્મણોએ જ્ઞાતિબહિષ્કૃત કર્યા હતા ("જાતક", ૪, ૩૮૮). (સરખાવો "સતધમ્મ-જાતક", ૨, ૮૨ અને આગળ)

(ખ) 'ચિત્તસંભૂત-જાતક" (૪, ૩૯૦ અને આગળ) માં કહ્યુ છે કે, બે સ્ત્રીઓ-વેપારીની પુત્રી અને ઉપાધ્યાયની પુત્રી-શહેરના દરવાજાની બહાર જતી હતી તેવામાં તેમને બે ચંડાળો સામા મળ્યા. તેઓ બોલી: "આ તો અપશુકન થયા!" પછી સુગધી જળથી પોતાની આખો ધોઇ નાખીને તેઓ પાછી ફરી. લોકોએ પેલા બે ચંડાળોને મારીને બોખરા કર્યા અને તેમને બહુ દુ:ખ દીધુ તથા નુકસાન કર્યું. (સરખાવો "માતંગ-જાતક," પુ. ૪, પૃ. ૩૭૬ નો પૂર્વ ભાગ.)

---

૬૭૪ "જાતક", પુ. ૪, પૃ. ૧૪૭-૧૪૮.

સુત્તો—(૫) "અમ્બટ્ઠસુત્ત"[૬૭૫] ("દીઘનિકાય", અ૦ ૩)

અમ્બટ્ઠ નામનો જુવાન બ્રાહ્મણ ગૌતમબુદ્ધની કને ગયો અને એવો દાવો કરવા લાગ્યો કે, ચાર વર્ણો પૈકી ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શૂદ્રો બ્રાહ્મણની તહેનાતમાં રહેનાર અનુચરો છે. એ ગુમાની બ્રાહ્મણના ગર્વ ઉપર અંકુશ મૂકતાં બુદ્ધ ભગવાને તેને યાદ દેવડાવ્યું કે, તે પોતે જે કૃષ્ણાયન જાતિનો હતો તે ક્ષત્રિય રાજાની ગુલામડીના વંશની છે. એ ગુલામડીનો પુત્ર મહર્ષિ થયો હતો અને ક્ષત્રિય રાજાની કુંવરીને પરણ્યો હતો.

પછી ગૌતમબુદ્ધે અમ્બટ્ઠને આમ પૂછ્યું —"કોઈ માણસ બ્રાહ્મણ પત્નીથી ક્ષત્રિયને થયેલો પુત્ર હોય તો તેને બ્રાહ્મણોમાં સ્થાન અને પાન મળે?" "અલબત્ત, મળે" "તેમના ભોજનમાં અને ભિક્ષાપાત્રમાં તેને ભાગ મળે?" "હા" "તેઓ તેને મંત્રોના અભ્યાસી તરીકે દાખલ કરે?" "હા" "તેઓ પોતાની પુત્રી તેની સાથે પરણાવે?" "હા" "ક્ષત્રિયો તેને ક્ષત્રિયની કોટીમાં અભિષિક્ત કરે?" "ના" "કેમ?" "કારણ કે, તે માતૃપક્ષે (તેમની જાતિમાં) જન્મ્યો નથી" "ક્ષત્રિય સ્ત્રીથી બ્રાહ્મણને થયેલા પુત્રને બ્રાહ્મણમાં સ્થાન, પાન, ભિક્ષાપાત્ર અને ભોજન બદલ છૂટ મળે?" "હા" "તેઓ તેને વિદ્યાર્થી તરીકે દાખલ કરે?" "હા." "તેઓ પોતાની કન્યા તેને આપે?" "હા" "ક્ષત્રિયો તેને અભિષિક્ત કરે?" "ના" "કેમ?" "કારણ કે, તે પિતૃપક્ષે (તેમની જાતિમાં) જન્મ્યો નથી."

પછી ગૌતમબુદ્ધે આમ કહ્યું —"તો પછી, માતૃપક્ષની કે પિતૃપક્ષની દૃષ્ટિએ તમે વિચારો તો પણ, ક્ષત્રિયો ઉચ્ચતર છે અને બ્રાહ્મણો નીચતર છે. બ્રાહ્મણોએ અપમાન કરીને બહિષ્કૃત કરેલા બ્રાહ્મણનો દાખલો લો. બ્રાહ્મણો તેનો સ્વીકાર કરશે કે તેની સાથે

૬૭૫ ઉક્ત સુત્તનો સાગરા ક્રૉમ્પ્ટન કૃત "બુદ્ધિઝમ", પૃ. ૧૪૫ અને આગળ ઉપરથી ઊતાર્યો છે.

જમશે કે તેને શીખવશે ?" "ના." "તેઓ પોતાની કન્યા તેને આપશે ?" "ના" "પણ ક્ષત્રિયોએ ક્ષત્રિયને બહિષ્કૃત કર્યો હોય તો બ્રાહ્મણો તેનો સ્વીકાર કરશે કે તેને ખવડાવશે કે તેને શીખવશે ?" "હા." "તેઓ પોતાની પુત્રી તેને આપશે ?" "હા." "તો પછી ક્ષત્રિય અતિશય અપમાન પામેલો હોય ત્યારે પણ ક્ષત્રિયો ચઢિયાતા છે અને બ્રાહ્મણો ઊતરતા છે." "હે અંબષ્ઠ ! બ્રાહ્મણ જ નીચેનો શ્લોક બોલ્યો હતો:—

"જેઓ કુળની ગણના કરે છે તેઓમાં ક્ષત્રિય સર્વોત્તમ છે. પણ અણીશુદ્ધ વર્તન અને સંપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવનારો માણસ દેવોમા અને મનુષ્યોમા સર્વોત્તમ છે.' હે અંબષ્ઠ! મને લાગે છે કે, આ બરાબર કહ્યું છે."

(૬) "અસ્સલાયનસુત્ત":૬૭૬ ("મજ્ઝિમનિકાય", અંક ૯૩.)

એની શરૂઆતમાં એવું વર્ણન કર્યું છે કે, ચારે વર્ણો એક-સરખી રીતે વિશુદ્ધ છે, એવો જે અભિપ્રાય ગૌતમબુદ્ધે દર્શાવ્યો હતો તેની ચર્ચા કરી શકે એવા કોઇ માણસને ખોળી કાઢવાનો પ્રયત્ન સાવથિના કેટલાક બ્રાહ્મણો કરી રહ્યા હતા. અસ્સલાયન નામનો જુવાન અને પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન આવી ચર્ચામાં બરાબર ઊતરી શકે તેમ છે, એવું તેઓ ધારતા હતા તેથી પોતાની મુસ્કેલીના ઉક્ત પ્રસંગે તેમણે તેને ચર્ચામાં ઊતરવા વિષે વિનંતિ કરી. અસ્સલાયન ગૌતમબુદ્ધની પાસે ગયો અને આમ બોલ્યો:—

"હે ગૌતમ ! બ્રાહ્મણો આમ કહે છે:-'બ્રાહ્મણો સર્વોત્તમ વર્ણ છે; બીજો દરેક વર્ણ ઊતરતો છે. બ્રાહ્મણોનો વર્ણ શ્વેત છે; બીજો દરેક વર્ણ શ્યામ છે. બ્રાહ્મણો જ શુદ્ધ છે; જેઓ બ્રાહ્મણો નથી તેઓ શુદ્ધ નથી. બ્રાહ્મણો જ બ્રહ્માના મુખમાંથી જન્મેલા,

૬૭૬ ઉક્ત સુત્તનો સારાંશ ટી. ડબલ્યુ. ર્‌હાઇસ ડેવિડ્ઝ કૃત "બુદ્ધિઝમ" (હિબર્ટ લેકચર્સ, પૃ. ૫૧ અને આગળ) ઉપરથી ઉતાર્યો છે.

બ્રહ્મામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા, બ્રહ્માએ ઉત્પન્ન કરેલા, બ્રહ્માના વંશજો, બ્રહ્માના ખરા પુત્રો છે.' પરંતુ, હે પ્રભુ! આપ આ બાબતમાં શું કહો છો?"

પછી બુદ્ધ ભગવાને તેને પૂછ્યું કે, 'બીજી સ્ત્રીઓને પ્રસવકા-ળની વેદના વગેરે થાય છે તેમ બ્રાહ્મણની પત્નીને નથી થતું?' અસ્સ-લાયને કબૂલ કરતાં કહ્યું કે, 'એ વાત ખરી છે—અર્થાત્, એમ થાય છે—છતાં પણ બ્રાહ્મણો પોતાનો દાખલો આગળ કરે છે.'

પછી, તપાસ વિષેની આપણી આધુનિક તુલનાત્મક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને બુદ્ધ ભગવાને તેને પૂછ્યું કે, 'બ્રાહ્મણો અને બીજા વર્ણો વચ્ચે જેવા રંગભેદ છે તેવા રંગભેદ આપણા પડોશના બૅક્ટ્રિયા કે અફઘાનિસ્તાન જેવા દેશોમા નથી શુ? તેમ છતાં પણ તે દેશોમા ગુલામો શેઠ નથી થઈ શકતા? શેઠો ગુલામો નથી થઈ શકતા?' પાછું અસ્સલાયને કબૂલ કરતા કહ્યું કે 'એ વાત ખરી છે—અર્થાત્, એમ છે ખરું—છતા પણ બ્રાહ્મણો પોતાનો દાખલો આગળ કરે છે.'

પછી આગળ વધીને ગૌતમ બુદ્ધે તેને પૂછ્યું કે, 'કોઇ ખૂની ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય કે શુદ્ર હોય તો તેનું મૃત્યુ થતા તેનો દેહ ભસ્મી-ભૂત થયા પછી તે દુઃખી અવસ્થામા જન્મે, પણ તે બ્રાહ્મણ હોય તો તેમ ન બને?' અસ્સલાયને જવાબ આપ્યો કે 'આ બાબતમાં બ્રાહ્મણની સ્થિતિ બીજા લોકોની સ્થિતિના જેવી જ છે.' ગૌતમ બુદ્ધે એનાથી વિરુદ્ધ પ્રકારનો દાખલો આપીને તેની પાસેથી જવાબ મેળવ્યો.

આમ વધુ પ્રશ્નો પૃછતાંપૃછતા ગૌતમબુદ્ધે તેને જણાવ્યું કે, ઘોડીની સાથે ગધેડાનો સંયોગ થતા ખચ્ચર ઉત્પન્ન થાય, ને તે પિતાથી તેમ જ માતાથી જૂદું નીવડે; પરંતુ ક્ષત્રિયની સાથે બ્રાહ્મણનો કે બ્રાહ્મણની સાથે ક્ષત્રિયનો સંયોગ થતા જે સંતાન થાય તે પિતાને તેમ જ માતાને મળતું આવે.

છેવટે ગૌતમબુદ્ધે પેલા બ્રાહ્મણ વિદ્વાનને આમ પૃછ્યું:—"એ

ભાઈઓ પૈકીનો એક ભાઈ દીક્ષિત વિદ્યાર્થી હોય ને બીજો ભાઈ દીક્ષિત વિદ્યાર્થી ન હોય, તો માંગલિક અને ધાર્મિક પ્રસંગે બ્રાહ્મણો પોતે તે પૈકીના કયા ભાઈને અગ્રસ્થાન આપે?" અસ્સલાયને કહ્યું કે, "દીક્ષિત વિદ્યાર્થીને." ગૌતમ બુદ્ધે પૂછ્યું કે, "પરંતુ દીક્ષિત વિદ્યાર્થી દુરાચારી અને દુર્વ્યસની હોય, અને બીજો વિદ્યાર્થી સદાચારી અને સદ્વ્યસની હોય, તો પછી બ્રાહ્મણો પોતે તે પૈકીના કોને અગ્રસ્થાન આપે?" અસ્સલાયને જવાબ આપ્યો કે, "દીક્ષિત ન હોય તેને" ગૌતમ ભગવાને કહ્યું કે, "હે અસ્સલાયન! તમારા પ્રથમના જવાબમાં તમે પોતે જ જન્મની સર્વોપરિતા છોડી દીધી છે, અને પછીના જવાબમાં તમે પોતે જ પુણ્ય વિદ્યાની મહિતીની સર્વોપરિતા છોડી દીધી છે. તમામ વર્ણોની જે શુદ્ધિ હું જાહેર કરૂં છું તેનો સ્વીકાર તમે પોતે જ આમ કરીને કર્યો છે."

(૭) "વાસેટ્ઠસુત્ત": (સે. બુ ઇ., પુ. ૧૦, પૃ. ૧૦૮ અને આગળ)

ભારદ્વાજ અને વાસેટ્ઠ નામના બે યુવકો વચ્ચે સંવાદ થયો. વાસેટ્ઠે પૂછ્યું કે, "માણસ બ્રાહ્મણ કેવી રીતે થાય છે?" ભારદ્વાજે કહ્યું કે, "માણસ માતૃપક્ષે તેમ જ પિતૃપક્ષે જન્મથી અમીર હોય, પૂર્વજોની સાતમી પેઢી સુધી શુદ્ધ ગર્ભવાળો હોય, અને જન્મ પરત્વે તિરસ્કૃત ને નિંદિત ન હોય ત્યારે તે બ્રાહ્મણ થાય છે." વાસેટ્ઠે કહ્યું કે, "માણસ સદ્ગુણી અને વિદ્યાવ્યાસંગી હોય ત્યારે તે બ્રાહ્મણ થાય છે." તેઓ એકબીજાનું સમાધાન કરી શક્યા નહિ, એટલે ગૌતમબુદ્ધને આ બાબત વિષે પૂછવાને તેઓ સંમત થયા. ગૌતમબુદ્ધના જવાબનો સારાંશ એ હતો કે, "માણસ જન્મથી બ્રાહ્મણ નથી થતો, તેમ માણસ જન્મથી બ્રાહ્મણ નથી થતો એમ પણ નથી; ક્રિયાથી માણસ બ્રાહ્મણ થાય છે; ક્રિયાથી માણસ બ્રાહ્મણ થાય છે એમ પણ નથી; કારણ કે, માણસો પૈકીનો જે માણસ ગાયોનું રખવાળું કરીને જીવન ગુજારે છે તે બ્રાહ્મણ નથી પણ ખેડુત છે, અને માણસો પૈકીનો જે માણસ ગૃહસ્થાશ્રમની

ક્રિયાઓ કરીને જીવન ગાળે છે તે બ્રાહ્મણ નથી પણ યાજ્ઞિક છે, વગેરે વગેરે." (બ્રાહ્મણની ચોક્કસ લાયકીઓ ૨૭ મા શ્લોકથી ૫૪ મા શ્લોક સુધીમાં આપવામા આવેલી છે.) વર્ણોમાં જાતિભેદ છે, એ વિચારનો રદિયો પણ વિવિધ દલીલોથી ગૌતમબુદ્ધે આપ્યો.

(૮) "કણ્ણકથાલ-સુત્ત" ("મજ્ઝિમનિકાય," અંક ૯૦) માં ગૌતમબુદ્ધે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છેઃ—

"ક્ષત્રિયો, બ્રાહ્મણો, વૈશ્યો અને શૂદ્રો–એ ચાર વર્ણો છે. એ ચાર વર્ણો પૈકીના ક્ષત્રિયોને અને બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર, સન્માન, અભિવંદન અને લાયક સેવા પરત્વે અગ્રસ્થાન મળે છે."૬૭૭

(૯) બુદ્ધ ભગવાનને જે પ્રશ્ન "અસ્સલાયન–સુત્ત" માં પૂછવામા આવ્યો હતો તે જ પ્રશ્ન "મધુર–સુત્ત" મા ૬૭૮ મહાકચ્ચાને પૂછ્યો હતો. બુદ્ધ ભગવાને એવો જવાબ આપ્યો હતો કે, બ્રાહ્મણો ઉત્તમોત્તમ વર્ણના છે (વગેરે વગેરે), એમ લોકોમાં જાહેર કરવું, એ માત્ર ખાલી બકવાટ છે. આ બાબતના પાચ કારણો બુદ્ધ ભગવાને તેને આમ જણાવ્યા હતાંઃ–

(क) કોઇ ક્ષત્રિય આબાદી ભોગવતો હોય તો તે કોઈ પણ ક્ષત્રિયને, બ્રાહ્મણને, વૈશ્યને કે શૂદ્રને પોતાની નોકરીમાં રાખી શકે. તે જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ વર્ણો પૈકીના કોઇ પણ વર્ણનો તવંગર માણસ ક્ષત્રિયને, બ્રાહ્મણને, વૈશ્યને કે શૂદ્રને નોકરીમાં રાખી શકે. એવા સેવકો ગમે તે વર્ણના હોય તો પણ પોતાના શેઠની નોકરી ઊઠાવવામા એકસરખી રીતે ઉત્સાહી રહે.

(ख) ખૂની, ધાડપાડુ, વ્યભિચારી, જૂઠો, ચુગલીખોર, કટુવચની, દુરાચારી, અતિલોભી, કીનાખોર અને અસત્યમતાવલંબી

---

૬૭૭ જ. રૉ. એ. સો., ૧૮૯૪, પૃ. ૩૪૧.

૬૭૮ આ સુત્તના મૂળ વસ્તુ અને તેના ભાષાંતર માટે જુઓ જ. રૉ. એ. સો., ૧૮૯૪, પૃ. ૩૪૯ અને આગળ.

ક્ષત્રિય મૃત્યુપછી શિક્ષા ભોગવવાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે તેમ તેવો બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય અને શૂદ્ર પણ પ્રાપ્ત કરે.

(ग) જે ક્ષત્રિય ઉપર્યુક્ત દુર્ગુણોથી મુક્ત રહે તે મૃત્યુપછી સૌખ્ય અને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરે તેમ તેવો બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય અને શૂદ્ર પણ પ્રાપ્ત કરે

(घ) જે ક્ષત્રિય ઘરફોડ ચોરી કરે કે લૂટ કરે કે ધાડપાડુ બને કે છિનાળુ કરે તેને દેહાતદડ થાય કે બાળી મૂકવામા આવે કે દેશપાર કરવામા આવે કે યોગ્યતા પ્રમાણે શિક્ષા થાય તેમ તેવા બ્રાહ્મણની, વૈશ્યની અને શૂદ્રની બાબતમા પણ બને

(ङ) જે ક્ષત્રિય સાધુ બને તેની સાથે પ્રજા સન્માનપૂર્વક વર્તે તેમ તેવા બ્રાહ્મણની, વૈશ્યની અને શૂદ્રની સાથે પણ વર્તે.

જીવનના ભૌતિક વિજય ઉપર, પારલૌકિક સુખ અને શિક્ષા ઉપર, અદાલતોના ફેસલા ઉપર, અને સાધુઓને અપાતા સમાન સન્માન ઉપર વર્ણની અસર કોઇ પણ રીતે થઈ શકતી નથી, એવુ પ્રતિપાદન આમ થયુ ત્યારપછી મહાકચ્ચાને અનમા એમ પૂછ્યુ કે, "આવી વસ્તુસ્થિતિ હોય તો આ ચારે વર્ણો બરાબર એકસરખા છે કે નહિ ? આપને શુ લાગે છે ?" બુદ્ધ ભગવાન આટલો જ જવાબ આપી શક્યા—"હે કચ્ચાન ! અલબત્ત, આવી વસ્તુસ્થિતિ હોય તો મને તેમની વચ્ચે કાઈ ભેદ જણાતો નથી"

ઉપર્યુક્ત બૌદ્ધ ગ્રથોના આધારે એમ બેશક સાબીત થાય છે કે, વર્ણોની સમાનતા સબધી સિદ્ધાતનો તથા ઉચ્ચ અને નીચ વર્ણ વિષેના તાર્કિક વિચારોનો અભાવ ન હતો તો પણ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર વચ્ચેનો વ્યાવહારિક ભેદ સારી પેઠે સ્થાપિત થઇ ગયેલો હતો. અલબત્ત પ્રથમના જેટલો તે અતિમર્યાદિત ન હતો. બ્રાહ્મણનો વર્ણ અભેદ્ય ન હતો, કેમ કે, "અબટ્ઠસુત્ત" મા બ્રાહ્મણ થયેલા

વર્ણવ્યવસ્થાની પ્રગતિ ઉપર બૌદ્ધ સાહિત્યની અસર.

ક્ષત્રિયનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ થયેલો છે. [૬૭૯] અલબત્ત એટલું ખરું છે કે, પિતૃપક્ષે તેમ જ માતૃપક્ષે જે માણસ ક્ષત્રિય વર્ણમાં ન જન્મ્યો હોય તે ક્ષત્રિય વર્ણનો ન હોઈ શકે, એવો ગર્વિષ્ઠ દાવો ક્ષત્રિયોએ કરેલો છે. પરંતુ બૌદ્ધ લેખકોનો ક્ષત્રિય પ્રત્યેનો સ્પષ્ટ પક્ષપાત આપણે યાદ કરીશું તો આપણે એટલું કબૂલ કરવું પડશે કે, આ જાતનો જે દાવો બ્રાહ્મણો કરતા હતા તે જેમ અસ્તિત્વ ધરાવતો ન હતો તેમ ક્ષત્રિયોનો આ દાવો પણ ખરેખર અસ્તિત્વ ધરાવતો ન હતો. તદુપરાત 'માતાના જન્મની શી ગણતરી છે ? પિતાનો જન્મ જ માપ છે' એવો જે સિદ્ધાત "ભદ્દસાલ-જાતક"-મા કોસલના રાજાને બુદ્ધ ભગવાને ઉપદેશ્યો હતો તેની સાથે એનો સ્પષ્ટ વિરોધ સિદ્ધ છે. આ સિદ્ધાત ઉપરથી તેમ જ ઉપર્યુક્ત (અંક ૧, ૩, ૫) ઉલ્લેખોથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, વર્ણાંતર લગ્ન તે સમયે રૂઢ હતુ. અલબત્ત, "જાતકો" માના અનેક ઉલ્લેખો સિદ્ધ કરે છે તેમ, સવર્ણ લગ્ન પ્રત્યે જ સાધારણતઃ વલણ રહેતું હતું.[૬૮૦] વર્ણવ્યવસ્થાનુ મોટું લક્ષણ એ છે કે, જે

૬૭૯ બૌદ્ધ ગ્રંથોની શોધખોળ થઇ તેથી આપણા વિચારો કેટલા અંશે વિસ્તૃત થયા છે તેનુ માપ, બૌદ્ધ પંથના ઉદયના સમયની હિંદુસ્તાનની સામાજિક સ્થિતિ વિષેના હ્રાઇસ ડેવિડઝના સન ૧૮૮૧ ના નીચેના કથનની સાથે તેના "બુદ્ધિસ્ટ ઇંડિયા"-ના ચોથા પ્રકરણમાના આ બાબતના વિચારોની સરખામણી કરવાથી નીકળી શકે છેઃ "સમાન વર્ણો સિવાયના કોઇ પણ વર્ણોમા વર્ણાંતર લગ્ન થઈ શકતુ નહિ. કોઈ પણ ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણ થઈ શકતો નહિ." ("હિબર્ટ લેક્ચર્સ", પૃ. ૨૪.) ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખો એમ અચૂક સાબીત કરે છે કે, પાલિ-ભાષાના એ મહાભ્યાસી વિદ્વાને બેશક ભૂલ ખાધી છે. સરખાવો જ. રૉ. એ. સો., ૧૮૯૪, પૃ ૩૪૩, પાદલેખ ૧.

૬૮૦ एक समजातिककुलाकुमारिक गह्ण" જાતક, ૩, ૪૨૨;

ખોરા-ને બીજા લોકે અડક્યા હોય તે ખાઈ શકાય નહિ, પણ નિદાન ઉચ્ચ વર્ણો પરત્વે બૌદ્ધ ગ્રથોમાથી આની સાબીતી જરા પણ મળતી નથી "જાતન"ને ખાસ અભ્યાસ આ દ્દષ્ટિથી કરનાર ફિકની ટીકા અહીં આપણે આદ્યત ઉતારીશુ

'આર્ય લોકા તમામ ધાર્મિક બાબતોમા ખોરાકના પ્રશ્નને હમેશા અતિશય મહત્ત્વ આપતા, તેમ જ પકિતભોજન હમેશા લોહીની એકતાના બાહ્ય ચિહ્ન તરીકે ગણાતુ આવેલુ છે, એ વાત આપણુ ધ્યાનમા લઇશુ તો આપણને એમ સમજાઇ આવશે કે, જે કાઈ અશુદ્ધ હોય તે બધુ પગતમાથી બાતલ રાખવાનો સિદ્ધાંત પ્રાચીન હતા, અને તે કુટુબના ક્ષેત્રમાથી જ્ઞાતિના ક્ષેત્રમા ઉતરી આવ્યો હતો, અને જ્ઞાતિમા તેણે ખાસ ચુસ્ત રૂપ પકડી લીધુ હતુ તેમ છતા પણ આપણે એટલી હકીકત છુપાવવી ન જોઈએ કે, પગતમાથી હલકા લોકોને બાતલ રાખવાની જે પદ્ધતિ હિંદુસ્તાનમા આજે આપણા જોવામા આવે છે તેનુ મૂળ 'જાતકે'માથી ભાગ્યે જ મળી આવી શકે તેમ છે"૬૮૧

ફિક આવો એક જ દાખલો ગણાવ્યો છે ગોઇએક શાક્ય સરદારે ગુનામની છોકરીની સાથે ખોરાક ખાવાની ના પાડી હતી (૪, ૧૪૪ અને આગળ) "જાતન" બેશક સાબીત કરે છે કે, ચડાલનુ એઠુ ધાન્ય બ્રાહ્મણ ખાય, એ મહાપાપ ગણાતું હતુ [ઉપર્યુક્ત અક ૪ (ક)] "જાતકો" એમ પણ બતાવી આપે છે કે, ચડાળનુ દર્શન પણ અશુદ્ધ ગણાતુ હતુ (ઉપર્યુક્ત અક ૪ ખ) અલબત્ત "માતગ-જાતક" મા એમ કહ્યુ છે કે, ચડાળના દર્શનથી

સરખાવો જાતક, ૧, ૧૯૯, ૨, ૧૨૧, ૨૨૫, ૩, ૯૩, ૧૬૨, ૪, ૨૨, વળી સરખાવો "અસિતાભૂ-જાતક" (૨, ૨૨૯) ની ઉપકથા તથા "સુવણ્ણમિગ-જાતક" (૩, ૧૨૮)ની ઉપકથા ફિકે આ દાખલાઓ એકત્રિત કર્યા છે (પૃ ૩૪-૩૫).

૬૮૧ ફિક, પૃ. ૨૯-૩૦

વેપારીની જે પુત્રીને અપમાન લાગ્યુ હતુ તે છેવટે તેની પત્ની બની હતી. પરતુ એટલુ યાદ રાખવુ જોઈએ કે, આવી અસાધારણ સખ્તાઇ માત્ર ચંડાળોના સંબધમા રહેતી હતી, શૂદ્રો સહિત બાકીના વર્ણોના સંબધમા ખોરાક અને સ્પર્શ પરત્વે આવી જાતની કાઇ બધી હોવાનુ કોઇ પણ રીતે સાબીત થતુ નથી

[૬]

ક્ષત્રિયો અને બ્રાહ્મણો વચ્ચેની સ્પર્ધા.

તેમ છતા પણ એ સમયનુ વિશિષ્ટ લક્ષણ તો ક્ષત્રિયો અને બ્રાહ્મણો વચ્ચેની સર્વોપરિતા માટેની સ્પર્ધા હોવાનુ જણાય છે. (સરખાવો ઉપર્યુક્ત અંક ૫ થી ૯.) આવી સ્પર્ધા હયાતી જ ધરાવતી ન હતી, તેમ જ સર્વોપરિતા બદલના બ્રાહ્મણના હકની બાબતમા કોઇએ કદિ પણ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો ન હતો, એવુ અનુમાન બ્રાહ્મણોના ગ્રથો ઉપરથી થાય, એમા કાઇ નવાઈ નથી.[૬૮૨] પરતુ પ્રાચીન ગ્રથોમા પ્રસગવશાત્ જે ઉલ્લેખો થયેલા છે તેના આધારે એમ સમજાઇ આવે છે કે, સર્વોપરિતા માટેની આવી સ્પર્ધા ખરેખર હયાતી ધરાવતી હતી. મૂરે આ બાબતનુ પૃથક્કરણ બહુ કાળજીથી કરેલુ છે.[૬૮૩] પણ તેણે કેવળ બ્રાહ્મણોના ગ્રથો ઉપર આધાર રાખ્યો હતો એટલે નિષ્પક્ષપાત રીતે પુરેપુરૂ સત્ય પ્રકાશિત થાય એવી આશા રાખી શકાય નહિ. એ તો ઢાલની એક બાજુ થઈ. પણ એ ઢાલની બીજી બાજુ બૌદ્ધ ગ્રથોમા દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેમા ક્ષત્રિયોની સર્વોપરિતાને માટે એટલો જ દાવો રાખેલો જણાય છે ઉપરિનિર્દિષ્ટ "અબ-ટ્ઠસુત્ત" ઉપરથી તેમ જ ચાર વર્ણોને ગણાવતા બૌદ્ધ લેખકોએ પ્રથમ ક્ષત્રિયોને ગણાવીને પછી જ બ્રાહ્મણોને હમેશા ગણાવ્યા છે

૬૮૨ વેબર, ઇ. સ્ટુ, ૧૦, પૃ. ૨૭–૪૧.
૬૮૩ મૂર, સે. ટે, પૃ. ૩૩૭–૩૭૧.

તેથી આ વાત સિદ્ધ થાય છે. આ બાબતમા જૈન ગ્રંથો બૌદ્ધ લેખકોને પુરેપુરૂ અનુમોદન આપે છે. દાખલા તરીકે, "કલ્પસૂત્ર"-મા[૬૮૪] એમ કહ્યુ છ કે, અર્હંતો વગેરે નીચા કુળમાં, હલકાં કુળમા......કે બ્રાહ્મણ કુળમા જન્મે, એ કદિ બન્યુ નથી તેમ બનશે પણ નહિ. કર્મના પરિણામમા તેઓ આવા કુટુંબોની સ્ત્રીઓની કૂખે ગર્ભનુ રૂપ લે; પણ એવી કૂખમાથી તેમનો જન્મ કદિ ન થતા ઉચ્ચ અને અમીર કુટુંબોમા પ્રસ્થાન પામીને તેઓ જન્મે છે. આથી રાજાઓના ને દેવોના અગ્રેસર શક્રે પૂજ્ય સાધુ મહાવીરને બ્રાહ્મણી દેવાનંદાની કૂખમાથી પ્રસ્થાન કરાવીને ક્ષત્રિયાણી ત્રિશલાની કૂખે ગર્ભરૂપે સ્થાપિત કરાવવાનો ઠરાવ કર્યો હતો.

બૌદ્ધ લેખકો ક્ષત્રિયોને માટે પુષ્કળ પક્ષપાત ધરાવતા હતા તેમ જૈન લેખકોની બાબતમાં પણ કહી શકાય તેમ છે. બ્રાહ્મણો પોતાના ગ્રંથોમાં જે પ્રશંસા દર્શાવે છે તે જેમ પૂર્ણાંશે સ્વીકારી શકાય નહિ તેમ જૈન લેખકોનું કથન પણ એમ ને એમ સ્વીકારી શકાય નહિ. બીજી તરફથી જોતાં, બૌદ્ધ અને જૈન લેખકો ક્ષત્રિયો પરત્વે પક્ષપાત ધરાવતા હતા એટલા ઉપરથી તેમનાં કથનને છેક ઊતારી પાડવાં એ પણ યોગ્ય ન ગણાય; કેમ કે, એ રીતે તો બ્રાહ્મણોના ગ્રંથોમાનાં કથન ઉપર પણ વિશ્વાસ ન રાખવો જોઇએ. ખરૂં જોતા એમ છે કે, આ બાબતમાં બૌદ્ધ અને જૈન લેખકોની પરિસ્થિતિ અનુકૂળ છે. તેઓ સાધુઓ હતા એટલે સમાજની બહાર રહેતા હતા, અને તેથી વર્ણની સર્વોપરિતાના પ્રશ્નની સાથે તેમને કોઈ જાતનો અંગત સંબંધ ન હતો. પરંતુ બ્રાહ્મણ લેખકો તો સર્વોપરિતાની સ્પર્ધામાં ભાગ લેતા હતા,[૬૮૫] અને તેમાં તેઓ

---

૬૮૪ સે. બુ. ઈ., પુ. ૨૨ પૃ. ૨૨૫-૨૨૬

૬૮૫ *બ્રાહ્મણ લેખકો પણ સાધુઓ હતા, એમ કહેવામાં આવે તો* જુદી વાત છે. પરંતુ આ બાબતમાં બૌદ્ધ અને જૈન લેખકો

જીતે કે હારે તેના ઉપર દુનિયામાની તેમની સ્થિતિનો આધાર ઘણા અંશે રહેલો હતો. આથી તેમની પોતાની હકીકત વધારે વિકૃત અને પક્ષપાતી હોય એ સંભવિત છે. એ બન્ને પ્રકારના ગ્રંથોની સરખામણી કરતા એવું અનુમાન જાય છે કે, બ્રાહ્મણો તેમ જ ક્ષત્રિયો સર્વોપરિતાને માટે સ્પર્ધા કરી રહ્યા હતા તો પણ તેમના-માંના કોઇના હક્કનો સ્વીકાર સૌએ કર્યો ન હતો. બૌદ્ધ ગ્રંથો ક્ષત્રિયોનો પક્ષ તાણે છે તો પણ ખરી હકીકત કદિ પણ છૂપાવતા નથી. ઉપર્યુક્ત અંક ૫, ૬, ૮ અને ૯ બ્રાહ્મણોના હક્ક છૂટથી પ્રદર્શિત કરે છે. બ્રાહ્મણોના ગ્રંથો સાધારણ રીતે ક્ષત્રિયોની સર્વો-પરિતાનો ઉલ્લેખ કરતા નથી; પણ નજરચૂકથી કેટલાક ફકરાઓમાં ખરી વસ્તુસ્થિતિ નોધાઈ ગયેલી છે. દાખલા તરીકે, "વાજસનેય-સંહિતા" (૩૮, ૧૯) મા ક્ષત્રિયોને બ્રાહ્મણોની પૂર્વે ગણાવેલા છે; અને " કાઠક " (૨૮, ૫) મા એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે, ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણોથી ચઢિયાતા છે.[૬૮૬] "શતપથબ્રાહ્મણ" માં કહ્યું છે તેમ "રાજાની પાછળપાછળ બ્રાહ્મણ જતો" (૧, ૨, ૩, ૨) તેમ જ "રાજાની પછી તેને માન મળતું" (૫, ૪, ૨, ૭). બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો વચ્ચેની સર્વોપરિતા માટેની સ્પર્ધાનું સૂચન "ઐતરેયબ્રાહ્મણ"માના એક પરિચ્છેદ (૭, ૨૨) માં થયેલું છે, અને તેમની વચ્ચેના વૈમનસ્યનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ "પંચવિંશબ્રાહ્મણ" (૧૮, ૧૦, ૮) માં થયેલો છે. "હિંદુ ઇતિહાસના શરૂઆતના સમયમાં બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો વચ્ચે જે સ્પર્ધા બેશક ચાલી રહી હતી તેના

પરત્વે જેટલી સાબીતી મળે છે તેટલી સાબીતી તેમના પરત્વે મળતી નથી. પણ એવું હોય તથાપિ એથી તેમના મતનુ શ્રવણ કરાવવાનો તેમને અભાન હક છે એટલું જ સાબીત થાય છે; એથી બ્રાહ્મણ લેખકોની સર્વોપરિતા કંઈ સાબીત થતી નથી.

૬૮૬ ઇ. ૨૬., ૧૦, પૃ. ૩૦.

લોકકથામાના કેટલાક દાખલાઓ" વિગતવાર મૂરે આપેલા છે.[૮૭]

ઉપર્યુક્ત બૌદ્ધ ગ્રંથો—જાતકોની ઉપકથાઓ અને સુત્તનું સાહિત્ય-ઇ. સ. પૂ ચોથી સદીના સાહિત્ય તરીકે ગણાવી શકાય. આથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, એ સમયે બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શૂદ્રો એટલા બધા વિકસિત થયા ન હતા કે તેમને આજના સમયની 'જાતિ'ના જેવું મર્યાદિત સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયેલું ગણાવી શકાય. 'બાપના વર્ણથી સતાનનો વર્ણ નક્કી થાય' એ એમના પ્રધાન સૂત્રનો સ્વીકાર સર્વત્ર સિદ્ધાંતરૂપે થયો હતો ખરો; પણ, આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ, તે સમયે એક વર્ણમાથી બીજા વર્ણમા દાખલ થઈ શકાતું હતું ખરું વળી, વર્ણાંતર લગ્ન તે સમયે પણ પ્રચલિત હતું, અને નિદાન ઉપલા ત્રણ વર્ણો પરત્વે તો ખોરાક લેવાની બાબતમા કોઈ બધન ન હતું. છેવટે એટલું કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે, તમામ વર્ણોમા બ્રાહ્મણોની નિઃશંક સર્વોપરિતાનો સ્વીકાર થવાના વહાણા તે વખતે પણ હજી વાયા ન હતા.

[૭]

બ્રાહ્મણોનો અંતિમ વિજય.

પરંતુ સર્વોપરિતા માટેની સ્પર્ધાનો અંત થોડા સમયમા જ આવી જાય, એવું નિર્માણ થયું હતું ધીમેધીમે પણ દૃઢતાપૂર્વક બ્રાહ્મણોએ પોતાના વિશિષ્ટ અધિકાર સ્થાપિત કર્યા, અને આખરે તેમની સર્વોપરિતા વિષે કોઈ પણ માણસ શંકા ઉઠાવનારો રહ્યો નહિ. આ ઉત્ક્રાંતિના ક્રમિક પગથિયા નક્કી કરવાનું સાધન આપણી પાસે નથી; કેમ કે, બૌદ્ધ ગ્રંથોની માફક બ્રાહ્મણોના પ્રમાણભૂત ગ્રંથોને તપાસી જોવા માટે કોઈ પણ સ્વતંત્ર પુરાવો મળી આવતો નથી પરંતુ એટલું તો સહીસલામતીથી સ્વીકારી શકાય કે ગુપ્તકાળમા બૌદ્ધ પંથની પડતી થઇ અને બ્રાહ્મણધર્મનો પુનરુદ્ધાર થયો તેથી બ્રાહ્મણોની સર્વોપરિતા છેવટે સ્થાપિત અને સિદ્ધ થઇ.

---

૬૮૭ મૂર, સે. ટે., પુ. ૧, પૃ. ૨૯૬ અને આગળ.

ાપણે જોઈ ગયા છીએ તેમ, બૌદ્ધ પંથે ક્ષત્રિયોના ઈલ્કાબાનો વીકાર કર્યો હતો, અને બૌદ્ધ પંથ તથા બ્રાહ્મણધર્મ વચ્ચે જે સ્પર્ધા ાાલી રહી હતી તેના પરિણામમા આડકતરી રીતે બ્રાહ્મણો અને ્રત્રિયો વચ્ચે બળની કસોટી થઈ બૌદ્ધ પંથની પડતીના કારણો અત્યારે શોધી કાઢી શકાય તેમ નથી, પણ બૌદ્ધ પંથની પડતી તો ાતી જ ચાલી, અને તેની સાથેસાથે તે પંથના માનીતા ક્ષત્રિયોની ણુ અવનતિ થતી ચાલી, અને અંતે વિજેતા બ્રાહ્મણો સમગ્રગણમા એકલા ઝળકવા લાગ્યા

ઇ સ ની છઠ્ઠી સદીના તાલગુંડના શિલાલેખમા[૬૮૮] સર્વોપરિતા માટેની ઉક્ત સ્પર્ધાનુ સભાગણ નોધાઈ ગહેલુ લાગે છે એમા એમ કહ્યુ છે કે, કદબ વશનો સ્થાપક બ્રાહ્મણ મયૂરશર્મા વેદવિદ્યા મેળવવાની આકાક્ષાથી પલ્લવ રાજાઓના નગરમા ગયો "ત્યા કોઈ પ'લવ ઘોડાવાળા સાથેની જબરી લડાઈથી ગુસ્સે થઈને (તે મનના આમ વિચારવા લાગ્યો) – 'અરેરે ! આ કલિયુગમા ક્ષત્રિયો કરતા બ્રાહ્મણો આટલા બધા નબળા રહે, એ ખરેખર દિલગીરીની વાત છે! જેણે પોતાના ગુરુના કુટુબની સેવા કરી હોય અને પોતાના વેદનો અભ્યાસ અંતઃકરણપૂર્વક કર્યો હોય તેની પવિત્રતાની સપૂર્ણતાનો આધાર રાજા ઉપર રહે, તેનાથી વધારે દુ ખદાયક બીજુ શુ હોઇ શકે ?' આથી કુશ ઘાસ, બળતણ, પથરા, કડછી, ચીઘરેલુ ઘી અને આહુતિપાત્ર ધરવામા કુશળતા ધરાવતા પોતાના હાથે તેણે પૃથ્વી જીતવાની આતુરતાથી તરવાર મ્યાનમાથી બહાર ખેચીને લડાઈ કરી" તેણે પલ્લવોના લશ્કરને કેવી રીતે હરાવ્યુ તથા પોતાનુ સ્થાન કેવી રીતે સ્થાપ્યુ, તેનુ વર્ણન બાકીના શ્લોકોમા કરેલુ છે

આ લડાઈમા બ્રાહ્મણોનો વિજય થયો અને કિલ્લાને તેમણે સર કર્યો ત્યારપછી આસપાસ મજબૂત અતરાયો ઊભા કરીને એ

[૬૮૮] એ ઈ, ૮, પૃ ૩૧, ૩૪.

બ્રાહ્મણ સઘોની સખ્તાઇ સંપૂર્ણ તાએ પહોંચી

કિન્નાને અભેદ્ય કરવાના પ્રયત્નો તેમણે આદર્યો આ માટેના સાધનો સહેલાઇથી હસ્તગત થાય તેમ હતું તેમનો જે મત હતો તેમાં જરાક ફેરફાર કરતાની સાથે તે ચુસ્ત અને મર્યાદિત બની શકે તેમ હતું, એટલે તેઓ અતુરતાથી એ કામે લાગ્યા તેનું પરિણામ આજે આપણે જોઈ શકીએ છીએ તેમણે વર્ણાંતર લગ્નનો સ્પષ્ટ નિષેધ કર્યો, અને ખોરાક તથા સ્પર્શ પરત્વે પણ બંધનો લગાવી દીધા આમ ઈતિહાસનું પુનરાવર્તન થયું ગર્વિષ્ઠ આર્યોએ જે સાધનથી પોતાની અને શૂદ્રોની વચ્ચે અંતરાય ઊભો કર્યો હતો તે જ સાધનનો સફળ પ્રયોગ બ્રાહ્મણોએ કર્યો અને બાકીના વર્ણોની ઊતરતી સ્થિતિ કાયમને માટે સ્થાપી દીધી પ્રથમના શૂદ્રોની જે સ્થિતિ થઇ પડી હતી તેની અને આ બાકીના વર્ણોની સ્થિતિની વચ્ચે નહિ જેવો જ ફરક રહેવા પામ્યો

બ્રાહ્મણોનું આ સામાજિક કૈવલ્ય ક્યા સમયે સંપૂર્ણતાએ પહોંચ્યું એ નક્કી કરવાનું કામ મુશ્કેલ થઈ પડે છે શિલાલેખોના પૂરાવાથી એમ સાબીત થાય છે કે, બ્રાહ્મણો અને અન્ય વર્ણો વચ્ચે પાછળના સમયમાં પણ લગ્નો થતા હતા દાખલા તરીકે, ઇ સ૦ની નવમી સદીના ઉત્તરાર્ધના પ્રતિહાર બાઉકના જોધપુરના શિલાલેખમાં[૮૯] એમ કહ્યું છે કે, એ કુળનો સ્થાપક બ્રાહ્મણ હરિચંદ્ર બે સ્ત્રીને પરણ્યો હતો તેમાંની એક સ્ત્રી બ્રાહ્મણી હતી અને બીજી સ્ત્રી ક્ષત્રિયાણી હતી બ્રાહ્મણીથી થયેલી પ્રજા પ્રતિહાર બ્રાહ્મણ ગણાઈ, અને ક્ષત્રિયાણીથી થયેલી પ્રજા પ્રતિહાર ક્ષત્રિય ગણાઈ આ વિશિષ્ટ પ્રસંગ વિષે આપણે ગમે તેમ માનીએ, પરંતુ એથી એટલું તો અવશ્ય સાબીત થાય છે કે, જે સમયે એ શિલાલેખ કોતરાયેલો તે સમયે વર્ણાંતર લગ્નનો રિવાજ રૂઢ હતો, કારણ કે, જે પદ્ધતિ

૮૯ જ રૉ એ સો, ૧૮૯૪, પૃ ૧ અને આગળ

પોતાના સમયમા રૂઢ ન જ હોય તે પદ્ધતિથી કુળની ઉત્પત્તિ દર્શાવવાની હિંમત કોઈ પણ વહીવંચો ન કરે ઈબ્ન ખોરદાદબેહ નામના આરબ મુસાફરનુ વર્ણન આપણા નિર્ણયને સપૂર્ણ ટેકો આપે છે તે ઇ સ ના નવમા સૈકામા હયાત હતો અને ઇ સ ૯૧૨ માં મરણ પામ્યો હતો ખતરિયો (અર્થાત્, ક્ષત્રિયો) વિષે લખતા તે કહે છે કે, "બ્રહ્મના વર્ગ (અર્થાત્, બ્રાહ્મણો)ની પુત્રીઓ આ વર્ણના પુત્રોને પરણાવવામા આવતી નથી, પણ બ્રાહ્મણો તેની પુત્રીઓને પરણે છે"[૬૯૦] દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમા પણ એવી જ સ્થિતિ હોવાનુ જણાય છે ઇ સ ના છઠ્ઠા સૈકાના પૂર્વાર્ધનો[૬૯૧] કાકુસ્થવર્માનો તાલગુંડનો શિલાલેખ[૬૯૨] એમ સાબીત કરે છે કે, જે કદંબોના કુળનો એ રાજા હતો તે કદંબો બ્રાહ્મણો હતા તો પણ તેણે પોતાની પુત્રીને ગુપ્તકુળમા પરણાવી હતી ગુપ્તો પોતે માતૃપક્ષે વ્રાત્ય લિચ્છવીઓમાથી ઊતરી આવેલા હતા છતા પણ, બ્રાહ્મણત્વનો પૂર્ણ દાવો કરનારા કદંબ કુળના રાજાએ શાસ્ત્રોના ઉગ્ર નિષેધની સામે થઈને પોતાની પુત્રી તેમના કુળમા પરણાવી હતી તદુપરાંત આવતીના એક શિલાલેખ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે, છેક ઇ સ ની દશમી સદીમા પણ કદંબ કુળમા જન્મેલી દિવનાબા નોળંબ રાજાની પટરાણી હતી[૬૯૩] નોળંબો પોતાને પલ્લવોના વંશજો[૬૯૪] કહેવડાવે છે, અને ઉપર્યુક્ત તાલગુંડના શિલાલેખમા પલ્લવોને ક્ષત્રિયો કહેલા છે આ દાખલાઓથી એમ સાબીત થાય છે કે, બ્રાહ્મણોનો સામાજિક બંધ નિદાન ઇ સ ની દસમી સદીની પૂર્વે પ્રગતિની પૂર્ણ સ્થિતિએ પહોંચ્યો ન હતો

૬૯૦ ઇલિયટકૃત "હિસ્ટરી ઑફ ઇંડિયા પુ ૧, પૃ ૧૬
૬૯૧ એ ઈ, પુ ૮, પૃ ૩૧
૬૯૨ એ ઇ, પુ ૮, પૃ ૨૪ અને આગળ
૬૯૩ એ ઈ, પુ ૧૦, પૃ ૬૧–૬૨
૬૯૪ એ ઇ, પુ ૧૦ પૃ ૫૭

આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ કે, છેક શરૂઆતથી બ્રાહ્મણોના મંધના અનેક ગૌણ ઉપમંધો પડેલા હતા પુરોહિતના કર્તવ્ય માટે જરૂરની વિદ્યા મંધના પાયા તરીકે ગણાઈ ત્યારે અભ્યાસના વિશિષ્ટ વિષયોને અનુસરીને ઉપસંધો બંધાવા મંધના પાયા તરીકે વિદ્યાનું સ્થાન જન્મે લીધું તે વખતે સ્થળના અનુસારે ભેદ ઉપસ્થિત થયા હોવા જોઈએ "જાતમ"મા જ 'ઉદિચ્ય બ્રાહ્મણ' નો તથા આવા કુળમા જન્મ થયા બદલનો સ્પષ્ટ ગર્વ દર્શાવનારા વાક્યોનો ઉલ્લેખ થયેલો આપણા જોવામા આવે છે[૧૯૫] પાછળના સમયના કનોજ બ્રાહ્મણનું, ગૌડ બ્રાહ્મણનુ, કંકણસ્થ બ્રાહ્મણનુ અને તૈલંગ બ્રાહ્મણનું એ પૂર્વચિહ્ન હતુ ખોરાક અને લગ્ન વિષે વિગતવાર નિયમો સ્થપાયા ત્યારે લોકોના વિવિધ વિભાગો જે પ્રમાણમા એવા નિયમોનું પાલન કરતા ગયા તે પ્રમાણને અનુસરીને વિવિધ પેટાભાગ પડયા વગર ન રહ્યા, એ દેખીતુ છે આવા વિવિધ કારણોને લઈને બ્રાહ્મણોના અસંખ્ય સંઘો સ્થપાયા એવા દરેક મંધનુ વ્યક્તિગત સહકારી સ્વરૂપ એટલુ બધુ સપૂર્ણ છે કે, એવા બધા સંઘો એક જ મહાસંધના પેટાભાગ છે, એમ સ્થાપિત કરવાનુ કામ કાંઈ અઘરું નથી સેનાર્ત યોગ્ય જ કહે છે કે, "સાધારણ રીતે આપણે 'બ્રાહ્મણ વર્ણ' કહીએ છીએ, પણ ખરૂ જોતા આપણે 'બ્રાહ્મણ વર્ણો' કહેવા જોઈએ સામાન્ય શબ્દમા આપણે અસંખ્યાબંધ વર્ણોનો સમાવેશ કરીએ છીએ, અને એવા દરેક વર્ણનુ પોતાનુ વ્યક્તિત્વ હોય છે"[૧૯૬]

[૮]

જે બ્રાહ્મણો[૧૯૭] તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ લગભગ નિશ્ચિત સમૂહ

---

૧૯૫ "જાતક," ૨, ૮૨ અને આગળ, ૪૩૮ અને આગળ, ૧, ૩૫૬ અને આગળ, ૩૭૧ અને આગળ

૧૯૬ સેનાર્ત, પૃ ૧૩૮

૧૯૭ ક્ષત્રિયોના પણ આવા સમૂહો પડયા હોવા જોઈએ, પણ

જેવા હતા તેમના પણ સંખ્યાબંધ ભાગના પડી શક્યા ને તેમની નનામી તો પણ તેટલી જ જાતિઓ બંધાઇ, તો પછી વૈશ્યોની તથા શૂદ્રોની (અને તેની સાથેસાથે જેઓ પ્રથમ આર્યોના વાડાની બહાર હતા પણ પછીથી તેમા દાખલ થઈ ગયા હતા તેમની) બાબતમા એવુ જ બને, એવી આશા આપણે ખુશીથી રાખી શકીએ

બીજા સામાજિક સંઘોની ક્રમિક સ્થાપના.

આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ કે, વૈશ્યો તથા શૂદ્રો કદિપણ સવર્ણ લોકો ન હતા છેક શરૂઆતના સમયથી તેમના વિશિષ્ટ સમૂહો ગવાયા હોવા જોઇએ, અને તેમાથી છેવટે જાતિઓ બંધાઈ હોવી જોઈએ હાલની પ્ર્ખ્લીક જાણીતી જાતિઓને મળતા આવતા અનેક ધંધાદારી સમૂહોના નામો વેદસાહિત્યમાથી મળી આવે છે [૧૯૮]નમૂના તરીકે થોડાક નામો અહીં આપણે આપીશુ —

વેદસાહિત્યમાંના ધંધાદારી સમૂહો [૧૯૯]	હાલની જાતિ	ધંધો
કર્માર	કર્મકાર	લોહાર
કુલાલ	કુંભાર	કુંભાર
કૈવર્ત	કૈવર્ત	માછીમાર
ગણક	ગણક	જોષી
ગોપાલ	ગોવાળ	ગોવાળ
તક્ષન્, તષ્ટ્ર	સુથાર	સુથાર

હાલ તેમનો શોધ કરવાનુ બની શકે તેમ નથી તેમ છતા પણ બંગાળાના મેન રાજાઓના શિલાલેખામા 'બ્રહ્મ-ક્ષત્રિય' 'કર્ણાટ-ક્ષત્રિય' જેવા નામો જોવા ના આવે છે

૧૯૮ ખાસ કરીને સરખાવો "વાજસનેય-સંહિતા",

૧૯૯ વે ઇ. ૨, પૃ ૫૮૫-૫૮૬ ઉપરથી

ધૈવર	ધીવર	માછીમાર
નાપિત	નાપિત	હજામ
મલગ	ધોબી	ધોબી
વયિત્રિ	તાતી	વણકર
સુરાકાર	સુરી	કલાલ

સાધારણ રીતે એવું અનુમાન થઈ શકે કે, વેદકાળમાં પણ આમાંના અનેકનો વિકાસ થઈને સ્વીકૃત વર્ગો બંધાયા હતા. 'ધૈવર' (ધીવરનો વંશજ) જેવા કુળનામોથી આ વાત સાબીત થાય છે. આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ કે, તે પૈકીના લોહારો, કુંભારો, ગોવાળો, સુથારો અને વણકરો જેવા અનેક લોકોની પોતાની શ્રેણીઓ સ્થપાયેલી હતી. આવી ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓ વિકસિત થઈને છેવટે સામાજિક સંઘો સ્થપાયેલા, એમાં તો કાંઇ પણ શંકાને સ્થાન ટોઇ શકે નહિ.૭૦૦

તેમની સ્થાપના કરવામાં કારણરૂપ થયેલાં વિવિધ તત્ત્વો.

ભિન્નજાતિવિષયક તત્ત્વે પણ આ દિશામાં મહત્ત્વનો ભાવ ભજવ્યો હતો. દાખલા તરીકે, જે નિષાદોને વેદસાહિત્યમાં (વે. ઇ., ૧, ૪૫૪) વખતોવખત મહત્ત્વની જાતિ તરીકે ગણેલા છે તેમને "મનુસંહિતા" (૧૦, ૮)માં સામાજિક સંઘ તરીકે ઉલ્લેખેલા છે. રાજકીય સંઘો ધીમેધીમે સામાજિક સંઘો બનવા તરફ જે વલણ ધરાવતા હતા તેનો ઉત્તમોત્તમ દાખલો કપિલવસ્તુના શાક્યો પૂરો પાડે છે. તેમણે ખોરાક અને લગ્ન પરત્વે સ્પષ્ટ નિયમો ઘડેલા હતા. (સરખાવો "ભદ્દસાલ-જાતક", ૪, ૧૪૫ ની પ્રસ્તાવના.) કદાચ એ જ પદ્ધતિએ લિચ્છવીઓ છેવટે સામાજિક સંઘ જેવા બની ગયા

૭૦૦ સા. કે. ઑ. ગે., પુ. ૫૧, પૃ. ૨૮૯ ઉપરનું ઓલ્ડન્બર્ગનું કથન સરખાવો.

હતા, કારણ કે, મનુએ (૧૦, ૨૨માં) તેમને એવા અવસત્ત ગણાવ્યા છે. હાલના ગોસાઇના અને વૈરાગીના દાખલાથી એમ પણ જણાઈ આવે છે કે, ધાર્મિક સંસ્થાઓ પણ સામાજિક સંઘોની વૃદ્ધિ કરવામાં કારણરૂપ બનતી હતી.

આથી એમ માની શકાય છે કે, હાલના સમયના સંખ્યાબંધ સામાજિક સંઘો વિવિધ ઔદ્યોગિક, જાતિવિષયક, રાજકીય અને ધાર્મિક સંઘરૂપ સંસ્થાઓમાંથી ઉદ્ભૂત થયા હતા. હાલની દરેક જાતિ ઉપર્યુક્ત પ્રકારની અમુક સંસ્થામાંથી ઉદ્ભવેલી, એમ ઠરાવવાનું બની શકે તેમ નથી, તેમ જ પૂર્વની કોઈ સંસ્થામાંથી સંઘ રૂપે તે જાતિ ક્યા સમયે ઉદ્ભવને પામી હતી તે અંદાજે ઠરાવવાની આશા પણ રાખી શકાય તેમ નથી.

આ રૂપાંતર ધીમેધીમે ક્યારે ને કયી રીતે થયું, તેનો સાધારણ ખ્યાલ "વિનયપિટક"માંના એક ફકરા ઉપરથી આવી શકે છે.[૭૦૧]

---

૭૦૧ "ઓમસવાદો नाम दशहि आकारेहि ओमसति: जातियापि नामेनपि गोत्तेनपि कम्मेनपि सिप्पेनपि ** जाति नाम द्वे जातियो, हीना च जाति, उक्कट्ठा च जाति। हीना नाम जाति, चण्डाल जाति, वेण जाति, नेषाद जाति, रथकार जाति, पुक्कस जाति, एसा हीना नाम जाति। उक्कट्ठा नाम जाति, खत्तियजाति, ब्राह्मण जाति, एसा उक्कट्ठा नाम जाति। * * " "सिप्प नाम द्वे सिप्पानि, हीन च सिप्पं, उक्कट्ठ च सिप्प। हीन नाम सिप्पं, नलकारसिप्प, कुंभकारसिप्प, पेसकारसिप्प, चम्मकारसिप्पं, नहापितसिप्प, तेसु तेसु वा पन जनपदेसु ओञ्ञातं, अवञ्ञातं, हीलित, परिभूतं, अचित्तिकत, एत हीनं नाम सिप्प। उक्कट्ठ नाम सिप्पं, मुद्दा, गणना, लेखा, तेसु तेसु वा पन जनपदेसु अनोञ्ञात, अवञ्ञातं, अहीलित, अपरिभूतं, चित्तिकतं, एत उक्कट्ठं

તેમા એમ કહ્યુ છે કે, જાતિ, નામ, ગોત્ર, કર્મ, શિલ્પ, વગેરે દસ રીતે કોઈ પણ માણસ બીજા માણસને અપવાદ આપી શકે એ

सिप्पं।" તે જ પ્રમાણે, "हीनं नाम कम्मं कोट्टककम्म, पुप्फछड्डकम्मं.. उक्कट्ठ नाम कम्मं कसि, वाणिज्जा, गोर क्खा।" ("વિનયપિટક", ૪, પૃ ૬ અને આગળ "સુત્તવિભંગ પાચિત્તિય, ૧૧, ૨) આ ફકરાના સબંધમા ઓલ્ડનબર્ગ આમ કહે છે —

"ઉચ્ચ કે નીચ ગણી શકાય એવી બીજી જાતિઓ પણ છે, એવુ કોઇ પણ સૂચન કરવામા આવ્યુ નથી, એવી કલ્પનાની પણ ના પાડવામા આવી છે, આથી ઉચ્ચ અને નીચ વચ્ચેની મધ્ય નીતિના અસ્તિત્વ વિષે સ્વાભાવિક રીતે ના પાડી શકાય નહિ" (સા. ડે. મૉ. ગે, પુ ૫૧, પૃ ૨૮૧.)

પ્રાચીન સમયમા વૈશ્યો અને શૂદ્રો પણ વ્યવસ્થિત વર્ણો હતા, એવા પોતાના સિદ્ધાંતનો દેખીતી રીતે બચાવ કરવાના હેતુથી ઓલ્ડનબર્ગે 'મધ્ય જાતિ'ના અસ્તિત્વની કલ્પના કરી છે તે શકાસ્પદ છે ઉપર્યુક્ત શાખાઓની માફક શૂદ્રોનો પણ વ્યવસ્થિત વર્ણ હોત તો 'હીન જાતિ'મા તેમની ગણના થઇ હોત, અને વૈશ્યોના યોગ્ય કર્તવ્યો ગણાતા 'કૃષિ', 'વાણિજ્ય' અને 'ગોરક્ષા' 'કર્મ'ની કક્ષામા મૂકાયા ન હોત. વળી, મધ્ય અને ઉચ્ચ કે નીચ જાતિ વચ્ચે ભેદ પાડી શકાય તેમ નથી ગમે તેમ પણ એટલુ તો ચોક્કસ છે કે, આવી કોઈ મધ્ય જાતિ હયાતી ધરાવતી હોત તો દેશના વિવિધ ભાગોમા એક કે બીજી જાતિ તરીકે તેનો સ્વીકાર થયો હોત, અને 'ગોત્ર', 'કર્મ,' 'શિલ્પ' વગેરે પરત્વે જે અપવાદનો ઉલ્લેખ ઉપર્યુક્ત ફકરામા થયો છે તેનો ઉલ્લેખ એ જાતિ પરત્વે પણ તેમા થયો હોત બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર—એ ચાર વર્ણોને બૌદ્ધ ગ્રંથોએ ગણાવ્યા છે, એ ખરૂ, પણ ખરૂ જોતા તે સવડને ખાતર વપરાતા વ્યાપક નામો હતા, એમ સમજવુ જોઇએ. પ્રજાના સાધારણ વર્ગોની

સ પ્રકાર ગણાવીને પછી એમ કહ્યુ છે કે, અમુકઅમુક નીચ જાતિ, નામ, કર્મ વગેરે છે, અને અમુકઅમુક ઉચ્ચ જાતિ, નામ, કર્મ વગેરે છે જાતિ સિવાયના દરેક પ્રસગે ઉચ્ચ તથા નીચ કર્મ, શિલ્પ વગેરેના થોડાક દાખલા આપવામા આવ્યા છે, અને પછી એમ કહ્યુ છે , "બીજા દેશોમા જે અન્ય ઉચ્ચ કે નીચ ગણાય છે તે" જાતિના સબધમા તો એટલુ જ કહ્યુ છે કે, 'ચડાન, વેણુ, નિસાદ, રથકાર અને પુક્કુસ જેવી નીચ જાતિ, ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણ જેવી ઉચ્ચ જાતિ" "બીજા દેશોમા જે અન્ય ઉચ્ચ કે નીચ ગણાય છે તે"– એ સૂચક વાક્ય માત્ર જાતિના સબધમા વપરાયુ નથી તેથી આપણે એવો નિર્ણય કરી શકીએ છીએ કે, ઉચ્ચ અને નીચ જાતિઓની જે યાદી ઉક્ત ફકરામા આપી છે તે પૂર્ણ છે

આથી "વિનયપિટક"માના ઉપર્યુક્ત ફકરા ઉપરથી એમ જણાઈ આવે છે કે, માત્ર વેણુ, ચડાન, નિષાદ અને રથકાર લોકોના બરોબર જાતિમૂલક બધારેના છે, અને નીચ શિલ્પના તથા નીચ કર્મના વર્ગમા જે ચામડિયા, કુભારો વગેરેને ગણાવેલા છે તેમનામા

ગણના કરવાના દરેક પ્રસગે વેણુ, રથકાર, પુક્કુસ વગેરે પચરગી સમૂહોનો ઉલ્લેખ વિગતે કરવો પડે, એ અશક્ય નહિ તો પણ અત્યત અગવડભર્યું તો થઈ જ પડે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય સિવાયની વિવિધ જાતિઓનો સમાવેશ વૈશ્યમા અને શૂદ્રમા થઇ જતો હતો, એમ ન માનવામા આવે તો "અસ્સલાયન-સુત્ત"મા બુદ્ધ ભગવાને વર્ણોની સમાનતાનો જે નિર્ણય આપેલો છે તેમાથી આવી અનેક જાતિઓને રદબાતલ કરી હોવી જોઇએ, એમ માની લેવુ પડે ખરી વસ્તુસ્થિતિ જોતા આ વાત અશક્ય લાગે છે એટલે આપણે એમ જ માની લેવુ પડે કે, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર વર્ણની ગણના કરવામા બૌદ્ધ ગ્રથો બ્રાહ્મણોના ગ્રથોને અનુસરે છે તે પ્રસગે તેઓ આ શબ્દોને વ્યાપક અર્થમા જ લે છે

એવો ફેરફાર હજી થયો નથી હજી તેમનુ વિશિષ્ટ લક્ષણ 'જાતિ' નથી પણ 'શિલ્પ' છે જે "વિનયપિટક"માથી ઉમ્ત ફકરો આપણે લીધો છે તે ઈ મ પૂ ચોથી સદીનો ગ્રથ હોવાથી આપણે ખુશીથી એમ કહી શકીએ કે (નિષાદ અને પુક્કુસ જેવા) ભિન્નજાતિવિષયક સમૂહોનો તથા (રથકાર, વેણુ વગેરે) ઔદ્યોગિક સમૂહોનો આવો ફેરફાર તે સમયે અનબત્ત શરૂ થઇ ગયો હતો પણ બહુ અશે પ્રગતિને પામ્યો ન હતો

[૯]

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર— એ ચાર વિભાગમા સમાજ વહેચાયેલો હતો એવા બ્રાહ્મણોના સિદ્ધાતની સાથે ઉપર્યુક્ત જાતિઓની ક્રમિક સ્થાપનાનો મેળ પડે તેમ ન હતુ

'મિશ્ર જાતિ'નો સિદ્ધાંત.

ઉક્ત નવી જાતિઓની હયાતીની અવગણના થઇ શકે એમ ન હતુ, તેમ બીજી તરફથી પોતાની જાતને એકકૂક બનાવ્યા વગર બ્રાહ્મણો પોતાના ધર્મયુક્ત સિદ્ધાતમા ભાગ્યે જ ફેરફાર કરી શકે તેમ હતુ તેમનો પોતાનો સિદ્ધાત અણીશુદ્ધ રહે, અને તેની સાથેસાથે સમાજમાના આ નવીન તત્ત્વોનો પણ વિચાર કરી શકાય, એવી કાઇક પેરવી દેખીતી રીતે કરવી પડે તેમ હતુ

તેમણે 'મિશ્ર જાતિ'નો સિદ્ધાત સ્થાપીને વચલો રસ્તો કાઢયો એ સિદ્ધાત એવો છે કે, ચાર વર્ણો સિવાયની દરેક જાતિ સકરથી ઉત્પન્ન થયેલી છે જૂનામા જૂના ધર્મસૂત્રોમા૭૦૨ આ સિદ્ધાત જોવામા આવે છે, અને "મનુસહિતા"મા૭૦૩ તેની પૂર્ણ પ્રગતિ દૃગ્ગોચર થાય છે આ સિદ્ધાત કેટલો બધો અશક્ય છે, એ દરેક વાચક પોતે સમજી શકે તેમ છે તેનુ હડહડતુ જૂઠાણુ ગમે તેવા

૭૦૨ "ગૌતમધર્મસૂત્ર", ૪, ૧૬ અને આગળ
૭૦૩ "મનુસહિતા', ૧૦, ૮ અને આગળ

વાચકના ધ્યાનમા આવે તેમ છે. સેનાર્ત યોગ્ય જ કહે છે કે, "મિશ્ર જાતિના ખુલાસાથી કોઇ પણ માણસ છેતરાઇ જાય તેમ નથી. એ વાતની કેવળ અશકયતા તેને વખોડી કાઢવાને પૂરતી છે."[૭૦૪] જૉલી પણ આવી જ ટીકા કરે છે:—"મિશ્ર જાતિની પદ્ધતિમા બનાવટીપણાની છાપ ચોકખેચોકખી દેખાઈ આવે છે."[૭૦૫]

એ સિદ્ધાંતનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ.

એ સિદ્ધાત અશકય છે તેમ જ એ પદ્ધતિ એકદમ બનાવટી છે તો પણ તેનુ મોટું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ પણ છે. પ્રથમ તો એ કે, આર્યોના સમાજના જે ચાર ભાગ પડેલા હતા તે પ્રથમથી જ સિદ્ધાતરૂપ હતા, તેમ જ 'વૈસ્ય' શબ્દથી તથા 'શૂદ્ર' શબ્દથી લગભગ વિશિષ્ટ પ્રકારના જનસમૂહો સૂચવાય છે, અને છેવટે 'વર્ણ'ના લગભગ તમામ લક્ષણો તેમને પ્રાપ્ત થયા હતા, એવું સૂચન એથી થાય છે. બીજું એ કે, બ્રાહ્મણલેખકોએ પોતે જે સામાજિક પદ્ધતિ વિકસાવી હતી તેને હિંદુસ્તાનની પ્રજાના તમામ વિવિધ વર્ગોને લાગૂ પાડવાની તીવ્ર આકાક્ષા તેઓ ધરાવતા હતા, એમ એ બતાવી આપે છે.[૭૦૬]

પ્રસ્તુત પ્રશ્નના આ નવીન રૂપાતર વિષે માત્ર ઉપરચોટીઓ વિચાર ન કરતા જરા વિગતે વિચાર કરવાની જરૂર રહે છે; કારણ કે

જાતિની પ્રગતિ ઉપર બહારની અસર.

ખાસ કરીને ઔદ્યોગિક તથા ઇતર સમૂહો વિકસિત થઇને સામાજિક ગંધો સ્થપાયા તેનો ખુલાસો કાંઈક અંગે એથી આપણને મળે છે. ઘણુખરૂ એમ કહેવામા આવે છે કે, વર્ણ-વ્યવસ્થા તો સ્વાભાવિક આન્તરિક ઉત્ક્રાંતિનું

૭૦૪ સેનાર્ત, પૃ. ૧૨૧.

૭૦૫ સા. રે. ઑ. ગે., પુ. ૫૦, પૃ. ૫૮૭.

૭૦૬ સા. રે. ઑ. ગે., પુ. ૫૧, પૃ. ૨૭૩ ફિકના ઓલ્ડન— વિચારો સરખાવી જુઓ.

પરિણામ છે. પરંતુ એકંદર વસ્તુસ્થિતિનો પૂર્ણ વિચાર કરતાં એમ જણાઇ આવે છે કે, આ વાક્યમાં પુષ્કળ ફેરફાર કરવો પડે તેમ છે. સંઘની ભાવનાનો પ્રશ્ન તેમ જ જીવનની દરેક બાબતમાં સમાનતા આણવા પ્રત્યેના હિંદી જનતાના સામાન્ય વલણનો પ્રશ્ન બાજુએ રાખીએ તો પણ, આવા સંખ્યાબંધ સામાજિક સંઘોનો વિકાસ કરવામાં મદદરૂપ થયેલાં નિદાન બે સબળ તત્ત્વો ઓળખાવી શકાય તેમ છેઃ—(૧) ધાર્મિક; અને (૨) રાજકીય.

પોતાની જાતિનો ધર્મ જે લોકો પાળે તેમને જે પુણ્ય થાય તેની વિગત આપતાં બ્રાહ્મણગ્રંથોના લેખકોને કદિ પણ કંટાળો આવ્યો નથી. દાખલા તરીકે, આપસ્તંબ[૭૦૭]

(૧) ધાર્મિક પ્રચારકાર્ય. કહે છે કે, "નીચ જાતિઓના લોકો પોતપોતાનો જાતિધર્મ બજાવે છે તો ઉત્તરોત્તર જન્મે તેઓ ઉપલી ઉચ્ચ જાતિમાં જન્મ પામે છે." ગૌતમ[૭૦૮] આમ કહે છેઃ—"(વિવિધ) જાતિઓ (ના) અને સંપ્રદાય (ના) (લોકો) હંમેશા પોતાના ધર્મ બજાવતા રહે છે તો મૃત્યુ પછી પોતાના કર્મનું ફળ ભોગવે છે, વગેરે....." કૌટિલ્ય[૭૦૯] એમ કહે છે કે, "પોતાનો જાતિધર્મ (સ્વધર્મ) બજાવવાથી માણસ સ્વર્ગને અને અનંત સુખને પામે છે." મનુ[૭૧૦] કહે છે કે, લોકો "સંકટના સમયે ચાર વર્ણોના ધર્મોને અનુસરશે તો પરમ સુખના ધામને પામશે." ધર્મશાસ્ત્રો એટલી જ ચોક્કસ રીતે ભવિષ્ય ભાખે છે કે, જેઓ પોતાની 'જાતિ'નો ધર્મ બજાવતા નથી તેમને ભાવિ જન્મમાં ભારે દુઃખ પડે છે. આપસ્તંબ[૭૧૧] કહે છે કે,

૭૦૭ ૨, ૧૧, ૧૦; ૨, ૨-૩.

૭૦૮ ૧૧, ૨૯.

૭૦૯ પુ. ૧, પ્રકરણ ૩.

૭૧૦ ૧૦, ૧૩૦.

૭૧૧ ૨, ૧૧, ૧૧.

"ઉચ્ચ જાતિઓના લોકો પોતપોતાનો જાતિધર્મ બજાવતા નથી તો ઉત્તરોત્તર જન્મે તેઓ નીચલી નીચ જાતિમા જન્મ પામે છે." મનુ[૭૧૨] કહે છે કે, પોતાના જાતિધર્મની અવગણના કરનાર બ્રાહ્મણ ઓકી કાઢેલું ખાનાર 'ઉલ્કામુખ પ્રેત' થાય છે, તેવો ક્ષત્રિય અશુદ્ધ ચીજો અને મુડદા ભક્ષનાર 'કટપૂતન પ્રેત' થાય છે, તેવો વૈશ્ય પરૂ ખાનાર 'મૈત્રાક્ષજ્યોતિક પ્રેત' થાય છે, અને તેવો શૂદ્ર કીડા ભક્ષનાર 'ચૈલાશક પ્રેત' થાય છે.

તેમ છતા પણ જાતિધર્મ યોગ્ય રીતે જળવાય તેને માટે બ્રાહ્મણો ફક્ત ઉક્ત વિધાનો ઉપર આધાર રાખીને બેસી રહ્યા ન હતા. તેનો અમલ કરાવવાના હેતુથી તેમણે રાજ્યસત્તાને વિશિષ્ટ અધિકાર આપ્યા હતા. દાખલા તરીકે, આપસ્તંબ[૭૧૩] કહે છે કે, જાતિધર્મનું ઉલ્લંઘન કરનાર માણસને રાજાએ દેહાંતદંડ પણ કરવો જોઈએ. ગૌતમ[૭૧૪] પણ આવા લોકોને સજા કરવાની સત્તા રાજાને આપે છે. કૌટિલ્ય[૭૧૫] કહે છે કે, લોકો પોતાના જાતિધર્મમાથી ચ્યુત થાય તે રાજાએ કદિ પણ ચલાવી લેવું ન જોઇએ. મનુ[૭૧૬] પણ એમ કહે છે કે "(રાજાએ) વૈશ્યો તથા શૂદ્રો માટે (ઠરેલા) ધર્મ બજાવવાની ફરજ (તેમને) પાડવી જોઇએ; કારણ કે, એ બે (જાતિઓ) પોતપોતાના ધર્મમાથી ચ્યુત થાય તો આ (આખી) પૃથ્વીને અસ્તવ્યસ્ત કરી મૂકે." "વિષ્ણુસંહિતા"મા[૭૧૭] તેમ જ "યાજ્ઞવલ્કયસંહિતા" મા[૭૧૮]

(૨) રાજકીય સત્તા.

---

૭૧૨ ૧૨, ૭૧-૬૨.

૭૧૩ ૨, ૧૦, ૧૨-૧૬; ૨, ૧૧, ૧-૪; ૨, ૨૭, ૧૮.

૭૧૪ ૧૧, ૩૧.

૭૧૫ પુ. ૧, પ્રકરણ ૩.

૭૧૬ ૮, ૪૧૮.

૭૧૭ ૩, ૨. ૭૧૮ ૧, ૩૬૦.

આવી જ આજ્ઞાઓ થયેલી છે. "શુક્રનીતિ" પણ આવું જ કહે છે:—"દરેક જાતિ માટે જે ધર્મ ઠરાવી આપેલા હોય ને પૂર્વજો (તેવા જે ધર્મ) પાળતા હોય તે ધર્મ દરેક જાતિએ બજાવવા જોઈએ, અને તેમ ન થાય તો રાજાએ તેમને શિક્ષા કરવી જોઇએ."૭૧૯ "રામાયણ"મા કહ્યું છે તેમ, રામે શુદ્ર શંબૂકનો વધ કર્યો હતો, તે આનો નમૂનેદાર દાખલો છે. ગૌતમી બલશ્રીનો નાશિકનો ગુહાલેખ પણ જાતિધર્મ પરત્વેની રાજાની દરમ્યાનગીરીનો સુંદર દાખલો પૂરો પાડે છે. રાજા ગૌતમીપુત્રના સદ્ગુણોની યાદી આપતા તેમાં આમ કહ્યું છે:—"ચાર વર્ણોનો વટાળ તેણે બંધ કર્યો હતો."૭૨૦

આ લોકમા તેમ જ પરલોકમા શિક્ષા થશે, એવી બીક બેસાડીને લોકોને જાતિધર્મ પાળવાની ફરજ એ રીતે પાડવામાં આવી હતી. આથી રાજકીય કે ઔદ્યોગિક સંઘોની માફક પાછળ ન પડી જતાં, સામાજિક સંઘો વધારે ને વધારે સંપૂર્ણ થતા ગયા તથા હાલના સમય સુધી ચાલૂ રહ્યા, એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. સામાજિક સંઘોને પવિત્રતાનું સ્વરૂપ આપવામા આવ્યું હતું તેથી આખા દેશમાં તેઓ ઝપાટાબંધ ફેલાઈ ગયા, એટલું જ નહિ પણ તેમનામાં કાયમનું મક્કમપણું આવ્યું. શ્રેણીઓ તથા ગણો અને આવા સંઘો એક જ સહકારી ભાવનાના પરિણામે ઉદ્ભૂત થયાં હતાં તો પણ ઉક્ત મક્કમપણાને તથા સુરતપણાને લીધે એવા સામાજિક સંઘો બન્યા, અને ઉક્ત શ્રેણીઓ તથા ગણો લઘુજીવી નીવડયાં.

[૧૦]

જે ઉત્ક્રાંતિના પરિણામમાં હિંદુસ્તાનની પ્રજા વિભક્ત થતાં

૭૧૯ પ્રકરણ ૪, ભાગ ૪, ૮૨–૮૩.

૭૨૦ એ. ઈ., ૮, પૃ. ૬૦–૬૧.

લગભગ મર્યાદિત અને સખ્ત પ્રકારના સખ્યાબંધ સામાજિક સઘો બધાયા તે ઉત્ક્રાતિનો ઇતિહાસ અહીં પૂરો થાય છે હવે એવા સામાજિક સઘોના સ્વરૂપ અને બધારણ વિષે કાઈક માહિતી આપવાનું કામ બાકી રહે છે

'જાતિ' નામક સામાજિક સંઘનું સ્વરૂપ અને બંધારણ.

સામાજિક સઘોનુ સ્વરૂપ તો સાધારણ રીતે બધા લોકો જાણે છે હાલના સમયમા નિયમોનુ પાલન કરવામા ઢીલાપણુ જોવામા આવે છે તેને અપવાદરૂપ ગણીએ તો પહેલાના સમયની અને હાલના સમયની સ્થિતિ વચ્ચે કાઈ બહુ ફેર લાગતો નથી, એવુ માનવાને કારણો મળે છે સામાજિક સઘના પાયા તરીકે જન્મનુ મહત્ત્વ મનાતુ હતુ, અને તેના મુખ્ય સયોજક તત્ત્વો તરીકે ખાસ કરીને જ્ઞાતિજનો સાથેના ભોજનવ્યવહાર, લગ્નવ્યવહાર તથા ઇતર વ્યવહાર વિષે કરેલા સખ્યાબધ ધોરણો ગણાતા હતા એ ધોરણોનુ ઉલ્લંઘન કરનાર ગુનેગારને પ્રાયશ્ચિત્તની નાની ક્રિયાથી માડીને જ્ઞાતિ બહિષ્કાર સુધીની શિક્ષા ગુનાના પ્રમાણમા થતી હતી આવા અનેક સામાજિક સઘો ઔદ્યોગિક સમૂહોમાથી વિકસિત થયેલા હતા તેથી કેટલાક વિશિષ્ટ ધધાઓ એવા સઘોને કુદરતી પ્રાપ્ત થયેલા હોવાનુ મનાય છે પરતુ એવા ધધાઓ આવા સામાજિક સઘોના પાયા તરીકે તો શુ પણ સયોજક તત્ત્વ તરીકે મનાતા હશે કે કેમ, એ વિષે શકા રહે છે

સામાજિક સંઘોના પાયા તરીકે ધંધો નહિ પણ જન્મ.

બીજી રીતે કહીએ તો, હાલના સમયની માફક તે સમયે પણ કોઈ માણસ પોતાની જાતિનો વિશિષ્ટ ધધો છોડી દેતો હશે અગર તો બીજી જાતિનો ધધો સ્વીકારતો હશે તો પણ પોતાની જાતિમાથી બહિષ્કૃત નહિ થતો હોય, એમ સભવિત લાગે છે જ્યાસુધી તે ઉપર્યુક્ત નિયમોનુ પાલન કરતો હશે ત્યાસુધી તે પોતાની જ્ઞાતિમા જ ચાલૂ રહેતો હશે, એમ લાગે છે તે પોતાના વશપરપરાગત ધધાને નિભ

કહલાલીથી વળગી રહેતા હશે તા પણ એ નિયમોનું પાલન નહિ કરતા હોય તા ગુના બદલ ઠરેલી શિક્ષામાથી તે બચી જતા નહિ જ હોય. "મનુસંહિતા"માના સુપ્રસિદ્ધ શ્લોકો (૩, ૧૫૧ અને આગળ) આ વાત સાબીત કરે છે. એથી એમ સમજાય છે કે, ઊંચામા ઊંચી જાતિ પણ આ બાબતમા તદ્દન બેદરકાર રહેતી હતી, તે એટલે સુધી કે, દુકાન ચલાવવાનો, માંસ વેચવાનો, ધીરધાર કરવાનો, ઢોર ચારવાનો અને નાટકમા ભાવ ભજવવાનો ધંધો પણ બ્રાહ્મણો કરતા હતા છતા પણ તેઓ પોતાની જ્ઞાતિમાથી બહિષ્કૃત થતા નહિ. આમ કર્યાથી કાંઈ ગુનો બનતો હોય, એવુ પણ લાગતુ નથી, કારણ કે, પ્રાયશ્ચિત્તની ક્રિયાને પાત્ર ગણાય એવા ગુનાની લાંબી યાદી ("મનુસંહિતા," ૧૧, ૧–૭૧)મા આવા ગુનાનો સમાવેશ કરેલો નથી.[૭૨૧] મનુ ભગવાને એમ ઠરાવેલુ છે કે, જે માણસ પોતાની જાતિના વિશિષ્ટ ધંધાથી પોતાનુ ગુજરાન ચલાવી શકતો ન હોય તે પોતાની જાતિથી ઊતરતી જાતિના વિશિષ્ટ ધંધા કરી શકે. દાખલા તરીકે, બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયનો અને વૈશ્યનો ધંધો કરી શકતો; ક્ષત્રિય વૈશ્યનો ધંધો કરી શકતો; વૈશ્ય શૂદ્રનો ધંધો કરી શકતો, અને શૂદ્ર એવા જ સંજોગોમા હસ્તકળાના ઉદ્યોગથી પોતાનો ગુજારો ચલાવી શકતો.[૭૨૨] આથી અલબત્ત એમ સિદ્ધ થાય છે કે, ઉદ્યોગ તથા ધંધા ચલિત રહી શકતા. આથી, સામાજિક સંઘોના પાયા તરીકે કે સંયોજક તત્ત્વ તરીકે આવા ધંધાઓ ગણાતા, એ વિચારની સાથે આનો મેળ પડી જ શકતો નથી. લોકોના અમુક સમૂહમા ધંધો સ્થાયી રહેવા તરફ ઘણુંખરૂ વલણ રહેતુ, એ વાતની ના પાડી શકાય તેમ નથી;

---

૭૨૧ "મનુસંહિતા,", ૧૦, ૯૨ મા અલબત્ત એમ ઠરાવ્યુ છે કે, માંસ (વેચવા)થી બ્રાહ્મણ એકદમ જ્ઞાતિબહાર મૂકાય છે, પણ "મનુસંહિતા," ૩, ૧૫૨ના આધારે એમ કહી શકાય છે કે, વ્યવહારમા આ શિક્ષાનો અમલ ભાગ્યે જ થતો હશે.

૭૨૨ "મનુસંહિતા" ૧૦, ૮૧–૮૩, ૯૮–૯૯

મ છતાં પણ આ લક્ષણને સામાજિક મંઘોનું પોતાનું લક્ષણ ન ણતાં જે પ્રાથમિક ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓમાંથી એ સંઘો વિકસિત થયેલા તે સંસ્થાઓનું લક્ષણ ગણવું જોઈએ.

પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રો અન્ય સંઘરૂપ સંસ્થાઓ સાથેનો 'જાતિઓ'નો સંબંધ દર્શાવે છે.૭૨૩ શ્રેણીઓ જેવી ઈતર સંઘરૂપ સંસ્થાઓ જે પદ્ધતિથી રચાઈ હતી તે જ પદ્ધતિથી આવી સામાજિક સંઘરૂપ સંસ્થાઓ રચાઈ હતી, એમ લાગે છે. શ્રેણીઓ વિષેના પ્રકરણમાં આ વિષયની સંપૂર્ણ ચર્ચા કરેલી છે, એટલે અહીં તેનું પિષ્ટપેષણ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. "ગૌતમધર્મસૂત્ર" (૧૧, ૨૦)મા તથા "મનુસંહિતા" (૮, ૪૧, ૪૬)મા જાતિઓએ ઠરાવેલા ધોરણોના સત્તાવાર સ્વરૂપનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. પ્રથમ પ્રસંગે ગુનેગારની તપાસ કરવા માટેની રાજ્યમાંની રીતસર અદાલતો પૈકીની એક અદાલત તરીકે એ જાતિઓની સંસ્થા કામ કરતી.૭૨૪ "શાન્તિપર્વ"-ના ૩૬મા પ્રકરણના ૧૯મા શ્લોકમા (જુઓ ૩૧, પૃ. પાદલેખ ૯૫) આવા પ્રકારની સંઘરૂપ સંસ્થાને પવિત્રતાનું સ્વરૂપ પણ અપાયેલું છે.

આ બાબતનું સૌથી વધારે આકર્ષક તત્ત્વ તો એ છે કે, આજે પણ એ પ્રાચીન સંસ્થાના સ્મરણચિહ્નો આપણા જોવામા આવે છે. આજે પણ દરેક જ્ઞાતિમા આગેવાન, કારોબારી મંડળ, સામાન્ય સભા અને હકુમત વિષેનું કાયદાનું સ્વરૂપ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આજે જોવામા આવતા આવા બંધારણનું અતિશય રસિક

૭૨૩ "યાજ્ઞવલ્ક્યસંહિતા," ૧, ૩૬૧ મા આમ કહ્યું છે:—
"कुलानि ज्ञातीः श्रेणीश्च गणान् जानपदांस्तथा।" વળી, સરખાવો "ગૌતમધર્મસૂત્ર," ૧૧; "મનુસંહિતા," ૮, ૪૧, ૨૧૯–૨૨૧.

૭૨૪ પૃ. ૫૧ ઉપર આપેલા ઊતારાઓ જુઓ. એમા 'कुल' શબ્દ પેટાજ્ઞાતિ માટે વપરાયેલો છે.

સ્વરૂપનો સુંદર દાખલો "તિત્તિર–જાતક"માં જળવાઈ રહેલો છે (૩, ૫૩૭). એમા એમ કહ્યું છે કે, "વારાણસીનો કોઇ જગવિખ્યાત ગુરુ પાચ સો યુવાન વિદ્યાર્થીઓને વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપતો હતો. એક દિવસે તેને એવો વિચાર આવ્યો કે, 'હું અહીં રહું છું ત્યાસુધી ધાર્મિક જીવનમાં મને અડચણો આવ્યા કરે છે, અને મારા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના અભ્યાસમા નિષ્ણાત થઇ શકતા નથી. હિમાલયના ઢોળાવ ઉપર જગલમા ઘર બાધીને હું ત્યા રહીશ અને મારૂં શિક્ષણ-કાર્ય ત્યા કરીશ.' તેણે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને આ બાબતની વાત કરી, અને તલ, ચોખા, તેલ, વસ્ત્રો વગેરે ચીજો પોતાની સાથે લેતા આવવાનું તેમને કહીને તે જંગલમા ગયો, અને ત્યા ધોરી રસ્તા પાસે પર્ણકુટી બાધીને તે તેમા રહેવા લાગ્યો. તેના દરેક વિદ્યાર્થીએ પણ પોતાને માટે પર્ણકુટી બાધી લીધી. વિદ્યાર્થીઓના સગાવહાલાએ ચોખા વગેરે ચીજો મોકલી; 'લોકો કહે છે કે, કોઈ પ્રસિદ્ધ ગુરુ જંગલમા અમુકઅમુક સ્થળે રહે છે અને વિજ્ઞાનનુ શિક્ષણ આપે છે': એમ કહેતા ગામલોકો ચોખાની ભેટ ત્યા લઇ ગયા, જંગલી લોકોએ પણ પોતાની ભેટો ગુરુને ધરી; અને વિદ્યાર્થીઓને તથા ગુરુને દૂધ મળે તેટલા માટે કોઇએક માણસે દૂઝણી ગાય તથા વાછરડો બક્ષીસરૂપે આપ્યા." "જાતકો"મા આવી મંઘરૂપ શિક્ષણસંસ્થાઓના ઉલ્લેખો વખતોવખત થયેલા છે; જેમ કે, ૪, ૩૯૧; ૧, ૩૧૭, ૪૦૨, ૪૪૭, ૪૬૩, ૫૧૦, ૩, ૧૨૨; ૨, ૪૮; ૫, ૧૨૮, ૪૫૭. આ દાખલાઓ પૈકીના પહેલા બે દાખલા એમ સાબીત કરે છે કે, વિદ્યાર્થીઓ સહભોજન કરતા અને ગુરુની દેખરેખ નીચે વ્યવસ્થિત સઘ તરીકે જીવન ગાળતા. તે પૈકીના છેલ્લા ત્રણ દાખલા એમ બતાવી આપે છે કે, સમાજમાના તવંગર લોકોના પુત્રો પારિતોષિકની રકમ આપતા તેમાંથી આવી સંસ્થાઓનો ખર્ચ અમુક અંશે નીકળતો. ભેટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, આવી શિક્ષણસંસ્થાઓમાં વેદો જેવા ગ્રંથો શીખવવામાં આવતા એટલું જ નહિ પણ વિવિધ વ્યાવહારિક

વર્ણન સેનાર્તે આપેલુ છે ૭૨૫ જે કોઈ એ વર્ણન વાચશે તેને આ ગ્રથના પહેલા પ્રકરણમા પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાની મંત્રરૂપ સંસ્થાઓના બધારણ વિષે આપેલી હકીકતની સાથેનુ તેનુ મળતાપણુ જણાઈ આવ્યા વિના રહેશે નહિ

[૬૧]

સામાજિક જીવન-માંની સહિયારી પ્રવૃત્તિનાં બીજા સ્વરૂપો.

સામાજિક જીવનમાની સહિયારી પ્રવૃત્તિના પરિણામમા જાતિઓના સમૂહો રચાયા. તદુપરાત બીજી પણ કેટલીક સસ્થાઓમા સહિયારી પ્રવૃત્તિ દેખા દેતી હતી. એવી દરેક સસ્થાનુ વિગતવાર વર્ણન આ ગ્રથના કારણે અપ્રસ્તુત ગણાય તેથી આપણે માત્ર થોડા દાખલા નમૂનારૂપે અહીં ટાકીશુ.

કેળવણીની વાત કરીએ તો નાલદની વિદ્યાપીઠ જેવી મોટી સસ્થાથી માડીને ગામડાની નાનકડી શિક્ષણસસ્થા સુધી સર્વત્ર સહિયારી પ્રવૃત્તિ દૃગ્ગોચર થતી હતી. દાખલા તરીકે, "લોસક-જાતક" (૧, ૨૩૪)મા એમ કહ્યુ છે કે, ગામલોકોએ કોઈ શિક્ષકને તેનો ખર્ચ આપીને તથા રહેવાને માટે ઘર આપીને તેની નીમણુક કરી હતી. તે જ પ્રમાણે વારાણસી તથા તક્ષશિલા જેવા શહેરોમા મોટા ભાગે પ્રજાના સાથથી ચાલતી મોટી શિક્ષણસસ્થાઓ હયાતી ધરાવતી હતી. એ જ "જાતક"મા એમ કહ્યુ છે કે, વારાણસીમા બોધિસત્ત નામનો વિશ્વવિખ્યાત ગુરુ હતો તેની પાસે પાચ સો યુવાન બ્રાહ્મણો શિક્ષણ લેતા હતા. "તે સમયે વારાણસીના લોકો ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને દરરોજ ભોજનનુ દાન દેતા અને મફત શિક્ષણ અપાવતા." પ્રજાના સાથનો અને સસ્થાના સઘાત્મક

શિક્ષણની સંસ્થાઓ

૭૨૫ પૃ. ૭૩, ૮૩, વળી સરખાવો આ ગ્રથનું પૃ. ૭૩.

સ્વરૂપનો સુદર દાખલો "તિત્તિર-જાતક"મા જળવાઈ રહેલો છે (૩, ૫૩૭). એમા એમ કહ્યુ છે કે, "વાગણસીનો કોઇ જગવિખ્યાત ગુરુ પાચ મો યુવાન વિદ્યાર્થીઓને વિજ્ઞાનનુ શિક્ષણ આપતો હતો. એક દિવસે તેને એવો વિચાર આવ્યો કે, 'હુ અહીં રહુ છુ સાસુધી ધાર્મિક જીવનમા મને અડચણો આવ્યા કરે છે, અને મારા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના અભ્યાસમા નિષ્ણાત થઇ શકતા નથી હિમાલયના ઢોળાવ ઉપર જગલમા ઘર બાધીને હું સા રહીશ અને મારૂ શિક્ષણ કાર્ય ત્યા કરીશ.' તેણે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને આ બાબતની વાત કરી, અને તલ, ચોખા, તેલ, વસ્ત્રો વગેરે ચીજો પોતાની સાથે લેતા આવવાનુ તેમને કહીને તે જગલમા ગયો, અને સા ધોરી રસ્તા પાસે પર્ણકુટી બાધીને તે તેમા રહેવા લાગ્યો. તેના દરેક વિદ્યાર્થીએ પણ પોતાને માટે પર્ણકુટી બાધી લીધી વિદ્યાર્થીઓના સગાવહાલાએ ચોખા વગેરે ચીજો મોકલી, 'લોકો કહે છે કે, કોઈ પ્રસિદ્ધ ગુરુ જગલમા અમુકઅમુક સ્થળે રહે છે અને વિજ્ઞાનનુ શિક્ષણ આપે છે' એમ કહેતા ગામલોકો ચોખાની ભેટ ત્યા લઇ ગયા, જગલી લોકોએ પણ પોતાની ભેટો ગુરુને ધરી, અને વિદ્યાર્થીઓને તથા ગુરુને દૂધ મળે તેટલા માટે કોઇએક માણસે દૂઝણી ગાય તથા વાછરડો બક્ષીસરૂપે આપ્યા." "જાતકો"મા આની સંઘરૂપ શિક્ષણસંસ્થાઓના ઉલ્લેખો વખતોવખત થયેલા છે, જેમ કે, ૪, ૩૯૧, ૧, ૩૧૭, ૪૦૨, ૪૪૭, ૪૬૩, ૫૧૦, ૩, ૧૨૨; ૨, ૪૮; ૫, ૧૨૮, ૪૫૭. આ દાખલાઓ પૈકીના પહેલા બે દાખલા એમ સાબીત કરે છે કે, વિદ્યાર્થીઓ સહભોજન કરતા અને ગુરુની દેખરેખ નીચે વ્યવસ્થિત સઘ તરીકે જીવન ગાળતા. તે પૈકીના છેલ્લા ત્રણ દાખલા એમ બતાવી આપે છે કે, સમાજમાના તવગર લોકોના પુત્રો પારિતોષિકની રકમ આપતા તેમાથી આવી સંસ્થાઓનો ખર્ચ અમુક અશે નીકળતો. એટલુ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે કે, આવી શિક્ષણસસ્થાઓમા વેદો જેવા ધર્મગ્રથો શીખવવામા આવતા એટલુ જ નહિ પણ વિવિધ વ્યાવહારિક

વર્ણન મેનાર્ડે આપેલુ છે૭૨૫ જે કોઈ એ વર્ણન વાચશે તેને આ ગ્રથના ૫૯ના પ્રકરણમા પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાની મધરૂપ મસ્થાઓના બધારણ વિષે આપેલી હકીકતની સાથેનુ તેનુ મળતાપણુ જણાઈ આવ્યા વિના રહેશે નહિ

[૧૧]

સામાજિક જીવનમાની સહિયારી પ્રવૃત્તિના પરિણામમા જાતિઓના સમૂહો રચાયા તદુપરાત બીજી

સામાજિક જીવન માંની સહિયારી પ્રવૃત્તિનાં બીજાં સ્વરૂપો

પણ કેટલીક સસ્થાઓમા સહિયારી પ્રવૃત્તિ દેખા દેતી હતી એવી દરેક સસ્થાનુ વિગત વાર વર્ણન આ ગ્રથના કારણે અપ્રસ્તુત ગણાય તેથી આપણે માત્ર થોડા દાખના નમૂનારૂપે અહીં ટાકીશુ

કેળવણીની વાત કરીએ તો નાલદની વિદ્યાપીઠ જેવી મોટી મસ્થાથી માડીને ગામડાની નાનકડી શિક્ષણમસ્થા સુધી સર્વત્ર સહિયારી પ્રવૃત્તિ દૃગ્ગોચર થતી હતી દાખના

શિક્ષણની સંસ્થાઓ

તરીકે, "લોસક–જાતક" (૧, ૨૩૪)મા એમ કહ્યુ છે કે, ગામલોકોએ મોઈ શિક્ષકને તેનો ખર્ચ આપીને તથા રહેવાને માટે ઘર આપીને તેની નીમણૂક કરી હતી તે જ પ્રમાણે વારાણસી તથા તક્ષશિલા જેવા શહેરોમા મોટા ભાગે પ્રજાના સાથથી ચાલતી મોટી શિક્ષણ સસ્થાઓ હયાતી ધરાવતી હતી એ જ "જાતક"મા એમ કહ્યુ છે કે, વારાણસીમા બોધિસત્ત નામનો વિશ્વવિખ્યાત ગુરુ હતો તેની પાસે પાચ સો યુવાન બ્રાહ્મણો શિક્ષણ લેતા હતા 'તે સમયે વારાણસીના લોકો ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને દરરોજ ભોજનનુ દાન દેતા અને મફત શિક્ષણ અપાવતા." પ્રજાના સાથનો અને સસ્થાના સઘાતમક

૭૨૫ પૃ ૭૩, ૮૩, વળી સરખાવો આ ગ્રથનું પૃ ૭૩

સ્વરૂપનો સુંદર દાખલો "તિત્તિર–જાતક"મા જળવાઈ રહેલો છે (૩, ૫૩૭). એમા એમ કહ્યુ છે કે, "વારાણસીનો કોઇ જગવિખ્યાત ગુરુ પાચ સો યુવાન વિદ્યાર્થીઓને વિજ્ઞાનનુ શિક્ષણ આપતો હતો એક દિવસે તેને એવો વિચાર આવ્યો કે, 'હું અહીં રહુ છુ ત્યાસુધી ધાર્મિક જીવનમા મને અડચણો આવ્યા કરે છે, અને મારા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના અભ્યાસમા નિષ્ણાત થઇ શકતા નથી. હિમાલયના ઢોળાવ ઉપર જગલમા ઘર બાધીને હુ ત્યા રહીશ અને મારુ શિક્ષણકાર્ય ત્યા કરીશ.' તેણે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને આ બાબતની વાત કરી, અને તલ, ચોખા, તેલ, વસ્ત્રો વગેરે ચીજો પોતાની સાથે લેતા આવવાનુ તેમને કહીને તે જગલમા ગયો, અને ત્યા ધોરી રસ્તા પાસે પર્ણકુટી બાધીને તે તેમા રહેવા લાગ્યો. તેના દરેક વિદ્યાર્થીએ પણ પોતાને માટે પર્ણકુટી બાધી લીધી વિદ્યાર્થીઓના સગાવહાલાએ ચોખા વગેરે ચીજો મોકલી, 'લોકો કહે છે કે, કોઈ પ્રસિદ્ધ ગુરુ જગલમા અમુકઅમુક સ્થળે રહે છે અને વિજ્ઞાનનુ શિક્ષણ આપે છે': એમ કહેતા ગામલોકો ચોખાની ભેટ ત્યા લઇ ગયા; જગલી લોકોએ પણ પોતાની ભેટો ગુરુને ધરી, અને વિદ્યાર્થીઓને તથા ગુરુને દૂધ મળે તેટલા માટે કોઇએક માણસે દૂઝણી ગાય તથા વાછરડો બક્ષીસરૂપે આપ્યા." "જાતકો"મા આવી સવરૂપ શિક્ષણસંસ્થાઓના ઉલ્લેખો વખતોવખત થયેલા છે, જેમ કે, ૪, ૩૯૧; ૧, ૩૧૭, ૪૦૨, ૪૪૭, ૪૬૩, ૫૧૦, ૩, ૧૨૨; ૨, ૪૮; ૫, ૧૨૮, ૪૫૭. આ દાખલાઓ પૈકીના પહેલા બે દાખલા એમ સાબીત કરે છે કે, વિદ્યાર્થીઓ સહભોજન કરતા અને ગુરુની દેખરેખ નીચે વ્યવસ્થિત સઘ તરીકે જીવન ગાળતા. તે પૈકીના છેલ્લા ત્રણ દાખલા એમ બતાવી આપે છે કે, સમાજમાના તવગર લોકોના પુત્રો પારિતોષિકની રકમ આપતા તેમાથી આવી સસ્થાઓનો ખર્ચ અમુક અશે નીકળતો એટલુ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે કે, આવી શિક્ષણસંસ્થાઓમા વેદો જેવા ધર્મગ્રંથો શીખવવામા આવતા એટલુ જ નહિ પણ વિવિધ વ્યાવહારિક

કળાઓનું તથા વિજ્ઞાનનુ શિક્ષણ પણ આપવામા આવતુ[૭૨૬]

"જાતકે"મા આપેલુ વર્ણન બ્રાહ્મણોના ગ્રથોમા આપેલી માહિતીની સાથે બરાબર મળતુ આવે છે પોતાના ગુરુના ઘરમા રહીને વિદ્યાર્થીએ પાળવાના જે ધારાધોરણો પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રોએ ઠરાવી આપેલા છે તેનો મેળ જાતકકથાઓમા દર્શાવેલા શિક્ષણસસ્થાઓના સઘાત્મક સ્વરૂપની સાથે બરાબર પડે છે.

નાલદની વિદ્યાપીઠ'ના જેવી સસ્થાઓ "તિત્તિર-જાતક"મા જણાવેલી પદ્ધતિમાથી વિકસેલી હતી, એમા તો કાંઈ જ શકા નથી અતિપ્રાચીન સમયમા તેમની ઉત્પત્તિ થઇ હતી, એમ સભવિત લાગે છે "બૃહદારણ્યકોપનિષદ્"મા "પાચાલોની સમિતિ'નો ઉ'લેખ થયેલો છે, અને પૂર્વાપરસબધથી એમ સાબીત થાય છે કે, એ શિક્ષણસસ્થા હતી

ઉપનિષદોના સમયથી માડીને નાલદના તથા વિક્રમશિલાના વિનાશના સમય સુધીમા હિંદુસ્તાનમા બીજી અનેક વિદ્યાપીઠો આબાદ થઇ ગઈ હતી, પણ કમનસીબે તેમના સબધમા આપણને કશી પણ માહિતી મળી શકતી નથી

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાની શિક્ષણસસ્થાઓનો ઉ'લેખ પ્રથમ આપણે કરી ગયા છીએ[૭૨૭] આવી જાતના દાખલાઓ કાંઈ અસાધારણ નથી પરતુ હિંદુસ્તાનની શિક્ષણસસ્થાઓના શિરોમણિ તરીકે તો નાલદની વિદ્યાપીઠ હતી સમકાલીન ચીનાઇ યાત્રાળુઓના લખાણોમા એનુ કાંઈક વિગતવાર વર્ણન અપાયેલુ આપણા જોવામા આવે છે[૭૨૮]

---

૭૨૬ ફિક, પૃ ૧૩૦ અને આગળ, જ. એ સો. બે, ૧૯૧૬, પૃ. ૧૭ અને આગળ

૭૨૭ પૃ ૧૭૭ અને આગળ

૭૨૮. યવનચગના જીવનચરિતનું બીનકૃત ભાષાતર, પૃ. ૧૦૫-

દસ હજાર સભાસદોવાળી આ મહાન્ સઘરૂપ સસ્થાને કેળવણીના ક્ષેત્રમાના ઉત્તમોત્તમ નમૂનાઓ પૈકીના એક નમૂના તરીકે તેમ જ હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન પ્રજાની સઘશક્તિની ભાવનાની સફળ સિદ્ધિઓ પૈકીની એક સિદ્ધિ તરીકે આપણે ગણીએ તો કાંઈ ખોટુ નહિ

સમાજો, મિજલસો, વગેરે.

પ્રાચીનમા પ્રાચીન સમયથી આનંદોત્સવ જેવી ગૌણ બાબતોમા પણ એ જ ભાવના દૃગ્ગોચર થતી રહેતી હતી ઝિમરે૭૨૯ એમ બતાવ્યુ છે કે, વેદકાળની સભા ગભીર પ્રકારનુ કામકાજ પૂરૂ કરીને પછી હાલના સમાજ (club)ના રૂપમા ફેરવાઇ જતી હતી વેદકાળ પછીના સમયમા 'સમાજ' અથવા 'સમજ્જ' નામની સસ્થા પ્રચલિત હતી તે પણ આની જ જાતની હતી "ચુલ્લવગ્ગ" ૫, ૨, ૬ ઉપરથી તેમ જ "સિગાલોવાદ–સુત્તન્ત"૭૩૦ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, આવી પ્રજાકીય સસ્થાઓના કાર્યક્રમમા નૃત્ય, સગીત, નાટક (**अक्खान**),૭૩૧ કસરતના ખેલો, જાદુના ખેલો, વગેરેનો સમાવેશ થતો હતો. જૈનોના૭૩૨ અને બ્રાહ્મણોના૭૩૩ ગ્રથો ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, આવા

૧૧૩, વૉટર્સકૃત યવનચગ, પુ ૨, પૃ ૧૬૪–૧૬૯, જે. તાકાકુસુકૃત ઇત્સિગના વર્ણનનુ ભાષાતર, પૃ ૬૫, ૮૬, ૧૪૫, ૧૫૪, ૧૭૭, ૧૭૮.

૭૨૯ આ. લે, પૃ ૧૭૨ અને આગળ

૭૩૦ ગ્રિમ્બ્લોકૃત "સેપ્ટ સુત્તઝ પૅલિસ", પૃ ૩૦૦.

૭૩૧. "બુદ્ધિસ્ટ ઈંડિયા," પૃ ૧૮૫.

૭૩૨. જે સ્થળોની મુલાકાત જૈન સાધુ લઇ શકે તેમની યાદીમા 'સમાજ'નો સમાવેશ કરવામા આવેલો છે (જેકોબી, જૈન સૂત્રો, ૨, પૃ. ૧૭૭)

૭૩૩. જે સ્થળે પરદેશી ગુપ્તચરનો શોધ કરવો જોઈએ તે

મમાજો અમુક નિશ્ચિત સ્થળે નિયમિત રીતે ભરાતા હતા.

આવી મિજલસો પાછળના સમયમા 'ગોષ્ઠી'૭૩૪ કહેવાતી હતી વાત્સ્યાયને૭૩૫ તેનુ વર્ણન ઝાઈક વિગતે કરેલુ છે. એ સંસ્થા હાલના સમયના સમાજની સાથે ઘણા અશે મળતી આવતી હતી એ સસ્થા અમુક ઠરેલા સ્થળે બેસતી, અને ત્યા સગીત, નૃત્ય, સુરાપાન, સાહિત્ય તથા કળા સબધી વિવિધ ચર્ચા વગેરેનો આનદ ભોગવવા માટે દરરોજ સાજે લોકો ભેગા થતા કોઈક પ્રસગે કોઈ સભાસદને ઘેર ઉપવનસમેલન તથા સુરાપાનમિજલસ પણ થતા. આવી સસ્થાઓ દેખીતી રીતે આનદ ભોગવવા તથા આરામ મેળવવા માટે સ્થપાયેલી હતી, અને તે અતિશય સસ્કારી કે અતિશય ગામડી મડળી બની ન જાય તેની કાળજી રાખવામા આવી હતી. નીચેના શ્લોક ઉપરથી આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે:—

" नात्यंतं संस्कृतेनैव नात्यंतं देशभाषया।
कथां गोष्ठीषु कथयल्लोके बहुमतो भवेत् ॥"

ત્યારપછીના શ્લોક ઉપરથી એમ સમજાય છે કે, તેવી સંસ્થા ઈર્ષાનુ કે તિરસ્કારનુ કેન્દ્રસ્થાન બની ન જાય તેને માટે રક્ષણના પગલા ભરવામા આવતા હતા:—

સ્થળોની યાદીમા બીજો 'સમાજ'નો સમાવેશ કરેલો જે ("શાતિપર્વ," પ્ર ૬૯, શ્લોક ૧૧)

૭૩૪ "અમરકોશ"મા 'ગોષ્ઠી'ને માટે 'સમજ્યા' શબ્દ આપેલો છે તે પાલિભાષાના 'સમજ્જ' શબ્દનુ સસ્કૃતરૂપ લાગે છે. એ બન્ને શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ તેમનુ પ્રાન્તકીય સ્વરૂપ બતાવી આપે છે. ક્ષીરસ્વામિન્ કહે છે તેમ, "समजति मिलत्यस्यां समज्या" તથા "गावो नानोक्तयस्तिष्ठंत्यस्यां गोष्ठी."

૭૩૫ "કામસૂત્ર", પ્ર ૪, પૃ ૪૭ અને આગળ (ચોખંબાની આવૃત્તિ)

" या गोष्ठी लोकविद्विष्टा या च स्वैरविसर्पिनी।
परहिंसात्मिका या च न तामवतरेद्बुध॥ "

અહીં 'स्वैरविसर्पिनी' શબ્દ વપરાયો છે તેથી એમ જણાઇ આવે છે કે, હાલના સમાજોના જેવી વધુ માન્ય ગોષ્ઠીઓએ તેમના પોતાના સભાસદો તરફથી પળાવાના ધારાધોરણો ઘડેલા હતા.

આવી સંસ્થાઓ બીજું પણ એક કાર્ય કરતી હતી. વાત્સ્યાયને ગામલોકોને એવી સલાહ આપેલી છે કે, તેમણે શહેરીઓનુ અનુકરણ કરીને 'ગોષ્ઠી'ની સ્થાપના કરવી, એટલે (સગીત, નાટક વગેરે વડે) લોકોના મનનુ રંજન કરી શકાય એટલુ જ નહિ પણ, તેમના કાર્યોમા તેમને મદદ કરીને તેમનો અનુગ્રહ કરી શકાય તથા બીજા લાભ તેમને આપીને તેમના ઉપર ઉપકાર કરી શકાય.[૭૩૬] આથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, જાહેર ઉપયોગના બીજાં કામોમા પણ આવી સસ્થાઓનુ મધ્યાત્મક સ્વરૂપ કામમા આવતુ હતુ.

પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાના મધ્યાત્મક જીવનનુ આ અવબત્ત મહત્ત્વનુ લક્ષણ હતુ આ ગ્રથના પૃ. ૧૨૧ થી ૧૨૩ ઉપર "અર્થશાસ્ત્ર"માના જે ફકરાઓ ટાંકેલા છે તે એમ સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપે છે કે, પ્રાચીન સમયના લોકો સર્વસાધારણ હિતના કામો કરવાને ટેવાઇ જ ગયા હતા.

સમાજસેવા.

ઓધિમત્તની દેખરેખ નીચે ત્રીસ ગ્રામજનોએ કરેલી પ્રવૃત્તિનુ નીચલુ વર્ણન પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના લોકોની મધ્યરૂપ ભાવનાનો સુદર નમૂનો પૂરો પાડે છે:—

"ઓધિમત્તે આ ત્રીસ માણસોને તેમના પોતાના જેવા સમચિત્ત કરી દીધા હતા; તેમણે તેમને પચશામનમા સ્થાપિત કર્યા

૭૩૬. " जनमनुरजयेत् कर्मसु च साहाय्येन चानुगृह्णीयादुपकारयेच्चेति " (પૃ. ૫૭).

હતા, અને તે સમયથી તેઓ તેમની સાથે રહીને સત્કર્મો કરતા રહ્યા હતા તેઓ પણ હંમેશા બોધિસત્તના સગમા રહીને સત્કર્મો કરતા રહેતા, વહેલા ઊઠતા અને પોતાના હાથમા અસ્ત્રા તથા કુહાડી અને ગદા લઈને ભેગા થતા. ગામના ચાર રાજમાર્ગો તથા બીજા રસ્તાઓ ઉપર પડેલા તમામ પથરાઓને તેઓ પોતાની ગદા વડે બાજુએ ગબડાવી દેતા, રથોની ધરીઓને જે ઝાડ લાગતા તેમને તેઓ કાપી નાખતા, ખડબચડી જગ્યાઓને તેઓ સપાટ કરતા; ભેજવાળી જમીનથી ઉંચા રસ્તાઓ તેઓ બાધતા, તેઓ પાણીના તળાવો ખોદતા અને મડપ બાધતા, તેઓ દયાભાવ દર્શાવતા અને શાસનોનુ પાલન કરતા. એ રીતે ગામલોકો સાધારણ રીતે બોધિસત્તના બોધને અનુસરતા અને શાસનોનુ પાલન કરતા ''૭૨૭

આ વાતના દરમ્યાનમા એમ કહ્યુ છે કે, ગામલોકોએ મોટા જાહેર મડપ બાધ્યો હતો, અને તેની ટોચે મૂકવાનો કળશ તેમને જોઇતો હતો. કોઈ સ્ત્રીના કબજામા એવો કળશ હતો તેની ખબર તેમને પડી, પણ મોમાગી રકમ આપવાનુ વચન આપ્યા છતા તેઓ તે સ્ત્રીની પાસેથી તે કળશ ખરીદી લઈ શક્યા નહિ તે બાઇએ એમ કહ્યુ કે, "તમે એ સત્કાર્યમા મને ભાગીદાર બનાવશો તો હુ એ કળશ તમને મફત આપી દઈશ" ગામલોકોએ એ વાત કબૂલ રાખી અને પેલો કળશ લીધો તથા મડપનુ બાધકામ પૂરૂ કર્યું.

પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના સ્ત્રીપુરષોમા સંઘશક્તિની ભાવના કેટલા બધા અશે જાગૃત થયેલી હતી, તેનો સારામા સારો દાખલો ઉક્ત પ્રસગથી પૂરો પડે છે.

૭૩૭. "જાતક", પુ. ૧, પૃ. ૧૯૯.

પરિશિષ્ટ.

સારંગદેવનો પાલણપુરનો સં. ૧૩૪૮ નો શિલાલેખ.

[ટીપઃ—લેખની શરૂઆતમાં વચ્ચે ગાયનું ચિત્ર છે. તેને વાછરડું ધાવે છે. તેની બન્ને બાજુએ સૂર્યચંદ્ર તથા છત્રચામર છે]

१ [ॐ] ॥ वेदानुद्धरते जगं निवहते भूगोलमुद्बिभ्रते दैत्यान्‌
दारयते बलिं छलयते क्षत्रक्षयं कुर्व्व

२ [ते ।] सेतुं बंधयते हलिं कलयते कारुण्यमातन्वते
म्लेच्छान् मूर्च्छयते दशाकृतिकृते कृष्णाय

३ [तुभ्य नमः] ॥ संवत १३४८ वर्षे आषाढ शुदि १३
रवावद्येह श्रीमदणहिलपाटकाधिष्ठित महाराजा

४ [धि] राज श्री सारंगदेवकल्याणविजयिराज्ये तत्पाद-
पद्मोपजीविनि महासांधि० महामा [त्य]

५ [श्री] मधुसूदने श्री श्रीकरणादिसमस्तमुद्राव्यापारान
परिपंथयतीत्येवं काले प्रवर्त्तमानेऽस्मि

६ [ना ?] स्वामिना पाल्हणपुरमुद्रायां नियुक्तमहं० श्री
पेथडप्रभृति पंचकुलप्रतिपत्तौ देव

७ कृष्णपादानां पूजानैवेद्यप्रेक्षणीकनिमित्त अग्रे चलमान-
स्थितकस्य तथा सम्प्रतिमहं

८ [श्री] पेथडप्रभृतिपचकुलेन तथा पंचमुखनगरेण
च कृतनव्यदेवदायस्य च शा ॥

९ सनपट्टिका यथा ॥ अग्रीक चलमान देवदायस्य व्यक्ति ।
[. .] करणस्थितकं द्र १८० तथा [.]

१० मंडपिकायां स्थितकं द्र ७२ तथा वे [.]
आत्मनः श्रियोऽर्थं चलमान आत्मीय [मी] ..

સમાજો અમુક નિશ્ચિત સ્થળે નિયમિત રીતે ભરાતા હતા.

આવી મિજલસો પાછળના સમયમાં 'ગોષ્ઠી'૭૩૪ કહેવાતી હતી વાત્સ્યાયને૭૩૫ તેનું વર્ણન ઝીણી વિગતે કરેલું છે. એ સંસ્થા હાલના સમયના સમાજની સાથે ઘણા અંશે મળતી આવતી હતી એ સંસ્થા અમુક ઠરેલા સ્થળે બેસતી, અને ત્યાં સંગીત, નૃત્ય, સુરાપાન, સાહિત્ય તથા કળા સંબંધી વિવિધ ચર્ચા વગેરેનો આનંદ ભોગવવા માટે દરરોજ સાંજે લોકો ભેગા થતા. કોઈક પ્રસંગે કોઈ સભાસદને ઘેર ઉપવનસમેલન તથા સુરાપાનમિજલસ પણ થતા. આવી સંસ્થાઓ દેખીતી રીતે આનંદ ભોગવવા તથા આરામ મેળવવા માટે સ્થપાયેલી હતી, અને તે અતિશય સંસ્કારી કે અતિશય ગામડી મંડળી બની ન જાય તેની કાળજી રાખવામાં આવી હતી. નીચેના શ્લોક ઉપરથી આ વાત સ્પષ્ટ થાય છેઃ—

" नात्यंतं संस्कृतेनैव नात्यंतं देशभाषया ।
कथां गोष्ठीषु कथयल्लोके बहुमतो भवेत् ॥ "

સારપછીના શ્લોક ઉપરથી એમ સમજાય છે કે, તેવી સંસ્થા ઇર્ષાનું કે તિરસ્કારનું કેંદ્રસ્થાન બની ન જાય તેને માટે રક્ષણના પગલાં ભરવામાં આવતાં હતાઃ—

સ્થળોની યાદીમાં ભીષ્મે 'સમાજ'નો સમાવેશ કરેલો છે ("શાંતિ-પર્વ," પ્ર ૬૯, શ્લોક ૧૧)

૭૩૪ "અમરકોશ"માં 'ગોષ્ઠી'ને માટે 'સમજ્યા' શબ્દ આપેલો છે તે પાલિભાષાના 'સમજ્જ' શબ્દનું સંસ્કૃતરૂપ લાગે છે. એ બન્ને શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ તેમનું પ્રજાકીય સ્વરૂપ બતાવી આપે છે. ક્ષીરસ્વામિન્ કહે છે તેમ, " समजंति मिलंत्यस्यां समज्या" તથા " गावो नानोक्तयस्तिष्ठंत्यस्यां गोष्ठी."

૭૩૫ "કામસૂત્ર", પ્ર ૪, પૃ ૪૭ અને આગળ (ચૌખંબાની આવૃત્તિ)

"या गोष्ठी लोकविद्विष्टा या च स्वैरविसर्पिनी ।
परहिंसात्मिका या च न तामयतरेद्बुध ॥"

અહીં '**स्वैरविसर्पिनी**' શબ્દ વપરાયો છે તેથી એમ જણાય આવે છે કે, હાલના સમાજોના જેવી વધુ માન્ય ગોષ્ઠીઓએ તેમના પોતાના સભાસદો તરફથી પળાવાના ધારાધોરણો વડેના હતા

આવી સસ્થાઓ બીજુ પણ એક કાર્ય કરતી હતી વાત્સ્યાયને ગામલોકોને એવી સલાહ આપેલી છે કે, તેમણે શહેરીઓનુ અનુકરણ કરીને 'ગોષ્ઠી'ની સ્થાપના કરવી, એટલે (સગીત, નાટક વગેરે વડે) લોકોના મનનુ રજન કરી શકાય એટલુ જ નહિ પણ, તેમના કાર્યોમા તેમને મદદ કરીને તેમનો અનુગ્રહ કરી શકાય તથા બીજા લાભ તેમને આપીને તેમના ઉપર ઉપકાર કરી શકાય[૭૩૬] આથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, જાહેર ઉપયોગના બીજા કામોમા પણ આવી સસ્થાઓનુ મધ્યાત્મ- સ્વરૂપ કામમા આવતુ હતુ

પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાના મધ્યાત્મ- જીવનનુ આ અનન્ય મહત્ત્વનુ લક્ષણ હતુ આ ગ્રથના પૃ ૧૨૧ થી ૧૨૩ ઉપર "અર્થશાસ્ત્ર'માના જે ફકરાઓ ટાક્યા છે તે એમ સ્પષ્ટ રીતે

સમાજસેવા. બતાવી આપે છે કે, પ્રાચીન સમયના લોકો સર્વસાધારણ હિતના કામો કરવાને ટેવાઇ જ ગયા હતા બોધિસત્ત્વની દેખરેખ નીચે ગ્રીમ ગ્રામજનોએ કરેલી પ્રવૃત્તિનુ નીચલુ વર્ણન પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના લોકોની મધ્યરૂપ ભાવનાનો સુદર નમૂનો પૂરો પાડે છે —

" બોધિસત્ત્વે આ ત્રીસ માણસોને તેમના પોતાના જેવા સમચિત્ત કરી દીધા હતા, તેમણે તેમને પચશાસનમા સ્થાપિત કર્યા

---

૭૩૬ "जनमनुरजयेत् कर्मसु च साहाय्येन चानुगृह्णीयादुपकारयेच्चेति" (પૃ ૫૭)

હતા, અને તે સમયથી તેઓ તેમની સાથે રહીને સત્કર્મો કરતા રહ્યા હતા તેઓ પણ હંમેશા બોધિસત્ત્વના સંગમાં રહીને સત્કર્મો કરતા કરતા, વહેલા ઊઠતા અને પોતાના હાથમાં અસ્ત્રા તથા કુહાડી અને ગદા લઈને ભેગા થતા. ગામના ચાર રાજમાર્ગો તથા બીજા રસ્તાઓ ઉપર પડેલા તમામ પથ્થરોને તેઓ પોતાની ગદા વડે બાજુએ ગબડાવી દેતા, રથોની ધરીઓને જે ઝાડ લાગતા તેમને તેઓ કાપી નાખતા, ખડબચડી જગ્યાઓને તેઓ સપાટ કરતા; ભેજવાળી જમીનથી ઉંચા રસ્તાઓ તેઓ બાંધતા, તેઓ પાણીના તળાવો ખોદતા અને મંડપ બાંધતા, તેઓ દયાભાવ દર્શાવતા અને શાસનોનું પાલન કરતા. એ રીતે ગામલોકો સાધારણ રીતે બોધિસત્ત્વના બોધને અનુસરતા અને શાસનોનું પાલન કરતા"૭૩૭

આ વાતના દરમ્યાનમાં એમ કહ્યું છે કે, ગામલોકોએ મોટો જાહેર મંડપ બાંધ્યો હતો, અને તેની ટોચે મૂકવાનો કળશ તેમને જોઇતો હતો. કોઈ સ્ત્રીના કબજામાં એવો કળશ હતો તેની ખબર તેમને પડી, પણ મોમાગી રકમ આપવાનું વચન આપ્યા છતાં તેઓ તે સ્ત્રીની પાસેથી તે કળશ ખરીદી લઈ શક્યા નહિ તે બાઇએ એમ કહ્યું કે, "તમે એ સત્કાર્યમાં મને ભાગીદાર બનાવશો તો હું એ કળશ તમને મફત આપી દઈશ" ગામલોકોએ એ વાત કબૂલ રાખી અને પેલો કળશ લીધો તથા મંડપનું બાંધકામ પૂરૂં કર્યું.

પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના સ્ત્રીપુરુષોમાં સંઘશક્તિની ભાવના કેટલા બધા અંશે જાગૃત થયેલી હતી, તેનો સારામાં સારો દાખલો ઉક્ત પ્રસંગથી પૂરો પડે છે.

---

૭૩૭. "જાતક", પુ. ૧, પૃ. ૧૯૯.

પરિશિષ્ટ.

સારંગદેવનો પાલણપુરનો સં. ૧૩૪૮ નો શિલાલેખ.

[ટીપઃ—લેખની શરૂઆતમાં વચ્ચે ગાયનું ચિત્ર છે. તેને વાછરડું ધાવે છે. તેની બન્ને બાજુએ સૂર્યચંદ્ર તથા છત્રચામર છે]

१ [ॐ] ॥ वेदानुद्धरते जगं तियहते भूगोलमुद्बिभ्रते दैत्यान दारयते बलिं छलयते क्षत्रक्षयं कुर्व्व

२ [ते ।] सेतुं बंधयते हलिं कलयते कारुण्यमातन्वते म्लेच्छान् मूर्च्छयते दशाकृतिकृते कृष्णाय

३ [तुभ्य नमः] ॥ संवत १३४८ वर्षे आषाढ शुदि १३ रवावेयेह श्रीमदणहिलपाटकाधिष्ठित महाराजा

४ [धि] राज श्री सारंगदेवकल्याणविजयिराज्ये तत्पाद-पद्मोपजीविनि महासांधि० महामा [त्य]

५ [श्री] मधुसूदने श्री श्रीकरणादिसमस्तमुद्राव्यापारान परिपंथयतीत्येवं काले प्रवर्त्तमानेऽस्मि

६ [न्न ?] स्वामिना पाल्हणपुरमुद्रायां नियुक्तमहं० श्री पेथडप्रभृति पंचकुलप्रतिपत्तौ देव

७ कृष्णपादानां पूजानैवेद्यप्रेक्षणीकनिमित्त अत्र पल्लमान-स्थितकस्य तथा मप्रतिमहं

८ [श्री] पेथडप्रभृतिपंचकुलेन तथा पंचमुत्रमम्लनगरेण च कृतनव्यदेवदायस्य च शा ॥

९ सनपट्टिका यथा ॥ अत्रीक पल्लमान देवदायस्य स्थिति ॥ [· ·] करणस्थितके द्र १८० तथा [·]

१० मंडपिकायां स्थितके द्र ७२ तथा अ [·] आत्मनः श्रियोऽर्थं पल्लमान आत्मीय [सौ]